

monografieën volkstelling 1971

6

een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in nederland

g. a. b. frinking

f. w. a. van poppel

m.m.v.

j. g. m. assen

a. janssen

nederlands interuniversitair demografisch instituut (nidi) – voorburg



centraal bureau
voor de
statistiek



stichting interuniversitair
instituut voor sociaal-
wetenschappelijk
onderzoek



's-gravenhage, staatsuitgeverij 1979

monografieën volkstelling 1971

Ten geleide

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 428
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-694341

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-736666

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-240075

Kengetal: VTM/1971-6

Key figure: VTM/1971-6

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek. Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, the Hague and from booksellers.

Prijs: f 39,00 (incl. B.T.W.)

Bestelnummer: 840-071-06

COPYRIGHT RESERVED

Price: f 39,00 (Tax on value added incl.)

Quote nr.: 840-071-06

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale planingsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van periodieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellingsuitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkingsverband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te komen tot een meer intensief gebruik van Volkstellingsuitkomsten door de beoefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover beraad plaats gehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgegeven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld. Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpassingsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven naar het jaar 1971 hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde universitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellingsmonografieën te bewerkstelligen. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruikelijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellingsuitkomsten, daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatiebronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voorgenomen samenhangende serie publikaties over gezinssociologische onderwerpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezinssociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onderzoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde (ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onder-

zoekinstellingen aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekerstijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabellerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publicatie van de monografieën.

De voorliggende publicatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister van Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën (de nummers 1 t/m 11 en 18 uit deze reeks) de Begeleidingscommissie Gezinssociologische Censusmonografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. De commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen. De concrete werkzaamheden in dit kader werden verricht door een coördinatie-team bestaande uit drs. C. J. M. Corver van SISWO, drs. A. M. van der Heiden van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. C. de Hoog en dr. ir. L. Th. van Leeuwen, beiden medewerkers van de vakgroep westerse sociologie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1. Huisvestingssituatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2. Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	verschenen
3. Gescheidenen en verweduwd	A. Olde Daalhuis	verschenen
4. Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	verschenen
5. Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	1e kwartaal 1979
6. Een sociaal-demografische analyse van de huwelijks-sluiting in Nederland	G. A. B. Frinking	verschenen
7. Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	F. W. A. van Poppel A. B. Berends	1e kwartaal 1979
8. Vergrijzing	A. C. Boelmans-Kleinjan Th. A. M. Vis	1e kwartaal 1979
9. Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979
10. Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma	1e kwartaal 1979
11. Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen	M. J. J. M. Malmberg C. M. van 't Klooster- van Wingerden	1e kwartaal 1979
12. Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	1e kwartaal 1979
13. Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	1e kwartaal 1979
14. Groeiende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot H. Schotanus	1e kwartaal 1979
15. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad en bevolkingsgroei	R. E. van Engelsdorp Gastelaars W. J. M. Ostendorf Th. M. Guffans	1e kwartaal 1979
16. Regionale arbeidsmarkten	J. J. Latten F. Schuurmans	1e kwartaal 1979
17. Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	1e kwartaal 1979
18. Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979

Voorwoord

Een woord van erkentelijkheid is op zijn plaats voor de heren Van Hemert (KASKI), Beets en Vliegen (CBS) die ons gegevens ter beschikking stelden en voor de heren Prins en Schmitz en mevrouw Salters (allen van het CBS), die waardevolle adviezen verstrekten over statistische problemen op velerlei terrein.

De heer Corver van het SISWO heeft gedurende een lange reeks van jaren allerlei organisatorische-, begrotings- en personeelsproblemen soepel tot een oplossing gebracht en wist ons daarnaast steeds tot spoed aan te zetten bij de oplevering van dit rapport.

De hoofdstukken 2 en 3 van dit rapport zijn geschreven door G. A. B. Frinking, die zich voor wat betreft hoofdstuk 2 deels baseerde op een door A. Janssen geschreven Intern Rapport van het NIDI.

Hoofdstuk 5 werd geschreven door mevrouw J. G. M. Assen en verscheen in bijna identieke vorm als hoofdstuk 3 in Intern Rapport nr. 10 van het NIDI.

Hoofdstuk 7 is van de hand van beide hoofdauteurs gezamenlijk, terwijl de hoofdstukken 1, 4 en 6 door F. W. A. van Poppel zijn geschreven.

INHOUD

	Summary	XIX
1.	Probleemstelling en opzet van het onderzoek	1
1.1.	Probleemstelling	1
1.2.	Elementen in de analyse der huwelijkssluiting	2
1.3.	Waarom onderzoek van het huwelijkspatroon	5
1.4.	Opzet van het rapport	8
2.	De huwelijkssluiting in Nederland; een temporele analyse	11
2.1.	Inleiding	11
2.2.	Analysemethoden en beschikbare gegevens	11
2.3.	De huwelijkssluiting in de 19e eeuw	13
2.4.	De geboortegeneraties na 1875	14
2.4.1.	De voltooide geboortegeneraties	14
2.4.2.	De recente geboortegeneraties	14
2.5.	De periode 1900—1975	21
2.5.1.	De eerste huwelijken	21
2.5.2.	De niet-eerste huwelijken	24
2.6.	Samenvatting	29
3.	De werking van de huwelijksmarkt	31
3.1.	Inleiding	31
3.2.	Enkele uitgangspunten	32
3.3.	De ontwikkelingen op de huwelijksmarkt	34
3.4.	Reacties op de huwelijksmarkt	38
3.5.	Slotbeschouwing	42
4.	Differentiële huwelijkssluiting in Nederland vóór 1960; de invloed van kerkelijke gezindte, beroep en welstand, urbanisatiegraad en woonprovincie	47
4.1.	Inleiding	47
4.2.	Huwelijkspatroon en kerkelijke gezindte	50
4.2.1.	Inleiding	50
4.2.2.	Bestaande onderzoekingen	52
4.2.3.	De huwelijkssluiting naar kerkelijke gezindte in de geboortegeneraties 1840—1849 en volgende	55
4.2.4.	De huwelijkssluiting in de periode 1911—1930	59
4.2.5.	Enkele achtergronden van de gevonden verschillen	63
4.3.	Huwelijkspatroon en beroepsgroep	67
4.3.1.	Inleiding	67
4.3.2.	De theorie van Hofstee en de kritiek daarop	68
4.3.3.	Bestaande onderzoekingen naar de Nederlandse situatie	73
4.3.4.	De beroepstellingen van 1889—1930	77
4.3.5.	De huwelijkssluiting naar beroepsgroep in de geboortegeneraties 1820—1829 en volgende	80
4.3.6.	Huwelijkssluiting naar beroepsgroep in de tellingen van 1947 en 1960	86
4.4.	Huwelijkspatroon en urbanisatiegraad	89

4.4.1.	Inleiding	89
4.4.2.	Bestaande literatuur	90
4.4.3.	Huwelijkspatronen naar gemeentegrootte volgens de Volkstellingen	93
4.5.	Huwelijkspatroom en woonprovincie	96
4.5.1.	Inleiding	96
4.5.2.	Bestaande literatuur	97
4.5.3.	Huwelijksfrequentie en localisatie in de 19e eeuwse geboortegeneraties	99
4.6.	Conclusie	102
5.	Differentiële huwelijkssluiting in de Westerse Wereld na de Tweede Wereldoorlog	107
5.1.	Inleiding	107
5.2.	De huwelijkssluiting naar beroep	107
5.3.	De huwelijkssluiting naar opleidingsniveau	114
5.4.	De huwelijkssluiting naar inkomen	115
5.5.	De huwelijkssluiting naar kerkelijke gezindte	116
5.6.	De huwelijkssluiting naar urbanisatiegraad van de woongemeente	117
5.7.	Huwelijkssluiting naar regio	119
5.8.	Conclusie	119
6.	Differentiële huwelijkssluiting in Nederland volgens de Algemene Volkstelling van 1971	123
6.1.	Inleiding	123
6.2.	De bewerking van de gegevens m.b.t. de bestaande huwelijken	127
6.3.	Het huwelijkspatroom van de verschillende kerkelijke gezindten	129
6.4.	Het huwelijkspatroom van de verschillende sociale beroepsgroepen	139
6.5.	Het huwelijkspatroom van de verschillende opleidingsniveaus	149
6.6.	Huwelijkspatroom en urbanisatiegraad der woongemeente	161
6.7.	Huwelijkspatroom en woonprovincie	168
6.8.	Samenvatting	175
7.	Conclusies en aanbevelingen	179
7.1.	Conclusies	179
7.2.	Aanbevelingen	182
7.2.1.	Probleemgroepen	182
7.2.2.	Statistische gegevens	184
7.2.3.	Wetgeving	185
7.2.4.	Onderzoek	185
Bijlagen		
1.	De samenhang tussen de huwelijkssluiting in geboortegeneraties en kalenderjaren	187
2.	De bepaling van de hertrouwintensiteit in kalenderjaren	188
3.	De bepaling van de preferentie in geboortegeneraties	191
4.	Het gebruik van het percentage (n)ooit-gehuwden als indicator voor het huwelijkspatroom	195
5.	De indeling van het Overheidspersoneel bij de Beroepstellingen	199
6.	Statistische toetsing van het materiaal	199
Geraadpleegde literatuur		201

Tabellen

1.	Het aantal mannen en vrouwen naar burgerlijke staat in de leeftijd van 20-64 jaar per 1.000 van de overeenkomstige totale bevolking	12	22.	Huwende mannen in Amsterdam naar hun positie in het beroep en de leeftijd bij het huwelijk, in procenten.	76
2.	De gemiddelde tijd (in jaren) verlopen tussen de huwelijkssluiting van respectievelijk 25% en 75% van een geboortegeneratie.	16	23.	Leeftijdverdeling der voor-het-eerst-huwende mannen, Amsterdam, 1932, in procenten.	76
3.	Het verloop van de gecumuleerde huwelijks-cijfers in recente geboortegeneraties, mannen (per 10.000).	18	24.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep, geboortegeneraties 1820/29-1880/89 (de huwelijksfrequentie).	80
4.	Het verloop van de gecumuleerde huwelijks-cijfers in recente geboortegeneraties, vrouwen (per 10.000).	19	25.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep op leeftijd 18-22 en 18-24 jaar, geboortegeneraties.	82
5.	Waargenomen en berekende (exclusief buitenlandse migratie) verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen op 25-29 jarige leeftijd, geboortegeneraties 1875/79-1935/39 (per 1.000 vrouwen).	36	26.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar leeftijd en beroepsgroep.	85
6.	Het aantal mannen per 1.000 vrouwen bij verschillende leeftijdscombinaties, geboortegeneraties 1875/79-1935/39.	37	27.	Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep, 1947 (personen 14 jaar en ouder).	87
7.	Het aantal mannen per 1.000 vrouwen bij verschillende leeftijdscombinaties, geboortegeneraties 1916-25.	37	28.	Percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en staat van werkzaamheid, mannen, 1960.	88
8.	Het percentage ongetrouwden, geboortegeneraties 1875/79-1935/39.	38	29.	Percentage nog gehuwde vrouwen naar leeftijd en opleidingsniveau, 1960.	88
9.	Het percentage ongetrouwden, geboortegeneraties 1916-25.	39	30.	Huwenden in 1930/31 per 1.000 van elk geslacht en iedere burgerlijke staat (huwbaren boven 18, respectievelijk 15 jaar).	92
10.	Verskil in de gemiddelde leeftijd tussen huwende mannen en vrouwen, geboortegeneraties 1875/79-1935/39.	39	31.	Gemiddelde huwelijksleeftijd en percentage huwelijken op hoge en lage leeftijd, naar gemeentegrootte, 1936.	92
11.	Het preferentiepatroom van huwende vrouwen, geboortegeneraties 1890/94-1935/39.	40	32.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar gemeentegrootte (inwonertal).	94
12.	Index voor de huwelijksfrequentie, percentages op hoge respectievelijk lage leeftijd gesloten huwelijken en gemiddelde huwelijksleeftijd, naar kerkelijke gezindte.	52	33.	Het percentage ooit-gehuwde vrouwen naar gemeentegrootte (inwonertal).	95
13.	Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam (per 1.000 van het totaal aantal per kerkelijke gezindte).	53	34.	Het verloop der provinciale huwelijksfrequentie en localisatie, mannen, geboortegeneraties 1800/04-1900/04.	100
14.	Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam (per 1.000 mannen respectievelijk vrouwen \geq 20).	53	35.	Het verloop der provinciale huwelijksfrequentie en localisatie, vrouwen, geboortegeneraties 1800/04-1900/04.	101
15.	Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam.	54	36.	Gesloten en op 28-2-1971 nog bestaande huwelijken naar periode van huwelijkssluiting.	125
16.	Het percentage ooit-gehuwde mannen respectievelijk vrouwen per leeftijd en kerkelijke gezindte, geboortegeneraties 1840-49 en volgende.	56	37.	Gemiddelde huwelijksleeftijd van de nog bestaande en van de gesloten huwelijken.	126
17.	Huwelijksfrequentie en gemiddelde huwelijksleeftijd naar geslacht en kerkelijke gezindte, periode 1911-20 en 1921-30.	62	38.	Klassenmidden van de in een bepaald interval gesloten huwelijken (in jaren).	128
18.	De proportie ooit-gehuwde Rooms-Katholieken naar leeftijd en geslacht, 1909 en 1920 (per 10.000).	64	39.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar kerkelijke gezindte van de man en periode van huwelijkssluiting.	132
19.	Gemiddelde huwelijksleeftijd van de in 1877-1881 gesloten huwelijken naar welstandsklasse.	73	40.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar kerkelijke gezindte van de man en periode van huwelijkssluiting.	132
20.	Verdeling der huwelijken gesloten in de jaren 1907-1911 naar welstandsniveau (I t/m V) en leeftijd bij huwelijkssluiting, in procenten.	74	41.	Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken naar kerkelijke gezindte	133
21.	Gemiddelde huwelijksleeftijd en percentage huwelijken op hoge en op lage leeftijd gesloten, 1913, 1925, 1930, 1935, naar sociale positie.		42.	Huwbare bevolking naar kerkelijke gezindte en burgerlijke staat (Totaal nooit- en niet meer gehuwd = 100).	133
			43.	Het percentage ooit-gehuwden naar geslacht, leeftijd en kerkelijke gezindte.	135

44.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar sociale groep en periode van huwelijksluiting (mannen).	140
45.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar niveau in het beroep en naar periode van huwelijksluiting (mannen).	142
46.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar sociale groep en periode van huwelijksluiting (vrouwen).	144
47.	Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar sociale groep.	145
48.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar sociale groep. (Totaaltelling).	146
49.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar de aard van het vrije beroep (Totaaltelling).	147
50.	Het percentage ooit-gehuwde zelfstandigen naar de omvang van het bedrijf (Totaaltelling).	147
51.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsniveau in de sociale groep Employés. (Totaaltelling).	148
52.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar opleidingsniveau en periode van huwelijksluiting, mannen.	150
53.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar opleidingsniveau en periode van huwelijksluiting, vrouwen.	152
54.	Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar opleidingsniveau.	152
55.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar opleidingsniveau van man en vrouw in onderling verband.	153
56.	Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwden op 15-19-jarige leeftijd naar opleidingsniveau (generatie 1951-55).	155
57.	Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en opleidingsniveau. (Totaaltelling).	157
58.	Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwden op 20-24-jarige leeftijd naar opleidingsniveau (generatie 1946-50).	158
59.	Het percentage ooit-gehuwde vrouwen naar aard en niveau der opleiding.	160
60.	Percentage ooit-gehuwde en nog gehuwde universitair opgeleide vrouwen, 1960 en 1971.	160
61.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar urbanisatiegraad der woongemeente en periode van huwelijksluiting, mannen.	161
62.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar urbanisatiegraad der woongemeente en periode van huwelijksluiting, vrouwen.	162
63.	Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken naar urbanisatiegraad der woongemeente.	164
64.	Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en urbanisatiegraad der woongemeente, 1-1-1973.	165
65.	Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en inwonertal der woongemeente, 1-1-1973.	166
66.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar woonprovincie en periode van huwelijksluiting, mannen.	169
67.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar woonprovincie en periode van huwelijksluiting, vrouwen.	169
68.	Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar woonprovincie.	171
69.	Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en woonprovincie, 1-1-1972.	172
70.	Het percentage ooit-gehuwden per provincie naar leeftijdsgroep in 1947, 1960 en 1972.	173

Grafieken

1.	Het verloop van het percentage ooit-gehuwden, geboortegeneraties 1800/04-1935/39.	15
2.	Het verloop van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk, geboortegeneraties 1800/04-1935/39.	15
3.	Het verloop van de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers in enkele geboortegeneraties, mannen.	17
4.	Het verloop van de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers in enkele geboortegeneraties, vrouwen.	17
5.	De leeftijd waarop 25, 50 en 75 procent van de mannen en vrouwen in een aantal geboortegeneraties een eerste huwelijk heeft gesloten.	20
6.	Het verloop van de intensiteit van eerste huwelijken, periode 1900-1976.	22
7.	Het verloop van de huwelijkscijfers op enkele leeftijden, mannen.	23
8.	Het verloop van de huwelijkscijfers op enkele leeftijden, vrouwen.	24
9.	Het verloop van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk, periode 1900-1976.	25
10.	Het verloop van de hertrouwintensiteit van geschieden, periode 1905-1976.	26
11.	Het verloop van de hertrouwintensiteit van verweeduwen, periode 1905-1976.	27
12.	Het verloop van het aantal geboorten, generaties 1875-1939.	35
13.	Het verloop van de levenskansen tot 25-jarige leeftijd, geboortegeneraties 1876/80-1936/40.	35
14.	Het verloop van de preferentie van eerste huwelijken, geboortegeneratie 1900/04-1935/39.	41
15.	Het verloop van de preferentie van eerste huwelijken, geboortegeneraties 1916-1925.	42
16.	Het percentage ooit-gehuwde mannen per leeftijd en kerkelijke gezindte, geboortegeneraties 1840-49 en volgende.	60
17.	Het percentage ooit-gehuwde vrouwen per leeftijd en kerkelijke gezindte, geboortegeneraties 1840-49 en volgende.	61
18.	Huwelijksfrequentie (per 1.000) en gemiddelde huwelijksleeftijd naar kerkelijke gezindte, periodes 1911-20, 1921-30.	62
19.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep, geboortegeneraties 1820/29-1880/89.	81
20.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar kerkelijke gezindte.	131
21.	Het percentage ooit-gehuwde mannen naar kerkelijke gezindte, 20-29 en 40-49 jaar.	138
22.	Het percentage ooit-gehuwde vrouwen naar kerkelijke gezindte, 20-29 en 40-49 jaar.	138
23.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar sociale groep.	141
24.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar opleidingsniveau.	151
25.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar urbanisatiegraad der woongemeente.	163
26.	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar woonprovincie.	170

Monographs Census 1971

1.	Housing situation in the Netherlands	W. van der Windt	appeared
2.	Rate of fertility	B. W. Frijling	appeared
		R. Zandanel	
3.	Divorced and widowed persons	A. Olde Daalhuis	appeared
4.	Mutual characteristics of married persons	C. de Hoog	appeared
5.	Households with low incomes	A. A. M. Fiselier	1st quarter 1979
		H. L. P. R. Kraft	
6.	Nuptiality in the Netherlands	G. A. B. Frinking	appeared
		F. W. A. van Poppel	
7.	Economic activity of women in the Netherlands	A. B. Berends	1st quarter 1979
		A. C. Boelmans-Kleinjan	
8.	Aging in the Netherlands	Th. A. M. Vis	1st quarter 1979
9.	Family life-cycle	L. Th. van Leeuwen	1st quarter 1979
10.	Preadults in relation to their families	L. H. Boerma	1st quarter 1979
		M. J. J. M. Malmberg	
11.	Various compositions of households	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	1st quarter 1979
		J. M. Vliegen	1st quarter 1979
12.	Education in the Netherlands	M. M. J. van Hemert	1st quarter 1979
13.	Religious denomination	J. P. Groot	1st quarter 1979
14.	Growing and declining villages in the Netherlands	H. Schotanus	
		R. E. van Engelsdorp	
15.	Typologies of municipalities based on degree of urbanization and growth of population	Gastelaars	
		W. J. M. Oostendorp	
		Th. M. Guffens	1st quarter 1979
		J. J. Latten	
16.	Regional labour markets	F. Schuurmans	1st quarter 1979
17.	Education, occupation and employment	G. J. M. Conen	1st quarter 1979
18.	Households, marriages and families	C. J. M. Corver	1st quarter 1979
		A. M. van der Heiden	
		C. de Hoog	
		L. Th. van Leeuwen	

Contents

Summary	XIX
1. Field of research and design of the study	1
1.1. Field of research	1
1.2. Elements in the analysis of nuptiality	2
1.3. Reasons for research as to the marriage pattern	5
1.4. Design of the report	8
2. Nuptiality in the Netherlands; a temporal analysis	11
2.1. Introduction	11
2.2. Methods of analysis and available data	11
2.3. Nuptiality in the 19th century	13
2.4. The birth generations after 1875	14
2.4.1. Completed birth generations	14
2.4.2. Recent birth generations	14
2.5. The period 1900–1975	21
2.5.1. First marriages	21
2.5.2. Other than first marriages	24
2.6. Summary	29
3. The functioning of the marriage market	31
3.1. Introduction	31
3.2. Some starting points	32
3.3. The developments in the marriage market	34
3.4. Reactions to the marriage market	38
3.5. Conclusion	42
4. Differential nuptiality in the Netherlands before 1960; the influence of religion, occupation and degree of prosperity, degree of urbanization and province of residence	47
4.1. Introduction	47
4.2. Marriage pattern and religious denomination	30
4.2.1. Introduction	50
4.2.2. Existing studies	52
4.2.3. Nuptiality according to religion in the birth generation 1840–1849 and later generations	55
4.2.4. Some facts regarding nuptiality in the period 1911–1930	59
4.2.5. Some background data regarding the differences found	63
4.3. Marriage pattern and occupational group	67
4.3.1. Introduction	67
4.3.2. Hofstee's theory and the criticism it evoked	68
4.3.3. Existing studies regarding the situation in the Netherlands	73
4.3.4. The Censuses of 1889–1930	77
4.3.5. Nuptiality by occupational group in the birth generation 1820–1829 and later generations	80
4.3.6. Nuptiality by occupational group in the censuses of 1947 and 1960	86

4.4.	Marriage pattern and degree of urbanization	89
4.4.1.	Introduction	89
4.4.2.	Existing literature	90
4.4.3.	Marriage patterns by size of municipality as shown by the censuses	93
4.5.	Marriage pattern and province of residence	96
4.5.1.	Introduction	96
4.5.2.	Existing literature	97
4.5.3.	Marriage frequency and localization in the birth generations of the 19th century	99
4.6.	Conclusion	102
5.	Differential nuptiality in the Western World after the Second World War	107
5.1.	Introduction	107
5.2.	Nuptiality by occupation	107
5.3.	Nuptiality by educational level	114
5.4.	Nuptiality by income	115
5.5.	Nuptiality by religion	116
5.6.	Nuptiality by degree of urbanization of municipality of residence	117
5.7.	Nuptiality by region	119
5.8.	Conclusion	119
6.	Differential nuptiality in the Netherlands according to the General Census 1971	123
6.1.	Introduction	123
6.2.	Analysis of data with respect to existing marriages	127
6.3.	The marriage pattern of the various religious denominations	129
6.4.	The marriage pattern of the various social-occupational groups	139
6.5.	The marriage pattern of the various educational levels	149
6.6.	Marriage pattern and degree of urbanization of municipality of residence	161
6.7.	Marriage pattern and province of residence	168
6.8.	Summary	175
7.	Conclusions and recommendations	179
7.1.	Conclusions	179
7.2.	Recommendations	182
7.2.1.	Problem groups	182
7.2.2.	Statistical data	184
7.2.3.	Legislation	185
7.2.4.	Research	185
Appendices		
1.	The relationship between nuptiality in birth generations and in calendar years	187
2.	Determination of the intensity of remarriage in calendar years	188
3.	Determination of preferences in different birth generations	191
4.	Use of the percentage (n)ever married as indicator for the marriage pattern	195
5.	Classification of civil servants in the censuses of the economically active population	199
6.	Statistical test of the material	199
Bibliography		201

Tables

1.	Number of men and women by marital status in the age category 20-64 years per 1000 of the corresponding total population	12	24.	Percentage of ever-married men by occupational group, birth generations 1820/29-1880/89 (marriage frequency)	80
2.	Average time (in years) between the marriage of 25% and 75% of a birth generation	16	25.	Percentage of ever-married men by occupational group at ages 18-22 and 18-24, birth generations	82
3.	Development of the cumulated marriage rates in recent birth generations, men (per 10,000)	18	26.	Percentage of ever-married men by age and occupational group	85
4.	Development of the cumulated marriage rates in recent birth generations, women (per 10,000)	19	27.	Ratio between actual and expected percentage of ever-married men by occupational group, 1947 (persons 14 years of age and older)	87
5.	Observed and calculated (exclusive of foreign migration) relationship between numbers of men and women at the ages of 25-29, in the birth generations 1875/79-1935/39 (per 1000 women)	36	28.	Percentage of ever-married persons by age and employment status, men 1960	88
6.	Number of men per 1000 women in various age combinations, birth generations 1875/79-1935/39	37	29.	Percentage of still married women by age and educational level, 1960	88
7.	Number of men per 1000 women in various age combinations, birth generations 1916-1925	37	30.	Marrying persons in 1930/31 per 1000 of each sex and marital status (marriageable persons above 18 and 15 years of age respectively)	92
8.	Percentage of unmarried persons, birth generations 1875/79-1935/39	38	31.	Average marriage age and percentage of marriages at a late or early age, by size of municipality, 1936	92
9.	Percentage of unmarried persons, birth generations 1916-1925	39	32.	Percentage of ever-married men by size of municipality (number of inhabitants)	94
10.	Difference in average age between marrying men and women, birth generations 1875/79-1935/39	39	33.	Percentage of ever-married women by size of municipality (number of inhabitants)	95
11.	The preference pattern among marrying women, birth generations 1890/94-1935/39	40	34.	Development of marriage frequency and localization per province, men, births generations 1800/04-1900/04	100
12.	Index of marriage frequency, percentages of marriages contracted at a late or early age respectively, and average age at marriage by religion	52	35.	Development of marriage frequency and localization per province, women, birth generations 1800/04-1900/04	101
13.	Marriage frequency by religion, Amsterdam (per 1000 of the total number per religion)	53	36.	Marriages contracted and still existing on 28-2-1971 by period in which marriage was contracted	125
14.	Marriage frequency by religion, Amsterdam (per 1000 men or women > 20)	53	37.	Average marriage age of the still existing marriages and of all marriages contracted	126
15.	Marriage frequency by religion, Amsterdam	54	38.	Average age at marriage by religious denomination of the man and period in which marriage	128
16.	Percentage of ever-married men or women respectively by age and religious denomination, birth generation 1840-49 and later generations	56	39.	Midpoints of marriages contracted in 5 year age-intervals	132
17.	Marriage frequency and average age at marriage by sex and religious denomination, periods 1911-1920 and 1921-1930	62	40.	Average age at marriage by religious denomination of the woman and period in which marriage was contracted	132
18.	Proportion of ever-married Roman Catholics by age and sex, 1909 and 1920 (per 10,000)	64	41.	Other than first marriages as a percentage of the total number of marriages, by religious denomination	133
19.	Average age at marriage of marriages contracted in the period 1877-1881 by social class	73	42.	Marriageable population by religious denomination and marital status (total never and no longer married = 100)	133
20.	Distribution of marriages contracted in the years 1907-1911 by level of prosperity (I-V) and age at time of marriage in percentages	74	43.	Percentage of ever-married by sex, age and religious denomination	135
21.	Average marriage age and percentage of marriages contracted at a late or early age by social position, 1913, 1925, 1930 and 1935	75	44.	Average age at marriage by social group and period in which marriage was contracted (men)	140
22.	Men marrying in Amsterdam by occupational position and age at marriage, in percentages	76	45.	Average age at marriage by occupational level and period in which marriage was contracted (men)	142
23.	Age distribution of men marrying for the first time, Amsterdam 1932 in percentages	76	46.	Average age at marriage by social group and period in which marriage was contracted (women)	144

47.	Other than first marriages as a percentage of the total number of marriages, by social group	145	3.	Development of age-specific marriage rates in a few marriage generations, men	17
48.	Percentage of ever-married men by social group (total census)	146	4.	Development of age-specific marriage rates in a few marriage generations, women	17
49.	Percentage of ever-married men by the nature of the liberal profession (total census)	147	5.	Age at which a first marriage has been contracted by 25, 50, 75% of men and women in a number of birth generations	20
50.	Percentage of ever-married own account workers by number of employees (total census)	147	6.	Development of the intensity of first marriages, 1900-1976	22
51.	Percentage of ever-married men by occupational level in the social group clerical workers (total census)	148	7.	Development of marriage rates at various ages, men	23
52.	Average marriage age by educational level and period in which marriage was contracted, men	150	8.	Development of marriage rates at various ages, women	24
53.	Average marriage age by educational level and period in which marriage was contracted, women	152	9.	Development of the average age at first marriage in the period 1900-1976	25
54.	Other than first marriages as a percentage of the total number of marriages, by educational level	152	10.	Development of the intensity of marriages of divorced men and women in the period 1905-1976	26
55.	Average age at first marriage by educational level of man and woman as related to each other	153	11.	Development of the intensity of marriages of widowed men and women in the period 1905-1976	27
56.	Ratio between actual and expected percentage of ever-married persons at the age of 15-19 years by level of education (generation 1951-56)	155	12.	Development of the number of births, generations 1875-1939	35
57.	Percentage of ever-married persons by age and educational level (total census)	157	13.	Development of the probability of survival to age 25, birth generations 1876/80-1936/40	35
58.	Ratio between actual and expected percentage of ever-married persons at the age of 20-24 years by educational level (generation 1946-50)	158	14.	Development of preferences in first marriages, birth generations 1900/04-1935/39	41
59.	Percentage of ever-married women by type and level of education	160	15.	Development of preferences in first marriages, birth generations 1916-1925	42
60.	Percentage of ever-married and still married women with a university education, 1960 and 1971	160	16.	Percentage of ever-married men by age and religious denomination, birth generation 1840-49 and later generations	60
61.	Average age at marriage by degree of urbanization of municipality of residence and period in which marriage was contracted women	161	17.	Percentage of ever-married women by age and religious denomination, birth generation 1840-49 and later generations	61
62.	Average age at marriage by degree of urbanization of municipality of residence and period in which marriage was contracted women	162	18.	Marriage frequency (per 1000) and average age at marriage by religion for the periods 1911-20, 1921-30	62
63.	Other than first marriages as a percentage of the total number of marriages by degree of urbanization of municipality of residence	164	19.	Percentage of ever-married men by occupational group, birth generations 1820/29-1880/89	81
64.	Percentage of ever-married persons by age and degree of urbanization of municipality of residence, 1-1-1973	165	20.	Average age at first marriage by religious denomination	131
65.	Percentage of ever-married persons by age and number of inhabitants of municipality of residence, 1-1-1973	166	21.	Percentage of ever-married men of 20-29 and 40-49 years of age by religious denomination	138
66.	Average age at marriage by province of residence and period in which marriage was contracted, men	169	22.	Percentage of ever-married women of 20-29 and 40-49 years of age by religious denomination	138
67.	Average age at marriage by province of residence and period in which marriage was contracted, women	169	23.	Average age at time of first marriage by occupational group	141
68.	Other than first marriages as a percentage of the total number of marriages by province of residence	171	24.	Average age at time of first marriage by educational level	151
69.	Percentage of ever-married persons by age and province of residence, 1-1-1972	172	25.	Average age at time of first marriage by degree of urbanization of municipality of residence	163
70.	Percentage of ever-married persons per province by age group, in 1947, 1960 and 1972	173	26.	Average age at time of first marriage by province of residence	170

Graphs

1.	Development of the percentage of ever-married persons, birth generations 1800/04-1935/39	15
2.	Development of the average age at first marriage, birth generations 1800/04-1935/39	15

Summary

Based on the results of the '1971 Population and housing census' a number of monographs have been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff members of a number of Dutch universities. The project was co-ordinated by the Netherlands Universities' Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an interdepartmental fund for scientific research. The present publication is one of a series of 18 monographs. This monograph concerns some aspects of marriage.

In the 19th century the percentage of men and women who ever married was characterized by a high degree of stability: between 86% and 88% of men and 84% and 86% of women marry for the first time. No significant increase in this percentage takes place before the generation born during the last decade of the previous century. At the close of this development, marriage is almost universal: only 5% of women and approximately 7% of men remain unmarried.

Alterations in age at marriage to a large degree run parallel with the changes in intensity. The decrease in the average age of first marriages which commenced in the 19th century was relatively insignificant; as against average marriage ages of 28.0 to 29.5 among men and 26.5 to 28.0 among women, in the generations born in the first quarter of the century we find ages of 27.5 and 26.0 respectively.

An acceleration in the development has only come about more recently. On the basis of the level of the period intensity, which is far above 100%, it can be determined that marriage at a younger age is a phenomenon which is almost restricted to the post-war period. To date, this development has reached a culmination point in the seventies with men marrying for the first time at an average age of 24.7 and women at the age of 22.5.

In general it can be said that shifts, both of a permanent and of a temporary nature, in the localization aspect, have exerted more influence on nuptiality than changes in the percentage of persons who have ever been married. Especially fluctuations in marriage age, which are brought about by incidental factors such as wars and economic recessions, have been responsible for short but significant fluctuations in the period intensity - and thus also in the number of marriages contracted annually.

This conclusion is most probably also valid for the most recent period. Apart from a probable increase in the percentage of men and women who will remain unmarried, the striking decrease of the period intensity after 1972 must be mainly attributed to a shift in the course of age at marriage. For the time being, the period of declining marriage age appears to have come to an end.

The development of the percentage of other than first marriages in the 19th century is mainly determined by the mortality pattern. As a result of the increase of average life expectancy at birth, the number of widowed persons decreases. The number of other than first marriages of men and women per thousand of the population of corresponding age categories thus decreases continuously. Around 1900 these percentages were 16 and 9 respectively.

With respect to the birth generations 1875/79-1935/39 an attempt has been made to analyse the influence of the ratio of men to women on the

development of nuptiality. The results obtained show that the generations born between 1875 and 1915 are characterized by a structural surplus of women, while in the birth generations 1925 and later there is a surplus of men. As a consequence of the development in births after the First World War, there are incidental fluctuations in the sex ratio of the generations born in the intermediate period.

The more permanent sex ratio imbalances have led in the generations concerned to differences in the percentages of men and women who have remained unmarried. The sex which holds the minority position on the marriage market achieves the highest marriage intensity.

In our opinion, preference has not functioned as an adaptation mechanism. We cannot go further than to suggest that the increasing preference of women to marry slightly older men – at the expense of younger marriage partners – is furthered by the fact that a gradual male surplus has come about. The underlying causes of these shifts in the preference pattern must be ascribed to other factors.

The temporary fluctuations in the ratio of males to females in the birth generations 1916–1925 have indeed resulted in corresponding changes in the preference pattern. The increase in the percentage of unmarried women which was expected on the basis of the large surplus of women, especially in the birth generations 1921–1924, has hardly come about.

We will now attempt to differentiate the development in nuptiality as described for the Netherlands as a whole by examining how this development has progressed within sub-groups. For this purpose use is made of data from the censuses of 1889 to 1960. One phenomenon which this material brings to light is the fact that before 1960 religious denomination exerted a clear influence on the development of marriage frequency and age at marriage.

We see for instance that Orthodox Calvinist men and men who were not members of church showed a marriage frequency since 1860 which the Dutch population as a whole only achieved approximately 30 years later; while among women, persons who were not affiliated to a church showed the same phenomenon. With respect to the decrease in age at marriage, people who were not affiliated to a church were nearly 50 years in advance of the population as a whole.

In the course of the years there has been some equalization, especially between the early and frequently marrying non-church members and the late and relatively seldom marrying Roman Catholics. The occupational category to which one belonged was also found to play a role.

Own account workers and government officials had long shown high marriage frequencies, while employers and manual workers had even earlier been characterized by a relatively young marriage age. Agricultural labourers, on the contrary, married seldom and moreover very late. The marriage frequency of the population as a whole was approximately 50 years behind employers in trade and transport.

The degree of urbanization of a municipality also exerted an influence on the marriage pattern, especially among men. Large cities clearly showed a high marriage frequency among men at an earlier date than the male population as a whole, while the same is true of the female population of small municipalities. The provinces of Groningen, Friesland and Zeeland were also forerunners as regards marriage frequency and age at marriage, while with respect to age at marriage this also holds good for North and South Holland.

With regard to the period after the Second World War we were able to draw the following conclusions on the basis of data from the 1971 census. In the four periods which we distinguish (1950–54, 1955–59, 1960–64 and 1965–69) we observed a slight decrease in the differences in marriage age between the religious denominations, between the social-occupational groups (at least among women) and between the provinces (also only

among women). There is an increasing difference in marriage age between social groups and between men of varying educational levels.

The groups which have been most affected by the tremendous drop in age at marriage in the Netherlands in the years 1950–1970 are, with respect to religious denominations, the Roman Catholics and Orthodox Calvinists (while people who are not affiliated to a church lag somewhat behind), and as regards social-occupational group the lower clerical workers, lower-paid manual workers and agricultural labourers (among the men), and the middle-salaried clerical workers and no longer employed women with a low level of education (among the women). Lagging behind are big employers, higher clerical staff and members of scientific liberal professions (among the men) and manual workers and unpaid family workers (among the women). Among the men, persons with a low level of education have been somewhat more strongly represented in the decline of the age at marriage than those with a high level of education. Sharply declining marriage ages were also found in rural municipalities and in large cities, while this development showed a lag in commuter municipalities.

When the provinces are viewed separately it is found that North Brabant and Limburg are characterized by a sharper decrease in age at marriage (especially among men), while Utrecht (men) and Drenthe (women) show a somewhat smaller decrease.

As regards the frequency of first marriage in the various social groups (in the generations born in 1925 and earlier) in general a tendency to equalization was found. Thus the Roman Catholics considerably reduce their lag with respect to persons not affiliated to a church, agricultural labourers and clerks marry more frequently than in earlier generations (but continue to lag behind non-agricultural employers, scientific liberal professions and large farm owners). The marriage frequencies among men of various levels of education are becoming almost identical; only men whose education does not exceed primary school show a definitely lower marriage frequency.

Among women a strongly inverse relation is found to exist between level of education and marriage frequency, especially among women with a vocation-oriented training. By comparison with earlier periods, degree of urbanization exerts less influence on marriage frequency. In commuter municipalities men show the highest and women the lowest marriage frequency, while in rural municipalities among men the lowest and among women the highest marriage frequency is found. Marriage frequency has increased most in the smallest municipalities and least in municipalities with the largest population. Differences in marriage frequency between the various provinces have decreased considerably especially as a consequence of the sharp increase in the percentage of married persons in the southern provinces.

As regards other than first marriages, in the period 1965–69, with respect to both frequency and age at marriage, differences were found to exist between the various religions, social groups, levels of education, degrees of urbanization and provinces of residence.

1. Probleemstelling en opzet van het onderzoek

1.1. Probleemstelling

Het doel van deze studie is een zo gedifferentieerd mogelijk beeld te geven van de huwelijkssluiting¹ in Nederland anno 1970 en van de veranderingen die zich in de huwelijkssluiting in de daaraan voorafgaande periode hebben voorgedaan. Een nadere omschrijving en inperking van dit doel is op zijn plaats. Deze inperking heeft te maken met het feit dat we ons primair baseren op materiaal dat ontleend is aan volkstellingen en op gegevens die uit de lopende statistiek afkomstig zijn. Belangrijk is met name dat onze voornaamste bron van gegevens, de Volkstelling van 1971, inmiddels al weer 7 jaar oud is. De actualiteit van dit materiaal is natuurlijk sterk verminderd; dit is met name voor de huwelijkssluiting betreurenswaardig, gezien de zeer sterke veranderingen die daarin vanaf 1971 zijn opgetreden. Het ten einde lopen van de periode van zeer hoge huwelijksfrequenties en sterk dalende huwelijksleeftijden kunnen we aan de hand van het volkstellingsmateriaal dus niet zichtbaar maken. Wel kan de lopende statistiek ons, zoals we in hoofdstuk 2 zullen zien, zij het minder gedetailleerd, nog enige opheldering daarover verschaffen. Overigens blijft het zinvol het materiaal van 1971 te analyseren; het is misschien de laatste blik die men heeft kunnen werpen op een tijdvak dat er door gekenmerkt werd dat de officiële registratie der huwelijken nog bijna volledig de de facto bestaande samenwoningen van mannen en vrouwen dekte.

Aan het gebruik van de volkstellingsgegevens van 1971 zijn daarnaast nog een drietal specifieke problemen verbonden die ons doel minder goed realiseerbaar maken.

Allereerst vertonen deze gegevens door de wijze van registratie die bij de telling wordt gevolgd bepaalde tekortkomingen die een optimale analyse van de huwelijkssluiting niet mogelijk maken. Dit heeft betrekking op het feit dat slechts een deel van de in Nederland gesloten huwelijken in onze analyse betrokken is, nl. alleen die huwelijken waarvan beide partners in 1971 nog gehuwd samenwonen.

Ten tweede is, ten gevolge van het feit dat een groot gedeelte der volkstellingsgegevens in de vorm van steekproefuitkomsten bekend is, wel de opleveringstermijn der gegevens verkort maar is tegelijk de waarde van de uitkomsten verminderd. Dit heeft met name de toch al niet optimale informatie over de niet-eerste huwelijken geen goed gedaan.

Bezwaarlijk is ook dat onze gegevens het niet mogelijk maken om aan te geven of de relaties die we vinden tussen bepaalde sociaal-economische variabelen en de huwelijkssluiting echt zijn dan wel veroorzaakt worden door andere met de bewuste variabelen verband houdende factoren. Het feit dat we overwegend gebruik maken van gegevens uit lopende statistiek en volkstelling – zonder echter aan de resultaten van andere gezinssociologische en demografische onderzoekingen geheel voorbij te gaan – heeft als grote beperking dat allerlei factoren die in de bij de volkstelling en lopende statistiek gehanteerde wijze van registratie niet aan de orde komen, buiten beschouwing moeten blijven. Belangrijke aspecten van de huwelijkssluiting zoals ideeën over de wenselijkheid van het huwelijk, de mogelijkheid partners te ontmoeten, de mogelijkheid de aan het huwaken verbonden kosten te dragen, huisvestingsproblematiek, voorechtelijke zwangerschap, persoonlijke consequenties van het huwelijk etc., ontsnappen daardoor aan onze aandacht. Ons onderzoek blijft daardoor sterk beschrijvend van aard. In feite krijgen we slechts een greep op die bij de huwelijkssluiting een rol spelende variabelen

1.2. Elementen in de analyse der huwelijksluiting

die aan te duiden zijn als demografisch van aard. Deze studie moet dan ook primair gezien worden als een demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland. Het is van belang uitvoerig stil te staan bij de elementen die in deze demografische analyse een rol spelen.

Bij onze demografische analyse van de huwelijksluiting hebben 4 overwegingen voorop gestaan, te weten:

1. De noodzaak frequentie van en leeftijd bij het huwen afzonderlijk te beschouwen.
2. Zo mogelijk generatiegewijze-analyses van analyses in observatieperiodes te scheiden.
3. Voor mannen en vrouwen het materiaal afzonderlijk te bezien.
4. Het rangnummer van het huwelijk als differentiërende factor mee te nemen.

Een toelichting lijkt zinvol!

Ad 1.

In de demografie wordt, waar het huwelijken betreft, zowel aandacht besteed aan de vraag hoeveel individuen met de betreffende gebeurtenis (het huwelijk) geconfronteerd worden, op welk tijdstip in hun leven zij hiermee geconfronteerd worden en wat de eigenschappen zijn van de partner waarmee een huwelijk gesloten wordt. De eerste twee aspecten worden in de analytische demografie resp. aangeduid met intensiteit of frequentie en met localisatie of timing. Als maatstaf voor de intensiteit wordt vaak gebruikt het percentage personen in een geboortegeneratie dat op of omstreeks het 50e levensjaar (g)een huwelijk heeft gesloten. Het localisatie-aspect wordt o.a. gevangen in de gemiddelde huwelijksleeftijd en in het percentage (n)ooit-gehuwden in een geboortegeneratie op een jeugdige leeftijd (omstreeks het 25e levensjaar). Voor het derde aspect, dat betrekking heeft op de eigenschappen van de partners, reserveren we de term preferentie; we hechten hieraan de beperkte betekenis van een voorkeur, binnen een bepaalde sociale groep, voor een partner met een bepaalde leeftijd.

De drie hier genoemde aspecten staan in een voortdurende wisselwerking met elkaar en vormen een dynamisch evenwicht. De mogelijkheid een bepaalde huwelijksfrequentie te realiseren of een huwelijk op een bepaalde leeftijd te sluiten wordt mede beïnvloed door bestaande voorkeuren voor de leeftijd van de partner waarmee men huwt; immers, voor een huwelijk is de aanwezigheid, op het betreffende moment, van een huwbare (nooit of niet meer gehuwde) bevolking met de gezochte kenmerken essentieel. Wijzigingen in de omvang of samenstelling van de huwbare bevolking bij een ongewijzigde preferentie kunnen nopen tot frequentie- of localisatiewijzigingen. Ondanks de nauwe samenhang tussen de 3 genoemde aspecten van de huwelijksluiting is een onderscheid ertussen nodig. Met name geldt dit voor de variabelen intensiteit en localisatie. In veel van de in de demografie gebruikte verhoudingscijfers is het onderscheid tussen vroeg dan wel veel of laat dan wel weinig huwen echter niet terug te vinden². Het onderscheid tussen de uitstel- en de afstelaspecten van het huwelijk is relevant om een drietal redenen³.

Ten eerste kunnen er theoretisch en praktisch verschillende relaties bestaan tussen uitstel en afstel van het huwelijk. De gevonden eindtoestand kan men slechts verklaren wanneer men van de verschillende voorafgaande fasen op de hoogte is. Dixon onderscheidt een drietal mogelijkheden⁴:

1. Huwelijksuitstel kan een oorzaak-gevolg relatie hebben met de huwelijksfrequentie. Laat huwen kan daarbij zowel oorzaak zijn van een vermindering der huwelijksfrequentie (bijvoorbeeld doordat men na uitstel meer moeite heeft om een huwelijkspartner te vinden met de gezochte kenmerken, of doordat het huwelijk door gewenning aan de persoonlijke vrijheid minder wenselijk wordt geacht) als wel leiden tot een verhoging der huwelijksfrequentie (door huwelijksuitstel raakt men financieel beter op het huwelijk voorbereid omdat het gespaarde kapitaal toeneemt).

2. Bepaalde factoren kunnen zowel tot huwelijksuitstel als tot verlaging der huwelijksfrequentie dan wel tot vervroeging der huwelijksluiting en verhoging der huwelijksfrequentie leiden (bijv. een groot tekort aan partners met de gezochte kenmerken, ongunstige economische omstandigheden).

3. Bepaalde factoren die tot huwelijksuitstel leiden blijven niet lang genoeg werkzaam om ook huwelijksafstel tot gevolg te hebben (werkloosheid, oorlogssituaties, ongunstige geslachtsratio's, verlenging der dienstplicht, woningnood, verhoging der minimum huwelijksleeftijd).

Het onderscheid intensiteit en localisatie is daarnaast van belang omdat beiden op tal van terreinen onafhankelijk van elkaar invloed uitoefenen (toenemende huwelijksfrequenties doen meer personen bij de reproductie betrokken raken terwijl verlaging der huwelijksleeftijd de voor reproductie beschikbare tijd verlengt; verhoging der huwelijksfrequentie leidt tot een grotere totaalconsumptie van bepaalde goederen terwijl dit geen gevolg hoeft te zijn van een verandering der huwelijksleeftijd). Een derde punt is dat intensiteit en localisatie door verschillende factoren worden beïnvloed. De omstandigheden die er de oorzaak van zijn dat in een bepaalde groep veel huwelijken op jonge leeftijd worden gesloten hoeven niet per se effect te hebben op de huwelijksfrequentie van deze groep (een laag kennis- en gebruiksniveau van anticonceptiva leidt via gedwongen huwelijken tot lage huwelijksleeftijden maar laat de huwelijksfrequentie onaangetast).

Ad 2.

Een tweede overweging waardoor we ons bij de analyse laten leiden is de noodzaak om onderscheid te maken tussen waarnemingen die op de huwelijksluiting in bepaalde kalenderjaren (periodes) betrekking hebben en die welke gericht zijn op de huwelijksluiting binnen geboortegeneraties.

Tegenover elkaar staat hierbij ruwweg gezegd de mogelijkheid om op een bepaald tijdstip een geaggregeerd beeld te schetsen van de in het verleden genomen huwelijksbeslissingen dan wel het geven van een 'dynamisch' beeld van het 'actuele' huwelijksgedrag. De voor de huwelijksluiting gebruikelijke demografische verhoudingscijfers kunnen slechts ondubbelzinnig geïnterpreteerd worden door ze ofwel te zien als indicatief voor de huwelijksluiting tot een bepaald tijdstip en leeftijd in een geboortegeneratie ofwel als kenmerkend voor de huwelijksluiting van een groep van geboortegeneraties (en leeftijden) in een bepaalde periode. Slechts door dit onderscheid zorgvuldig in het oog te houden kan men voorkomen dat men sociale en economische omstandigheden die specifiek aan een bepaalde periode zijn gebonden, gebruikt ter verklaring van een cijfer dat het huwelijksgedrag in een geboortegeneratie gedurende een lange periode samenvat⁵. Het perspectief van een generatiebenadering is veelal wezenlijk anders dan dat van een periode-analyse. In eerstgenoemde benadering staat de lange-termijnontwikkeling voorop; immers, de huwelijksluiting in een geboortegeneratie is eerst circa 50 jaar na de geboorte min of meer voltooid te achten, zodat men bij het volgen van de ontwikkeling der huwelijksfrequentie in een aantal generaties al gauw over het huwelijksgedrag van meer dan een halve eeuw spreekt. Wijzigingen in de huwelijksluiting van de ene periode op de andere zullen dan ook veelal verklaard moeten worden uit andersoortige sociale en economische veranderingen dan wijzigingen in het huwelijksgedrag van geboortegeneraties.

Waarnemingen die op een bepaald kalenderjaar betrekking hebben vertonen de reacties op korte-termijnfluctuaties zoals oorlog, epidemie, schaarste, beroering, economische crisis en, in de daaropvolgende jaren, de reacties op deze crisistoestanden. In geboortegeneraties echter hebben de economische cycli en andere conjuncturele stoornissen op de huwelijksfrequentie weinig invloed omdat de betreffende generatie veelal zowel de 'mager' als de 'vette' jaren doorleeft. Wel kan ook in generaties de timing worden beïnvloed. De huwelijksfrequentie in geboortegeneraties wordt primair beïnvloed door lange-termijnveranderingen zoals wijzigingen in de mentaliteit, in productierelaties etc. (bijv. de overgang van ambacht naar manufactuur en industriële productie of van agrarische bedrijven draaiend op inwo-

nend personeel naar een bedrijfsvoering met dagloners; sterke wijzigingen in de mate en aard van loonarbeid door vrouwen etc.).

Waar mogelijk zullen we trachten beide benaderingen te hanteren.

Ad 3.

Een derde overweging van belang bij de analyse van de huwelijksluiting betreft de noodzaak de ontwikkeling van huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd voor mannen én vrouwen afzonderlijk te analyseren zonder ze overigens te isoleren. Dit vloeit reeds voort uit de besproken omstandigheid dat de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd van het ene geslacht via het preferentie-aspect direct van invloed is op de huwelijksfrequentie en -leeftijd van het andere geslacht. Beide geslachten functioneren t.o.v. elkaar als beïnvloedende factor. Van belang is verder dat het al dan niet huwen en het vroeg dan wel laat huwen bij beide geslachten niet door identieke factoren wordt beïnvloed. Spreitzer en Riley⁶ wijzen er bijv. op dat de factoren die tot ongehuwd blijven predisponeren én de druk om te huwen voor vrouwen anders zijn dan voor mannen, terwijl ook verschillende onafhankelijke variabelen bij de vrouwen een andere relatie met het ongehuwd blijven hebben dan bij de mannen het geval is (bijv. de ouder-kind relatie). Dixon⁷ stelt meer in het algemeen dat de huwelijksluiting van de man sterk wordt bepaald door variabelen die betrekking hebben op de mate waarin men financieel in staat is een gezin te stichten en te onderhouden⁸, terwijl bij de vrouw veeleer de vraag bepalend is of het huwelijk voor haar in enig opzicht een gewenste zaak is. Tenslotte kan er op gewezen worden dat het al of niet huwen en het vroeg of laat huwen voor mannen geheel andere consequenties kan hebben dan voor vrouwen; de vruchtbaarheid van het huwelijk werd bijv. veel sterker bepaald door de huwelijksleeftijd der vrouw dan door die van de man, de gevolgen van het huwen voor de participatie op de arbeidsmarkt zijn voor beide geslachten verschillend en hetzelfde geldt voor het terrein van de persoonlijke vrijheid. Het niet-huwen van mannen wordt ook geheel anders beoordeeld dan dat van vrouwen⁹.

Ad 4.

Een vierde punt betreft de noodzaak onderscheid te maken tussen eerste en niet-eerste huwelijken. De uiteenlegging der huwelijken naar rangnummer is noodzakelijk omdat de factoren die tot het sluiten van een niet-eerste huwelijk leiden niet dezelfde zijn als die welke oorzaak van het sluiten van een eerste huwelijk zijn (duur sedert de ontbinding van het huwelijk, aanwezigheid van kinderen, directe beschikbaarheid van woning en bestaansbasis). Ook de consequenties zijn per rangnummer verschillend; te denken valt aan de geringere vruchtbaarheid, de lagere nieuwe investeringen, de problemen van de stiefouder-kind relatie etc.

Consequente aandacht voor de vier hier genoemde aspecten is in geen van de tot nu toe verschenen studies over de huwelijksluiting in Nederland te vinden. Naast de overwegingen van demografisch-analytische aard moeten nog 2 punten worden genoemd.

Ten eerste leek het ons nodig om de ontwikkelingen op het terrein der huwelijksluiting over een lange periode te volgen omdat veranderingen op het terrein van het huwelijk vaak langzaam, via langdurige processen, verlopen. Het via een lange-termijnstudie overzien van het tracé dat huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd hebben afgelegd maakt de huidige situatie inzichtelijker en doet bepaalde eigenaardigheden eerder opvallen. In deze publicatie zullen we dan ook, waar dat mogelijk is, stilstaan bij de historische trends die in de huwelijksluiting in Nederland te ontdekken zijn; verder terug dan de 19e eeuw gaan wij echter niet.

Een tweede punt waarop we in hoofdstuk 4 nog terugkomen is het feit dat we trachten de huwelijkspatronen te bestuderen van uiteenlopende sociale categorieën van de bevolking als kerkelijke gezindten, sociale groepen etc. De variatie in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd die er tussen de sociale categorieën bestaat levert niet alleen inzicht op in de determinanten van de huwelijksluiting, het geeft ons ook aanwijzingen over de plaats die het

1.3. Waarom onderzoek van het huwelijkspatroon

huwelijk als oriëntatiepunt binnen verschillende categorieën inneemt en maakt het mogelijk groepen in de maatschappij te inventariseren die in deze relatievorm voorop lopen of achterblijven bij andere groepen.

Hoewel zich in het laatste decennium belangrijke wijzigingen hebben voorgedaan in de meningen over en de feitelijke sluiting van huwelijken, is het huwelijk een van de meest belangrijke gebeurtenissen in de menselijke levensloop gebleven. Dit fundamentele karakter komt zowel tot uiting in het nog steeds bij een zeer groot deel der bevolking levende verlangen naar de huwelijks staat als ook in de zeer grote consequenties die het sluiten van het huwelijk voor de individuen en de maatschappij blijft houden. Voor wat betreft het eerste punt is het verhelderend om te zien hoe in een aantal sinds 1965 verrichte onderzoeken de waardering van het huwelijk zich dan wel gewijzigd heeft, maar desondanks is blijven bestaan.

In een onderzoek, gehouden in 1965 onder 1 780 17 tot 70 jaar oude Nederlanders (het zogenaamde Margrietonderzoek 'Liefde en Huwelijk') blijkt het gehuwd zijn over het algemeen nog als een zeer begerenswaardige zaak te worden beoordeeld. Indicatief hiervoor is het antwoord op de vraag of de gehuwde in het algemeen gelukkiger is dan de ongehuwde; door 56% van de mannen en door 48% van de vrouwen wordt deze vraag bevestigend beantwoord. Een ontkenkend antwoord geeft 32% van de mannen en 41% van de vrouwen¹⁰. Een onderzoek in 1968 onder ruim 800 16-20 jarigen levert eveneens informatie op over de waardering van het huwelijk. Het blijkt dat ongeveer 95% van de 16-20 jarigen in de toekomst wil trouwen. De trouwlustigheid is bij de mannen geringer (92%) dan bij de vrouwen (97%), terwijl alleen bij eerstgenoemde groep personen zitten die niet willen trouwen (3%)¹¹. Onder een identieke leeftijdsgroep als in 1968 werd door Kooy ook in 1974 informatie over het huwelijk ingewonnen. Van de respondenten uit eerstgenoemd jaar stelde in totaal 94,1% zich voor te trouwen, in 1974 echter nog maar 88,1%; het percentage jongens en meisjes dat uitdrukkelijk zegt niet te willen trouwen neemt toe van 1,6 naar 4,4%¹².

Een in 1975 gehouden onderzoek onder 1 977 personen van een vergelijkbare leeftijd als in 1965 (en bij gelijke vraagstelling) wijst echter op een sterkere relativering van de waarde die men aan de huwelijks staat hecht; terwijl in 1965¹³ 60,1% het eens was met de stelling dat gehuwden over het algemeen gelukkiger zijn dan ongehuwden, bestaat deze mening in 1975 nog slechts bij 34,6% der mensen¹⁴.

De boven gesignaleerde tendensen worden bevestigd door een tweetal diepte-onderzoeken bij geselecteerde groepen.

Een onderzoek door Cornelissen in 1969 gehouden onder 164 17-21 jarige jongeren in Nijmegen levert nog als conclusie op dat het huwelijk voor bijna alle respondenten een van de belangrijkste toekomstperspectieven is: 97% der respondenten wil trouwen (53,7% weet dit zeker en 43,3% denkt van wel). Van een aantal zaken waarvan respondenten het belang voor hen persoonlijk moesten aangeven behaalde 'gelukkig getrouwd zijn' het hoogste gemiddelde¹⁵. De meest gewaardeerde positieve aspecten van het huwelijk lagen rond 'Anderen een bepaalde zekerheid te geven' en 'Zelf een bepaalde geborgenheid te krijgen'¹⁶. Van Bergen en Welten onderzochten in 1974 in hun vooronderzoek voor het Jeugd en Emancipatieproject 192 jongeren. Van de jongens onder hen dacht 84,9% later te trouwen of was reeds getrouwd; bij de meisjes bedroeg dit percentage echter nog slechts 67,9%¹⁷.

De nog steeds bij een groot deel der bevolking bestaande wens om een huwelijk te sluiten en de positieve waardering van de huwelijks staat geven reeds aan dat het sluiten van een huwelijk nog steeds bepaalde gewaardeerde sociale, economische en andere gevolgen heeft.

Op persoonlijk vlak geldt dat het sluiten van een huwelijk voor velen nog steeds een der belangrijkste rolovergangen in het menselijke leven is, omdat pas vanaf dat moment allerlei belangrijke aspecten van de ontwikkeling van

de persoon en van diens meest fundamentele relaties een rol gaan spelen; dit geldt bijv. voor de man-vrouw relatie, de voortplanting, de regeling van de sexualiteit, het verwantschapssysteem, het erfrecht, emancipatie etc.

Het sluiten van een huwelijk vormt een mogelijkheid om zich te verzekeren van een relatie met een ander waarin emotioneel-affectieve opvang en geborgenheid gegarandeerd zijn. Nu minder van belang maar in de door ons onderzochte periode niet van betekenis ontbloeit is, dat het huwelijk de enige sociaal-acceptabele mogelijkheid vormde om met een ander een seksuele relatie aan te gaan; ook nu vormt soms nog het vooruitzicht van een huwelijk de enige legitimatie voor een seksuele relatie¹⁹.

Het huwelijk wordt voor een belangrijk deel echter gemotiveerd omdat het de mogelijkheid biedt op sociaal geaccepteerde wijze kinderen te krijgen; in een onderzoek in 1968 bleek dat 75% der volwassenen het eens was met de stelling dat kinderen krijgen het doel van het huwelijk is¹⁹.

Het sluiten van een huwelijk is voor een aantal jongeren ook van belang omdat het een der weinige legitieme mogelijkheden vormt (vormde) om te ontsnappen aan het ouderlijk huis en enige zelfstandigheid te verwerven of om aan ongewenste arbeidssituaties te ontkomen.

Bovengenoemde, soms uitsluitend in het huwelijk te realiseren doelen, beladen tegelijkertijd het niet-huwen met negatieve beelden die het huwelijk extra aantrekkelijk maken; waar het gehuwd zijn wordt tot oriëntatiepunt en tot de enige acceptabele status van de volwassene krijgt de niet-gehuwde te maken met sociale isolatie, het gevoel onaf te zijn etc.²⁰. Deze deviante positie en het ermee verbonden medelijden, discriminatie of openlijke vijandigheid kan op zich een tot het huwelijk motiverende factor worden.

Met het huwelijk als persoonlijk na te streven ideaal houdt vanzelfsprekend ook verband het feit dat de huwelijkse staat op talloze terreinen tot uitgangspunt van regelingen is gemaakt en dat er als zodanig talloze voordelen aan verbonden zijn - vaak echter feitelijk niet op de huwelijkssituatie maar op een toekomstige gezinssituatie gericht. Op talloze rechtsgebieden bestaat voor de in een niet-huwelijkse relatie levende mannen en vrouwen in vergelijking met de gehuwden nog een fundamentele rechtsonzekerheid en rechtsongelijkheid omdat alleen de laatste relatie rechtsgevolgen heeft. Te noemen zijn o.a. het erfrecht, de sociale verzekeringswetgeving, de pensioenwetgeving, administratief-rechterlijke aspecten, kinderrecht en adoptierecht, fiscaal-rechterlijke aspecten zoals de successiewet²¹. Te denken valt ook aan regelingen m.b.t. de dienstplicht (Vredeling-huwelijk) aan de woningtoewijzing en buiten de overheidssfeer bijv. aan prioriteiten bij ontslagen, het verkrijgen van verzekeringen en hypotheeken.

Ook de leeftijd waarop het huwelijk plaatsvindt is van grote betekenis voor de betrokkenen. De huwelijksleeftijd vormt niet alleen het begintijdstip van een nieuwe levensfase, maar bepaalt voor een groot aantal jongeren nog steeds de lengte van de periode van relatieve onafhankelijkheid die ze na de voltooiing van hun opleiding genieten. Dit ondanks het feit dat het trouwen minder dan vroeger een abrupte overgang naar een nieuwe levensfase vormt. Voor diegenen in wier gezin de huwende mannen en vrouwen zijn opgegroeid betekent het huwen eveneens vaak het begin van een nieuwe levensfase; de huwelijksleeftijd bepaalt zowel het begin van de gezinsinkrimingsfase als wel (gedeeltelijk) de beëindiging daarvan²². Het vroeg dan wel laat huwen blijkt ook van invloed te zijn op de huwelijksatisfactie die men ervaart terwijl de te bereiken sociaal-economische status mede afhankelijk wordt geacht van de leeftijd waarop gehuwd wordt²³.

Elder en Rockwell wijzen op de consequenties die de timing van het huwelijk voor de levensloop der vrouw heeft m.n. op haar mogelijkheden voor het kiezen van een partner (laat huwen leidt tot grotere heterogamie wat betreft leeftijd, sociale klasse en opleiding) en voor haar beroeps carrière²⁴.

Op macroniveau zijn de gevolgen van het al of niet en van het vroeg of laat huwen eveneens aanzienlijk. Richten we ons hier primair op de demografische gevolgen. Het totaal aantal geboorten in een maatschappij wordt - deels onafhankelijk van elkaar - zowel beïnvloed door de proportie der

(vrouwelijke) bevolking die een huwelijk sluit als door de leeftijd waarop dat gebeurt. Gegeven het feit dat de overgrote meerderheid van de in Nederland plaatsvindende geboorten binnen een huwelijk wordt voortgebracht (en, voor zover valt na te gaan, ook werd voortgebracht)²⁵ geeft de huwelijksfrequentie het kader aan waarbinnen het geboorte-aantal zich ontwikkelen zal.

Het effect van de huwelijksleeftijd op de vruchtbaarheid wordt o.a. geacht te lopen via het verschil in het aantal jaren dat voor de reproductie beschikbaar is, het verschil in de mate waarin de coïtus geconcentreerd is op de minst vruchtbare oudere leeftijden, het verschil in gewenste gezinsgrootte door gewenning aan de hogere levensstandaard, het verschil in het voorkomen van ongewenste zwangerschappen (door de kortere reproductieperiode), het verschil in de kans op het in leven blijven van beide echtgenoten etc.²⁶. Nu de gewenste gezinsgrootte zo gering is dat deze bij een korte huwelijksduur al te realiseren valt en effectieve anticonceptie beschikbaar is zou men het verdwijnen van het effect der huwelijksleeftijd mogen verwachten. Busfield²⁷ concludeert echter dat ook nu de huwelijksleeftijd nog een direct causaal effect heeft op de gezinsgrootte m.n. voor de groep die boven de 30 jaar gehuwd is. Ook in het onlangs gepubliceerde NOVOM-materiaal werden nog verschillen in uiteindelijke gezinsgrootte gevonden tussen vroeg en laat huwende vrouwen; van de in 1963 gehuwden hebben de op 20-24 jarige leeftijd getrouwde vrouwen gemiddeld 1,2 kind meer voortgebracht dan de op leeftijd 30 plus gehuwden²⁸. Met name verschillen in infecunditeit worden door Busfield voor de gevonden verschillen verantwoordelijk geacht.

De relatie gezinsgrootte-huwelijksleeftijd hangt deels ook samen met verschillen in de effectiviteit der geboortenregeling; de grotere ineffectiviteit onder jonggehuwden kan zowel een functie zijn van de leeftijd der vrouw als van een selectie-principe dat ertoe leidt dat de ineffectieve toepassers in de jongste huwelijksleeftijdsgroep terecht komen.

Effect op de bevolkingsontwikkeling kan de huwelijksleeftijd ook hebben doordat de tijdsspanne die opeenvolgende geboortegeneneraties scheidt door veranderingen in de gemiddelde huwelijksleeftijd langer of korter worden kan. Het groeicijfer der bevolking wordt daardoor groter dan wel kleiner doordat eenzelfde aantal geboorten in een kortere c.q. langere tijdperiode wordt voortgebracht.

In de recente experimentele berekeningen die het C.B.S. uitvoerde ten behoeve van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk is getracht het effect te evalueren dat verschillende alternatieve ontwikkelingen op het terrein der huwelijksluiting voor de bevolkingstoename kunnen hebben. Wanneer de huwelijksfrequentie der vrouwen met 6 per 100 afneemt en de mediane huwelijksleeftijd 0,8 jaar toeneemt, blijkt de totale bevolkingsomvang in het jaar 2000 reeds 400 000 geringer te zijn. De maximaal bereikbare Nederlandse bevolkingsomvang zou 0,7 miljoen lager liggen en het geboortecijfer zou 0,1 per 100 lager zijn²⁹.

De relatie tussen huwelijksluiting en geboorteniveau vormt ook een der centrale thema's in de zogenaamde theorie van de demografische transitie. Een belangrijk aspect daarvan is nl. de vraag of de verlaging der huwelijksleeftijd en de verhoging der aantallen huwendes heeft plaatsgevonden vóór dan wel ná dat de geboorteniveaus zijn teruggelopen; het is afhankelijk van het antwoord op deze vraag of men het huwelijks patroon aan het begin van de transitie als een soort geboorteregende factor mag beschouwen³⁰.

De huwelijksluiting heeft ook op andere demografische variabelen dan de vruchtbaarheid enige invloed; bekend is bijv. dat de gehuwden andere sterfteniveaus hebben dan de ongehuwden³¹, een geringere migratiegeneigdheid³² en dat een samenhang bestaat tussen huwelijksleeftijd en echtscheidingsfrequentie³³.

Behalve op demografisch vlak heeft de huwelijksluiting nog op tal van andere terreinen betekenis. Dixon gaat bijv. ook in op de gevolgen voor de genetische samenstelling der maatschappij van verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie³⁴. Op economisch vlak is de huwelijksluiting o.a. van belang doordat de woningbouwproductie en de productie van vele

duurzame gebruiksartikelen sterk is afgestemd op de jaarlijks nieuw gevormde huwelijken.

Ook de invloed die het huwen heeft op de participatie (van vrouwen m.n.) op de arbeidsmarkt en, via de huwelijksleeftijd, op de tijdsperiode gedurende welke geparticipeerd wordt is van belang. De kapitaalvorming in de maatschappij wordt sterk bepaald door het vroeg dan wel laat huwen m.n. omdat de periode tussen intrede op de arbeidsmarkt en huwelijksleeftijd door maximale productiviteit en relatief grote spaarmogelijkheden gekenmerkt wordt³⁵.

1.4. Opzet van het rapport

In deze publicatie besteden we allereerst aandacht aan de algemene trend die in de huwelijksluiting in Nederland te ontdekken valt vanaf de generaties die in de 19e eeuw geboren zijn. Meer uitgebreid wordt ingegaan op de periode 1900-1975 waarbij ook de niet-eerste huwelijken aandacht krijgen (hoofdstuk 2).

Terwijl in hoofdstuk 2 huwelijksfrequentie en -leeftijd voorop staan, wordt in hoofdstuk 3 de preferentie in de analyse betrokken. Na een uiteenzetting over de verschillende wijzen waarop de partnerkeuze te analyseren valt, wordt het effect nagegaan van de ontwikkelingen op de huwelijksmarkt voor huwelijksleeftijd en -frequentie; dit gebeurt m.n. aan de hand van materiaal uit de Volkstelling van 1971.

Hoofdstuk 4 gaat uitgebreid in op de gegevens die beschikbaar zijn over de verschillen in huwelijkspatroon die tot 1960 in Nederland bestaan hebben; kerkelijke gezindte, beroepsgroep, urbanisatiegraad en woonprovincie zijn daarbij de hoofdingangen.

Hoofdstuk 5 geeft een overzicht van de sociale verschillen in huwelijkspatroon die in met Nederland vergelijkbare landen na de Tweede Wereldoorlog nog zijn aangetroffen.

Hoofdstuk 6 geeft aan de hand van het volkstellingsmateriaal van 1971 een beeld van de tussen 1950 en 1970 bestaande verschillen in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd tussen kerkelijke gezindten, sociale groepen, opleidingsniveaus, provincies en gemeenten naar urbanisatiegraad.

De monografie wordt besloten met enkele suggesties voor beleid en onderzoek.

Noten

¹ Onder huwelijken verstaan we hier uitsluitend die verhoudingen tussen een man en een vrouw die aan de formaliteit van de burgerlijke huwelijksvoltoekking onderworpen zijn geweest.

² Bijv. in het percentage dat gehuwde 15-45 jarigen vormen van het totaal aantal personen op deze leeftijd. Voor een overzicht zie men Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel, Nuptialiteit in Nederland. Interimrapporten Censusmonografieën. SISWO. Amsterdam, 1976, pp. 8-15.

³ Opmerkelijk is dat Beaujon al in 1887 wees op de noodzaak het vroeg huwen van het meer huwen te onderscheiden; het eerstgenoemde bracht hij in verband met matrimoniale roekeloosheid terwijl daarentegen een gelijktijdige stijging van het percentage jonggehuwden en van de totale nuptialiteit op verbeterde economische omstandigheden wijst. Beaujon, A. De nuptialiteit sedert 1873. Bijdragen van het Statistisch Instituut. Jaargang 3, 1887, pp. 484-485.

⁴ Dixon, R. B. The social and demographic determinants of marital postponement and celibacy: a comparative study. University of California, Berkeley, 1970, pp. 36-39.

⁵ Dit gebeurt bijv. nog al eens in onderzoek dat verricht is naar de rol van de huwelijksluiting in de demografische transitie; percentages gehuwden op bijv. 50-54 jarige leeftijd in 1850 worden dan gebruikt als indicatie voor de huwelijksluiting op of rondom het jaar 1850, terwijl ze hooguit iets zeggen over de huwelijksluiting in generatie 1795-99. Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel, op.cit., 1976, pp. 14.

⁶ Spreitzer, E. and L. Riley, Factors associated with singlehood. Journal of Marriage and the Family, Vol 38, nr. 3, August 1974, p. 534.

⁷ Dixon, R. B. op.cit., 1970, p. 317.

⁸ Dat neemt natuurlijk niet weg dat ook de werkzaamheden der vrouw de materiële basis van het huwelijk helpen scheppen.

⁹ De Jong-Gierveld vond bijv. in haar onderzoek onder ongehuwde mannen een duidelijker minder positief zelfbeeld dan onder ongehuw-

de vrouwen. Jong-Gierveld, J. de. De ongehuwden. NV Samson, Alphen aan den Rijn, 1969, p. 258.

¹⁰ Kooy, G. A. Sexualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1975, pp. 93-94.

¹¹ Kooy, G. A. op.cit., 1975, p. 112.

¹² Kooy, G. A. Jongeren en Sexualiteit. Sociologische analyse van een revolutionaire evolutie. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1976, pp. 46-47.

¹³ In het door het Sociaal en Cultureel Planbureau gebruikte cijfermateriaal is de categorie 'Geen mening' proportioneel over de overige groepen verdeeld.

¹⁴ Sociaal en Cultureel Planbureau. Sociaal en Cultureel Rapport, 1976, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1976, p. 259.

¹⁵ Cornelissen, J. Jongeren over huwelijk en gezin. Rapport nr. 2. NISSO. Zeist 1970, p. 52.

¹⁶ Cornelissen, J. op.cit., 1970, p. 55.

¹⁷ Bergen, J. M. S. van en V. J. Welten, De zelfbeleving van jeugdigen en hun toekomstverwachtingen ten aanzien van beroepsleven en huwelijk. Jeugd en Samenleving. Jaargang 5, no. 3/4, Maart/April 1976, p. 320.

¹⁸ Illustratief zijn in dit verband de resultaten van opinie-onderzoek; van 1965 tot 1975 nam het percentage mensen dat het eens was met de stelling dat meisjes maagd moeten blijven tot zij trouwden af van 73,2 naar 20,4% (Sociaal en Cultureel Planbureau, op.cit., 1976, p. 258).

¹⁹ Kooy, G. A. op.cit., 1975, p. 110.

²⁰ Jong-Gierveld, J. de, op.cit., 1969, p. 257.

²¹ Straver, C. J. Alternatieve relaties in een wettelijk vacuum. In: Twee mensen en het recht, pp. 18-41. Tjeank Willink, Zwolle, 1974, p. 39.

²² Niphuis-Nell, M. De gezinsfasen. Interimrapporten Censusmonografieën. SISWO, Amsterdam, 1974, p. 31.

²³ Nye, F. J. en F. M. Berardo, The Family. Its Structure and Interaction. The Macmillan Comp., New York, 1973, p. 232.

²⁴ Elder, G. H. en R. C. Rockwell, Marital

Timing in women's life patterns. Journal of Family History. Vol. 1, no. 1, Autumn 1976, p. 36.

²⁵ In de periode 1840-1975 werd jaarlijks maximaal 5% der levendgeborenen buiten het huwelijk voortgebracht. Van 1840 tot 1875 schommelde het percentage buiten het huwelijk voortgebrachte kinderen tussen 5,05 en 3,65%, van 1875 tot 1900 tussen 3,29 en 2,82% en van 1900 tot 1975 van 2,61 tot 1,21% (afgezien van het jaar 1945). C.B.S., Buitenschoolse geboorte, 1840-1973. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.

²⁶ Dixon, R. B. op.cit., 1970, p. 9.

²⁷ Busfield, J. Age of Marriage and Family Size: Social Causation and Social Selection Hypotheses. Journal of Biosocial Science, Vol. 4, no. 1, January 1972.

²⁸ Moors, H. G. e.a., Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie. Eerste resultaten. N.I.D.I., Intern Rapport nr. 7, Voorburg, 1976, Tabel 2.3.3.A.

²⁹ Brekel, J. C. van den en R. Verhoef, Enige experimentele demografische projecties van de toekomstige Nederlandse Bevolkingsontwikkeling. Rapport nr. 7, uitgebracht t.b.v. de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Voorburg, 1974.

³⁰ Voor een kort overzicht van de discussie zie men het Interimrapport 'Nuptialiteit in Nederland', Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel, op.cit., 1976.

³¹ Kerckhaert, F. A. M. en F. W. A. van Poppel, Het verloop van de sterfte naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat in Nederland, periode 1850-1970. Bevolking en Gezin, April 1976, nr. 1, pp. 75-110.

³² Heide, H. ter, Binnenlandse migratie in Nederland. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1965, pp. 111-112.

³³ C.B.S., Echtscheidingen in Nederland, 1900-1974. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1976.

³⁴ Dixon, R. B. op.cit., 1970, pp. 12-13.

³⁵ Dixon, R. B. op.cit., 1970, pp. 11-12.

2. De huwelijkssluiting in Nederland; een temporele analyse

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal de huwelijkssluiting in Nederland in de 20e eeuw worden belicht. Teneinde de continuïteit van de ontwikkeling te laten uitkomen, zullen we op summere wijze de bevindingen over de temporele ontwikkeling vóór 1900, zoals weergegeven in het interimrapport, presenteren. Vervolgens zal de ontwikkeling na 1900 worden geschetst. Het geheel wordt voorafgegaan door een bespreking van een aantal methodologische problemen. Het hoofdstuk wordt besloten met een samenvatting.

2.2. Analysemethoden en beschikbare gegevens

De analyse van de huwelijkssluiting in de 19e eeuw is verricht met behulp van gegevens afkomstig uit twee verschillende bronnen: volkstellingen en registers van de burgerlijke stand. Voor de reconstructie van de huwelijkssluiting in opeenvolgende geboortegeneraties is gebruik gemaakt van percentages ongehuwden in de leeftijdsklassen van 15-19, 20-24, ... 45-49 jaar. Het verloop in de opeenvolgende kalenderjaren is getraceerd aan de hand van jaarlijkse aantallen gesloten huwelijken en gegevens betreffende de samenstelling van de bevolking naar leeftijd en geslacht.

Bij het zoeken naar een adequate maatstaf voor de beschrijving van de temporele ontwikkeling vormde de vergelijkbaarheid van de gebruikte verhoudingscijfers bij de analyse in geboortegeneraties en kalenderjaren een belangrijk criterium. Dit betekende onder meer dat in het verhoudingscijfer de mate waarin gehuwd werd (intensiteit) en de leeftijd waarop dit plaatsvond (localisatie) tot uiting moest komen. Daarnaast zou in het betreffende cijfer het effect van demografische factoren, als bevolkingsomvang, geslacht en leeftijdsopbouw, zo goed mogelijk moeten zijn uitgeschakeld. Uiteindelijk werd gekozen voor een cijfer waarbij het aantal huwende mannen of vrouwen van een bepaalde leeftijd werd gerelateerd aan de gemiddelde mannelijke of vrouwelijke bevolking van dezelfde leeftijd, ongeacht hun burgerlijke staat. In de Franse literatuur wordt dit verhoudingscijfer aangeduid met de term 'mariages réduits'. In analogie met de berekeningswijze van (leeftijdsspecifieke) vruchtbaarheids- en sterftecijfers zullen we in het vervolg van huwelijkscijfers spreken. Met deze naar leeftijd onderscheiden huwelijkscijfers is op vrij eenvoudige wijze de intensiteit en de localisatie te bepalen. In het interimrapport is dit in hoofdstuk II en bijlage I nader toegelicht en verantwoord. In essentie zijn bij de analyse van de huwelijkssluiting in de 20e eeuw dezelfde methoden gehanteerd als die welke in het interimrapport voor de 19e eeuw zijn toegepast. Dit betekent dat voor de analyse in geboortegeneraties na 1875 gewerkt is met percentages ongehuwden in de leeftijdsklassen van 15-19, 20-24, ... 45-49 jaar afkomstig uit gegevens van de in 1889, 1899, 1909, 1920 en 1930 gehouden Volkstellingen.

Het feit dat tussen 1930 en 1947 geen telling is gehouden heeft de reconstructie van de huwelijkssluiting in een aantal generaties bemoeilijkt. De bepaling van het percentage ongehuwden tussen 15 en 50 jaar met name op resp. 1-1-1935, 1-1-1940 en 1-1-1945 krijgt daardoor een enigszins arbitrair karakter. We hebben getracht de subjectiviteit van de voor deze jaren geraamde percentages te verkleinen door de huwelijkscijfers, die met deze percentages overeenkomen, te vergelijken met informatie die op periodebasis beschikbaar was, en zo nodig, hierop af te stemmen. Enige garantie voor de betrouwbaarheid van de verkregen uitkomsten is zodoende aanwezig.

Voor de meest recente geboortegeneraties, het merendeel nog onvoltooid, is een iets andere procedure gevolgd. Sedert 1948 zijn jaarlijks de aan-

tallen huwende mannen resp. vrouwen beschikbaar, onderscheiden naar geboortegeneratie en burgerlijke staat. In combinatie met de verdeling van de bevolking naar leeftijd en geslacht, een gegeven dat eveneens sedert 1948 jaarlijks beschikbaar is, kunnen op directe wijze de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers worden berekend. Deze gegevens stellen ons in staat om voor de afzonderlijke geboortegeneraties vanaf 1930 het verloop van de huwelijksluiting van ongehuwde mannen en vrouwen te volgen.

Deze laatste cijfers zijn ook gebruikt bij de reconstructie van de huwelijksluiting vanaf 1948. In de eerste helft van de 20e eeuw is daarentegen het statistisch materiaal zeer onvolledig. Tussen 1920 en 1936 ontbreken gegevens over de gesloten huwelijken naar leeftijd van de huwendes. Dit geldt ook voor de specificatie naar de burgerlijke staat. Wel is sedert 1900 de verdeling van de bevolking naar geslacht en leeftijd bekend, zodat de bepaling van de intensiteit in de genoemde periode geen onoverkomelijke problemen oplevert.

In principe kan de analyse van niet-eerste huwelijken op dezelfde wijze worden uitgevoerd als die van eerste huwelijken. Dit houdt in dat het aantal naar leeftijd en burgerlijke staat onderscheiden hertrouwende mannen c.q. vrouwen gerelateerd wordt aan de totale mannelijke resp. vrouwelijke bevolking, ongeacht hun burgerlijke staat, van dezelfde leeftijd. Met behulp van op deze wijze verkregen leeftijdsspecifieke hertrouwcijfers zijn intensiteit en gemiddelde leeftijd bij hertrouw te bepalen.

Tegen een dergelijke analyse-methode zijn bezwaren aan te voeren. Zo wordt geen rekening gehouden met veranderingen in de risico-dragende bevolking: het aantal gehuwd geweest zijnde personen. Zowel de omvang als de samenstelling van deze deelbevolking heeft sedert 1900 belangrijke verschuivingen ondergaan. Tabel 1 geeft hiervan een beeld.

Tabel 1. Het aantal mannen en vrouwen naar burgerlijke staat in de leeftijd van 20-64 jaar per 1000 van de overeenkomstige totale bevolking

Tijdstip	Weduwstaat		Gescheiden van echt		Totaal	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
31-12-1899	33,7	69,5	1,5	2,6	35,3	72,1
31-12-1909	28,6	58,5	2,4	3,7	31,0	62,2
31-12-1920	27,0	52,7	3,3	5,3	30,3	58,0
31-12-1930	22,7	44,0	5,2	7,6	27,9	51,6
31- 5-1947	17,8	49,3	9,3	13,8	27,1	63,1
31- 5-1960	10,2	44,7	8,3	14,0	18,5	58,7
28- 2-1971	8,2	44,1	11,2	17,1	19,4	61,2

Bron: Volkstellingen

Bij de berekening van leeftijdsspecifieke hertrouwkansen wordt het effect van variabelen als leeftijd en burgerlijke staat op het hertrouwen geëlimineerd. Deze, aan de bestudering van de sterfte ontleende analysemethode, is echter alleen toepasbaar indien de bevolking, die aan de kansberekening wordt onderworpen, in voldoende mate homogeen is. Dit is bijvoorbeeld het geval met een bevolking die door huwelijksluiting (en sterfte) geleidelijk naar samenstelling verandert. Bij de berekening van leeftijdsspecifieke huwelijkskansen (voor ongehuwden) gaat men ervan uit dat de leeftijd de meest relevante variabele is die de kans op een (eerste) huwelijk bepaalt. Met behulp van deze huwelijkskansen kan in een huwelijksstafel (voor ongehuwden) het gehele proces van huwelijksluiting worden beschreven. Zo berust de analyse van eerste huwelijken in geboortegeneraties op verhoudingscijfers die ook uit een huwelijksstafel zijn af te leiden. We hebben echter hierbij een andere en minder omslachtige berekeningswijze gevolgd. Bij de samenstelling van hertrouwtafels wordt de bevolking, die aan de kansberekening wordt onderworpen, gevormd door de bevolking onderscheiden naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat (in weduwstaat of gescheiden).

Met het bereiken van een hogere leeftijd verandert evenwel – door toetreding van personen, waarvan het bestaande huwelijk is ontbonden – de risicodragende bevolking. De nieuw gevormde populatie is niet langer homogeen naar een kenmerk dat voor de kans op een volgend huwelijk van groot belang is: namelijk het aantal jaren dat resp. in weduw- of in gescheiden staat is geleefd. Men kan derhalve de leeftijdsspecifieke hertrouwkansen niet met elkaar combineren om bepaalde kenmerken, zoals de uiteindelijke kans om op een bepaalde leeftijd te hertrouwen, de gemiddelde leeftijd bij hertrouw, af te leiden. Of zoals door Pressat wordt gesteld: *s'il nous faut conserver une seule variable temporelle (par manque de données, par nécessité d'être synthétique), alors c'est la durée écoulée depuis l'événement origine (celui qui marque le point de départ des manifestations du phénomène que l'on étudie) qui doit avoir la primeur, car les fréquences par âge, dans le cas d'événement en bout de chaîne, dépendent largement des modalités de phénomène antérieurs et étrangers au phénomène analysé*¹.

De meest ideale wijze om intensiteit en localisatie van niet-eerste huwelijken te bepalen bestaat in het volgen van generaties van mannen en vrouwen die in hetzelfde jaar de weduwstaat hebben bereikt of gescheiden zijn. De hiervoor vereiste statistische gegevens betreffende de verdeling van hertrouwende mannen en vrouwen naar het kalenderjaar waarin hun voorafgaande huwelijk is ontbonden zijn in Nederland niet beschikbaar. Wel is over een lange periode het aantal huwelijksontbindingen, veroorzaakt door echtscheiding of sterfte, bekend alsmede het aantal hertrouwende mannen c.q. vrouwen naar hun voormalige burgerlijke staat.

Met deze informatie is voor de periode 1905-1976 de hertrouwintensiteit voor de verschillende categorieën geschat. De verkregen verhoudingscijfers, waarvan de berekening in bijlage 2 is uiteengezet, geven in de betreffende kalenderjaren de kans op een huwelijk aan van personen waarvan het voorafgaande huwelijk is ontbonden. Zoals gezegd, is geen informatie aanwezig om veranderingen in het tempo van het hertrouwen te traceren. Dit bemoeilijkt, zoals we in paragraaf 2.5. zullen ervaren, een eenduidige interpretatie van deze periodecijfers.

Het beeld over de huwelijksluiting in de 19e eeuw kan op de volgende wijze worden samengevat.

Het in de vorige eeuw ingezette moderniseringsproces, waarbij in economisch opzicht het agrarische karakter van de samenleving geleidelijk plaats maakt voor een hoofdzakelijk op industrie en handel gebaseerde maatschappij, heeft maar weinig invloed uitgeoefend op het huwelijkspatroon. Het percentage mannen en vrouwen, dat een eerste huwelijk sluit, blijft vrijwel onveranderd. Het aantal niet-eerste huwelijken, vooral van mannen, is aanzienlijk. Pas als door de vooruitgang van de medische wetenschappen op het einde van de 19e eeuw de sterfte vermindert, neemt het hertrouwen snel in omvang af, zonder dat er een stijging van het aantal eerste huwelijken tegenover staat. Men trouwt over het algemeen op late leeftijd: de mannen niet eerder dan gemiddeld op 28 jaar, de vrouwen op 26 jaar. Deze leeftijden zijn iets hoger in het begin van de 19e eeuw.

Over het preferentie-aspect van de nuptialiteit is weinig bekend. Door het ontbreken van sociale en geografische mobiliteit zal de regulerende functie van de partnerkeuze op de huwelijksmarkt niet erg groot geweest zijn. De tijdelijke verstoringen in de sociaal-economische structuur, die zich vooral in de eerste helft van de vorige eeuw voordoen, hebben wel in sterke mate de huwelijksluiting gemarkeerd. De aanpassing aan de snel veranderende levensomstandigheden vindt plaats door het huwelijk uit te stellen. Als na enige tijd de omstandigheden weer verbeteren wordt het huwelijk alsnog gesloten. De op deze wijze ontstane fluctuaties in het jaarlijks aantal huwendes verdwijnen vrijwel geheel na 1875.

Onze conclusie luidde dat de gepresenteerde gegevens een opmerkelijke stabiliteit te zien geven van het huwelijkspatroon in de 19e eeuw, slechts in-

2.3. De huwelijksluiting in de 19e eeuw

cidenteel verbroken door het optreden van zeer specifieke factoren (misoogsten, oorlogen) van tijdelijke aard².

2.4. De geboortegeneraties na 1875

Een longitudinale analyse van de huwelijksluiting is onmisbaar indien we willen nagaan of er zich werkelijk structurele veranderingen hebben voorgedaan. Zij kan, zoals reeds opgemerkt, alleen worden uitgevoerd voor eerste huwelijken.

2.4.1. De voltooide geboortegeneraties

Om te beginnen zullen we een beeld geven van het verloop van het percentage ooit-gehuwden en de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijken van die geboortegeneraties waarvan de huwelijksluiting (nagenoeg) voltooid is. Ten behoeve van een vergelijking met de ontwikkeling in de vorige eeuw, is in de grafieken 1 en 2 eveneens het verloop geschetst in de voorafgaande generaties. Duidelijk is te zien dat zich in de generaties geboren in de periode 1875-1939, die de huwelijksluiting in de eerste helft van deze eeuw hebben bepaald, opmerkelijke verschuivingen hebben voorgedaan. Zo stijgt het percentage ooit-gehuwden vrijwel onophoudelijk: bij de mannen van 88% naar 93%, bij de vrouwen zelfs met 10% van ongeveer 84,5% naar 94,5%. De voor de 19e eeuw opmerkelijke stabiliteit is geheel verdwenen.

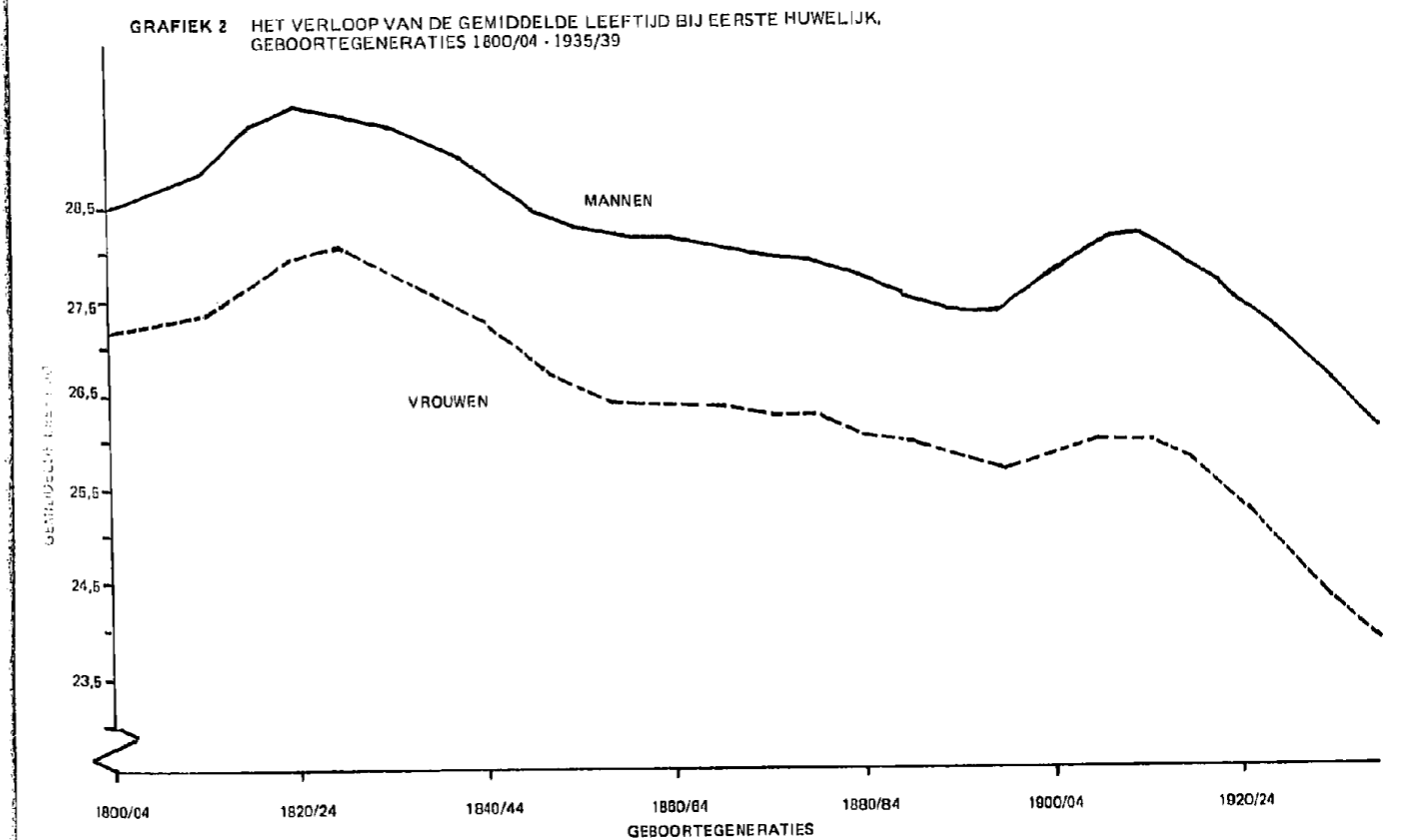
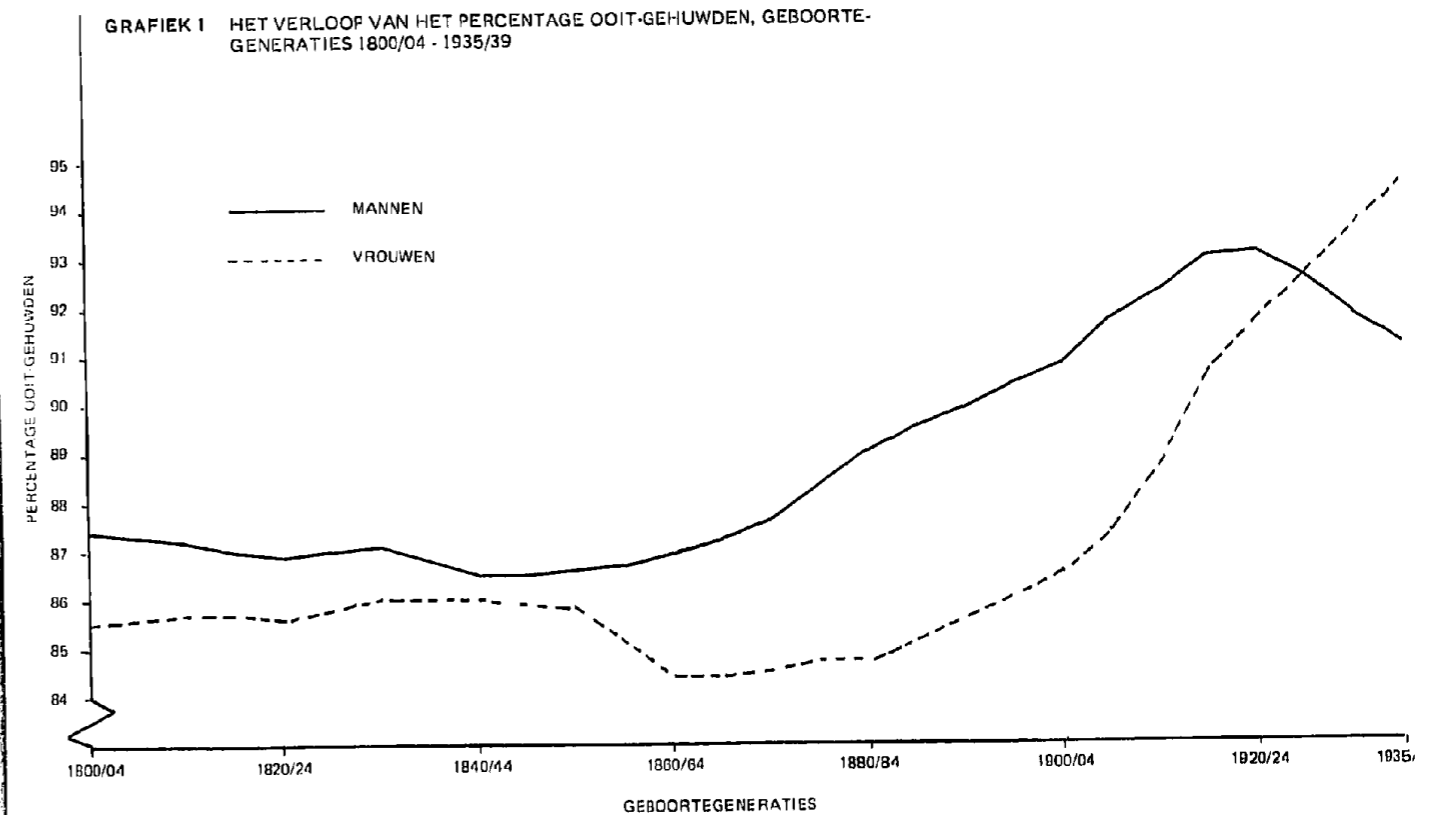
In iets mindere mate geldt dit ook voor de huwelijksleeftijd. De in de 19e eeuw ingezette daling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk gaat met name in de geboortegeneraties na 1920 in versneld tempo voort. De daling in deze generaties bedraagt ongeveer 2 jaar. Zoals eveneens in andere landen, te weten Canada, Verenigde Staten, Australië en Nieuw Zeeland, is vastgesteld³, ondergaan de generaties geboren in het eerste decennium van deze eeuw zowel de invloed van de economische crisis in de jaren dertig als de gevolgen van de tweede wereldoorlog in de jaren veertig. Huwelijken in deze generaties worden niet in mindere mate, maar wel op een later tijdstip gesloten dan in de voorafgaande generaties. Dit leidt aanvankelijk tot een stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd, later gevolgd door een daling. De generaties 1920/24 zijn de eerste met een vrijwel dezelfde huwelijksleeftijd als de generaties 1895/99. De tendens tot vroeger huwen wordt door de genoemde gebeurtenissen gedurende enige tijd onderbroken.

Een soortgelijke golfbeweging hebben we ook in de 19e eeuw waargenomen. Het betrof toen een periode waarin door de oorlogshandelingen met België en de landbouwcrisis, het huwelijk op grote schaal werd uitgesteld. Een opmerkelijk verschijnsel is tenslotte het verschil in de ontwikkeling van het percentage ooit-gehuwde mannen en vrouwen. Voor de meest recente, hier beschouwde, geboortegeneratie is het percentage vrouwen dat een eerste huwelijk sluit hoger dan dat van de mannen. Een dergelijke situatie was in Nederland nog niet eerder waargenomen.

Festy constateerde een zelfde trend voor onder meer Engeland, België en Frankrijk die, volgens hem, werd veroorzaakt door een stilstand in de Europese migratie en door veranderende aantalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen op de huwbare leeftijd⁴. Hajnal signaleerde reeds in 1953 soortgelijke ontwikkelingen. Hij zoekt de verklaring in een verandering van de sterftecondities, waardoor er meer mannen dan vrouwen in dezelfde huwbare leeftijd aanwezig waren⁵. Bij de behandeling van het vraagstuk van de partnerkeuze in hoofdstuk 3, komen we op de mogelijke verklaring van deze ontwikkeling nog nader terug.

2.4.2. De recente geboortegeneraties

De in deze paragraaf uitgevoerde analyse is een aanvulling op de studies van Van Houte-Minet⁶ en van Festy⁷ met betrekking tot Nederland en zal voor de vrouwen gericht zijn op de geboortegeneraties vanaf 1930 en voor de mannen vanaf 1927. Dit zijn de eerste generaties waarvoor gedetailleerd cijfermateriaal beschikbaar is. We kunnen de geschiedenis van elke generatie afzonderlijk nagaan en onderling vergelijken door het verloop van de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers per generatie in een grafiek te plaatsen.



In grafiek 3 en 4 is dit voor een aantal mannelijke en vrouwelijke generaties gedaan. We zien voor mannen en vrouwen een geleidelijke verschuiving van de curve naar links. De verschuiving houdt voor de mannen op bij de generaties van na 1951; voor de vrouwen is dit het geval bij de generaties van na 1952. Tegelijkertijd met deze veranderingen neemt het huwelijkscijfer in de modale leeftijdsklasse toe en vermindert de spreiding. Het merendeel van de mannen en vrouwen huwt binnen een steeds korter tijdsinterval. Om dit te kunnen nagaan hebben we de tijdsduur gemeten die ligt tussen de leeftijd waarop resp. 25% en 75% van de geboortegeneraties is gehuwd (tabel 2). Alleen voor de jongste generaties blijkt de spreiding weer toe te nemen. Het toenemend verschil in gemiddelde tijdsduur tussen mannen en vrouwen hangt waarschijnlijk samen met het uiteindelijk percentage dat een eerste huwelijk sluit. Dit is, zoals we in de vorige paragraaf hebben geconstateerd, voor de jongste generatie vrouwen hoger dan bij de mannen.

Tabel 2. De gemiddelde tijd (in jaren) verlopen tussen de huwelijksluiting van resp. 25% en 75% van een geboortegeneratie

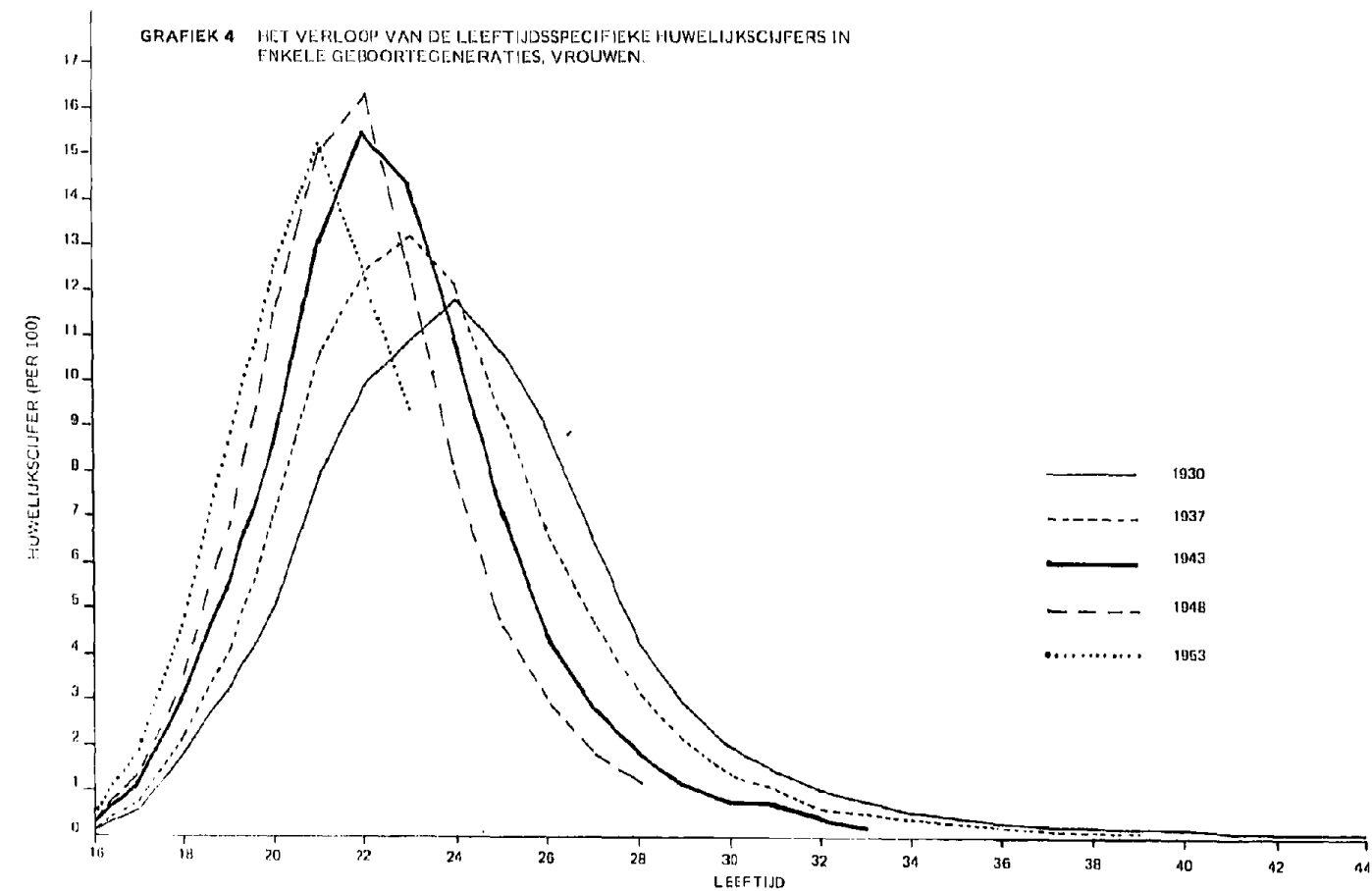
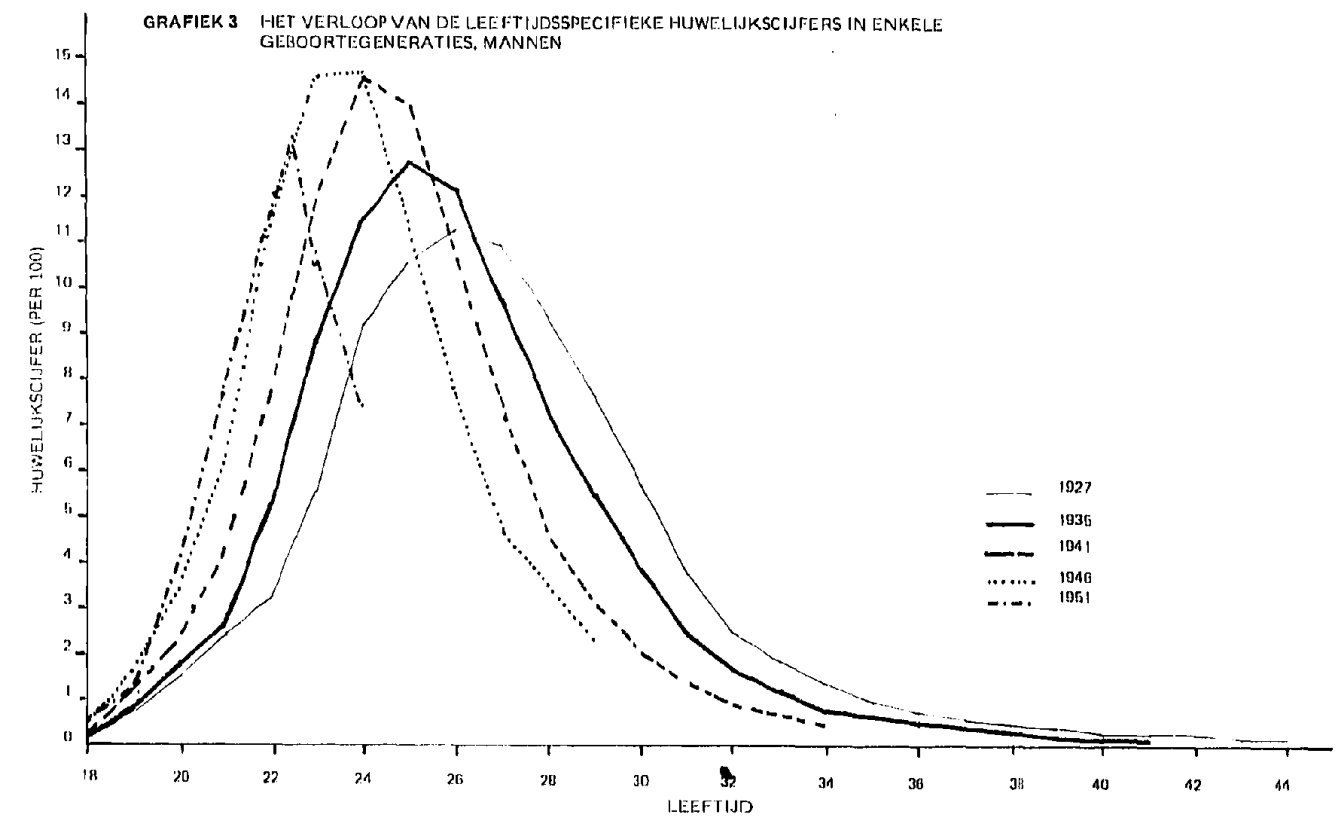
Generatie	Mannen	Vrouwen	Generatie	Mannen	Vrouwen	Generatie	Mannen	Vrouwen
1927	5,22	.	1935	4,92	4,49	1943	4,33	3,84
1928	5,12	.	1936	4,80	4,45	1944	4,33	3,86
1929	5,01	.	1937	4,65	4,41	1945	4,43	3,76
1930	5,08	4,90	1938	4,61	4,29	1946	4,62	3,76
1931	4,88	4,86	1939	4,53	4,09	1947	4,87	3,75
1932	4,98	4,64	1940	4,51	4,09	1948	.	3,77
1933	5,02	4,54	1941	4,43	4,01	1949	.	3,92
1934	4,96	4,45	1942	4,38	3,92	1950	.	4,08

Veranderingen in het localisatiepatroon van de huwelijksluiting zijn nog op een andere wijze te illustreren. In grafiek 5 zijn voor een aantal generaties de leeftijden aangegeven waarop resp. 25%, 50% en 75% van de mannen en vrouwen zijn gehuwd. Ook deze gegevens laten een daling van de huwelijksleeftijd zien. Voor de mannen is de teruggang iets sterker dan voor de vrouwen. De grafiek toont eveneens aan dat men in de jongste generaties weer op latere leeftijd huwt dan voorheen het geval was. Of dit ook tot minder frequent huwen zal leiden is aan de hand van deze gegevens niet na te gaan. Daarvoor zijn in de tabellen 3 en 4 de naar leeftijd gecumuleerde huwelijkscijfers voor een aantal generaties opgenomen.

Op basis van deze cijfers is vast te stellen dat het percentage ooit-gehuwen reeds op een leeftijd van 35 jaar met grote zekerheid bekend is. Betrouwbare informatie over de trendmatige ontwikkeling van de intensiteit in geboortegeneraties is echter al op jongere leeftijd te verkrijgen.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de daling van het percentage ooit-gehuwen mannen, die vanaf de generaties 1925/29 zichtbaar wordt, zich in ieder geval tot de generatie 1945 zal voortzetten. Een soortgelijke conclusie geldt ook voor de vrouwen, met dien verstande dat de stijgende lijn in het percentage ooit-gehuwen nog tot de generatie 1941 zal voortduren, waarna het percentage ook hier zal gaan afnemen. Aandacht verdient tenslotte het verloop van de gecumuleerde huwelijkscijfers in de generaties geboren na 1945. Vooral bij de vrouwen is duidelijk te zien dat de voortdurende stijging van het gecumuleerde percentage ooit-gehuwen op de verschillende leeftijden plotseling wordt afgebroken. De breukpunten suggereren dat we te doen hebben met een geheel nieuwe ontwikkeling. Het is nog te vroeg om uit te maken of dit slechts uitstel van het huwelijk betekent of dat de teruggang in het percentage ooit-gehuwen plotseling nieuwe impulsen krijgt.

Gelet op de gelijktijdigheid en de kracht waarmee deze ontwikkeling zich in de verschillende generaties manifesteert zal uitstel uiteindelijk ook afstel van het huwelijk tot gevolg hebben. In de volgende paragraaf zullen we trachten beide effecten te kwantificeren.



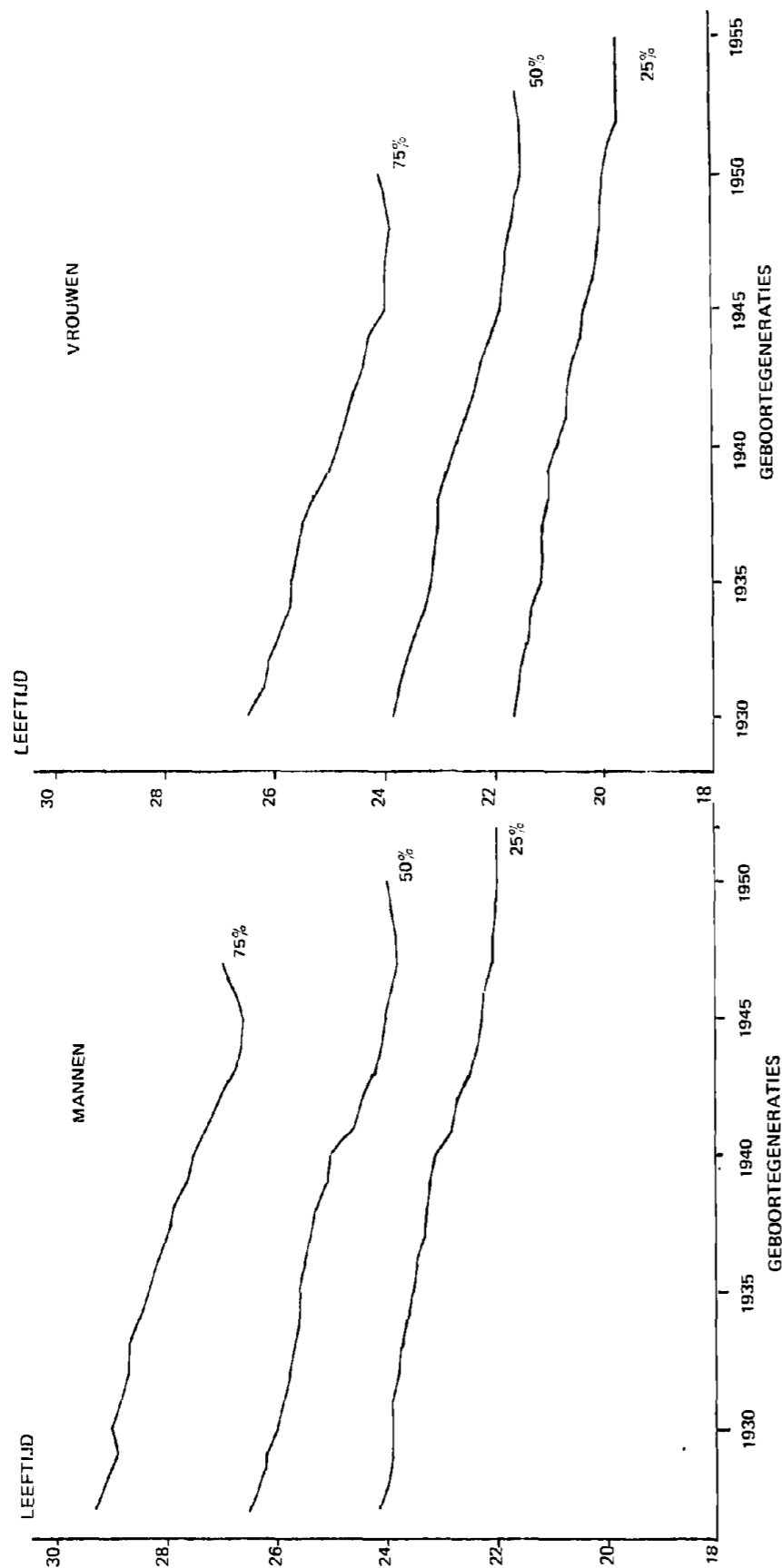
Tabel 3. Het verloop van de gecumuleerde huwelijkscijfers in recente geboortegeneraties, MANNEN (per 10 000)

Leeftijd	1930	1935	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
18	18	21	32	35	41	47	49	55	56	57	59	62	64	60	65	62	57	46	38	32	48
19	90	93	137	157	175	196	200	220	222	237	224	235	239	253	254	235	208	180	143	191	
20	247	260	331	392	425	461	483	549	562	610	628	646	650	663	649	619	591	506	606		
21	533	526	712	803	874	959	1019	1133	1182	1286	1297	1378	1389	1428	1365	1327	1235	1310			
22	964	1054	1412	1585	1736	1896	2024	2217	2312	2409	2454	2575	2595	2581	2526	2375	2352				
23	1634	1934	2478	2781	3017	3262	3454	3689	3771	3907	3953	4005	3883	3906	3742	3497					
24	2604	3082	3830	4236	4485	4778	4962	5141	5235	5321	5285	5185	5089	4992	4701						
25	3755	4356	5240	5635	5837	6068	6184	6336	6379	6377	6224	6148	5957	5734							
26	4967	5575	6396	6733	6843	6995	7096	7186	7145	7052	6933	6789	6513								
27	6069	6550	7213	7479	7512	7646	7688	7693	7616	7533	7383	7178									
28	6911	7278	7752	7939	7955	8055	8053	7998	7959	7858	7663										
29	7514	7826	8087	8256	8241	8302	8275	8231	8182	8052											
30	7964	8209	8322	8464	8425	8459	8441	8382	8304												
31	8287	8457	8471	8597	8539	8580	8553	8486													
32	8512	8623	8564	8686	8624	8668	8629														
33	8674	8736	8637	8754	8685	8725															
34	8806	8828	8692	8806	8735																
35	8901	8883	8732	8841																	
36	8971	8930	8763																		
37	9025	8964																			
38	9066	8990																			
39	9101	9012																			
40	9126	9029																			
41	9151	9046																			
42	9166																				
43	9178																				
44	9188																				
45	9199																				
46																					

Tabel 4. Het verloop van de gecumuleerde huwelijkscijfers in recente geboortegeneraties, VROUWEN (per 10 000)

Leeftijd	1930	1935	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
16	13	17	20	27	30	31	33	40	81	41	40	43	42	49	54	57	63	64	54	49	36	35	49
17	75	94	112	140	152	147	154	178	211	189	182	194	197	228	228	247	257	245	210	190	148	180	
18	257	297	365	404	427	451	469	510	555	562	541	556	587	638	681	699	712	686	618	558	632		
19	588	696	837	926	970	1006	1052	1139	1205	1247	1237	1280	1347	1469	1552	1573	1572	1403	1509				
20	1092	1320	1614	1777	1825	1871	2005	2181	2258	2362	2394	2458	2581	2764	2859	2826	2878	2746	2651				
21	1901	2295	2764	2940	3018	3171	3381	3630	3734	3866	3902	4050	4234	4383	4347	4350	4262	4091					
22	2893	3543	4118	4329	4497	4729	4939	5199	5298	5394	5535	5644	5752	5717	5687	5580	5308						
23	3990	4898	5461	5718	5937	6166	6343	6558	6608	6724	6811	6831	6760	6732	6610	6325							
24	5173	6079	6688	6952	7109	7270	7353	7516	7588	7649	7631	7536	7477	7358	7127								
25	6249	7049	7630	7820	7906	7995	8025	8163	8214	8201	8102	8035	7920	7716									
26	7167	7762	8238	8375	8402	8440	8459	8550	8584	8517	8415	8320	8171										
27	7834	8253	8619	8711	8705	8723	8734	8782	8796	8733	8613	8502											
28	8271	8585	8850	8922	8898	8912	8895	8923	8944	8877	8737												
29	8563	8816	9002	9062	9025	9030	8998	9031	9046	8968													
30	8769	8970	9108	9162	9116	9109	9079	9103	9099														
31	8912	9081	9190	9235	9179	9179	9144	9153															
32	9013	9156	9249	9285	9227	9228	9186																
33	9088	9211	9288	9326	9262	9257																	
34	9144	9255	9320	9351	9280																		
35	9192	9290	9345	9373																			
36	9229	9320	9367																				
37	9258	9347																					
38	9284	9364																					
39	9305	9382																					
40	9324	9396																					
41	9341	9409																					
42	9357																						
43	9377																						
44	9384																						
45	9392																						

GRAFIEK 5 DE LEEFTIJD WAAROP 25, 50, 75% VAN DE MANNEN EN VROUWEN IN EEN AANTAL GEBORTEGENERATIES EEN EERSTE HUWELIJK HEEFT GESLOTEN



2.5. De periode 1900-1975

De uitkomsten van de uitgevoerde transversale analyse van de huwelijksluiting zullen in deze paragraaf worden besproken. Het accent ligt daarbij op de jaarlijkse fluctuaties in het verloop van de intensiteit en gemiddelde huwelijksleeftijd van eerste en niet-eerste huwelijken.

Naast incidentele verstoringen staat het jaarlijks verloop van de huwelijksluiting ook onder invloed van de in de vorige paragraaf beschreven langetermijn ontwikkelingen. In dit verband is vooral het verloop van de huwelijksleeftijd van belang. Voor eerste huwelijken is het mogelijk het gezamenlijk effect van incidentele en duurzame wijzigingen van de huwelijksleeftijd op het verloop van de intensiteit vanaf 1900 na te gaan. Door de eliminatie van deze effecten krijgen we een beter inzicht in het trendmatig verloop van de huwelijksintensiteit in de beschouwde periode hetgeen zowel de poging tot verklaring als de mogelijkheden tot vooruitberekening van de huwelijksluiting zal bevorderen.

2.5.1. De eerste huwelijken

De jaarlijkse intensiteit van eerste huwelijken van mannen en vrouwen in de periode 1900-1975 is vastgelegd in grafiek 6. In de grafiek is eveneens weergegeven hoe het verloop van de intensiteit zou zijn geweest indien er zich geen veranderingen in de huwelijksleeftijd zouden hebben voorgedaan. In een dergelijke situatie is de intensiteit in een bepaald kalenderjaar gelijk aan het gemiddeld percentage ooit-gehuwden van alle geboortegeneraties die in het bepaalde kalenderjaar bij de huwelijksluiting zijn betrokken^a.

De procedure kan slechts worden toegepast indien zowel de periode-intensiteit als de intensiteit van de betreffende generaties bekend zijn. Aangezien het uiteindelijk percentage mannen c.q. vrouwen dat een eerste huwelijk heeft gesloten resp. alsnog zal sluiten alleen voor de generaties geboren tot 1950 bekend is c.q. met voldoende zekerheid geschat kan worden, is 1964 strikt genomen het laatste kalenderjaar waarvoor, onder de genoemde voorwaarden, de intensiteit kan worden vastgesteld. Echter, als we rekening houden met de verwachte daling van het percentage ooit-gehuwden in de generaties geboren na 1950 (zie paragraaf 2.4.2.), dan is ook voor de kalenderjaren na 1964 de berekening uit te voeren.

Uiteraard wordt het resultaat mede beïnvloed door de veronderstelde ontwikkeling van de intensiteit van de recente, nog onvoltooide geboortegeneraties. Hierbij dient wel te worden bedacht dat de geschatte percentages ooit-gehuwden van deze generaties geen grote invloed meer uitoefenen op de verkregen resultaten.

Uit grafiek 6 blijkt hoezeer de waargenomen periode-intensiteit bepaald is door verschuivingen in de gemiddelde huwelijksleeftijd. Tevens laten de gegevens uit deze grafiek zien in welke mate het verloop van periodecijfers kan afwijken van de feitelijke ontwikkeling in de geboortegeneraties.

Op basis van het verschil tussen de waargenomen en de berekende intensiteit in de periode 1900-1975 zijn een viertal periodes te onderscheiden:

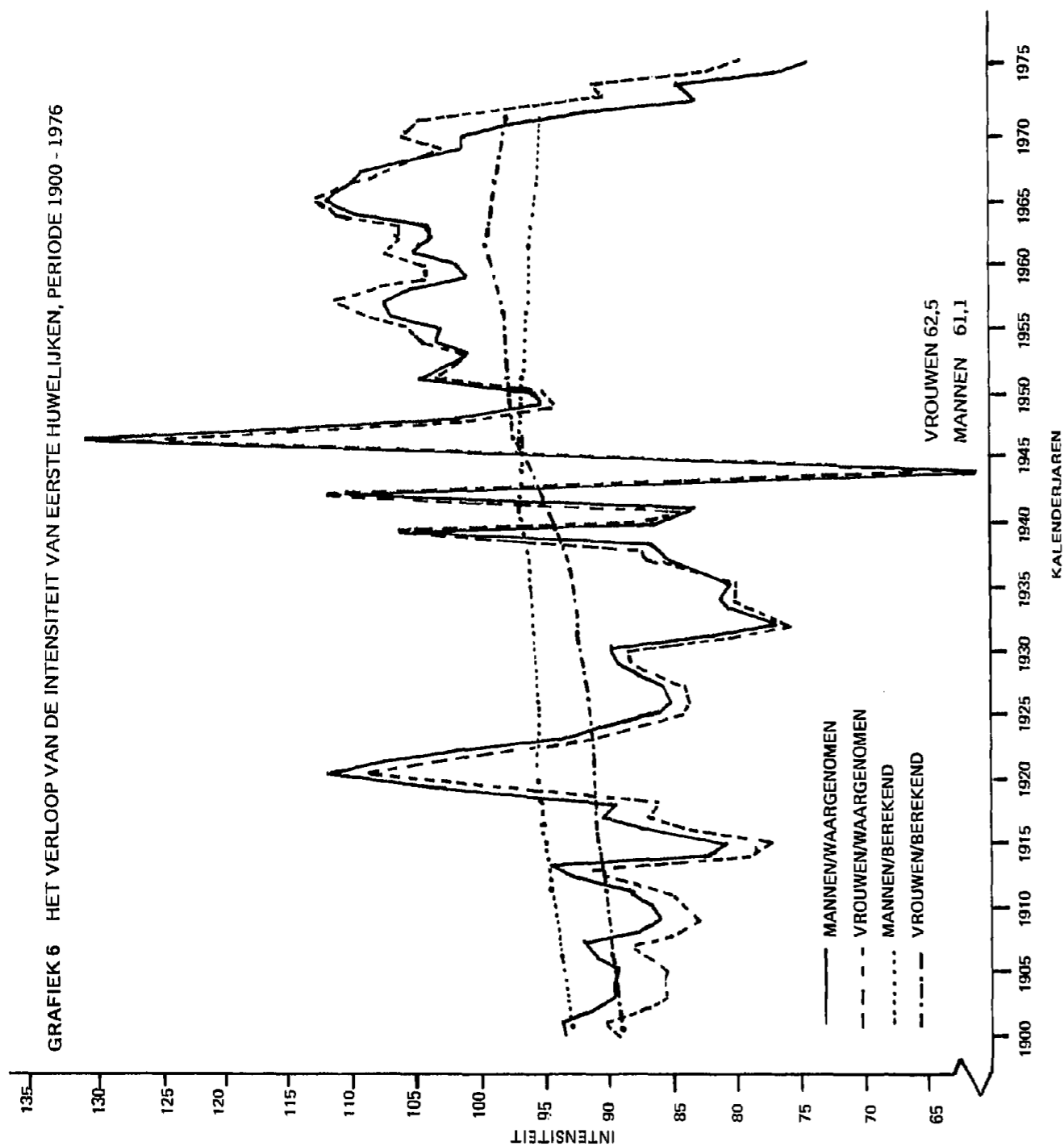
a In de periode 1900-1930 is als gevolg van een lichte daling van de huwelijksleeftijd in de geboortegeneraties 1870-1900 de waargenomen intensiteit iets hoger dan de berekende;

b In de periode 1930-1950 is de situatie juist andersom; de door de economische crisis opgeroepen stijging van de huwelijksleeftijd is hier de oorzaak van;

c In de na-oorlogse periode is de waargenomen intensiteit beduidend hoger dan de berekende. De zeer snelle daling van de huwelijksleeftijd in generaties geboren na 1915 stuwt de periode-intensiteit op tot waarden die ver boven de 100% uitkomen;

d In de jaren na 1972 daalt de waargenomen intensiteit onder het niveau dat, naar alle waarschijnlijkheid, in de recente generaties zal worden bereikt. Aan de daling van de huwelijksleeftijd is inmiddels een eind gekomen en zal naar verwachting in de generaties na 1945 zelfs weer worden gevolgd door een stijging.

GRAFIEK 6 HET VERLOOP VAN DE INTENSITEIT VAN EERSTE HUWELIJKEN, PERIODE 1900 - 1976

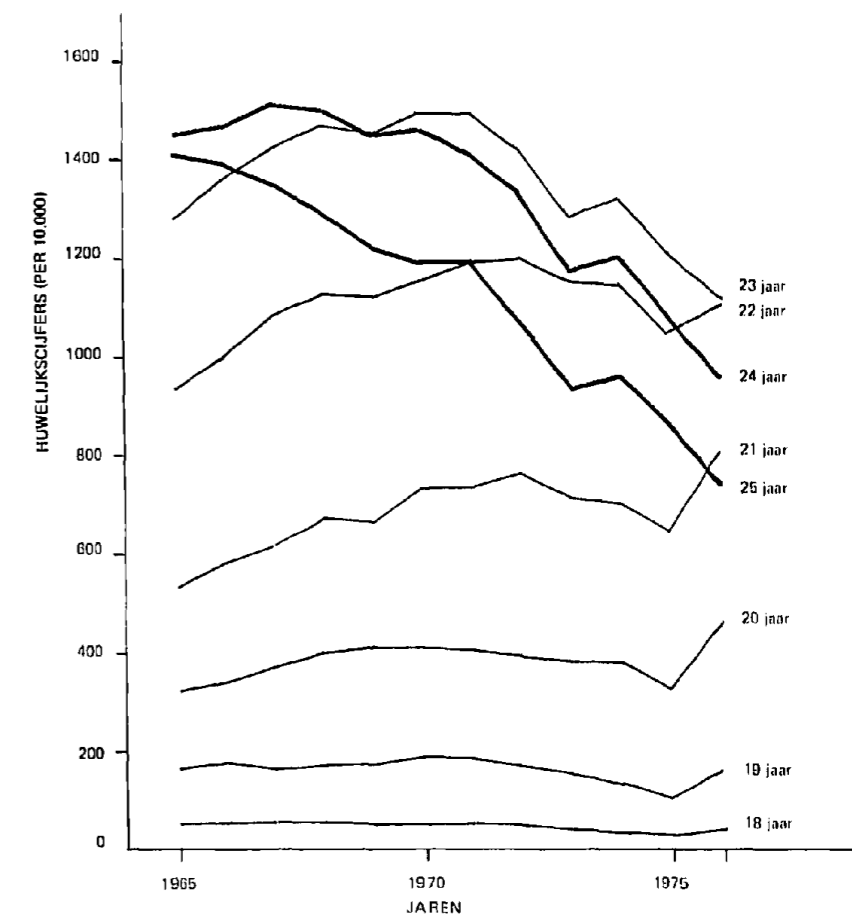


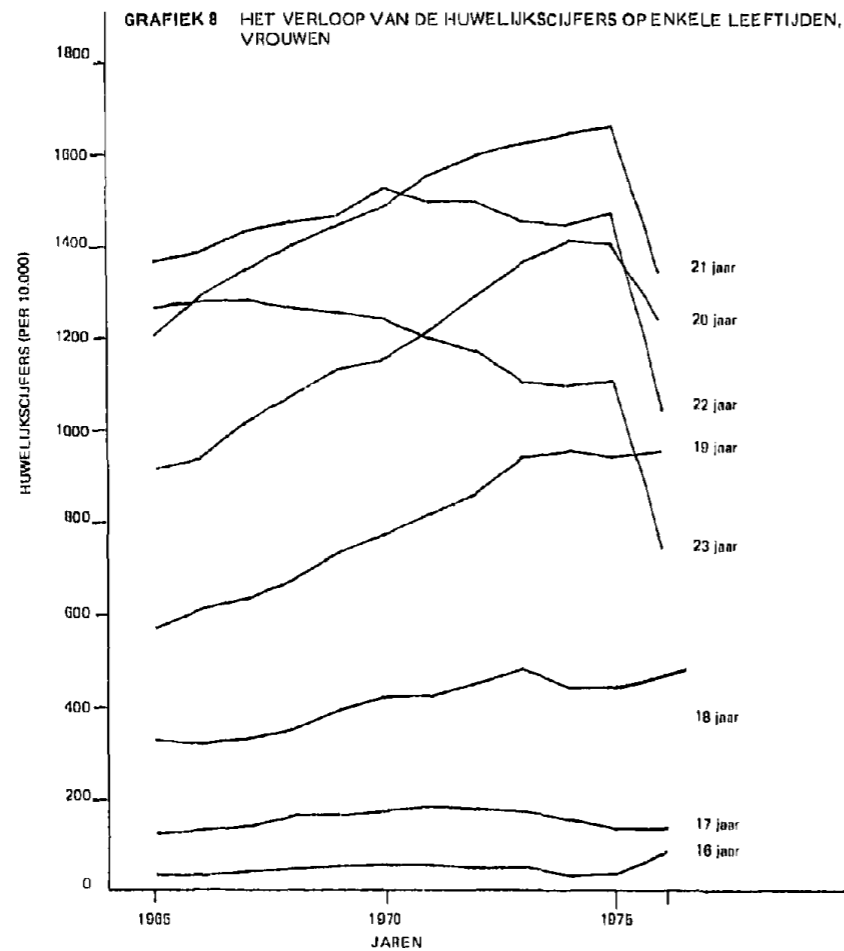
Van bijzondere betekenis is het verloop van de huwelijksluiting na 1965. In een periode van 10 jaar is de intensiteit gedaald van ruim 112% naar bijna 75% bij de mannen en van 113% tot ongeveer 79% bij de vrouwen. Uit de voorafgaande beschouwingen kan worden geconcludeerd dat deze ontwikkeling voornamelijk is veroorzaakt door verschuivingen in het localisatiepatroon van de eerste huwelijken. In de grafieken 7 en 8 zijn deze verschuivingen in beeld gebracht. De daling van de huwelijkscijfers op de leeftijden van 23 jaar en hoger is geheel in overeenstemming met de gesignaleerde daling van de huwelijksleeftijd. Daarentegen wijst de teruggang van de huwelijkscijfers op jongere leeftijden, die zich bij de mannen eerder en in sterkere mate voordoet dan bij vrouwen, op een nieuwe ontwikkeling. Hoe de bizarre ontwikkeling op de verschillende leeftijden na 1975 in dit beeld past is voorlopig nog onduidelijk.

Concluderend kunnen we stellen dat het geschetste beeld aan de gegeven verklaring van de recente daling van de periode-intensiteit verdere ondersteuning verleent. Het accent ligt hierbij voornamelijk op de veranderingen in het localisatiepatroon. Daling van het percentage ooit-gehuwden is in dit opzicht van veel minder belang, hoewel niet geheel te verwaarlozen.

Evenals in de 19e eeuw wordt het jaarlijks verloop van de intensiteit ook gekenmerkt door sterke conjuncturele fluctuaties. In 1944 worden de laagste waarden bereikt, resp. 64% voor de mannen en 62% voor de vrouwen, cijfers die nagenoeg identiek zijn met die welke in 1831 zijn waargenomen. In beide jaren, 1831 en 1944, bevond Nederland zich in een oorlogssituatie. Als reactie op de beëindiging van de oorlog neemt de intensiteit in 1946 weer

GRAFIEK 7 HET VERLOOP VAN DE HUWELIJKSCIJFERS OP ENKELE LEEFTIJDEN, MANNEN





snel toe. Soortgelijke reacties zijn ook nog in 1928, 1939 en 1942 waar te nemen. De sterke stijging van de intensiteit in beide laatste jaren hangt vermoedelijk samen met de door de overheid in 1938 bevoien mobilisatie en de in 1942 genomen maatregelen betreffende de tewerkstelling van ongehuwden in Duitsland.

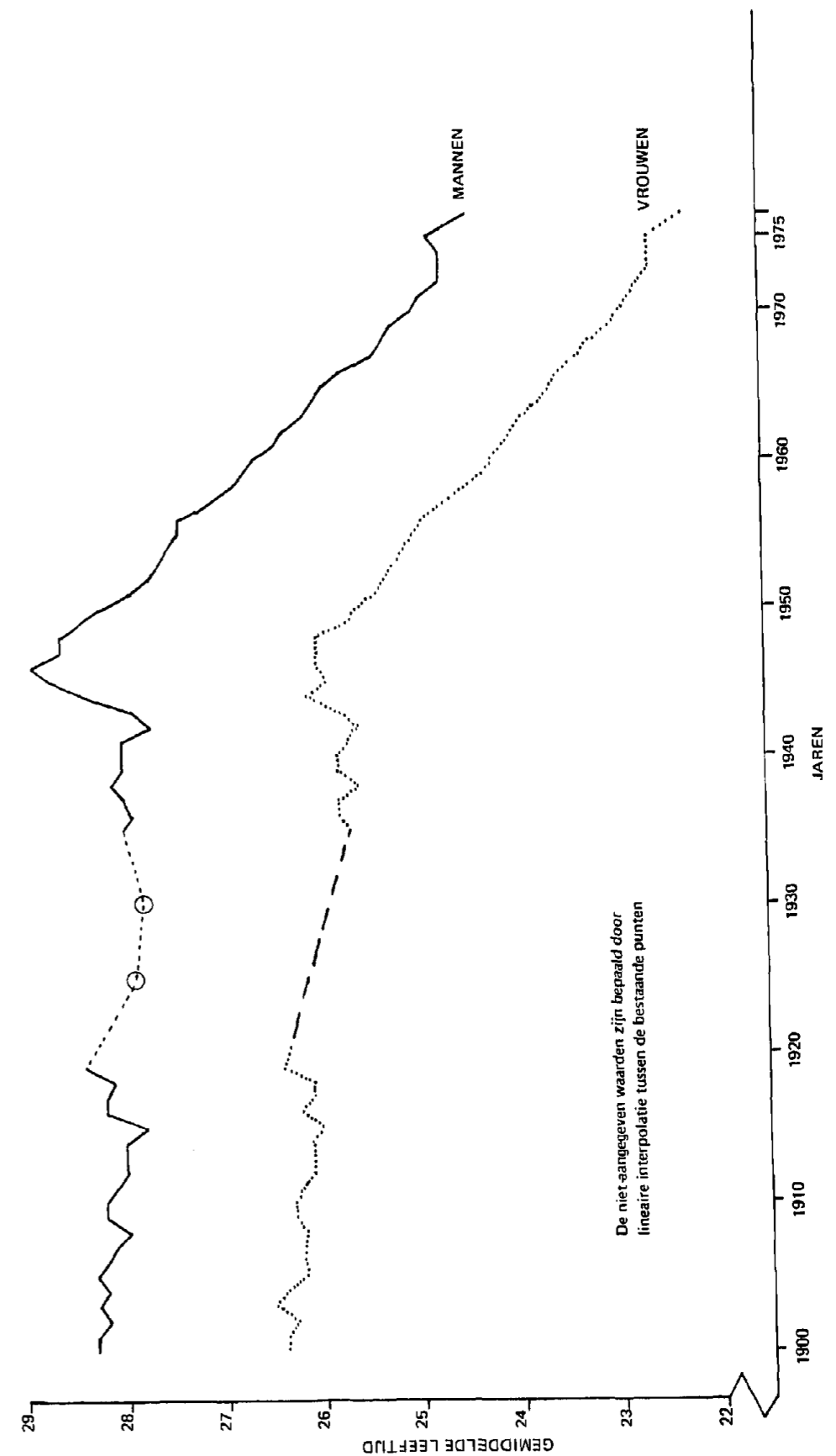
In vergelijking met de fluctuaties in de huwelijksfrequentie zijn de jaarlijkse schommelingen in de huwelijksleeftijd, met name tijdens en na de beide wereldoorlogen beperkt gebleven (grafiek 9). Dit duidt erop dat gedurende deze perioden de daling c.q. stijging van de huwelijkscijfers in elke leeftijds-klasse even groot is geweest. Een uitzondering geldt wellicht voor de mannen die na 1945 in het huwelijk zijn getreden. De incidentele stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd tot bijna 29 jaar betekent dat er in deze jaren relatief veel oudere mannen aan de huwelijksluiting hebben deelgenomen. De juiste invloed van de economische recessie in de jaren dertig op de gemiddelde huwelijksleeftijd is door gebrek aan gegevens niet te achterhalen. De geringe huwelijksfrequentie in het bijzonder in de periode 1932-1936 doet wel vermoeden dat er sprake is geweest van huwelijksuitstel.

Uit de grafiek is tenslotte af te lezen dat de daling van de leeftijd bij eerste huwelijken zich vrijwel uitsluitend heeft afgespeeld in de periode na de tweede wereldoorlog. Het einde van deze ontwikkeling in de laatste jaren wordt eveneens zichtbaar.

Het verloop van de jaarlijkse hertrouwintensiteit van gescheiden mannen en vrouwen is vanaf 1905 weergegeven in grafiek 10, in grafiek 11 is de ontwikkeling van het hertrouwen van weduwnaars en weduwen geschat.

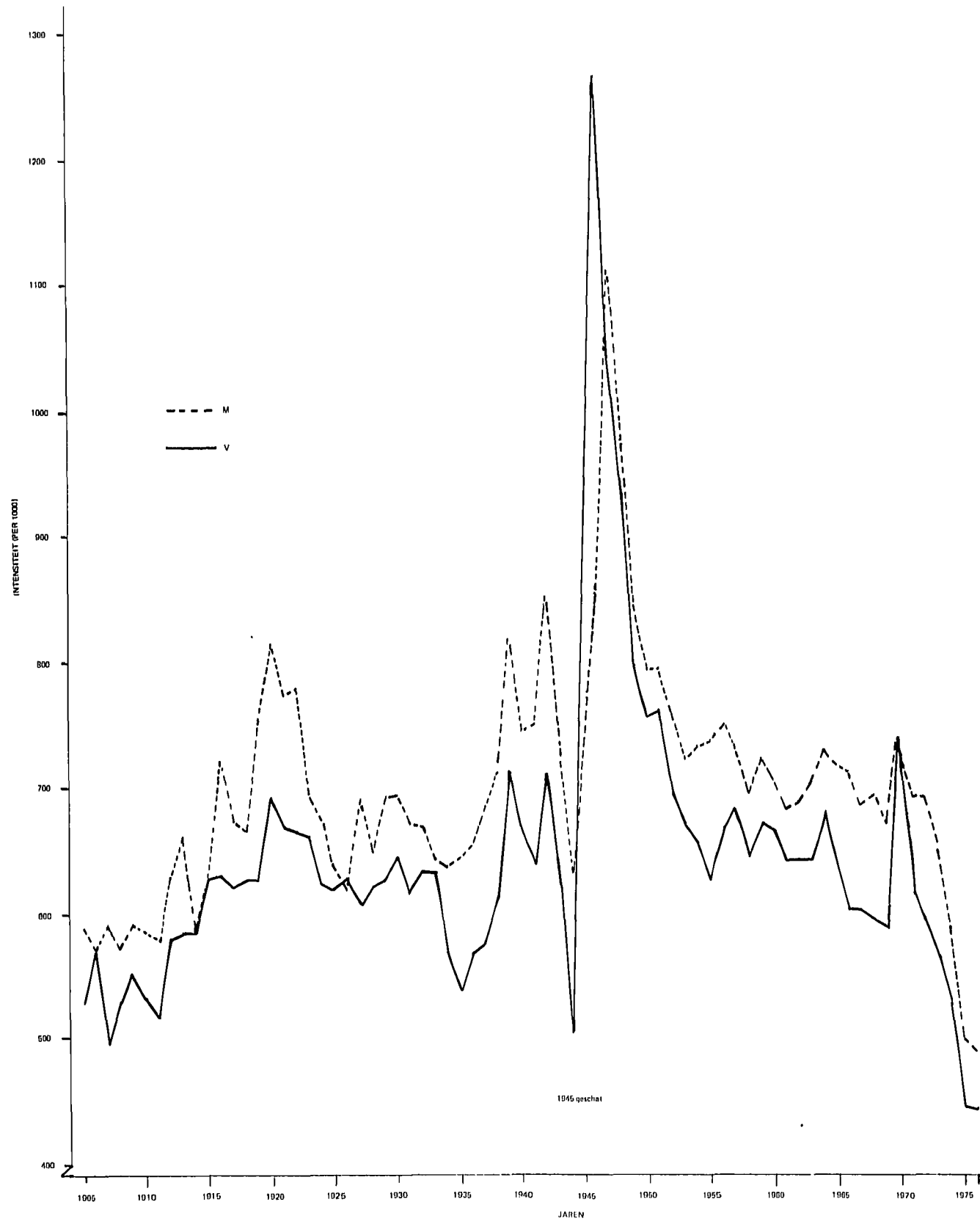
2.5.2. De niet-eerste huwelijken

GRAFIEK 9 HET VERLOOP VAN DE GEMIDDELDE LEEFTIJD BIJ EERSTE HUWELIJK, PERIODE 1900-1976

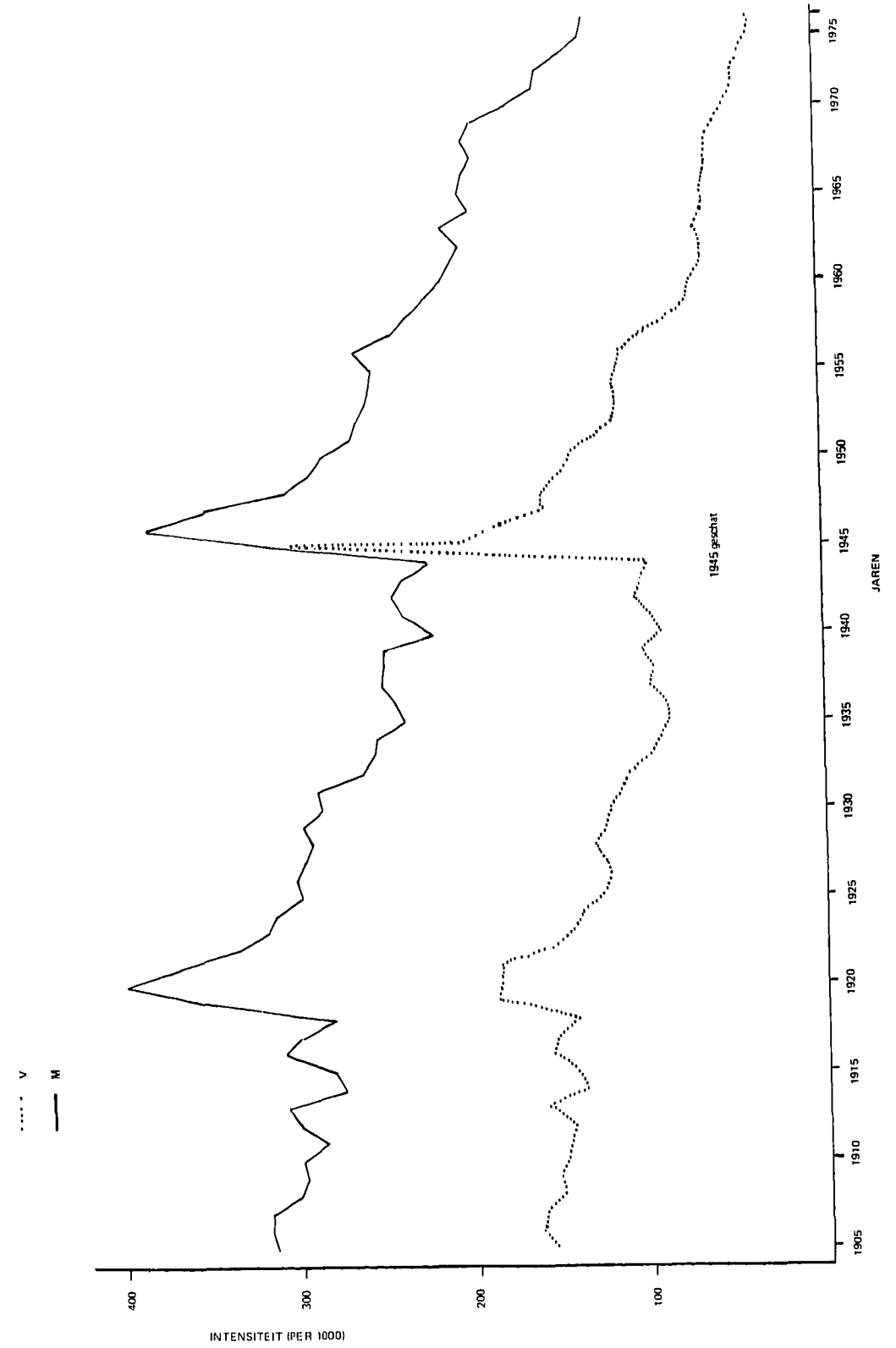


De niet-aangegeven waarden zijn bepaald door lineaire interpolatie tussen de bestaande punten

GRAFIEK 10 HET VERLOOP VAN DE HERTROUWINTENSITEIT VAN GESCEIDENEN, PERIODE 1905-1976



GRAFIEK 11 HET VERLOOP VAN DE HERTROUWINTENSITEIT VAN VERWEDJWDEN, PERIODE 1905-1976



Bezien we de trendmatige ontwikkeling gedurende de periode tot de jaren zeventig dan is er voor de gescheidenen, afgezien van het lage niveau in het begin van deze eeuw, geen tendens aanwezig tot duurzame daling of stijging. Opvallend is dat het bereikte niveau tussen de beide wereldoorlogen nagenoeg identiek is met het peil dat in de periode 1950-1970 kan worden waargenomen. Dit houdt in dat ongeveer 70% van de gescheiden mannen en 65% van de gescheiden vrouwen besluiten een nieuw huwelijk aan te gaan.

Deze opmerkelijke stabiliteit is niet terug te vinden in het verloop van het hertrouwen van personen in de weduwstaat. Zowel voor weduwnaars als voor weduwen is duidelijk een dalende tendens te bespeuren. Deze ontwikkeling houdt vermoedelijk verband met het feit dat de (mediane) leeftijd bij overlijden van één der huwelijkspartners in de loop van deze eeuw met ongeveer 8 jaren is toegenomen⁹. Aangezien met het stijgen van de leeftijd de kans op het sluiten van een nieuw huwelijk vermindert, is de geconstateerde daling van het hertrouwen van personen in weduwstaat geen onverwachte ontwikkeling. Voor zover we hebben kunnen nagaan zijn dergelijke veranderingen in de leeftijdssamenstelling van de gescheidenen niet opgetreden. De gemiddelde leeftijd van mannen en vrouwen bij echtscheiding is vanaf 1946, uitgezonderd tijdens de jaren zeventig, constant geweest¹⁰. Voor beide burgerlijke staat categorieën treedt na 1970 een geheel nieuwe ontwikkeling op die in grote mate parallel loopt met het verloop van de huwelijksintensiteit van ongehuwden. Het aantal niet-eerste huwelijken van de gescheidenen daalt beneden een niveau van 50 procent, waarmee een situatie wordt bereikt die nog niet eerder in Nederland is voorgekomen. Ook het hertrouwen van personen in weduwstaat is sedert 1970 in versterkte mate teruggelopen. De hertrouwintensiteit van weduwnaars bedraagt nu nog maar 13%, die van weduwen nog geen 4%.

De (klassieke) vraag doet zich voor in welke mate de recente ontwikkeling voornamelijk uitstel betekent ofwel de start is van een blijvende vermindering van het hertrouwen. Onvoldoende gegevens zijn beschikbaar om verschuivingen in het tijdstip van hertrouwen – in relatie tot de voorafgaande huwelijksontbinding – te traceren om op deze wijze de oorzaken van de huidige tendenties op het spoor te komen. We zijn echter geneigd, mede gelet op het plotselinge karakter van de daling, de oorzaak grotendeels te zoeken in een tendens tot uitstel.

We tekenen hierbij aan dat dit voor de gescheidenen in meerdere mate het geval zal zijn dan voor de personen in weduwstaat. Twee recente ontwikkelingen spelen hierbij een rol: stijging van het aantal echtscheidingen en het samenwonen van ongehuwden. Beide verschijnselen geven uitdrukking aan het feit dat door velen het huwelijk niet langer beschouwd wordt als een unieke en duurzame relatie en leiden, althans op korte termijn, tot wijzigingen in het localisatie-aspect van niet-eerste huwelijken. Al vóór de invoering van de nieuwe wet betreffende de echtscheiding nam het aantal scheidingen toe. In 1970 wordt de wet geliberaliseerd. Het aantal scheidingen neemt daardoor sterk toe. Ongetwijfeld was in een groot aantal gevallen reeds lange tijd sprake van duurzame ontwijking van het huwelijk en waren de partners wellicht reeds een nieuwe relatie gestart. Na de officiële ontbinding van het huwelijk kan dan de bestaande situatie in korte tijd worden geregulariseerd hetgeen, uiteraard, een sterke stijging van het percentage niet-eerste huwelijken van deze categorie tot gevolg heeft.

De daling van de hertrouwintensiteit, die na 1972 zichtbaar wordt, staat vermoedelijk in verband met het opkomen van het samenwonen als prelude of alternatief van de huwelijks staat. Het is nog te vroeg om vast te stellen of de huidige vertraging in de huwelijksluiting uiteindelijk ook tot een geringere hertrouwintensiteit zal leiden. Enig effect zal in ieder geval wel merkbaar worden.

Andere gebeurtenissen die een grote invloed hebben uitgeoefend op het hertrouwen zijn de twee wereldoorlogen en de economische recessie in de jaren dertig. Opmerkelijk is de grote mate van overeenkomst in het verloop

van het percentage niet-eerste huwelijken als gevolg van beide oorlogen. Weliswaar is door de directe betrokkenheid van ons land bij het oorlogsgebeuren in de jaren veertig de golfbeweging na 1945 groter dan na 1918, waarbij tevens een zekere 'time-lag' optreedt tussen de stijging van het hertrouwen van gescheiden mannen en vrouwen, maar de reacties als zodanig zijn in grote mate vergelijkbaar. Gesteld kan worden dat de genoemde evenementen voornamelijk een verschuiving in de tijd van het aantal niet-eerste huwelijken teweeg hebben gebracht. Hoewel gedetailleerde informatie over dit aspect van de huwelijksluiting ontbreekt, is het gemiddeld niveau van de hertrouwintensiteit gedurende de jaren waarin de fluctuaties zich hebben voorgedaan wel iets, maar niet veel hoger dan de trendwaarden vóór en ná de betrokken periodes.

Een laatste aspect van het hertrouwen dat aandacht verdient is het verschil in intensiteit tussen mannen en vrouwen. Voor beide burgerlijke staat categorieën is het aantal niet-eerste huwelijken van mannen groter dan van vrouwen.

De naar geslacht bestaande differentiële hertrouwintensiteit is voor de personen in weduwstaat meer geaccentueerd dan voor de gescheidenen. In het volgend hoofdstuk zullen de demografische achtergronden hiervan worden belicht.

2.6. Samenvatting

Bezien we de veranderingen van de nuptialiteit in de 19e en 20e eeuw, dan komen we tot verschillende conclusies naar gelang we de aandacht richten op de eerste dan wel niet-eerste huwelijken. Ten aanzien van het percentage mannen resp. vrouwen dat een (eerste) huwelijk sluit, wordt het beeld in de 19e eeuw gekenmerkt door een grote mate van stabiliteit. Een stijging van enige omvang van dit percentage wordt niet eerder zichtbaar dan in de generatie geboren gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw. Aan het eindpunt van deze ontwikkeling is de huwelijksluiting vrijwel algemeen; slechts 5% van de vrouwen en ongeveer 7% van de mannen blijft ongehuwd.

Veranderingen in de huwelijksleeftijd lopen in grote mate parallel met die van de intensiteit. De in de 19e eeuw ingezette daling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk is van bescheiden aard. Een versnelling in de ontwikkeling treedt pas op in de recente periode. Aan de hand van de hoogte van de periode-intensiteit, die ver boven de 100 procent uitkomt, kan worden vastgesteld dat het verschijnsel van het jonger huwen vrijwel geheel in de na-oorlogse periode moet worden gesitueerd.

In het algemeen kan worden gesteld dat verschuivingen in het localisatie-aspect, zowel die van duurzame als van tijdelijke aard, de huwelijksluiting meer hebben beïnvloed dan veranderingen in het percentage ooit-gehuwden. Vooral de door incidentale factoren, zoals oorlogen en economische recessies, veroorzaakte schommelingen in de huwelijksleeftijd hebben kortstondige, maar sterke fluctuaties in de periode-intensiteit – en dus ook in het jaarlijks aantal gesloten huwelijken – teweeggebracht.

Deze conclusie geldt naar alle waarschijnlijkheid ook voor de meest recente periode. Naast een vermoedelijke stijging van het percentage mannen en vrouwen dat ongehuwd zal blijven, moet de opmerkelijke teruggang van de periode-intensiteit na 1972 toch voornamelijk worden toegeschreven aan een ombuiging in het verloop van de huwelijksleeftijd. Er schijnt voorlopig een einde gekomen te zijn aan het tijdperk van de dalende huwelijksleeftijd.

De ontwikkeling van het percentage niet-eerste huwelijken wordt in de 19e eeuw voornamelijk bepaald door het sterftepatroon. Door de stijging van de gemiddelde levensverwachting bij de geboorte vermindert het aantal in weduwstaat verkerende personen. Het aantal niet-eerste huwelijken van mannen en vrouwen per 1.000 van de overeenkomstige bevolking loopt daardoor voortdurend terug. Omstreeks 1900 bedragen deze cijfers respectievelijk 16 en 9 procent. Deze ontwikkeling zet zich voort in de 20e eeuw. Daarnaast is er eveneens sprake van een vermindering van het percentage niet-eerste huwelijken van deze categorie. Als gevolg van de hoge leeftijd waar-

op mannen resp. vrouwen momenteel hun partners verliezen is de kans op het sluiten van een nieuw huwelijk aanzienlijk gedaald.

De mate waarin – na ontbinding van het huwelijk door echtscheiding – een nieuw huwelijk tot stand komt vertoont in de 20e eeuw, afgezien van tijdelijke fluctuaties, een opmerkelijke stabiliteit. In tegenstelling tot het hertrouwen van personen in weduwstaat bestaat er weinig verschil tussen de hertrouwenintensiteit van mannen en vrouwen. De recente daling van de intensiteit kan, in principe, beschouwd worden als een tendens tot uitstel en/of afstel. Voorlopig zijn we geneigd om veranderingen in het tijdstip van huwelijksluiting als belangrijkste oorzaak van deze ontwikkeling aan te duiden. Deze uitspraak steunt voornamelijk op de veronderstelde analogie met de huwelijksluiting van ongehuwden.

Noten

¹ Pressat, R. Pour une vision unifiée des méthodes de l'analyse démographique. *Population*, Vol 32, (no. spécial en hommage à Louis Henry), Septembre, 1977, p. 39.

² Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel, op cit., 1976, p. 39.

³ Festy, P. Canada, United States, Australia and New Zealand: Nuptiality trends. *Population Studies*, Vol XXVII, nr. 3, November 1973, pp. 479-492.

⁴ Festy, P. Evolution de la nuptialité en Europe occidentale depuis la guerre. *Population*, Vol 26, nr. 2, 1971, pp. 331-379.

⁵ Hajnal, J. Age at marriage and proportions marrying. *Population Studies*, Vol 7, nr. 2, November 1953, pp. 111-136.

⁶ Houte-Minet, M. van. Analyse de la nuptialité des célibataires et du divorce. *International Population Conference London 1969*, Vol III, pp. 2154-2166, Liège, 1971.

⁷ Festy, P. op. cit., 1971.

⁸ De methodologische aspecten van deze procedures worden in bijlage 1 nader uiteengezet.

⁹ Niphuis-Nell, M: op. cit., 1974, p. 36.

¹⁰ C.B.S., op. cit., 1976, p. 42.

3. De werking van de huwelijksmarkt

3.1. Inleiding

In een demografische studie over de huwelijksluiting kan een beschouwing over de partnerkeuze niet gemist worden. Dit vormt het centrale thema van dit hoofdstuk. Het gaat hierbij om de vraag in welke mate de huwelijksluiting beïnvloed wordt door de verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen.

De belangstelling van demografen voor dit aspect van de huwelijksluiting is van recente datum. Hoewel Brackel¹ in een uitvoerige literatuurstudie tot de conclusie komt dat de invloed van de aantalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen op het tot stand komen van de huwelijken voor het eerst door Knibbs al in 1911 is onderzocht, duurt het tot de periode van na de Tweede Wereldoorlog voordat het onderwerp opnieuw wordt bestudeerd. Aanzetten tot de hernieuwde aandacht zijn echter in de jaren dertig te vinden. Bij de bepaling van het reproductieniveau van een bevolking, stuitte men op het probleem dat de berekening van het bruto of netto vervangingscijfer verschilde naar gelang men de mannelijke dan wel de vrouwelijke bevolking bij de berekening van het cijfer betrok. De oplossingen, die men voor dit zgn. inconsistentieprobleem vond, kwamen allen neer op de berekening van vruchtbaarheidscijfers waarbij de geboorten zowel aan de mannelijke als aan de vrouwelijke bevolking werden gerelateerd².

Aan de ontworpen bi-sexuele vruchtbaarheidscijfers lagen bepaalde niet verder geëxpliciteerde veronderstellingen over de huwelijksluiting ten grondslag. In feite werd het probleem verplaatst. De verkregen consistentie op het gebied van de reproductie betekende het ontstaan van een nieuwe inconsistentie ten aanzien van de paarvorming. Zoals reeds opgemerkt, werd in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, met name door Hajnal³ en Cox⁴, het inconsistentieprobleem weer opgenomen en vanuit het gezichtspunt van de partnerkeuze benaderd. Met de opkomst van de mathematische demografie worden eveneens een aantal wiskundige oplossingen geformuleerd. Een overzicht hiervan geeft Pollard⁵.

Op het eind van de jaren zestig verschijnen er een aantal artikelen van Henry⁶, waarin een micro-theorie over partnerkeuze wordt ontwikkeld die vervolgens uitvoerig wordt getoetst. Enkele jaren daarvoor had dezelfde auteur met behulp van feitelijke gegevens over de huwelijksluiting de verstoringen geanalyseerd die door de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk waren te weeggebracht⁷.

In ons land publiceert Brackel⁸ een belangrijke bijdrage. In zijn dissertatie treft men niet alleen theoretische beschouwingen aan over de criteria die voor de opstelling en toetsing van verhoudingscijfers over de partnerkeuze moeten worden gehanteerd, maar eveneens een systematische vergelijking van een aantal indices, deels door hemzelf ontwikkeld, deels aan andere auteurs ontleend, berekend met gegevens in het tijdvak 1948-1965. Op de resultaten van beide laatste studies komen we nog terug.

We beginnen dit hoofdstuk met een uiteenzetting over een aantal uitgangspunten die bij een adequate analyse van de huwelijksluiting een rol dienen te spelen. Vervolgens zal de ontwikkeling van aantalsverhoudingen worden geschetst die voor de huwelijksluiting in de geboortegeneraties 1875/79-1935/39 van belang zijn, waarna de invloed van deze numerieke factoren zal worden bezien.

Het hoofdstuk wordt afgerond met een aantal conclusies.

3.2. Enkele uitgangspunten

In vroegere publicaties hebben we bepleit de huwelijksluiting te analyseren met behulp van een drietal begrippen, nl. intensiteit, localisatie en preferentie⁹. Een dergelijk conceptueel schema stelt ons in staat antwoord te geven op de volgende vragen:

- hoeveel mannen en vrouwen sluiten een huwelijk (intensiteit);
- wanneer wordt het huwelijk gesloten (localisatie);
- met wie wordt het huwelijk gesloten (preferentie).

Uit de resultaten van het vorige hoofdstuk is gebleken, dat de invloed van aantalsfactoren op de huwelijksluiting – in zoverre ze wordt bepaald door de mannelijke of vrouwelijke bevolking – op adequate wijze met de twee eerstgenoemde begrippen kan worden vastgesteld. Het interactie-effect tussen de mannelijke en vrouwelijke bevolking op de partnerkeuze blijft echter verborgen. Het ontwikkelde begrippenkader is onvolledig en dient derhalve te worden aangevuld om rekening te houden met de beschikbaarheid van huwbare mannen en vrouwen. Door de introductie van het begrip preferentie, dat de keuze van mannen resp. vrouwen onderscheiden naar leeftijd en burgerlijke staat, voor huwelijkspartners van het andere geslacht tot uitdrukking brengt, wordt deze lacune opgevuld.

Bij het zoeken naar een maatstaf om het bi-sexuele karakter van de huwelijksluiting weer te geven, is uitgegaan van de reeds bestaande verhoudingscijfers die ter indicering van intensiteit en localisatie zijn ontwikkeld. Aangezien deze begrippen voor elk geslacht afzonderlijk van toepassing zijn, dient in het gekozen verhoudingscijfer voor de preferentie de koppeling tussen beide geslachten weerspiegeld te worden. Gelet op de onderlinge afhankelijkheid van het huwen op verschillende leeftijden dient, naar onze mening, de analyse van de huwelijksluiting in de geboortegeneraties model te staan.

Definiëren we:

- H_t^m, H_t^v : Het totaal aantal huwende mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t.
- $H_{t,x}^m, H_{t,x}^v$: Het aantal op leeftijd x huwende mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t.
- $H_{t,k}^m, H_{t,k}^v$: De huwelijkscombinaties van mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t en k.

Aan de hand van onderstaand schema kan de plaats van de verschillende grootheden worden verduidelijkt.

Schema 1. De verdeling van het aantal huwende mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t.

Leeftijd van huwende mannen resp. vrouwen	Geboortegeneratie van de huwelijkspartner					Totaal
	K_1	K_2	K_3	K_n	
x_1						H_{t,x_1}
x_2						H_{t,x_2}
x_3						H_{t,x_3}
.						
.						
.						
.						
x_n						
Totaal	H_{t,k_1}	H_{t,k_2}	H_{t,k_3}		K_{t,k_n}	H_t

Definiëren we voorts:

p_t^m, p_t^v Het aantal x-jarige mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t, x.

Het leeftijdsspecifieke huwelijkscijfer voor mannen resp. vrouwen op leeftijd x van de geboortegeneratie t:

$$n_{t,x}^m = \frac{H_{t,x}^m}{p_{t,x}^m}; \quad n_{t,x}^v = \frac{H_{t,x}^v}{p_{t,x}^v}$$

Zoals reeds in het vorige hoofdstuk uiteengezet is, wordt de intensiteit van de huwelijksluiting in de geboortegeneratie t verkregen door sommering van $n_{t,x}^m$ resp. $n_{t,x}^v$, terwijl de localisatie uit de relatieve verdeling van de serie $\{n_{t,x}^m\}$ resp. $\{n_{t,x}^v\}$ kan worden afgeleid¹⁰.

Indien de invloed van zowel de sterfte als het buitenlandse migratiesaldo op de omvang van de geboortegeneratie tijdens de huwbare leeftijden te verwaarlozen is, kan de localisatie zonder meer met de reeksen $\{H_{t,x}^m\}$ resp. $\{H_{t,x}^v\}$ worden bepaald. Volgens de gegeven definitie van het begrip preferentie kan in principe met de aantallen $H_{t,k}$ de keuze van een huwelijkspartner worden bepaald. Is echter de invloed van de geboortegeneratie t te verwaarlozen, de aantalsverhoudingen van de verschillende geboortegeneraties K spelen daarentegen wel een rol. Slechts bij aanzienlijke verschillen tussen opeenvolgende geboortegeneraties zal deze afhankelijkheid verstorend werken. In alle andere gevallen wordt de preferentie op bevredigende wijze door de reeks $\{H_{t,k}\}$ geïndiceerd. Dit geldt in het bijzonder indien we de temporele ontwikkelingen van de preferentie willen meten.

Met de op bovengenoemde wijze gedefinieerde verhoudingscijfers zijn we niet in staat de totstandkoming van de specifieke – naar leeftijd en geboortegeneratie – onderscheiden huwelijkscombinaties te bepalen. De gegeven analyse van de huwelijksluiting draagt derhalve een globaal karakter. Deze beperking vloeit onder meer voort uit de in 1968 door Henry gesignaleerde complexiteit van het onderhavige vraagstuk:

«On pourrait aussi bien dire que nous ne savons définir ni, encore moins, mesurer la nuptialité»¹¹ een opmerking die ondanks de sedertdien verschenen publicaties actuele betekenis bezit.

Men kan stellen dat het aantal huwendes in een geboortegeneratie enerzijds het resultaat is van factoren die buiten het demografisch systeem zijn gelegen, en anderzijds het gevolg is van een confrontatie tussen het aantal huwbare van beide geslachten. Het aantal mannen en vrouwen dat voor de huwelijksluiting in opeenvolgende generaties beschikbaar is, wordt door de volgende factoren bepaald:

- a Het verloop van het jaarlijks aantal geboren.
- b Het verloop van de naar geslacht optredende differentiële sterfte in opeenvolgende geboortegeneraties.
- c Het verloop van de naar geslacht differentiële buitenlandse migratie in opeenvolgende geboortegeneraties.

In dit verband wordt de huwelijksluiting vaak vergeleken met een marktgebeuren; huwbare mannen en vrouwen ontmoeten elkaar op een markt voor het kiezen van een huwelijkspartner. Uit het spel van vraag en aanbod komt dan het aantal huwelijken voort. In analogie met andere verschijnselen, die eveneens onderhevig zijn aan vraag en aanbod, kan het evenwicht op de markt verbroken zijn. In een dergelijke situatie kunnen zich een drietal mogelijkheden voordoen.

In de eerste plaats kan men besluiten de huwelijksmarkt te verlaten en definitief van een huwelijk af te zien. Daarnaast kan men de markt tijdelijk verlaten om na enige tijd terug te keren en dan een partner te kiezen. Tenslotte kan men zijn keuze zodanig wijzigen dat de gewenste partner wel wordt gevonden.

Alle genoemde reacties hebben tot doel het verbroken evenwicht op de huwelijksmarkt te herstellen. Ze zijn met aanpassingsmechanismen te vergelijken. Aan veranderingen in resp. de intensiteit, de localisatie en de preferentie kan worden afgelezen welke mechanismen zich voordoen. Nu worden veranderingen in de verschillende aspecten van de huwelijksluiting niet alleen veroorzaakt door demografische, maar eveneens door maatschappelijke factoren. Het is derhalve niet eenvoudig om in alle gevallen de juiste oorzaken te localiseren. Slechts bij incidentele of duurzame wijzigingen in de aantalsverhoudingen op de huwelijksmarkt is het mogelijk de genoemde reacties op het spoor te komen. In dit opzicht kan worden verwezen naar de zeer boeiende studie die Henry¹² heeft gemaakt over de invloed van de gevolgen van de eerste wereldoorlog op het huwelijksgedrag; daarbij heeft hij aangetoond hoe het grote tekort aan huwbare mannen, dat na de oorlog ontstond, de huwelijksluiting van verschillende vrouwelijke generaties heeft beïnvloed.

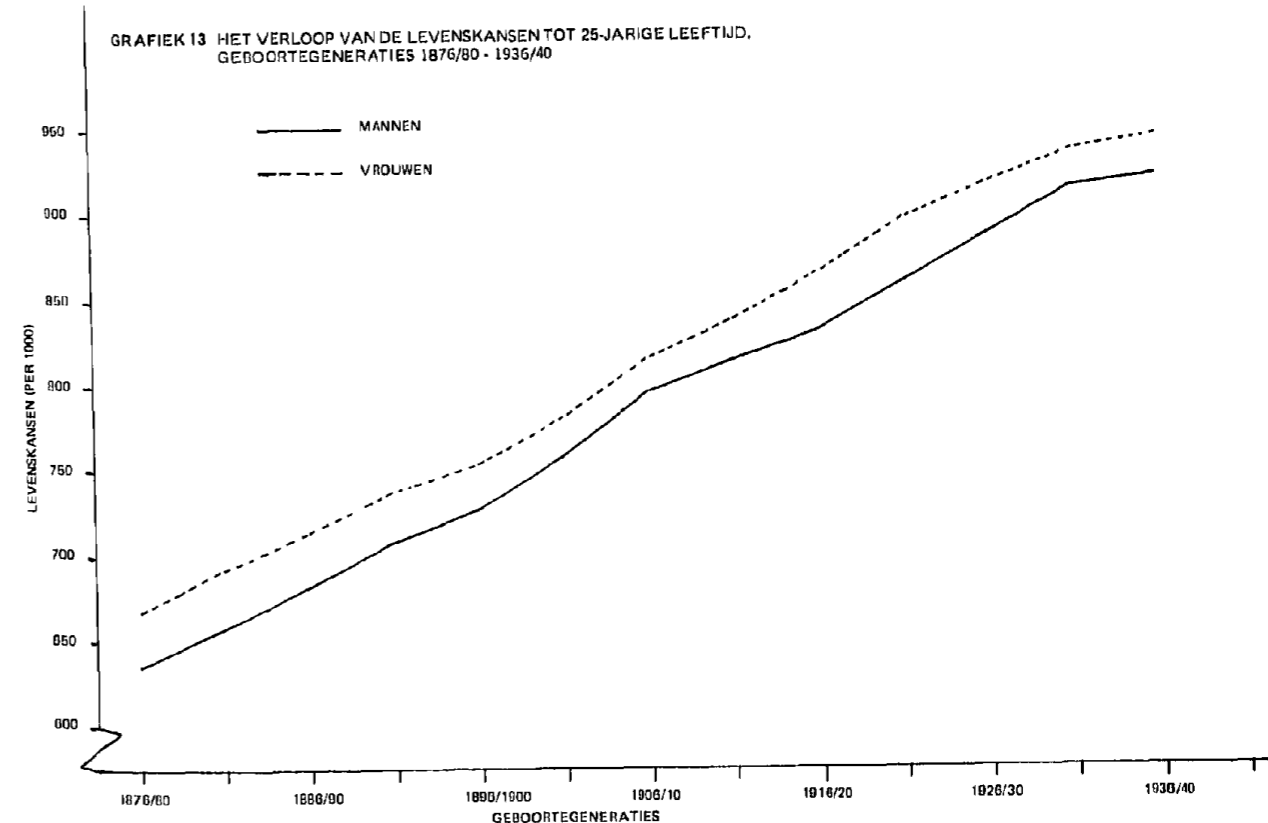
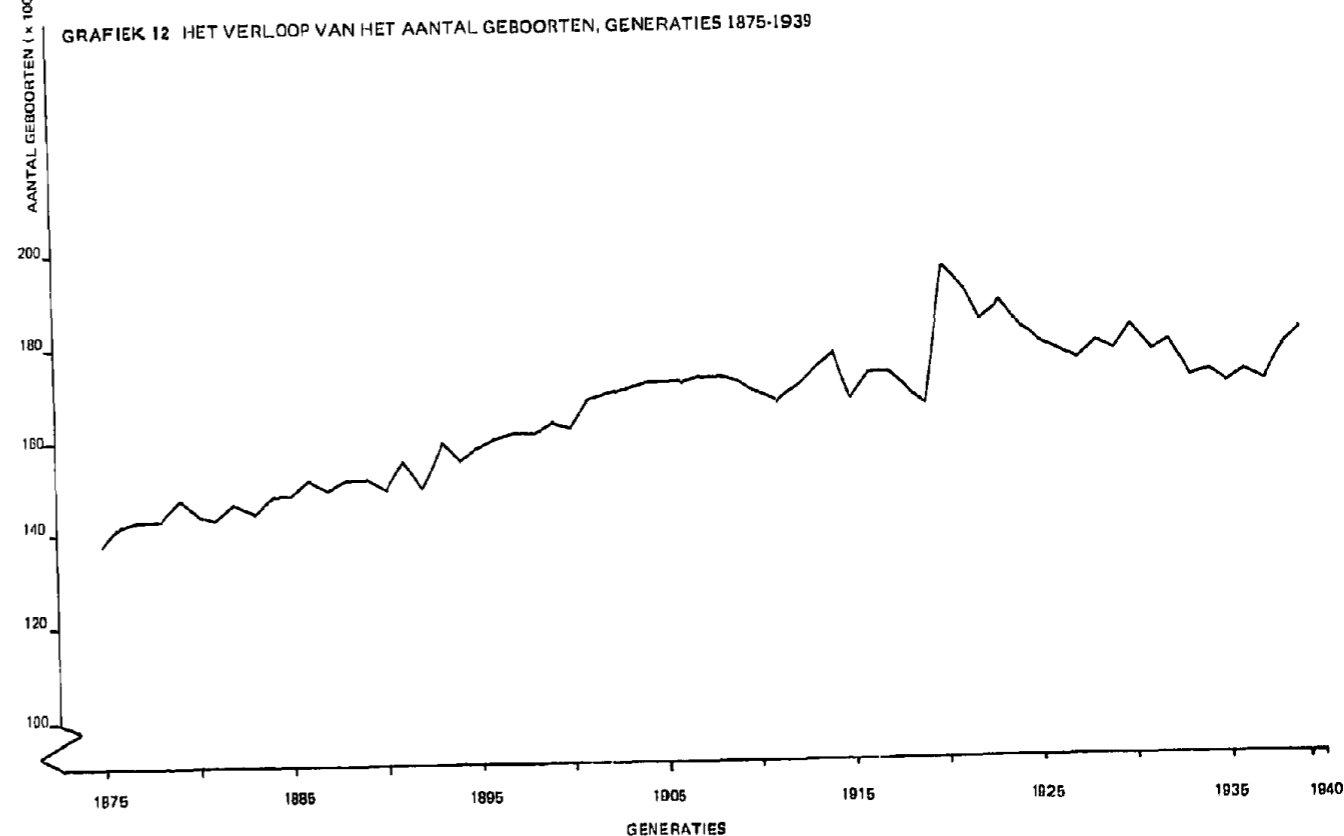
De voorafgaande beschouwingen impliceren dat een onderzoek naar de regulerende werking van de huwelijksmarkt uit een tweetal fasen bestaat. Allereerst dient te worden onderzocht in hoeverre de aantalsverhoudingen tussen huwbare mannen en vrouwen in opeenvolgende geboortegeneraties zijn gewijzigd. Vervolgens zal het verloop van de huwelijksluiting naar de hier onderscheiden aspecten, te weten intensiteit, localisatie en preferentie, in dezelfde geboortegeneraties moeten worden gezien. Met het oog op de beschikbaarheid van de vereiste gegevens zijn hiervoor de generaties, geboren in de periode 1875-1939, geselecteerd.

3.3. De ontwikkelingen op de huwelijksmarkt

Een belangrijke factor voor de bepaling van het aantal huwbaren is het jaarlijks verloop van de geboorte-aantallen. In het interimrapport hebben we over het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid een aantal cijfers gepubliceerd waaruit bleek dat er in de 19e eeuw sprake was van een zeer stabiele ontwikkeling. Weliswaar traden incidentele schommelingen op maar deze waren, met name in vergelijking met de fluctuaties in de huwelijksluiting, van beperkte aard. Na 1875 ontstaat door een daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd een tijdelijke stijging van het gemiddeld kindertal; een wezenlijke verandering van de voortbrenging in de overeenkomstige generaties bleef echter uit. Onze conclusie luidde dan ook dat de daling van de gezinsgrootte niet in de 19e eeuw maar eerst in het begin van de 20e eeuw gesitueerd moet worden. Mede door het vrij constante vruchtbaarheidsniveau bezat de bevolking in de vorige eeuw een structuur die in grote mate overeenkomt met een stabiele bevolking.

Dit heeft geleid tot een zeer regelmatige stijging van het jaarlijks aantal geboorten. In de 20e eeuw verandert dit beeld. Uit de gegevens van de Volkstelling van 1930 komt duidelijk naar voren dat in de huwelijken, gesloten in het laatste decennium in de vorige eeuw, geboortebepaling met een niet verwaarloosbaar effect wordt toegepast. Dit komt eveneens tot uiting in het verloop van de geboorte-aantallen. Na 1900 is de stijging hierin geheel verdwenen. Een daling treedt evenwel niet op. De jonge leeftijdsopbouw van de bevolking zorgt er voor dat, ondanks de dalende vruchtbaarheid, de omvang van de geboortegeneraties in de periode 1900-1929 constant blijft. Slechts in het begin van de jaren twintig vindt een incidentele stijging plaats, vergelijkbaar met de geboortegolf in de jaren 1946-49. In grafiek 12 is voor de generaties 1875-1939 de ontwikkeling van het aantal geboorten in beeld gebracht.

Het sterfjepatroon in deze generaties, in het bijzonder de sterfte tussen de geboorte en de huwbare leeftijd, is een andere belangrijke factor die voor de aantalsverhoudingen op de huwelijksmarkt van belang is. Met behulp van generatie-sterftetafels¹³ zijn in grafiek 13 de overlevingskansen van mannen en vrouwen op 25-jarige leeftijd weergegeven. Bedroeg de kans om deze leeftijd te bereiken in de mannelijke en vrouwelijke generaties van



1876/80 nog slechts 634 resp. 669 per 1.000 geboren, in de generaties 1936/40 waren deze cijfers resp. 920 en 941, een verbetering van ruim 40%.

Een ander aspect van het veranderend sterfjepatroon is het feit dat het overschot aan jongens bij de geboorte in de loop van de tijd steeds langer gehandhaafd blijft. In de generaties 1876/80 slaat het mannen-overschot na de leeftijd van 21 jaar om in een vrouwen-overschot, in de generaties 1936/40 zal dit vermoedelijk niet eerder dan na de 50-jarige leeftijd plaatsvinden. In vergelijking met de invloed van geboorte en sterfte is de invloed van de buitenlandse migratie op de verhouding tussen huwbare mannen en vrouwen veel geringer. In tabel 5 zijn de uitkomsten van een berekening opgenomen die het effect van de buitenlandse migratie op de verhouding tussen het aantal huwbare mannen en vrouwen laten zien. Voor vrijwel alle generaties blijkt dat als gevolg van de buitenlandse migratie het mannen-overschot is afgenomen, uitgezonderd de generaties geboren in de perioden 1915-19 en 1935-39.

De vraag doet zich voor in welke mate de beschreven ontwikkelingen t.a.v. geboorte, sterfte en migratie, de aantalsverhoudingen op de huwelijksmarkt in de generaties hebben bepaald.

Tabel 5. Waargenomen en berekende (excl. buitenlandse migratie) verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen op 25-29-jarige leeftijd, geboortegeneraties 1875/79-1935/39 (per 1.000 vrouwen)

Geboortegeneraties	Waargenomen	Berekend
1875-79	957	995
1880-84	957	999
1885-89	967	1006
1890-94	966	1008
1895-99	973	1011
1900-04	967	1019
1905-09	975	1019
1910-14	990	1020
1915-19	1012	1006
1920-24	984	1003
1925-29	992	1016
1930-34	1021	1024
1935-39	1061	1026

Zouden er geen leeftijdsverschillen bestaan tussen huwende mannen en vrouwen, dan geeft de geslachtsverhouding op de gemiddelde huwelijksleeftijd een vrouwen-overschot aan (zie tabel 5). In feite huwen mannen echter voornamelijk iets jongere vrouwen. Dit gegeven kan als volgt worden verwerkt. Op basis van een gemiddelde leeftijd van 25 jaar voor huwende vrouwen is voor een aantal, frequent voorkomende, huwelijkscombinaties het aantal mannen per 1.000 vrouwen, ongeacht de burgerlijke staat, bepaald¹⁴. De verkregen verhoudingscijfers zijn tot op zekere hoogte afhankelijk van de huwelijkscombinaties. Zowel de keuze van de (gemiddelde) huwelijksleeftijd als die van het leeftijdsverschil zijn van invloed op de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen. Uit de resultaten van berekeningen uitgevoerd met andere gemiddelde huwelijksleeftijden en huwelijkscombinaties, is gebleken dat het beeld in grote lijnen hetzelfde blijft. Bij de berekening van deze cijfers wordt voorbijgegaan aan de burgerlijke staat van mannen en vrouwen. Door huwelijksluiting wordt met het toenemen van de leeftijd het aantal huwbaren geleidelijk minder, hetgeen uiteraard ook weerspiegeld wordt in de geslachtsverhoudingen. De hiermee corresponderende verhoudingscijfers vertonen dan ook sterke, met de leeftijd samenhangende, fluctuaties.

We zijn evenwel niet geïnteresseerd in mogelijkheden tot het kiezen van een partner van de afzonderlijke, naar leeftijd onderscheiden huwbaren in geboortegeneraties, maar in de mogelijkheden welke generaties bezitten om in het kader van de bestaande preferenties een (eerste) huwelijk te slui-

ten. Deze mogelijkheden worden uiteindelijk bepaald door de numerieke verhoudingen tussen generaties. In tabel 6 is voor de geboortegeneraties 1875/79-1935/39 het aantal mannen per 1.000 vrouwen weergegeven. De cijfers laten een tweetal opmerkelijke verschijnselen zien.

Tabel 6. Het aantal mannen per 1.000 vrouwen bij verschillende leeftijdscombinaties, geboortegeneraties 1875/79-1935/39

Geboortegeneraties	Leeftijd man/Leeftijd vrouw					
	24,25	25,25	26,25	27,25	28,25	29,25
1875/79	992	968	939	912	884	843
1880/84	984	957	943	931	915	905
1885/89	1004	987	969	946	925	894
1890/94	995	965	939	914	901	883
1895/99	1006	985	962	944	914	888
1900/04	992	964	938	916	893	877
1905/09	986	972	954	935	919	901
1910/14	1006	1000	976	961	944	936
1915/19	996	978	987	993	988	980
1920/24	982	984	961	928	905	881
1925/29	1009	993	986	987	986	990
1930/34	1021	1023	1018	1011	1002	991
1935/39	1084	1060	1042	1022	1021	1016

Allereerst kan worden gewezen op het feit dat voor de generaties 1875/79-1910/14 het aanbod van mannen, dat voor de huwelijksluiting beschikbaar is, kleiner is dan het aantal vrouwen. Alleen voor die leeftijdscombinaties waarbij de vrouw ouder is zijn de mannen in meerderheid. Het vrouwen-overschot in deze generaties vermindert geleidelijk en verandert voor de generaties, geboren na 1925, in een mannen-overschot. Naast deze structurele veranderingen op de huwelijksmarkt, is voor de geboortegeneraties 1915-24 sprake van wisselende overschotten aan mannen en vrouwen. Deze fluctuaties in de aantalsverhoudingen zijn het directe gevolg van de ontwikkeling van het aantal geboorten.

In de jaren van plotseling stijgende geboorte-aantallen (1920/24) worden vrouwen uit deze generatie eerst geconfronteerd met kleinere aantallen mannen uit de voorafgaande generaties, terwijl in de daarna volgende generaties de verhoudingen weer zijn omgekeerd. Mede gelet op een analoge situatie in de jaren 1946-49 is het van belang om de huwelijksluiting in deze generaties zorgvuldig te analyseren. Voor de afzonderlijke geboortegeneraties 1916-25 hebben we in tabel 7 de aantalsverhoudingen vermeld. Hieruit blijkt dat met name voor de generaties geboren in de jaren 1920-24 het vrouwen-overschot belangrijke afmetingen heeft aangenomen.

Tabel 7. Het aantal mannen per 1.000 vrouwen bij verschillende leeftijdscombinaties, geboortegeneraties 1916-25

Geboortegeneraties	Leeftijd man/Leeftijd vrouw					
	24,25	25,25	26,25	27,25	28,25	29,25
1916	1062	979	1032	1013	1006	936
1917	970	978	957	1008	990	983
1918	952	976	984	963	1015	997
1919	1005	980	1005	1012	991	1044
1920	966	987	840	822	844	850
1921	970	982	1003	854	836	857
1922	1017	986	998	1019	868	849
1923	960	987	957	968	989	842
1924	996	979	1006	975	987	1008
1925	978	974	986	1012	982	994

Het zijn de in de tabellen 6 en 7 weergegeven aantalsverhoudingen die de huwelijksluiting in de geboortegeneraties 1875-1939 mede hebben bepaald. Het effect hiervan op de intensiteit, localisatie en preferentie zal in de volgende paragraaf aan de orde komen.

3.4. Reacties op de huwelijksmarkt

In de voorafgaande beschouwingen hebben we gesteld dat de invloed van onevenwichtige aantalsverhoudingen op de huwelijksmarkt op verschillende wijzen zichtbaar kan worden.

In de eerste plaats kan een tekort aan beschikbare partners leiden tot huwelijksafstel. Het percentage ongehuwden zal derhalve voor het geslacht met een meerderheidspositie op de huwelijksmarkt het grootste zijn. Daarnaast zal het verschil in het percentage ongehuwde mannen en vrouwen afhangen van de omvang van het tekort c.q. het overschot. Confronteren we deze verwachtingen aan het feitelijk huwelijksgedrag dan zien we inderdaad dergelijke reacties optreden.

Het percentage ongehuwden op 45-49-jarige leeftijd in de geboortegeneraties met een vrouwen-overschot is inderdaad voor de vrouwen beduidend hoger dan voor de mannen; in de recente generaties, gekenmerkt door een mannen-overschot, is het juist andersom.

Tabel 8. Het percentage ongehuwden, geboortegeneraties 1875/79-1935/39

Geboortegeneratie	Mannen	Vrouwen	Vershil
1875/79 ¹	11,66	15,25	3,49
1880/84	10,96	15,30	4,34
1885/89 ¹	10,51	14,85	4,34
1890/94 ¹	10,06	14,40	4,34
1895/99 ¹	9,61	13,95	4,34
1900/04	9,17	13,54	4,37
1905/09	8,31	12,69	4,38
1910/14	7,71	11,30	3,59
1915/19	6,97	9,39	2,42
1920/24	6,93	8,32	1,29
1925/29	7,39	7,43	0,04
1930/34 ¹	8,15	6,40	1,75
1935/39 ¹	8,80	5,50	3,30

¹ Geschat

We constateren eveneens dat het verschil tussen het percentage ongehuwde mannen en vrouwen kleiner wordt naarmate het overschot op de huwelijksmarkt afneemt. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat het percentage ongehuwden, weliswaar in geringe mate, beïnvloed wordt door het aanbod van gehuwd geweest zijnde personen. Dit aantal, te beschouwen als een herhaald aanbod, is door de differentiële sterfte niet voor beide geslachten gelijk. Het aantal beschikbare huwelijkspartners wordt hierdoor op ongelijke wijze vergroot. Echter, in de omvang van de naar geslacht differentiële sterfte komt in de loop van de tijd maar weinig verandering; het uiteindelijke effect van dit extra aanbod op het verschil in het aantal eerste huwelijken van mannen en vrouwen is dan ook gering.

Naast duurzame wijzigingen in de aantalsverhoudingen worden sommige generaties ook getroffen door kortstondige fluctuaties. In hoeverre deze verstoringen op de huwelijksmarkt het percentage ongehuwden in deze geboortegeneraties hebben beïnvloed kan uit tabel 9 worden afgelezen.

Uit de gegevens van tabel 9 blijkt dat de gestadige daling van het percentage ongehuwde vrouwen (gemeten op 49-jarige leeftijd) slechts in de generatie 1922 wordt onderbroken. Men zou deze incidentele stijging wellicht kunnen interpreteren als een reactie op het vrouwen-overschot dat in deze generatie extra groot is.

Tabel 9. Het percentage ongehuwden, geboortegeneraties 1916-1925

Geboortegeneratie	Mannen	Vrouwen	Vershil
1916	6,84	9,64	2,80
1917	6,74	9,22	2,48
1918	6,40	8,80	2,40
1919	6,41	8,41	2,00
1920	6,46	8,43	1,97
1921	6,54	8,04	1,50
1922	6,73	8,23	1,50
1923	6,73	8,02	1,29
1924	6,68	7,92	1,24
1925	6,89	7,76	0,87

Onevenwichtige aantalsverhoudingen op de huwelijksmarkt kunnen eveneens veranderingen in de huwelijksleeftijd tot gevolg hebben. In dit opzicht is het aannemelijk om te veronderstellen dat de huwelijksluiting sneller en frequenter zal plaatsvinden voor het geslacht dat in de minderheid is. Bezien we echter de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in de geboortegeneraties 1875/79-1935/39 en houden we voorts rekening met het vrouwen- en mannenoverschot resp. in de generaties 1875/79-1910/14 en 1925/29-1935/39, dan is hiervan niets te merken. Wel is er sprake van een zeer sterke stijging van het gemiddelde leeftijdsverschil tussen huwende mannen en vrouwen. Tabel 10 geeft hiervan een indruk.

Tabel 10. Verschil in de gemiddelde leeftijd tussen huwende mannen en vrouwen, geboortegeneraties 1875/79-1935/39

Geboortegeneraties	Aantal jaren
1875/79	1,65
1880/84	1,67
1885/89	1,58
1890/94	1,60
1895/99	1,69
1900/04	1,95
1905/09	2,08
1910/14	2,21
1915/19	2,17
1920/24	2,11
1925/29	2,12
1930/34	2,34
1935/39	2,25

De cijfers in tabel 10 wijzen op belangrijke verschuivingen in het preferentiepatroon. Het is niet uitgesloten dat gunstige aantalsverhoudingen voor mannen een andere partnerkeuze tot gevolg hebben dan wanneer vrouwen in een dergelijke positie verkeren. De laatste hypothese kan slechts geverifieerd worden aan de hand van meer gedetailleerde gegevens over de veranderingen in het preferentiepatroon van de betreffende generaties.

Nu zijn gegevens over dit aspect van de huwelijksluiting voornamelijk op periodebasis verzameld en gepubliceerd. Zo beschikken we voor de periode 1850-1910 jaarlijks over de verdeling van gesloten huwelijken naar wederzijdse leeftijd (in vijfjarenklassen) en burgerlijke staat. Soortgelijke gegevens zijn ook vanaf 1948 beschikbaar en door Brackel gebruikt bij zijn studie over huwelijkskans en partnerkeuze¹⁵. Voor de tussenliggende periode zijn vrijwel geen cijfers voorhanden.

Voor de reconstructie van de preferentie in geboortegeneraties zijn we aangewezen op aanvullende gegevens afkomstig van de Volkstelling 1971. Het hiervoor ontwikkelde tabellenprogramma stelt ons in staat informatie te verkrijgen over een aantal demografische en sociale kenmerken van de nog

in 1971 bestaande huwelijken. Met dit materiaal, dat informatie bevat over de geboorteperiode en burgerlijke staat van beide huwelijkspartners, is het preferentie-aspect verder onderzocht¹⁶.

Voor de beantwoording van de vraag in hoeverre de beschreven aantalsverhoudingen in de geboortegeneraties de partnerkeuze beïnvloeden zullen we allereerst een aantal globale gegevens presenteren. We beperken ons voorlopig tot eerste huwelijken aangezien deze categorie het merendeel van alle huwelijken omvat, nl. ongeveer 90%.

Tabel 11. Het preferentiepatroon van huwende vrouwen, geboortegeneraties 1890/94-1935/39

Geboortegeneraties	Man jonger		Man en Vrouw even oud	Vrouw jonger		Totaal
	10 jaar en meer	5 jaar		5 jaar	10 jaar en meer	
1890/94	12	110	477	310	91	1000
1895/99	11	93	465	338	93	1000
1900/04	11	93	454	360	82	1000
1905/09	9	88	451	369	83	1000
1910/14	9	81	434	376	100	1000
1915/19	7	80	413	389	111	1000
1920/24	6	75	452	356	111	1000
1925/29	5	65	439	395	96	1000
1930/34	3	56	457	393	91	1000
1935/39	2	54	458	405	81	1000

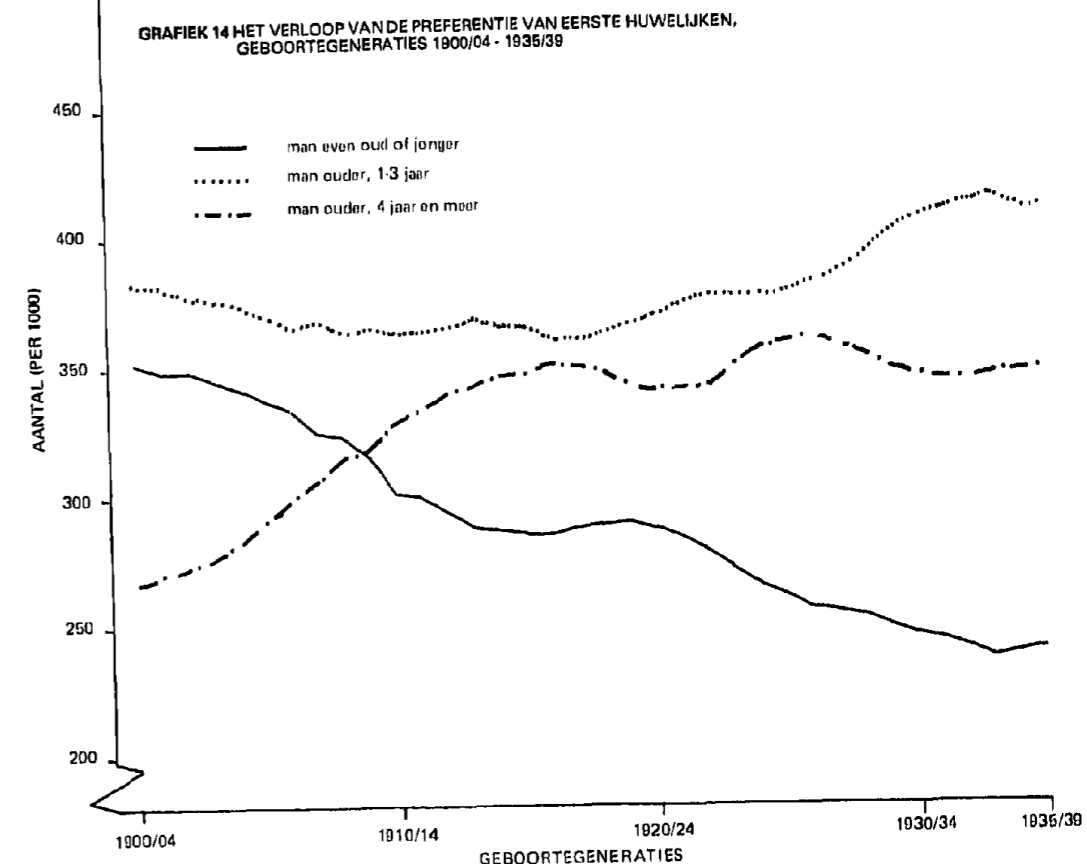
Uit de gegevens van tabel 11 komt naar voren dat het aandeel van huwende vrouwen met mannen van dezelfde of jongere leeftijd is afgenomen, terwijl het percentage vrouwen dat met oudere mannen huwt is gestegen. Deze ontwikkeling heeft een regelmatig verloop en is ogenschijnlijk niet onderhevig aan numerieke factoren.

Gelet op de aantalsverhoudingen voor de oudste geboortegeneraties, die gekenmerkt worden door een groot vrouwenoverschot, uitgezonderd voor die leeftijdscombinatie waarbij de man jonger is dan de vrouw (tabel 6), impliceert het voor deze generaties bestaande preferentiepatroon een betere verdeling van de beschikbare huwelijkskandidaten dan bijv. het patroon dat voor de meest recente generaties geldt. In dit opzicht zou men kunnen stellen dat de veranderende aantalsverhoudingen de genoemde veranderingen van de preferentie hebben bevorderd.

In grafiek 14 is op meer gedetailleerde wijze het verloop van de preferentie weergegeven. Op basis van jaarlijkse verschillen tussen de geboortegeneraties van huwende mannen en vrouwen wordt de bovenstaande conclusie bevestigd. De groeiende voorkeur van vrouwen voor oudere mannen gaat gepaard met evenwichtiger aantalsverhoudingen voor deze huwelijkscombinaties.

Daarentegen is de vermindering van het percentage huwelijken, gesloten tussen partners van wie de man even oud of jonger is dan de vrouw, niet bepaald door numerieke factoren.

Zowel in tabel 11 als in grafiek 14 vertoont de preferentie in de generaties, geboren tussen 1915 en 1925, een opvallend verloop. Een nader onderzoek lijkt gewettigd. Bezien we nog eens de aantalsverhoudingen in deze generaties (zie tabel 7), dan zou men bepaalde verschuivingen met name in de generaties, geboren in het begin van de jaren twintig, kunnen verwachten. Dit is inderdaad het geval. Er vindt een onverwachte daling plaats van het aantal huwelijken waarbij de man minstens drie of vier jaren ouder is dan de vrouw (grafiek 15). Het zijn tevens de huwelijkscombinaties die gekenmerkt worden door de grootste verschillen tussen het aantal huwbare mannen en vrouwen. Dit verklaart eveneens waarom in deze generaties het percentage ongehuwde vrouwen vrijwel niet is toegenomen.



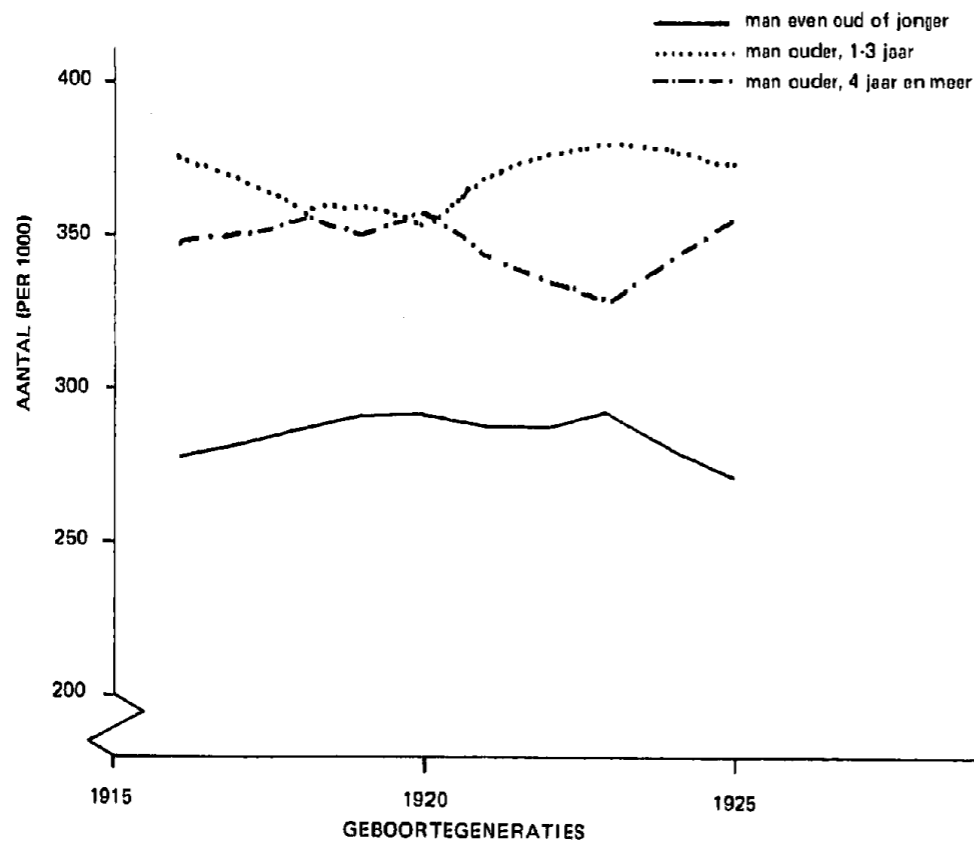
Bij het onderzoek naar de invloed van aantalsverhoudingen op de totstandkoming van niet-eerste huwelijken worden we geconfronteerd met zeer onvolledige informatie over de verschillende aspecten van deze vorm van huwelijkssluiting. We volstaan derhalve met een aantal kanttekeningen.

De in hoofdstuk 2 uitgevoerde analyse laat duidelijk zien dat de frequentie waarmee mannen en vrouwen een tweede of volgend huwelijk sluiten verschilt naar gelang hun voormalige burgerlijke staat. Bij de gescheidenen is het verschil tussen mannen en vrouwen gering; het blijft voorts vrij constant. Daarentegen is reeds in het begin van deze eeuw het percentage weduwnaars dat hertrouwt aanzienlijk hoger dan het overeenkomstig percentage weduwen, terwijl het verschil juist bij deze categorie toeneemt. De verklaring hiervoor is, naar onze mening, voornamelijk van demografische aard. Door echtscheiding worden jaarlijks even grote aantallen mannelijke en vrouwelijke potentiële huwelijkspartners aan de bestaande aantallen toegevoegd. Dit is niet het geval bij de verweduwden. Door de mannelijke oversterfte is het jaarlijks aantal weduwnaars veel lager dan het aantal weduwen. De vrouwen vormen binnen deze categorie een sterke meerderheid.

Weliswaar worden deelpopulaties gekenmerkt door een groot vrouwenoverschot (gedefinieerd als de verhouding tussen het aantal vrouwen en mannen), variërend van 3,52 voor de verweduwden en 1,60 voor de gescheidenen (1971), maar onder de potentiële huwelijkskandidaten, d.w.z. degenen van wie de huwelijksontbinding in het recente verleden heeft plaatsgevonden, zal bij benadering het getalsmatig evenwicht onder de gescheidenen aanwezig zijn, terwijl dit voor de categorie verweduwden helemaal zal ontbreken.

Tegen deze achtergrond beschouwd kunnen we een grotere hertrouwkans verwachten van de categorie die een minderheidspositie op de huwelijks-

GRAFIEK 15 HET VERLOOP VAN DE PREFERENTIE VAN EERSTE HUWELIJKEN, GEBOORTEGENERATIES 1916-1925



markt inneemt (weduwenaars). Gelet op het getalsmatig evenwicht op de markt van gescheidenen zullen voor deze categorie de hertrouwkansen voor mannen en vrouwen even groot kunnen zijn.

Bezien we de verschillen in huwelijkssluiting tussen weduwenaars en weduwen, resp. tussen gescheiden mannen en vrouwen, dan komt de geformuleerde verwachting goed overeen met de waargenomen situatie.

In de bovenstaande beschouwing hebben we geen rekening gehouden met het feit dat de huwelijksmarkt van gehuwd geweest zijnde personen uit verschillende communicerende deelmarkten bestaat. In feite huwen weduwenaars niet alleen maar met weduwen, gescheiden mannen niet slechts met gescheiden vrouwen. Enige nuancering in het beschreven proces dient derhalve te worden aangebracht. We zijn echter van mening dat in globale zin het marktmechanisme in de aangewezen richting heeft gewerkt.

3.5. Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk hebben we getracht de invloed van aantalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen op de huwelijkssluiting in de geboortegeneraties 1875/79-1935/39 te analyseren. Aan de hand van het verloop van geboorte, sterfte en migratie zijn voor de betreffende generaties de numerieke verhoudingen op de huwelijksmarkt bepaald. De verkregen uitkomsten tonen aan dat de generaties geboren tussen 1875 en 1915 gekenmerkt worden door een structureel vrouwenoverschot, terwijl in de geboortegeneraties 1925 en volgende een overschot van mannen aanwezig is. Als gevolg van de geboorte-ontwikkeling na de Eerste Wereldoorlog ontstaan incidentele fluctuaties in de aantalsverhoudingen in de generaties geboren in de tussentijdse periode.

De invloed van de verstorende werking van deze numerieke verhoudingen op de huwelijkssluiting kan als volgt worden samengevat:

a. De onevenwichtige aantalsverhoudingen van meer duurzame aard hebben in de betreffende generaties geleid tot verschillen in het percentage mannen en vrouwen dat uiteindelijk ongehuwd is gebleven. De hoogste intensiteit wordt bereikt door het geslacht dat een minderheidspositie op de huwelijksmarkt inneemt.

b. De preferentie heeft, naar onze mening, niet als aanpassingsmechanisme gefungeerd. Hoogstens zouden we kunnen stellen dat de toenemende voorkeur van vrouwen om met iets oudere mannen te huwen – ten koste van jongere huwelijkspartners – door het geleidelijk ontstaan van een mannenoverschot is bevorderd. De dieper liggende oorzaken van deze verschuivingen in het preferentiepatroon moeten naar alle waarschijnlijkheid aan andere factoren worden toegeschreven.

c. De kortstondige fluctuaties van de aantalsverhoudingen in de geboortegeneraties 1916-1925 hebben wel geleid tot overeenkomstige veranderingen in het preferentiepatroon. De op grond van grote vrouwenoverschotten verwachte stijging van het percentage ongehuwde vrouwen, met name in de geboortegeneraties 1921-1924, is vrijwel uitgebleven.

In een reeds geciteerde studie van Henry komt deze auteur tot een aantal bevindingen die in dezelfde richting gaan als de bovengenoemde conclusies. Na zorgvuldige bestudering van de nuptialiteit in die geboortegeneraties die het meest te lijden hebben gehad van de oorlogsverliezen in de Eerste Wereldoorlog, zowel civiel als militair, waardoor het evenwicht tussen mannen en vrouwen ingrijpend was verbroken, komt hij tot de volgende uitspraak:

«Les générations que ce déséquilibre (bedoeld wordt een vrouwenoverschot) menace d'une forte augmentation du célibat définitif y échappent en majeure partie, parce que, d'une part, le déséquilibre provoque une surnuptialité des générations creuses et que, d'autre part, les partenaires qui manquent sont prélevés sur des générations plus jeunes; par ce prélèvement, la perturbation se propage de proche en proche, mais, en même temps, elle perd de son intensité et se dilue peu à peu»¹⁷.

De door Henry gesignaleerde extra stijging van de huwelijkssluiting, in het bijzonder van weduwenaars en gescheiden mannen, hebben we wegens het ontbreken van de vereiste gegevens, niet kunnen waarnemen.

Indien de resultaten van beide analyses ook zouden gelden voor analoge situaties, zoals voor de generaties geboren in de jaren 1946-1949, dan is naar alle waarschijnlijkheid geen sterke wijziging te verwachten in het percentage ongehuwden. In dit geval zullen de fluctuerende aantalsverhoudingen eerder verschuivingen in het preferentiepatroon bewerkstelligen.

Door de daling van het aantal geboorten na 1964 zal het overschot aan mannen op de huwelijksmarkt in de toekomst een grote omvang aannemen. De zeer snelle en forse teruggang van het aantal geboorten, met ongeveer 30% in een periode van tien jaren, zal naar alle waarschijnlijkheid resulteren in een verhoogd percentage ongehuwde mannen. Het lijkt derhalve van groot belang om de ontwikkeling van de huwelijkssluiting ten aanzien van dit aspect op de voet te volgen. Het vereiste waarnemingsmateriaal zal dan wel geschikt moeten zijn voor een longitudinale analyse. Zowel de gegevens over het jaarlijks aantal gesloten huwelijken naar wederzijdse geboorteperiode en burgerlijke staat van de echtgenoten, afkomstig uit de registers van de burgerlijke stand, als de uit volkstellingen verkregen informatie over bestaande huwelijken naar dezelfde kenmerken, zijn hiervoor in principe bruikbaar.

Een meer systematische bestudering van de huwelijkssluiting in wat Henry¹⁸ heeft genoemd «cercles endogames», gesloten bevolkingen waarin geen huwelijken met buitenstaanders plaatsvinden, vereist daarnaast informatie over een aantal sociale kenmerken van de huwelijkspartners, zoals kerkelijke gezindte, sociaal milieu, enz. Slechts met behulp van deze gegevens zal het mogelijk zijn het inzicht in de werking van de huwelijksmarkt en de processen die zich binnen de zgn. «kringen» afspelen te vergroten.

De eisen die wij aan de verzameling van het statistisch materiaal stellen, impliceren een geheel andere analysemethode dan welke door Brackel¹⁹ is toegepast. In zijn beschouwingen neemt het begrip huwelijksmarkt een centrale plaats in. Hij geeft de volgende karakterisering: «De totstandkoming der huwelijksluiting kan vergeleken worden met een marktgebeuren waar vertegenwoordigers van verschillende generaties elkaar tot het kiezen van een huwelijkspartner ontmoeten. Op deze huwelijksmarkt fungeren de huwbaren of huwende personen van verschillende leeftijdsklassen van elk der beide sexen als mogelijke partners voor de vertegenwoordigers aan de andere kant van de huwelijksmarkt. Tegelijkertijd zijn de personen van verschillende leeftijdsklassen van een zelfde sexe als concurrenten van elkaar te beschouwen. Dit concurrerend vermogen en de functie als potentiële partners verkrijgen zij door de gelijktijdige aanwezigheid van verschillende generaties op de (veronderstelde) ene, onverdeelde huwelijksmarkt».

Deze transversaliteit van de huwelijksmarkt is echter van relatieve aard. «In een voortdurend spel van een keuze van een partner dan wel uitstel of misschien zelfs een afstel van een huwelijk bestaat tussen elk van deze transversale huwelijksmarkten van jaar tot jaar een complexe afhankelijkheid. Hierdoor zullen de generatieve structuren der huwbare bevolking van beide sexen een afspiegeling zijn van een veelheid van markten». De auteur besluit door te stellen: «De verklaring der dyades (de leeftijdscombinaties van huwendenden) krijgt vanuit de aantalsverhoudingen der transversale huwelijksmarkten een dwingend karakter».

Het komt ons voor dat Brackel een te eenzijdige nadruk legt op het preferentie-aspect van de nuptialiteit. Zo betoogt hij: «Demografisch gezien wordt het sluiten van een huwelijk juist in het aspect van de partnerkeuze beheerst door transversale verhoudingen. Het gaat immers altijd om personen van verschillend geslacht en van al of niet overeenkomstige leeftijd, die op een zelfde moment aanwezig zijn. Niet in de tijd elkaar opeenvolgende aantallen overlevenden van iedere generatie van elk der beide sexen zijn daarom in eerste instantie voor de vorming der verhoudingscijfers belangrijk, maar de aantallen overlevenden der beide sexen van een verscheidenheid van generaties, welke op een bepaald moment aanwezig zijn spelen daarbij een rol».

Ook bij de behandeling van de vele verhoudingscijfers welke ter uitdrukking van het huwen en de partnerkeuze tot nu toe zijn opgesteld alsmede bij de presentatie van de, door hem zelf ontworpen, verhoudingscijfers (de index der onafhankelijke keuze), wordt o.i. onvoldoende recht gedaan aan de door de auteur zelf geconstateerde complexe afhankelijkheid tussen de van jaar tot jaar bestaande transversale huwelijksmarkten.

Zo is het beginsel der simple choice, dat aangeeft op welke wijze huwbaren van beide geslachten bij de huwelijksluiting betrokken zijn, gebaseerd op de selectie van beschikbare partners die bepaalde onderlinge overeenkomsten bezitten. Daarentegen zijn de beginselen der market choice en multiple choice, van waaruit men tot de vorming van bisexuele verhoudingscijfers komt, gebaseerd op concurrentie. Hierbij gaat men ervan uit dat elke huwbare uit een veelheid van partners kan kiezen. Nu ontgaat het Brackel niet dat er reeksen van handelingen zijn, zoals huwelijksuitstel resp. afstel of verandering van keuze welke, naast het kiezen van een partner, mogelijk zijn. Maar, zo stelt hij, deze reacties worden niet geregistreerd en zijn dus niet voor analysedoeleinden beschikbaar.

Naar onze mening wordt met deze zienswijze de complexiteit van het nuptialiteitsproces onderschat, een complexiteit die door afhankelijkheid van transversale huwelijksmarkten ontstaat. Weliswaar kan met behulp van de (geregistreerde) huwelijken de partnerkeuze, als een element van de nuptialiteit, worden onderzocht (er waren immers voldoende partners beschikbaar) maar niet in relatie tot de genoemde alternatieve mogelijkheden. Indien voldaan is aan bepaalde eisen t.a.v. de omvang van deze alternatieven kunnen deze, niet geregistreerde, handelingen toch worden gemeten.

Het is juist de bestudering van de diverse alternatieven, die zich bij on-

evenwichtige aantalsverhoudingen voordoen, welke onderwerp van analyse zou moeten zijn. In dit verband is de aanwezigheid van adequate gegevens over een lange periode een onmisbare voorwaarde. De historische dimensie van de demografiebeoefening blijkt ook nu weer aanwezig.

Noten

¹ Brackel, P. O. M. Huwelijkskans en partnerkeuze. Een analytisch-demografische studie. Nijmegen, 1970, p. 182.

² Pollard, A. H. The measurement of reproductivity. *Journal of the Institute of Actuaries*, Vol 74, Part 2, 1948, pp. 288-305.

Karmel, P. H. The relations between male and female nuptiality in a stable population. *Population Studies*, Vol 1, no. 4, 1948, pp. 353-387.

Yntema, L. Demographic extensions of the simple birth and death process. *Het Verzekeringsarchief, Actuarieel Bijvoegsel*, Vol 31, 1954, pp. 6-20.

³ Hajnal, J. Some comments on Mr. Karmel's paper «The relations between male and female reproduction rates». *Population Studies*, Vol II, nr. 3, 1948, pp. 352-360.

⁴ Cox, P. Studies in the recent marriage and fertility data of England and Wales, *Population Studies*, Vol V, nr. 2, 1951, pp. 132-152.

⁵ Pollard, J. H. The continuing attempt to incorporate both sexes into marriage analysis. *International Population Conference Mexico 1977*, Vol I, pp. 291-310, Liège, 1977.

⁶ Henry, L. Problèmes de la nuptialité. *Considérations de méthode. Population*, Vol 23, nr. 5, 1968, pp. 835-844.

Henry, L. Schémas de nuptialité: déséquilibre des sexes et célibat. *Population*, Vol 24, nr. 3, 1969, pp. 457-486.

⁷ Henry, L. Perturbations de la nuptialité résultant de la guerre 1914-1918. *Population*, Vol 21, nr. 2, 1966, pp. 273-332.

⁸ Brackel, P. O. M. op. cit., 1970.

⁹ Frinking, G. A. B. Een demografische analyse

van de huwelijksluiting in Nederland. *Sociale Wetenschappen*, Jaargang 14, nr. 3, 1971, pp. 188-206.

¹⁰ Zie ook bijlage 1.

¹¹ Henry, L. op. cit., 1968.

¹² Henry, L. op. cit., 1968.

¹³ C.B.S. Generatie-sterftetafels voor Nederland, afgeleid uit waarnemingen over de periode 1871-1973. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1975.

¹⁴ In principe kunnen identieke cijfers voor mannen worden berekend.

¹⁵ Brackel, P. O. M. op. cit., 1970.

¹⁶ In bijlage 3 is aangegeven hoe deze gegevens zijn bewerkt.

¹⁷ Henry, L. op. cit., 1966, p. 314.

¹⁸ Henry, L. op. cit., 1969.

¹⁹ Brackel, P. O. M. op. cit., 1970.

4. Differentiële huwelijkssluiting in Nederland vóór 1960; de invloed van kerkelijke gezindte, beroep en welstand, urbanisatiegraad en woonprovincie

4.1. Inleiding

De analyse die in het voorafgaande gegeven is van de ontwikkeling der huwelijkssluiting in Nederland heeft buiten beschouwing gelaten het feit dat binnen de verschillende delen van de maatschappij (geografisch, cultureel, sociaal) huwelijksfrequentie en -leeftijd op verschillende wijze kunnen evolueren. Zoals ook op andere terreinen van gezinsgeschiedenis geldt ook hier dat van «het proces van gezinsvorming» niet gesproken kan worden. «Het belangrijkste inzicht waarmee de sociale geschiedenis het sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft verrijkt, is het opblazen van de illusie het maatschappijbeeld als één overall-look in zicht te kunnen krijgen. «De maatschappij» kan niet gelden als een grote smeltpoel die overzichtelijker wordt naarmate men er gedistantieerder – over de muur van de tijd – naar kijkt . . . Voor een historisch georiënteerde analyse van het (westerse) gezin heeft dit nogal opmerkelijke gevolgen. Wanneer het gezin slechts een abstraktie van per sociale laag uiteenlopende gezinstypen is, lijkt het verstandiger om die verdeelde gezinsgeschiedenis ook als zodanig te presenteren»¹.

We begeven ons dit doende op het terrein dat Goldscheider² heeft aangeduid als «differential analysis». Volgens Goldscheider komt iedere wetenschapper die de maatschappij analyseert te staan voor een methodologisch dilemma namelijk ofwel de nadruk te leggen op de eenheid en homogeniteit binnen een maatschappij, ofwel op de interne complexiteit, variatie en heterogeniteit van die maatschappij. Wanneer de nadruk gelegd wordt op de maatschappij als geheel – op gemeenschappen, naties, groepen naties of grote geografische eenheden – (de zogenaamde «societal analysis»), wordt ervan uitgegaan dat de homogeniteit van de maatschappij en de verschillen met andere maatschappijen belangrijker zijn dan interne variaties binnen die maatschappij. Wanneer de voor analyse gekozen eenheden kleiner zijn dan de maatschappij als totaliteit – bijvoorbeeld subgroepen, subculturen, subgemeenschappen of deelpopulaties – en de verschillen tussen die subeenheden worden vergeleken, spreekt Goldscheider van differentiële analyse. De differentiële analyse legt de nadruk op de heterogeniteit van maatschappijen en concentreert zich op variaties tussen eenheden van die maatschappij. Door groepsvariaties te onderzoeken kan, volgens Goldscheider, de invloed die een aantal belangrijke variabelen op verschillende sociale processen uitoefent, beter geïdentificeerd worden. Volgens Goldscheider is het niet zinvol om verschillen in demografische patronen te bestuderen alleen omdat ze nu eenmaal bestaan; het is noodzakelijk zich af te vragen op welke wijze de analyse van demografische verschillen tot begripsvorming leidt en ten nutte kan worden gemaakt voor demografisch onderzoek. Daarom is het instructief vooraf een overzicht te geven van de theoretische en methodologische opvattingen die er bestaan ten aanzien van de relevantie en de betekenis die differentiële analyse voor het demografisch onderzoek kan hebben.

Goldscheider onderscheidt in dit verband de volgende aspecten:

- a. Differentiële analyse als hulpmiddel bij de opsporing van de determinanten van het bevolkingsproces.
- b. Differentiële analyse als middel voor de identificatie van «voorlopers» in demografisch gedrag.
- c. Differentiële analyse als middel ter constantheid van de werking van bepaalde variabelen.

d. Differentiële analyse als basis voor onderzoek naar de sociale samenstelling van de bevolking en naar de werking van de sociale structuur en instituties.

e. Differentiële analyse als middel tot een verbetering van het begrip van sociale differentiaties in het algemeen.

Ad a.

De opsporing van de determinanten van het bevolkingsproces.

In een demografische context gezien is het belangrijkste doel van de wetenschappelijke analyse het opsporen van de determinanten van het bevolkingsproces. Eén manier om de sociale factoren te isoleren die bepalend zijn voor de variaties en de veranderingen in bijvoorbeeld fertilititeit of nuptialiteit, is het onderzoeken van de verschillen die in deze processen tussen allerlei sociale groepen bestaan; waardenpatronen of levenswijzen van deze groepen kunnen vervolgens geïdentificeerd worden als fundamentele oorzaak van de gevonden verschillen in demografische processen.

Ad b.

De identificatie van voorlopers in demografisch gedrag.

De differentiële analyse kan richtlijnen opleveren voor de projectie van toekomstige gedragspatronen. Sociale verschillen in nuptialiteit of fertilititeit verschaffen ons aanwijzingen over de grotere vatbaarheid van bepaalde groepen voor demografische veranderingen. Volgens het zogenaamde diffusiemodel dienen groepen die bij demografische veranderingen voorop hebben gelopen als voorbeelden wier gedrag door andere groepen wordt geïmitteerd. Ook het voor projecties bruikbare recompositiemodel, dat verwijst naar het verschijnsel dat maatschappelijke veranderingen versneld kunnen worden doordat toenemende aantallen personen deel gaan uitmaken van die categorieën die bij de demografische modernisering voorop hebben gelopen, is op differentiële analyse gebaseerd. Als empirische extrapolaties vanuit het verleden en heden naar de toekomst worden uitgevoerd, is kennis van de heterogeniteit en variatie in demografische processen binnen aggregaat-eenheden onontbeerlijk; het aantal variabelen dat in extrapolatievergelijkingen is opgenomen, is namelijk sterk positief gecorreleerd met de nauwkeurigheid van deze extrapolaties.

Ad c.

Constanthouding van variabelen.

Bij vergelijkingen tussen groepen of tussen landen kan men geïnteresseerd zijn in een vergelijking van de effecten die bepaalde variabelen op bevolkingsprocessen hebben en aldus gedwongen worden om de effecten te controleren van andere variabelen, die wel van invloed zijn, maar niet van direct analytisch belang. Deze interveniërende variabelen nu kunnen worden geëlimineerd door een juiste keuze van te vergelijken sociale groepen.

Ad d.

Onderzoek naar de sociale samenstelling van de bevolking.

Differentiële analyse is volgens Goldscheider ook belangrijk op macrodemografisch niveau, en wel speciaal voor vraagstukken die samenhangen met de bevolkingssamenstelling. Men kan twee typen van macrodemografisch onderzoek onderscheiden die zich beiden baseren op differentiële analyse, te weten, de analyse van de proportionele vertegenwoordiging van sociale groepen binnen een maatschappij, en de analyse van de beperkingen die de bevolkingssamenstelling aan de sociale structuur en de sociale instituties oplegt.

Ad e.

Verbetering van het begrip van het proces van sociale differentiatie.

Een manier om te begrijpen hoe sociale groepen binnen een maatschappij van elkaar verschillen, is het onderzoeken van de verschillen in demografische processen tussen deze groepen. Bij deze benadering oriënteert men zich niet op demografische processen als afhankelijke variabelen, maar op de sub-unit (de groep) zelf; de bevolkingselementen worden dan gezien als integrale delen van de sociale gesteldheid van die sub-unit.

Op deze manier kunnen differentiële demografische patronen gevoegd worden bij de lijst van sociale factoren die bijvoorbeeld de ene klasse van de andere onderscheidt. Omdat demografische verschillen (in bijvoorbeeld vruchtbaarheid, huwelijk, sterfte en migratie) naar sociale klasse gedeeltelijk voortkomen uit algemenere verschillen tussen sociale klassen, kunnen demografische variaties dienen als indicatoren van deze meeromvattende sociale processen.

Samenvattend kan het volgende gesteld worden:

– De analyse van verschillen in nuptialiteit is sociologisch belangrijk, omdat deze analyse significante aspecten van groepsgedrag, sociale processen en levensstijlen onthult.

– Omdat demografische processen als nuptialiteit en fertilititeit fundamentele en integrale elementen van het sociaal groepsleven in de maatschappij zijn, levert de variatie in deze verschijnselen ons belangrijke informatie over de verschillende subgroepen en geeft deze ons ook aanwijzingen over de fundamentele structuur van algemene sociale processen.

– Om de nuptialiteit en de variatie erin te begrijpen, moeten we analyses van groepsverschillen in de nuptialiteit integreren met kennis van andere sociale karakteristieken, zoals normen, waarden en levensstijlen van groepen.

De vraag is welke factoren precies ingebracht moeten worden in differentiële analyses van de huwelijksluiting. Goldscheider geeft twee algemene criteria aan welke gehanteerd kunnen worden bij de beslissing over de vraag binnen welke bevolkingscategorieën demografische processen moeten (kunnen) worden bestudeerd.

Allereerst moet de differentiërende factor een sociale en culturele betekenis hebben; ten tweede moet er een theoretische rechtvaardiging bestaan om de differentiërende factor aan een bepaald demografisch proces te relateren. In de praktijk wordt de uiteindelijke keuze vooral bepaald door de pragmatische overweging of over de betreffende categorie statistisch materiaal beschikbaar is.

Wij hebben ons bij de studie van de differentiële nuptialiteit in Nederland (mede gedwongen door het gebrek aan data) primair op vier variabelen gericht: kerkelijke gezindte, beroep/welstand, urbanisatiegraad en woonprovincie. De sociale en culturele betekenis van deze variabelen is dachten wij sprekend genoeg. De keuze van de als tweede en derde genoemde factoren hangt bovendien samen met het feit dat een zeer groot deel van ook het Nederlandse historische onderzoek naar de nuptialiteit zich gericht heeft op de relatie tussen industrialisatie/urbanisatie/toenemende educatie en verruiming der mogelijkheid om een huwelijk te sluiten. Door ons te richten op veranderingen in de relatie tussen enerzijds beroep/welstand en urbanisatiegraad en anderzijds huwelijksfrequentie en -leeftijd kunnen wij trachten de algemene ontwikkeling van het Nederlandse huwelijkspatroon in verband te brengen met de theorieën over de oorzaken van de veranderingen in het huwelijkspatroon. Omdat deze theorieën veelal de factor regio bewust insluiten hebben wij gemeend ook hieraan aandacht te moeten besteden.

Met behulp van ons materiaal kunnen elementen uit deze theorieën aan toetsing worden onderworpen. De invloed van de factor kerkelijke gezindte hebben wij onderzocht omdat enerzijds op talloze met het gezin samenhangende verschijnselen de kerkelijke gezindte een zware invloed heeft uitge-

oefend, anderzijds in Nederland juist de betekenis van de kerkelijke gezindte voor het huwelijkspatroon zo goed als nooit ter sprake is gekomen.

Bij ons overzicht beperken wij ons tot materiaal dat betrekking heeft op Nederland als geheel dan wel op aanzienlijke delen der bevolking; we houden bovendien vast aan materiaal dat betrekking heeft op de in het vorige hoofdstuk besproken periode vanaf 1830.

Onze bespreking van de vier variabelen vangen we steeds aan met een inleiding waarin theoretische noties over de invloed van de betreffende variabele op de huwelijksluiting aan de orde komen; we geven vervolgens een overzicht van bestaand Nederlands onderzoek naar deze variabelen en presenteren daarna de resultaten van door ons uitgevoerde secundaire analyses van materiaal uit volks- en beroepstellingen vóór 1971.

We zijn daarbij helaas niet in staat de invloed van elk van de bovengenoemde variabelen onder uitschakeling van de werking der overige factoren na te gaan doordat de gegevens voor de verschillende variabelen niet in onderling verband zijn gepubliceerd. Het blijft daardoor vaak problematisch of verschillen in het huwelijkspatroon bijv. aan de kerkelijke gezindte of aan het beroepsniveau moeten worden toegeschreven.

4.2. Huwelijkspatroon en kerkelijke gezindte

4.2.1. Inleiding

In Nederland heeft Evers³ als een der eersten aan de invloed der kerkelijke gezindte op de huwelijksluiting aandacht besteed. Ter verklaring van de door hem gevonden verschillen in huwelijkscijfers tussen de provincies haalt hij een uitspraak van Van Capelle aan die als zijn mening te kennen geeft: «dat het door zoo velen in Noord-Brabant en Limburg om godsdienstige redenen gekozen celibataire leven eene reden kon zijn waarom aldaar het aantal huwelijken zooveel geringer was dan in de overige provinciën». Een vergelijking tussen verschillende provincies van het huwelijkscijfer, het percentage gehuwde vrouwen op 15-49 jarige leeftijd en het percentage rooms-katholieken wijst volgens Evers uit dat in de periode 1870-79 «in Limburg en Noord-Brabant, waar bijna de geheele bevolking Roomsch Catholiek is, het aantal der gesloten huwelijken het geringst is, maar bewijst dat het catholicisme, zoo het al op de matrimonialiteit een minder gunstigen invloed uitoefent, dit niet overal doet»⁴.

Op basis van materiaal uit de Volkstelling van 1899 trachtte ook Falkenburg⁵ de verschillen tussen de provincies in het percentage gehuwde vrouwen (jonger dan 50 jaar) te verklaren uit het verschillende percentage rooms-katholieke vrouwen per provincie. Een samenhang tussen beide series cijfers valt zijns inziens niet te ontkennen: Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Zeeland vertonen zowel hoge percentages rooms-katholieke vrouwen als lage percentages gehuwde vrouwen. De grote aantallen kloosterlingen zijn naar zijn mening voor het geringe aantal gehuwden verantwoordelijk.

Wanneer vanaf het midden van de vijftiger jaren met name door het werk van Hofstee een discussie op gang komt over het verloop der geboortentaling in Nederland komen daarbij zowel de regionale verschillen in het vruchtbaarheidsniveau als de regionale verschillen in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd weer uitgebreid ter sprake. Terwijl echter aan de godsdienstfactor als mogelijke verklaring van de regionale vruchtbaarheidsverschillen een grote rol wordt toebedeeld komt de eventuele invloed der kerkelijke gezindte op het huwelijkspatroon nauwelijks aan de orde. Eerst in 1964 maakt De Vooys een opmerking in die richting: een onderzoek naar de verschillen in huwelijksfrequentie in een aantal regio's in de jaren 1879 en 1960 brengt hem tot de conclusie dat in deze qua structuur identieke gemeenten de kerkelijke gezindte (het al dan niet rooms-katholiek zijn van de bevolking) wel degelijk een factor is bij het later huwen. Wel halen de rooms-katholieken op latere leeftijd hun achterstand grotendeels in. Waarom de rooms-katholieke bevolking later huwde en dat zelfs nog in de 60er jaren van deze eeuw, laat De Vooys onbesproken⁶. Ook Buissink⁷ brengt de mogelijkheid van een «typisch katholiek huwelijkspatroon» ter sprake. Bij een vergelijking van katholieke en niet-katholieke gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen, de Gelderse Achterhoek en de Lijmers en West-Friesland blijkt het aandeel

der gehuwde vrouwen jonger dan 50 jaar in het totaal van deze leeftijds-groep in de eerstgenoemde groep van gemeenten aanmerkelijk geringer dan in de niet-katholieke gemeenten. In een publicatie uit 1972 is ook Hofstee ingegaan op de invloed van de kerkelijke gezindte op het huwelijkspatroon. Voor de jaren 1879 en 1889 berekende hij voor een tiental (groepen van) rooms-katholieke gemeenten uit een zevental provincies het percentage gehuwde mannen van 25-29 en van 40-44 jaar. Zijn conclusie is dat in deze jaren van «een typisch katholiek huwelijkspatroon» in Nederland geen sprake is; de verschillen in de percentages gehuwden in de beide leeftijds-groepen tussen deze gebieden zijn daarvoor namelijk te groot⁸.

In een tweetal onlangs verschenen buitenlandse publicaties wordt aan de kerkelijke gezindte als bepalende factor voor het negentiende-eeuwse huwelijkspatroon een grotere betekenis gehecht. Zo constateren Knodel en Maynes⁹ voor de Duitse administratieve eenheden in 1880 een sterke correlatie tussen het percentage rooms-katholieken en het percentage mannen en vrouwen dat op 45-49-jarige leeftijd nog ongehuwd is. Ook de «singulate mean age at marriage» correleert, zij het minder sterk, met het percentage rooms-katholieken. In een aantal gevallen is de werking van de regionale factor sterker dan die van de kerkelijke gezindte. Knodel en Maynes' conclusie is dan ook dat zowel het percentage rooms-katholieken als de regionale ligging beide een sterke, van elkaar onafhankelijke invloed uitoefenen op de huwelijksintensiteit van beide sexen en op de huwelijksleeftijd van de mannen¹⁰.

In een onderzoek naar de rol van de huwelijksluiting in het proces van de demografische transitie in Oost-Europa heeft ook Sklar aan de invloed van de kerkelijke gezindte aandacht besteed¹¹. Met betrekking tot de Baltische, Tsjechische en Poolse provincies merkt zij op dat daar zowel het protestantisme als het rooms-katholicisme het patroon van laat huwen versterken. Oorzaak hiervan zijn doctrines en praktijken die de morele autoriteit van de grotere verwantschapsgroep verzwakken en welke de nadruk leggen op de sociale en economische onafhankelijkheid van het nucleaire gezin ten opzichte van de «extended kinship structure»¹².

Over het protestantisme (hier overwegend luthers) wordt door haar in navolging van Goode gesteld dat de menselijke plicht om door noeste arbeid, spaarzaamheid en ascetisme de eigen verlossing te bereiken, zich over elk echtpaar uitstrekt. Zij worden beschouwd als elkaar liefhebbende metgezellen die zich primair gebonden hebben aan hun eigen verlossing en welvaart, eerder dan aan die van hun wijdvertakte verwantengroep.

Het rooms-katholicisme ondersteunt het nucleaire gezin ten koste van het uitgebreide verwantschapssysteem door het idee dat kinderen en niet de ouders het recht hebben om te bepalen met wie zij willen huwen. De Kerk vermindert de potentiële morele kracht van de verwantschapsbanden door huwelijken tussen neef en nicht in de meeste omstandigheden sterk af te wijzen en door vast te houden aan het recht van haar leden eigendommen aan anderen dan de verwanten na te laten. Bovendien concurreert de Kerk direct met de autoriteit van de «extended family» door aan hen die priester of non willen worden een alternatief te bieden voor de gezinsrol.

Nucleaire gezinnen lijden niet onder de sterke morele plicht om, wanneer zij zich met extra-familiale activiteiten bezighouden, de belangen van de «extended family» primair te stellen. Doordat zij hun volgelingen aanmoedigen om minder waarde te hechten aan de morele macht van de «extended kinship» structuur en doordat zij hoge waarde hechten aan het onafhankelijke nucleaire gezin en aan niet-familiale organisaties hebben het protestantisme en het rooms-katholicisme gewoonten ondersteund die leiden tot uitstel van het huwelijk.

Gelet op het feit:

- dat in landen die qua godsdienstige diversiteit enige verwantschap met Nederland vertonen, de kerkelijke gezindte een grote invloed heeft uitgeoefend op het huwelijkspatroon;
- dat tot nu toe deze invloed op de Nederlandse huwelijksontwikkeling nog slechts beperkt is getoetst (beperkt zowel wat betreft het geslacht, het

tijdstip van onderzoek, de onderzochte kerkelijke gezindte en de onderzochte regio's);

- dat in andere zaken huwelijken en gezin betreffende de kerkelijke gezindte in Nederland een niet te onderschatten rol hebben gespeeld (denk aan echtscheiding, kindertal), is het gewenst ook voor Nederland na te gaan of van invloed der kerkelijke gezindte op het huwelijkspatroon sprake is geweest.

4.2.2. Bestaande onderzoeken

Het oudste materiaal waarover we op landelijk niveau beschikken is dat van Boekman¹³. Voor het jaar 1906 presenteerde hij CBS-materiaal, afkomstig uit de lopende statistiek, over de huwelijksfrequentie en de leeftijdsverdeling bij het huwelijk voor een vijftal kerkelijke gezindten. Het betreft hier huwelijken van vrouwen ongeacht het rangnummer van het huwelijk. De hoogste huwelijksfrequentie doet zich bij de protestanten voor (15,76 per 1000 aanwezigen) direct gevolgd door de Israëlieten (met 15,09 per 1000). Relatief hoog zijn ook de waarden bij de rooms-katholieken (13,80). Lage frequenties worden aangetroffen bij vrouwen zonder kerkelijke gezindte en bij de groep Overigen (resp. 8,26 en 7,52). Wat de leeftijdsverdeling der huwende vrouwen betreft valt op te merken dat van de door protestanten en door personen zonder kerkelijke gezindte gesloten huwelijken meer dan 62% beneden de 25-jarige leeftijd plaatsvindt; voor de rooms-katholieken is dat percentage minder dan 50, voor de Israëlieten 47.

Het CBS publiceerde in 1937 (voor de jaren 1918 en 1935) en in 1938 (voor het jaar 1936) gegevens omtrent de absolute aantallen voor-het-eerst huwenden naar kerkelijke gezindte en leeftijd, benevens een overzicht van de relatieve leeftijdsverdeling der huwenden per kerkelijke gezindte¹⁴. De gegevens hebben betrekking op 4 kerkelijke gezindten, te weten de protestanten, de rooms-katholieken, de Israëlieten en personen zonder kerkelijke gezindte. Door het CBS werd de procentuele verdeling der huwelijken naar kerkelijke gezindte vergeleken met de procentuele verdeling der huwbare bevolking¹⁵ naar kerkelijke gezindte. Deelt men eerstgenoemd getal door het tweede dan krijgt men een index voor de huwelijksfrequentie; deze index is opgenomen in tabel 12.

Tabel 12. Index voor de huwelijksfrequentie, percentages op hoge resp. lage leeftijd gesloten huwelijken en gemiddelde huwelijksleeftijd, naar kerkelijke gezindte

	Mannen				Vrouwen			
	Protest.	R-K	Israël.	Geen	Protest.	R-K	Israël	Geen
Huwelijksfrequentie (Nederland = 100)								
1918	115,7	81,6	94,7	76,5	110,7	86,1	75,0	90,0
1935	112,9	88,3	128,5	86,0	103,7	93,1	84,2	110,7
1936	111,4	89,4	121,4	89,0	102,3	93,7	89,5	116,1
Gem. huwelijksleeftijd								
1918	27,28	28,27	28,67	27,46	25,57	26,32	27,05	25,02
1935	27,40	28,26	28,60	27,10	25,53	26,20	26,94	24,68
1936	27,43	28,23	28,46	27,12	25,54	26,23	26,45	24,75
Huwelijken <25 (in %)								
1918	37,6	31,3	32,3	35,7	57,0	50,1	46,9	61,0
1935	32,9	26,0	28,3	37,3	56,2	48,8	47,0	64,6
1936	32,9	26,6	27,7	37,3	56,5	48,9	48,9	63,8
Huwelijken >40 (in %)								
1918	3,0	4,2	5,5	3,0	2,3	2,9	5,0	1,4
1935	2,3	2,8	3,9	2,3	2,0	2,2	4,5	1,2
1936	2,2	2,8	3,6	2,1	2,1	2,2	3,4	1,3

Huwelijken worden bij de mannen het minst gesloten door de groep zonder kerkelijke gezindte, terwijl ook bij rooms-katholieken de huwelijksfrequentie relatief laag is; bij de protestanten, en in de dertiger jaren ook bij de Israëlieten, is de huwelijksfrequentie daarentegen hoog. Bij de vrouwen is het huwelijk het minst frequent bij aanhangers der joodse godsdienst, terwijl ook hier de rooms-katholieken laag scoren. Vrouwen zonder kerkelijke gezindte hebben in de dertiger jaren en protestanten in 1914 de hoogste huwelijksfrequentie. Bedacht moet echter worden dat deze cijfers doordat van twee verschillende bronnen gebruik is gemaakt een vertekend beeld van de situatie kunnen scheppen; met name de huwelijksfrequentie van personen zonder kerkelijke gezindte zal hierdoor waarschijnlijk onderschat zijn.

Voor wat betreft de huwelijksleeftijd is de situatie duidelijker; zowel bij mannen als vrouwen wordt door personen zonder kerkelijke gezindte op jongere leeftijd gehuwd dan door protestanten, terwijl de Israëlieten gemiddeld op de hoogste leeftijd huwen. In het meest recente jaar bedroeg het verschil tussen Israëlieten en mannen zonder kerkelijke gezindte nog 1,3, bij de vrouwen 1,7 jaar. Sinds 1918 zijn de gemiddelde huwelijksleeftijden meer naar elkaar toe gegroeid.

Voor wat de kerkelijke gezindte der in Amsterdam gesloten huwelijken betreft geven tabel 13 en 14 enig materiaal¹⁶.

Tabel 13. Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam (per 1000 van het totaal aantal per kerkelijke gezindte)

Periode	Protestanten	Katholieken	Israëlieten	Totaal
1899/1900	8,6	7,7	6,2	7,6
1909/1910	8,7	8,1	7,8	7,9
1919/1920	12,9	11,8	9,8	10,1

De hoogste huwelijksfrequentie blijkt bij de protestanten voor te komen, de laagste bij de Israëlieten.

Voor de jaren 1930/31 zijn de huwelijksfrequenties berekend per 1000 personen ouder dan 20. Tabel 14 geeft daarvan een beeld.

Tabel 14. Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam (per 1000 mannen resp. vrouwen ≥20)

Religie	Mannen	Vrouwen	Totaal
Protestant	116	68	86
Katholiek	99	67	80
Israëliet	87	51	66
Geen kerkelijke gezindte	50	53	51

Ook deze cijfers zijn het hoogst voor de protestanten, iets lager voor de katholieken en het geringste onder de Israëlieten. De frequentie bij personen zonder kerkelijke gezindte is weliswaar nog lager, maar de oorzaak daarvan is waarschijnlijk gelagen in de onzuiverheid van het beschikbare materiaal.

«De berekening berust namelijk op de godsdienstopgave op twee tijdstippen, die bij de volkstelling en die bij het huwelijk. De lage huwelijksfrequentie onder personen zonder kerkelijke gezindte zal dan ook wel verband houden met de omstandigheid, dat men bij de volkstelling eerder opgeeft niet tot een kerkelijke gezindte te behoren dan bij de huwelijksaangifte».

«Dit zou dan tevens het hoge frequentiecijfer onder de protestanten kunnen verklaren. Deze veronderstelling wordt nog aannemelijker, indien men de frequentie berekent voor protestanten en personen zonder kerkelijke gezindte tezamen (voor mannen en vrouwen van deze nieuwe groep resp. 83 en 63‰). Op deze wijze vergeleken, zijn de cijfers voor de roomsch-katholieken het hoogst. Het is evenwel niet onmogelijk, dat hetgeen zoëven ten

aanzien der protestanten is opgemerkt, ook, hoewel dan in mindere mate, voor de rooms-katholieken geldt.

Stelt men joden tegenover niet-joden dan verkrijgt men de volgende uitkomsten:

Huwelijksfrequentie per 1000 huwbaren van 20 jaar en ouder (gem. 1930/31)

	Mannen	Vrouwen
Joden	87	51
Niet-Joden	87	64

Het cijfer voor joodsche en niet-joodsche mannen is gelijk, en daar het verschil tusschen joodsche en niet-joodsche vrouwen grootendeels het gevolg zal zijn van het groter vrouwenoverschot onder de joodsche bevolking (in 1930 kwamen op 1000 huwbare mannen van 20 jaar en ouder onder de joden 1600 en onder niet-joden slechts 1360 huwbare vrouwen voor), kan men aannemen, dat er in den omvang der huwelijksluiting onder beide bevolkingsgroepen geen afwijking van beteekenis bestaat¹⁷.

Voor Amsterdam publiceert ook Boekman¹⁸ over dezelfde periode enig materiaal waaruit blijkt dat tussen beide groeperingen weinig verschil in huwelijksfrequentie bestaat. Tabel 15 geeft daarvan een beeld.

Tabel 15. Huwelijksfrequentie naar kerkelijke gezindte, Amsterdam

Religie	Periode 1929-32 (per 1000 niet-gehuwden 20-50-jarigen in 1930)	Periode 1930-31 (per 100 niet-gehuwden)			
		Leeftijd			
		20-29	30-39	40-49	50+
		Mannen			
Joden	110,7	100	129	76	26
Niet-Joden	106,0	103	121	69	23
		Vrouwen			
Joden	84,0	115	51	31	4
Niet-Joden	91,9	121	57	25	6

Vatten we de hier besproken onderzoeken samen dan kunnen we stellen dat door rooms-katholieken en mannen zonder kerkelijke gezindte relatief minder huwelijken gesloten worden dan door protestanten en Israëlieten, terwijl protestanten bovendien gemiddeld op jongere leeftijden huwen dan andere mannen. De hoogste huwelijksleeftijden treffen we aan bij rooms-katholieke mannen terwijl de mannen zonder kerkelijke gezindte relatief vroeg huwen. Voor de vrouwen geldt dat over het algemeen protestanten de hoogste huwelijksfrequentie hebben, maar in de loop der dertiger jaren wordt hun positie overgenomen door de vrouwen zonder kerkelijke gezindte; deze groep huwt ook gemiddeld op jongere leeftijd dan protestantse vrouwen. Rooms-katholieke vrouwen huwen zowel frequenter als op jongere leeftijd dan joodse vrouwen.

Een duidelijk beeld van de invloed der kerkelijke gezindte op huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd verschaft het hier besproken onderzoek echter niet. Over de voor het inzicht in de demografische transitie zo belangrijke periode vóór 1918 ontbreken gegevens bijna geheel, terwijl voor de periode daarna de informatie beperkt is tot enkele willekeurig gekozen jaren. De gehanteerde indeling der kerkelijke gezindten is met name voor de protestanten wel erg ruim. Belangrijker nog is het feit dat men niet in staat is om aan te geven welke effecten de verschillen in leeftijdsopbouw van de onderscheiden kerkelijke gezindten hebben op de geobserveerde huwelijksfre-

quenties en huwelijksleeftijden. Duidelijk is alleen dat er verschillen in leeftijdsopbouw bestaan. In 1909 bijvoorbeeld loopt de voor de huwelijksluiting zo belangrijke leeftijdsgroep van 20-29 jaar bij de mannen uiteen van 15,4% van het totaal (gereformeerden) tot 19,7% geen bij de vrouwen van 15,6% (rooms-katholieken) tot 18,1% (Israëlieten). In de leeftijdsgroep 30-39 jaar lopen deze groepen bij de mannen uiteen van 12,1 tot 16,1%, bij de vrouwen van 13,1 tot 15,3%.

Deze gegevens omtrent de leeftijdsopbouw naar kerkelijke gezindte zijn om reeds genoemde redenen echter niet te combineren met die omtrent de leeftijdsverdeling der huwendes. Op andere wijze kan echter van de informatie omtrent de leeftijdsopbouw per kerkelijke gezindte een nuttig gebruik worden gemaakt. Aangetoond kan namelijk worden dat het percentage nooit-gehuwde mannen c.q. vrouwen in een bepaalde leeftijdsgroep in een bepaalde subcategorie der bevolking (bijvoorbeeld een kerkelijke gezindte) een redelijke indicatie geeft van het huwelijksproces in die betreffende bevolkingscategorie binnen die geboortegeneratie die op het tijdstip van observatie de betreffende leeftijdsgroep heeft bereikt¹⁹. Met name wanneer men op een aantal opeenvolgende tijdstippen binnen een zelfde geboortegeneratie het percentage nooit-gehuwden tot zijn beschikking heeft (dat wil zeggen voor een aantal opeenvolgende leeftijdsgroepen) kan men een redelijk nauwkeurig beeld van het proces van huwelijksluiting binnen zo'n subgroep geven. Van deze methode is in het volgende dan ook gebruik gemaakt.

Bij de Volkstellingen van 1909, 1920, 1930 en 1960 is voor 14, respectievelijk 13 (in 1960) kerkelijke gezindten de samenstelling naar leeftijdsgroep, geslacht en burgerlijke staat (in onderling verband) gepubliceerd²⁰.

De leeftijdsindeling welke vóór 1960 is gebruikt heeft betrekking op 10-jaarlijkse, die van 1960 op 5-jaarlijkse leeftijdsgroepen. Omdat de 3 eerstgenoemde tellingen op het einde van een jaar hebben plaatsgevonden is hierbij van elke leeftijdsgroep rechtstreeks af te leiden uit welke geboortegeneratie deze afkomstig is; voor 1960 is de relatie tussen de leeftijd op de teldatum en de geboortegeneratie daarentegen via een benadering vastgesteld²¹.

Terwille van de overzichtelijkheid en om de onderlinge vergelijkbaarheid te maximaliseren is gebruik gemaakt van een samenvoeging der kerkelijke gezindten tot een 6-tal categorieën; binnen elk van deze categorieën (te weten de rooms-katholieken, de nederlands hervormden, de gereformeerden, de Israëlieten, de personen zonder kerkelijke gezindte en de personen met andere kerkelijke gezindten) is voor 10-jaarlijkse leeftijdsintervallen bepaald welk percentage de nooit-gehuwde mannen respectievelijk vrouwen vormen van het totaal aantal mannen respectievelijk vrouwen uit deze leeftijdsgroep en kerkelijke gezindte. Het complement van dit percentage, aangevend de welk deel van een geboortegeneratie van een bepaalde kerkelijke gezindte tot een bepaalde leeftijd reeds een eerste huwelijk heeft gesloten, is in de hiervolgende analyse als uitgangspunt genomen²².

Tabel 16 geeft voor de leeftijdsgroepen van 20-29 tot en met 60-69 jaar een beeld van de resultaten.

In de generaties die tussen 1890 en 1920 zijn geboren worden huwelijken slechts bij hoge uitzondering al vóór het 20ste levensjaar gesloten. Alleen bij vrouwen die geen kerkelijke gezindte aanhangen heeft meer dan 1% der 10-19-jarigen reeds een huwelijk gesloten. Geboortegeneratie 1940-49 vertoont in dit opzicht althans bij de vrouwen een duidelijke toename; van de vrouwen zonder kerkelijke gezindte is dan bijvoorbeeld 3% der 10-19-jarigen reeds gehuwd tegenover slechts 0,9% bij gereformeerden.

Het percentage mannen en vrouwen dat op 20-29-jarige leeftijd reeds een huwelijk heeft gesloten kan beschouwd worden als een indicatie voor de localisatie, het al of niet vroeg huwen in de geboortegeneratie. Zoals uit tabel 16 blijkt, bestaan er tussen de kerkelijke gezindten in dit opzicht grote verschillen. Met name de positie van hen zonder kerkelijke gezindte is opval-

4.2.3. De huwelijksluiting naar kerkelijke gezindte in de geboortegeneraties 1840-49 en volgende

Tabel 16. Het percentage ooit-gehuwde mannen respectievelijk vrouwen per leeftijd en kerkelijke gezindte, geboortegeneraties 1840-49 en volgende

Generatie	R-K	Ned. Herv.	Geref.	Israël	Andere	Geen	Totaal
Mannen							
20-29 jaar							
1880-1889	23,6	31,0	31,7	25,9	29,0	38,5	28,9
1891-1900	25,5	31,7	31,9	30,5	28,9	39,9	30,8
1901-1910	25,0	30,8	29,8	26,0	29,2	37,5	29,6
1930-1939	35,0	40,6	40,6	28,4	40,3	47,9	39,5
30-39 jaar							
1870-1879	70,3	80,2	83,7	75,5	80,2	82,2	77,1
1881-1890	73,5	81,5	84,2	77,1	81,3	84,9	79,3
1891-1900	78,7	83,5	86,3	79,5	83,5	86,9	82,7
1920-1929	85,7	87,7	89,8	82,7	88,6	89,7	87,5
40-49 jaar							
1860-1869	82,1	88,0	90,1	87,7	88,8	87,1	86,2
1871-1880	82,9	88,2	90,8	88,9	89,5	90,3	86,9
1881-1890	85,8	89,1	91,8	89,7	91,6	91,8	88,8
1910-1919	90,8	92,4	93,9	93,5	94,2	93,7	92,3
50-59 jaar							
1850-1859	84,1	90,0	93,1	88,7	90,5	89,2	88,2
1861-1870	84,9	89,9	92,8	90,9	91,1	91,1	88,6
1871-1880	85,8	90,1	93,0	91,6	92,7	92,5	89,4
1900-1909	90,8	92,5	93,9	93,8	94,5	93,9	92,4
60-69 jaar							
1840-1849	85,4	91,3	94,3	91,3	92,5	89,8	89,4
1851-1860	84,9	90,8	93,8	90,5	91,7	90,9	89,1
1861-1870	86,0	90,8	93,7	91,9	92,8	92,8	89,8
1890-1899	91,1	93,1	94,6	94,4	94,6	94,8	93,0
Vrouwen							
20-29 jaar							
1880-1889	33,5	42,6	40,9	30,9	35,1	51,6	39,1
1891-1900	36,3	44,6	40,6	39,4	37,7	56,0	41,7
1901-1910	36,7	45,3	39,3	38,1	36,3	55,3	42,5
1930-1939	53,7	63,3	57,0	50,4	59,9	71,2	59,8
30-39 jaar							
1870-1879	72,6	80,4	80,7	66,0	72,2	83,4	77,1
1881-1890	73,8	81,0	79,0	70,1	73,0	86,2	78,1
1891-1900	76,4	82,3	78,6	75,6	74,5	88,6	80,4
1920-1929	86,4	90,5	86,3	86,9	88,2	92,5	88,8
40-49 jaar							
1860-1869	79,9	86,4	87,3	78,4	78,9	85,6	83,6
1871-1880	80,7	85,9	86,1	77,1	79,8	89,6	83,8
1881-1890	80,9	85,8	84,6	79,4	79,9	90,8	84,2
1910-1919	86,7	91,1	86,3	92,3	88,4	93,7	89,4
50-59 jaar							
1850-1859	82,5	88,2	90,8	84,1	82,5	87,6	86,4
1861-1870	81,9	87,9	88,8	81,3	81,0	89,9	85,5
1871-1880	82,4	87,1	87,7	80,4	82,0	92,1	85,6
1900-1909	85,2	89,4	84,9	88,9	86,3	93,5	88,1
60-69 jaar							
1840-1849	83,3	90,0	92,5	86,9	83,7	86,9	87,4
1851-1860	82,7	89,2	91,3	84,5	83,0	89,6	86,7
1861-1870	82,2	88,1	88,9	81,4	82,1	91,7	86,0
1890-1899	84,7	89,0	86,7	88,3	85,2	93,8	87,9

Bron: CBS, 1911; CBS, 1922; CBS, 1933; CBS, 1968

lend doordat in deze categorie al op jonge leeftijd een groot percentage der mannen en vrouwen een huwelijk heeft gesloten.

Deze situatie deed zich al voor bij de in 1880-89 geboren mannen en vrouwen en is zelfs in geboortegeneratie 1930-39 nog terug te vinden. Van de rooms-katholieke mannen en vrouwen daarentegen die tussen 1880-1910 geboren zijn, is op deze leeftijd nog slechts een klein gedeelte gehuwd; van de rooms-katholieke mannen nog slechts 25% (bij hen zonder kerkelijke gezindte 37 tot 40%) van de vrouwen 33-37%. (geen kerkelijke gezindte meer dan 50%). Van de in 1880-89 geboren vrouwen zonder kerkelijke gezindte is reeds een bijna even groot percentage vóór het 30ste jaar gehuwd als het geval is bij de 50 jaar later geboren rooms-katholieke vrouwen. Houdt men rekening met de uiteindelijk te realiseren huwelijksfrequentie van elke kerkelijke gezindte dan blijkt dat in generatie 1890-99 de rooms-katholieke vrouwen op 20-29-jarige leeftijd nog geen 43% van deze intensiteit (op 60-69-jarige leeftijd) hebben gerealiseerd, de gereformeerden circa 47%, de nederlands hervormden 50%, de groep zonder kerkelijke gezindte bijna 60%. In generatie 1900-09 bedragen deze percentages (nu ten opzichte van leeftijd 50-59) 43, 46, 51 en 59%.

Het verschil in het percentage gehuwden tussen onkerkelijken en rooms-katholieken is ook in geboortegeneratie 1930-39, dat wil zeggen in de groep die in de vijftiger jaren haar of zijn huwelijk heeft gesloten, nog nauwelijks minder geworden. Opvallend in deze leeftijdsgroep is verder slechts de grote overeenkomst tussen de andere kerkelijke gezindten; eerst in geboortegeneratie 1930-39 wijken de Israëlieten van de cijfers der gereformeerden, nederlands hervormden en andere kerkelijke gezindten af, doordat een groot deel van deze groep op leeftijd 20-29 jaar ongehuwd is gebleven.

Wanneer een geboortegeneratie de 40-49-jarige leeftijd heeft bereikt, is de uiteindelijke huwelijksfrequentie zo goed als bereikt; de percentages ooit-gehuwden die hier zijn te observeren wijken nog slechts weinig af van die in de daaropvolgende leeftijdsgroepen en kunnen dan ook al min of meer beschouwd worden als aanduiding voor de mate waarin door de verschillende kerkelijke gezindten in de onderzochte generaties wordt gehuwd. Dit geldt in nog sterkere mate voor de op leeftijd 50-59 en 60-69 gevonden percentages ooit-gehuwden terwijl voor de beoordeling van de onderlinge verschillen tussen de kerkelijke gezindten ook de groep 70-79 jarigen nog nuttige informatie kan opleveren.

Richten we onze aandacht allereerst op de mannen. Opvallend is te noemen dat in de generaties welke tussen 1830 en 1880 zijn geboren de gereformeerden (en niet mannen zonder kerkelijke gezindte die toch in latere generaties reeds op 20-29-jarige leeftijd in grote getale gehuwd waren) de hoogste huwelijksfrequentie hebben.

Het minst gehuwd wordt in deze generaties door rooms-katholieke mannen; niet alleen trouwen rooms-katholieke mannen dus op latere leeftijd dan andere kerkelijke gezindten, zij sluiten ook in veel mindere mate huwelijken.

In de generaties 1830-1880 nemen de nederlands hervormden voor wat betreft de huwelijksintensiteit een tussenpositie in terwijl de groep «zonder» en «andere kerkelijke gezindte» een weinig van die der gereformeerden afwijkende intensiteit heeft.

In de loop der generaties zijn de onderlinge verschillen in huwelijksintensiteit tussen de kerkelijke gezindten sterk verminderd. Op basis van het nu beschikbare materiaal lijkt het waarschijnlijk dat in de generaties welke geboren zijn in de jaren 1860-69 en later deze nivellering is begonnen. Uit tabel 16 blijkt immers dat de verschillen tussen rooms-katholieken en gereformeerden in de generaties 1830-39, 1840-49 en 1850-59 bijna constant zijn (circa 8,5 tot 9,0%); generatie 1860-69 daarentegen kent ten opzichte van de voorafgaande generaties een duidelijke toename der huwelijksintensiteit der rooms-katholieken welke zich in de volgende generaties doorzet. In de meest recente geboortegeneraties (1900-09, 1900-19) hebben de rooms-katholieken nog slechts een weinig lagere huwelijksfrequentie dan de gerefor-

meerden; van de in 1910-19 geboren rooms-katholieken heeft nog slechts 9,2% geen huwelijk gesloten, van de gereformeerden 6,1%. Van de in 1860-69 geboren rooms-katholieke mannen was daarentegen nog 17,9% ongehuwd gebleven, en in generatie 1870-79 en 1880-89 nog 17,1 en 14,2%. De gereformeerden zaten toen echter nog slechts op waarden van respectievelijk 9,9, 9,2 en 8,2%.

Hoewel in de op het einde der 19e en het begin der 20e eeuw geboren generaties de huwelijksfrequentie der mannen zonder kerkelijke gezindte bijna gelijk is aan die der gereformeerde mannen, blijven tussen beide groepen nog belangrijke verschillen bestaan; de hoge huwelijksfrequentie der gereformeerden wordt namelijk op andere wijze bereikt dan bij de mannen zonder kerkelijke gezindte. Laatstgenoemde groep heeft in geboortegeneratie 1890-99 haar uiteindelijke huwelijksfrequentie (gemeten op 60-69-jarige leeftijd) al voor 42,1% gerealiseerd wanneer zij 20-29 jaar oud is; de bijna gelijke intensiteit der gereformeerden is dan echter nog slechts voor 33,7% bereikt. Voor generatie 1900-09 gelden soortgelijke verschillen ten opzichte van de 50-59-jarige leeftijd; bij de gereformeerden is dan 31,7%, bij hen zonder kerkelijke gezindte 39,9% gerealiseerd. Voor de rooms-katholieken bedraagt dit percentage slechts 28,0 en 27,5; bewijs temeer voor het weinig frequente én late huwen van rooms-katholieke mannen.

Bij de vrouwen zijn de verschillen in huwelijksfrequentie tussen de kerkelijke gezindten niet identiek aan die bij de mannen. Wel hebben ook hier gereformeerden in de oudste geboortegeneraties de hoogste huwelijksfrequenties gekend maar in tegenstelling tot de mannen is deze positie in de loop der tijd overgenomen door vrouwen zonder kerkelijke gezindte.

In de vóór 1860 geboren generaties was de huwelijksfrequentie der gereformeerden het hoogste terwijl de nederlands hervormden daar iets onder lagen. Door een vanaf generatie 1840-49 optredende stijging der huwelijksfrequentie der vrouwen zonder kerkelijke gezindte is vanaf generatie 1860-69 tot en met generatie 1910-19 in deze groep het hoogste percentage ooit-gehuwden te vinden. Bij de gereformeerden treedt echter vanaf generatie 1850-59 tot en met generatie 1900-09 een daling der huwelijksluiting op; deze doet zich niet alleen gevoelen in een afname der huwelijksfrequentie (op leeftijd 40-49, 50-59, 60-69 en 70-79 jaar) maar ook reeds op 20-29- en 30-39-jarige leeftijd. Eerst bij de in 1910-19 geboren vindt wederom een toename der huwelijksluiting plaats. Een opvallende ontwikkeling hebben de Israëlieten doorgemaakt. In de generaties 1830-39 en volgende tot en met de groep geboren in de jaren 1870-79 lijkt een voortdurende daling te zijn opgetreden van het uiteindelijk huwende percentage vrouwen; in de daaropvolgende generaties stijgt de huwelijksfrequentie echter weer. In de geboortegeneraties 1860-69, 1870-79 en 1880-89 hebben de Israëlieten echter wel de laagste huwelijksintensiteit. Vóór 1860 en na 1889 hebben echter de rooms-katholieke vrouwen in de geringste mate huwelijken gesloten terwijl vrouwen die tot de groep «andere kerkelijke gezindten» behoren vanaf 1830-39 tot en met 1910-19 steeds de op één na laagste huwelijksintensiteit hebben; het verschil met de groep die het hoogste percentage ooit-gehuwden heeft (achtereenvolgens gereformeerden en vrouwen zonder kerkelijke gezindte) bedraagt voor de 19e eeuwse geboortegeneraties 8,3 tot 10,9 per 100. Terwijl bij de rooms-katholieken en de groep «andere kerkelijke gezindten» in elke generatie 15 tot 20% der vrouwen permanent ongehuwd blijft is dat voor de gereformeerde vrouwen (tot generatie 1860-69) minder dan 10% en voor de vrouwen zonder kerkelijke gezindte (ná generatie 1850-59) eveneens.

In vergelijking met wat zich bij de mannen heeft voorgedaan is bij de vrouwen van een duidelijk geringer worden der verschillen in huwelijksfrequentie geen sprake; de afwijkingen tussen rooms-katholieken en vrouwen zonder kerkelijke gezindte in de generaties 1900-09 en 1910-19 zijn niet verschillend van die tussen rooms-katholieken en gereformeerden in de in het midden der 19e eeuw geboren generaties.

Voor de in de 19e eeuw geboren generaties vatten grafiek 16 en 17 de ontwikkeling der huwelijksluiting nog eens samen voor die groepen welke over het geheel genomen de meest extreme ontwikkeling gekend hebben; de rooms-katholieke mannen en vrouwen, de gereformeerde (mannen) en de vrouwen zonder kerkelijke gezindte.

De geweldige verschillen die er tussen de kerkelijke gezindten bestaan in zowel de huwelijksfrequentie (met name bij de mannen) als localisatie (met name bij de vrouwen) komen duidelijk tot uiting. Tevens blijkt de sterke nivellering die er bij de mannen op alle leeftijden gaat plaatsvinden.

Vergelijkt men de huwelijksintensiteit van mannen en vrouwen die dezelfde kerkelijke gezindte hebben dan komen met name bij Israëlieten en «andere kerkelijke gezindten» aanzienlijke verschillen aan het licht. In eerstgenoemde groep huwen er in de geboortegeneraties 1860-69, 1870-79 en 1880-89 10 tot 12 mannen meer per 100 dan bij de vrouwen. Bij de laatstgenoemden doet dit verschil zich al in de oudste waargenomen generaties voor; eerst bij de in 1910-19 geboren is het verschil teruggelopen tot 6 per 100. Bij gereformeerden is in de loop der tijd het verschil in huwelijksfrequentie groter geworden; van de na 1880 geboren vrouwen blijven er per 100 7 tot 9 meer ongehuwd dan bij de mannen. Ook de rooms-katholieken kennen in de generaties welke op het einde der 19e eeuw zijn geboren een toenemend verschil in intensiteit tussen mannen en vrouwen. Bij nederlands hervormden en personen zonder kerkelijke gezindte is de huwelijksfrequentie van mannen en vrouwen daarentegen bijna identiek²³.

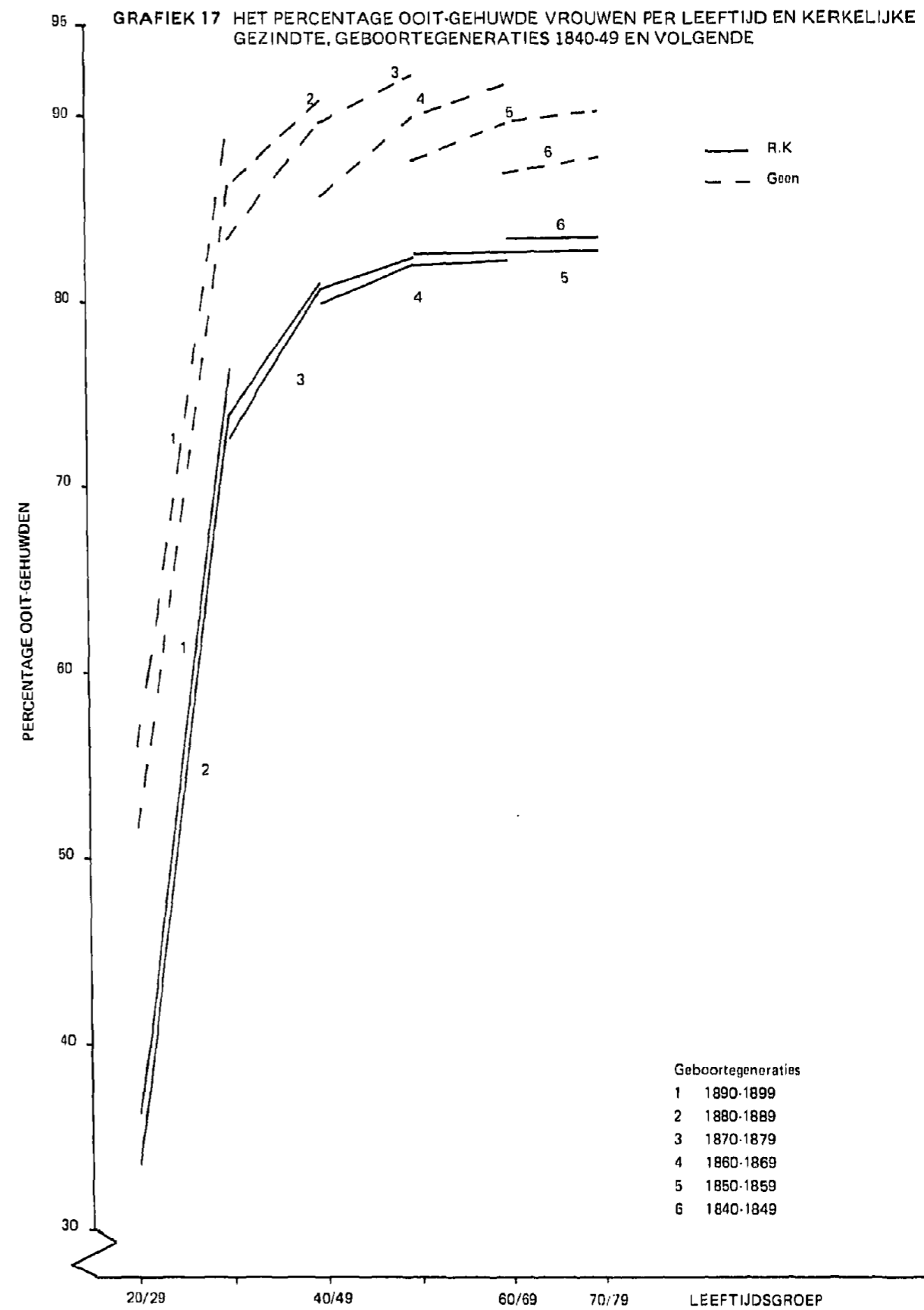
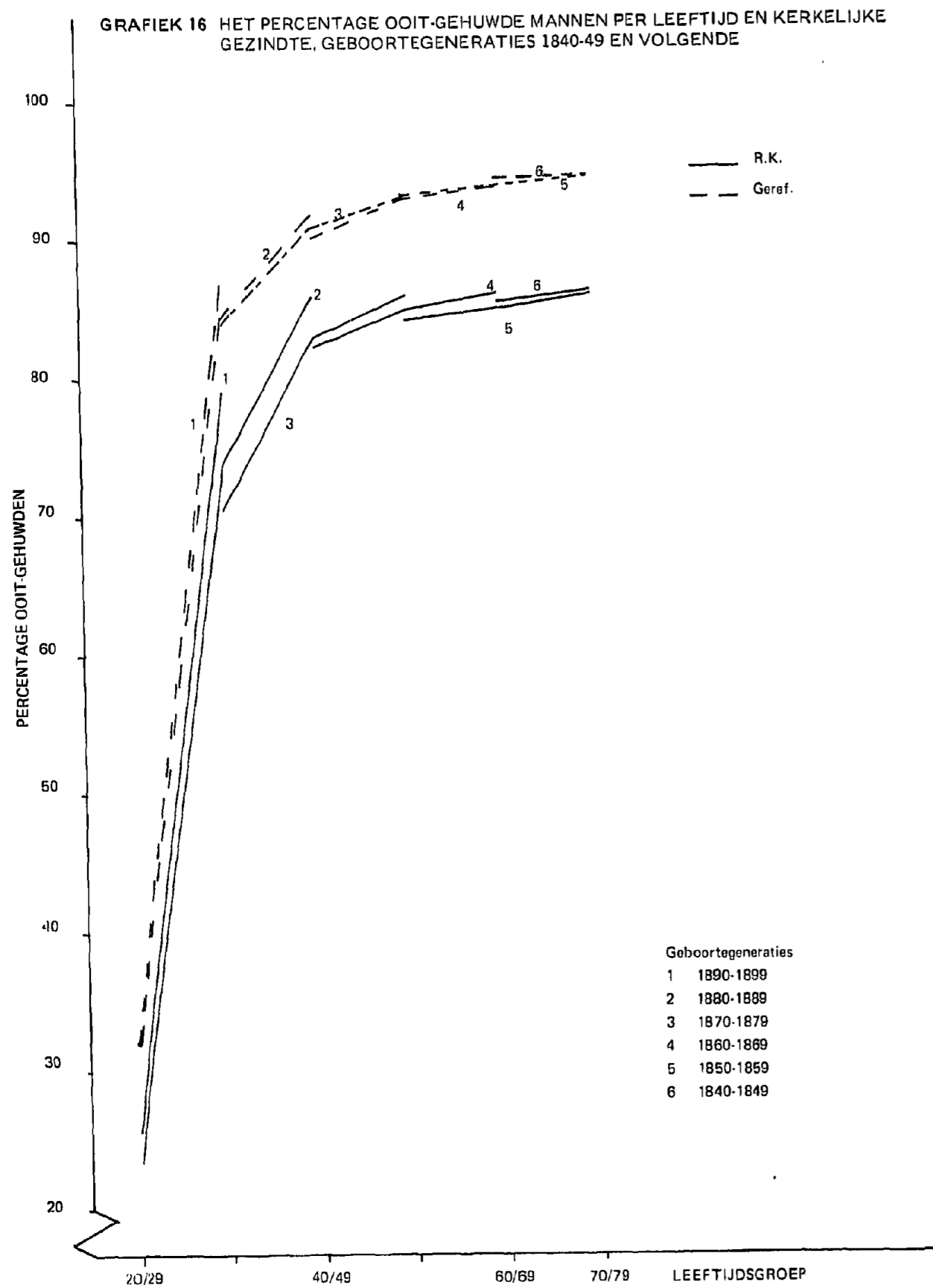
4.2.4. De huwelijksluiting in de periode 1911-1930

De per generatie bekende percentages nooit-gehuwden per kerkelijke gezindte kunnen ook gebruikt worden om over de huwelijksluiting in bepaalde periodes iets te weten te komen. Vermindert men namelijk het op tijdstip t in leeftijdsgroep x , $x + 9$ gevonden percentage nooit-gehuwden met het op tijdstip $t + 10$ in leeftijdsgroep $x + 10$, $x + 19$ nog bestaande percentage dan krijgt men een getal, weergevend het relatieve aantal huwelijken (per 100) dat in deze geboortegeneratie in de periode $t - t + 10$ binnen het leeftijdsinterval x , $x + 9 - x + 10$, $x + 19$ gesloten is.

Deze benadering is voor de periode 1921-30 direct toe te passen. De combinatie van de tellingen van 1909 en 1920 levert echter problemen op omdat de gebruikte generatie-indeling niet dezelfde is; aangenomen is nu dat de percentages nooit-gehuwden die in 1909 voor de generaties 1890-99, 1880-89 enz. geconstateerd zijn, niet afwijken van de in 1910 geldende percentages voor de generaties 1891-1900, 1881-90 enz. Voor de periodes 1911-20 en 1921-30 is per kerkelijke gezindte de huwelijksintensiteit berekend door de sommatie van de per leeftijdsgroep gevonden verschillen. Tevens is voor beide periodes bepaald de gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk; dit is gebeurd door de gevonden verschillen te vermenvuldigen met de leeftijd waarop gemiddeld in het betreffende interval huwelijken worden gesloten, deze producten te sommeren en wederom te delen door de intensiteit²⁴.

Tabel 17 en grafiek 18 geven een indruk van het resultaat.

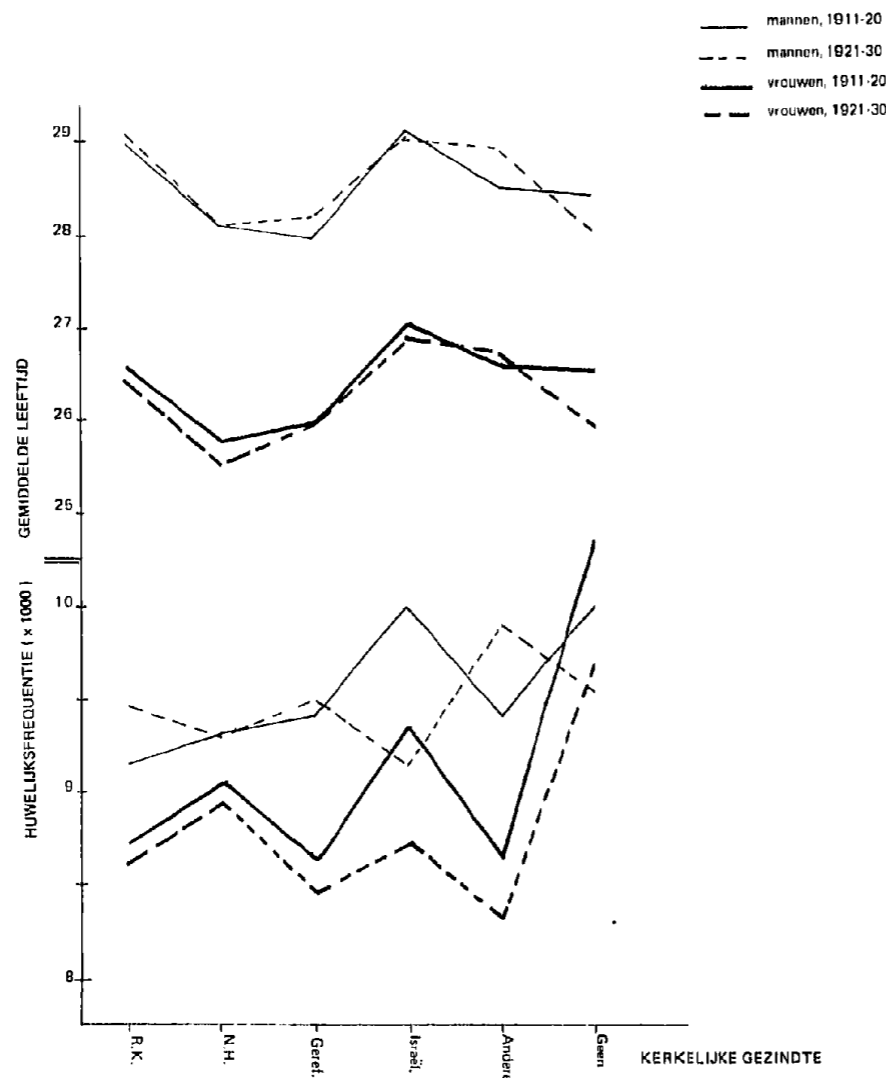
Bedacht moet worden dat de uitkomsten primair betrekking hebben op de na 1880 geboren generaties; in vergelijking met de eerdere 19e-eeuwse generaties is dan al een duidelijke verandering in het huwelijkspatroon der verschillende kerkelijke gezindten opgetreden. Mannen en vrouwen vertonen in beide periodes een bijna identieke relatie tussen huwelijksleeftijd en kerkelijke gezindte. Rooms-katholieken en Israëlieten huwen bij de mannen gemiddeld een jaar later (namelijk op 29 jarige leeftijd) dan gereformeerden en nederlands hervormden. Ook de joodse vrouwen huwen laat (circa een half jaar later dan rooms-katholieken en «andere kerkelijke gezindten»). Huwelijken worden door gereformeerde en vooral door hervormde vrouwen gemiddeld veel vroeger gesloten; het verschil ten opzichte van joodse vrouwen bedraagt 1,5 jaar.



Tabel 17. Huwelijksfrequentie en gemiddelde huwelijksleeftijd naar geslacht en kerkelijke gezindte, periode 1911-20 en 1921-30

Kerkelijke gezindte	Huwelijksfrequentie (per 1000)		Gemiddelde huwelijksleeftijd					
			Mannen		Vrouwen			
	1911/20	1921/30	1911/20	1921/30	1911/20	1921/30	1911/20	1921/30
R-K	9151	9453	8716	8610	28,97	29,07	26,56	26,40
Ned. Hervormd	9309	9288	9059	8934	28,10	28,10	25,77	25,54
Gereformeerd	9412	9485	8625	8466	27,96	28,20	25,98	25,98
Israëlitisch	10003	9129	9351	8721	29,13	29,03	27,04	26,87
Andere	9401	9904	8625	8306	28,51	28,92	26,58	26,71
Geen	10022	9528	10353	9690	28,44	28,06	26,54	25,96
Totaal	9377	9523	8986	8968	28,44	28,54	26,15	26,08

GRAFIEK 18 HUWELIJKSFREQUENTIE (PER 1000) EN GEMIDDELTE HUWELIJKSLEEFTIJD NAAR KERKELIJKE GEZINDTE, PERIODES 1911-20, 1921-30



De verschillen in huwelijksfrequentie²⁵ volgen, met uitzondering van de mannen in 1921-30, een vast patroon; over het algemeen worden in de jaren 1911-30 hoge huwelijksfrequenties aangetroffen bij de personen zonder kerkelijke gezindte en bij de Israëlieten. Gezien de waarde der cijfers speelt daarbij de daling der huwelijksleeftijd een belangrijke rol. Afgezien van de Nederlands hervormden is bij andere kerkelijke gezindten over het algemeen van lage huwelijksfrequenties sprake.

4.2.5. Enkele achtergronden van de gevonden verschillen

Zowel de mate waarin huwelijken worden gesloten als de leeftijd waarop dat gebeurt kunnen op directe of indirecte wijze (afhankelijk van hun verbreding, acceptatie en modificatie door andere factoren) beïnvloed worden door de normen en waarden met betrekking tot huwelijk en gezin die door de verschillende kerkgenootschappen aangehangen worden. Van belang zijn in dit verband ideeën over de waarde van het celibaat, kuisheid en maagdelijkheid, de waardering van het weduw(naars)chap, de houding tegenover pre- en extramaritale seksualiteit en de onverbreekbaarheid van het huwelijk. Een rol spelen echter ook de waarden die er bestaan rond de regels welke de vrijheid om een huwelijkspartner te kiezen beperken (regels welke definiëren wie de keuze bepaalt en uit welke religieuze of andere groepen partners gekozen mogen worden, welke graden van verwantschap acceptabel zijn), regels welke voorschrijven wanneer jongens en meisjes kunnen trouwen en op wat voor wijze huwelijken dienen te worden gesloten (verlovingstijd, regels van kerkelijk recht met betrekking tot de minimale huwelijksleeftijd).

Volgens Noonan²⁶ kan gesteld worden dat door protestanten en rooms-katholieken in dit opzicht dezelfde centrale christelijke ideeën worden aangehangen waarbij slechts lichte verschillen in de benadrukking van bepaalde aspecten optreden. Hoewel niet al deze ideeën in dezelfde richting gaan (veroordeeling van premaritale sex bijvoorbeeld, zal het huwelijk als meer gewenst doel doen voorkomen), kan over het algemeen gesteld worden dat deze centrale christelijke ideeën gaan in de richting van uitstel van het huwelijk en kan men niet beweren dat het huwelijk steeds als de meest optimale situatie gepresenteerd wordt. De christelijke houding tegenover premaritale sex vermindert hofmakerij en de kansen op sociaal contact tussen jongens en meisjes, de nauwe grenzen die aan de seksualiteit binnen het huwelijk worden gesteld (gerichtheid op voortplanting), de onverbreekbaarheid van het eens gesloten huwelijk en de hoge waarde die aan het kuis ongetrouwd leven worden gehecht, werken vroege huwelijken niet in de hand. De verschillen tussen de christelijke kerken hebben onder andere betrekking op de waarde die aan de ongetrouwd staat gehecht wordt. Met name de lage percentages gehuwden der rooms-katholieken worden hiermee in verband gebracht. Vooral het feit dat vele rooms-katholieken als kloosterling in permanente ongetrouwd staat verkeren, wordt voor de afwijkende positie van deze groep verantwoordelijk geacht. We hebben getracht na te gaan of deze factor voor de gevonden verschillen een verklaring kan bieden. Voor twee data, 1909 en 1920 is van de Nederlandse religieuzen de leeftijdsverdeling naar geslacht en burgerlijke staat bekend. Tabel 18 geeft aan welk effect deze groep religieuzen op het percentage ooit-gehuwde rooms-katholieke mannen en vrouwen heeft gehad. Wanneer we de invloed der mannelijke religieuzen uitschakelen, verandert het percentage nooit-gehuwde rooms-katholieken nauwelijks; noch in de rangorde der huwelijksfrequenties noch in die der localisatie-index komt een wijziging. Bij de vrouwen is het effect sterker, met name op de hogere leeftijden. In leeftijdsgroep 20-29 bedraagt het verschil in het percentage ooit-gehuwden ten opzichte van hen zonder kerkelijke gezindte nu nog 17,4 en 18,9 per 100 tegenover eerst 18,1 en 19,7, in leeftijdsgroep 30-39 8,8 en 9,3 per 100 tegenover 10,8 en 12,4.

De grootste veranderingen ondergaat de huwelijksfrequentie. Ziet men van de religieuzen af, dan krijgen rooms-katholieke vrouwen in de meeste geboortegeneraties nu hogere huwelijksfrequenties dan «andere kerkelijke gezindten» en Israëlieten. Het verschil ten opzichte van de groep met de maximale huwelijksfrequentie (in deze generaties bijna steeds de gerefor-

meerden) vermindert sterk, maar blijft niettemin aanzienlijk. In leeftijds-groep 40-49 neemt het verschil af van 8,4 per 100 naar 6,4 en van 8,9 naar 5,6; bij de 50-59-jarigen van 8,3 en 8,0 naar resp. 6,6 en 5,0 per 100; bij de 60-69-jarigen van 9,2 en 8,6 naar 7,7 en 6,2 per 100.

Door de uitschakeling der rooms-katholieke religieuzen wordt het verschil in huwelijkspatroon tussen de rooms-katholieken en de andere kerkelijke gezindten bij de mannen in het geheel niet, bij de vrouwen slechts ten dele verklaard; men moet bovendien bedenken dat bij de vrouwen nu de groep «andere kerkelijke gezindten» nog afwijkingen ten opzichte van met name gereformeerden en vrouwen zonder kerkelijke gezindte vertoont die slechts zeer weinig afwijken van die welke voor de rooms-katholieke vrouwen golden vóór de uitschakeling van de factor «religieuzen».

Het spreekt echter vanzelf dat de positieve waardering van het celibaat bij de rooms-katholieken niet alleen door de bewuste keuze voor een religieus bestaan tot uiting te brengen viel. Het verschil ten opzichte van de protestantse kerken is voor wat de waardering van het celibaat betreft aanzienlijk. De Generale Synode der nederlands hervormde kerk stelde in dit verband dat zij ernstig bezwaar heeft tegen de door de rooms-katholieke kerk aangehouden prediking «dat het huwelijk een trede lager staat dan het leven in vrijwillige onthouding»²⁷.

Tabel 18. De proportie ooit-gehuwde Rooms-Katholieken naar leeftijd en geslacht, 1909 en 1920 (per 10.000)

Leeftijd	Mannen				Vrouwen			
	31-12-1909 ²⁹		31-12-1920		31-12-1909		31-12-1920	
	Inclus. Religieuzen ²⁸	Exclus.	Inclus. Religieuzen ²⁸	Exclus.	Inclus. Religieuzen ²⁸	Exclus.	Inclus. Religieuzen ²⁸	Exclus.
10-19	5	5	8	8	40	40	61	62
20-29	2360	2377	2547	2569	3348	3422	3627	3713
30-39	7031	7094	7347	7434	7269	7459	7385	7694
40-49	8211	8270	8292	8386	7988	8190	8067	8404
50-59	8411	8457	8489	8570	8248	8423	8193	8490
60-69	8637	8573	8486	8543	8332	8479	8266	8508
70+	8667	8698	8654	8700	8396	8502	8376	8566

«Voor een protestant is het onmogelijk om het celibaat te verheerlijken en te motiveren op de wijze der r.k. kerk»³⁰. Het belang dat aan het huwelijk wordt gehecht blijkt ook waar nadrukkelijk de aandacht gevestigd wordt op het «benauwende probleem» dat aan een grote schare van personen niet de gelegenheid wordt geboden om een goed huwelijk aan te gaan.

De houding der gereformeerde kerk tegenover het ongehuwd zijn is zo mogelijk nog negatiever. Hoewel gesteld wordt dat «men (niet) kan . . . zeggen dat het voor ieder individu plicht is te huwen»³¹ en «het (is) niet plicht voor iedere vrouw te huwen»³² wordt het bewust ongehuwd blijven sterk afgewezen: «. . . het celibaat om zijn onafhankelijkheid te bewaren (is) grof egoïsme en zedelijk te veroordelen. Er is echter ook een door omstandigheden gedwongen celibaat, dat zedelijk goed is te keuren namelijk wegens 1. familie-omstandigheden, 2. krankheden, 3. onbeantwoorde liefde, 4. het niet kunnen vinden van de sympathieke persoon met wie(n) men zich voor het heele leven zou willen verbinden, vooral bij vrouwen, 5. het ontbreken van de middelen tot het vestigen van een gezin . . .»³³.

Door de gereformeerden wordt sexualiteit buiten het huwelijk streng afgewezen: «Voor hen die buiten het huwelijk staan geldt dat alle begeerte om haar anders dan in het huwelijk te bevredigen als onkuisheid door den zedelijken wil moet worden tegengegaan»³⁴. Tweede huwelijken worden sterk toegejuicht ook al stelt men: «Denkbaar is zulk een ideaal huwelijk dat een

tweede niet wordt begeerd»³⁵. De sterke veroordeling van gemengde huwelijken, de strengere opstelling tegenover echtscheiding en geboorteregeling werkten waarschijnlijk beperkend op de huwelijksluiting in. Voor wat betreft de leeftijd bij huwelijksluiting merkt Geesink op³⁶: «De verkeer moet in het algemeen niet te vroeg beginnen om niet te lang te duren en altijd in eer en deugd». De nadrukkelijk genoemde bezegeling der keuze door de toestemming der ouders kan wellicht tot huwelijksuitstel leiden, van het afwijzen van «anticipatie op het huwelijk in de verlovings» is waarschijnlijk een te gesteld effect uitgegaan.

De nederlands hervormde kerk oordeelt over religieus gemengde huwelijken duidelijk iets minder afwijzend dan de rooms-katholieke en gereformeerde kerk. Verlagend op de huwelijksleeftijd heeft wellicht uitgewerkt het feit dat door de iets liberalere voorschriften met betrekking tot echtscheiding en geboorteregeling de consequenties van het sluiten van huwelijken voor nederlands hervormden iets minder gewichtig zijn dan voor gereformeerden en rooms-katholieken. Ook ten aanzien van de hertrouw van eerder gehuwden is men minder afwijzend dan de rooms-katholieke kerk. Volgens Van Hessen vormden het huwelijksverbod der r. k. kerk voor gescheiden partners, de belemmeringen voor gemengde huwelijken, het verbod van anti-conceptionele middelen en de afwijzing van de burgerlijke huwelijks- en scheidingsregelingen een geheel waarvan als zodanig een extern afscheidende en intern bindende werking uitging³⁷.

Met betrekking tot de ideeën die bij personen zonder kerkelijke gezindte leven ten aanzien van huwelijk en gezin merkt Kooy³⁸ op dat niet zeker is dat «wat de kerken leren over sexualiteit, huwelijk en gezin slechts een willig oor is blijven vinden onder hun eigen getrouwen». Immers, «eerst sinds kort (is) vanuit het ontkerkelijkt milieu op dit stuk een contra-leer naar voren gebracht. Het socialisme dat als een soort pseudo-religie het geestelijk dak wordt voor de ontkerkelijkte naar emancipatie strevende arbeiders, brengt zo'n leer niet. De door de Nieuw Malthusiaanse Bond gepredikte sexuele en huwelijksmoraal laat het meeste in de kerkelijke opvattingen onaangetaast»³⁹. Met betrekking tot het huwelijk wordt door de NMB echter geen propaganda voor huwelijksuitstel gevoerd; vroeg huwen bevordert de sexuele deugd, een gezond gezinsleven, maatschappelijk geluk en individuele gezondheid⁴⁰. Een der voorvechters van de nieuwe mentaliteit, Van Houten, stelt zelfs in 1873 «Het coelibaat, of langdurige geslachtelijke onthouding is aan den anderen kant, zoals aangetoond is, een schending van de wetten der gezondheid en moet derhalve . . . bij mannen en vrouwen aangezien worden als een zonde tegen de natuur»⁴¹.

We kunnen concluderen dat de binnen de verschillende kerkelijke gezindten bestaande normen en waarden ten aanzien van het huwelijk over het algemeen terug te vinden zijn in de verschillen in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd. Niet uitgesloten is echter dat achter de factor kerkelijke gezindte in feite andere factoren dan religieuze waarden en normen verborgen liggen en feitelijk voor de verschillende huwelijkspatronen verantwoordelijk zijn. De verschillen in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd worden dan veroorzaakt door een oververtegenwoordiging binnen een kerkelijke gezindte van categorieën die zich door een afwijkend huwelijkspatroon kenmerken.

Tot de variabelen die in dit verband van belang zijn behoren onder meer de regio, de beroepsgroep en de urbanisatiegraad. De zelfstandige invloed van deze laatste drie factoren op het huwelijkspatroon zal in 4.3 t/m 4.5 nog aan de orde komen. Van belang is hier slechts de opmerking dat de verschillende kerkelijke gezindten onderling sterk verschillen zowel in samenstelling naar urbanisatiegraad als in samenstelling naar beroepsgroep.

Voor 1909 valt bijvoorbeeld op te merken dat personen zonder kerkelijke gezindte, Israëlieten en «andere kerkelijke gezindten» voor een groter dan gemiddeld deel bewoners van grote steden zijn (>100.000 inwoners) en dat gereformeerden en rooms-katholieken meer dan andere woonachtig zijn in resp. kleine stadjes en dorpen (Van de onkerkelijken woonde 43%, van «andere kerkelijke gezindten» 46% en van rooms-katholieken en

gereformeerden slechts 18% in de grote steden). Niet uitgesloten is dat (mede) hierdoor de verschillen tussen de kerkelijke gezindten zijn veroorzaakt⁴².

Ook de beroepsstructuur der verschillende kerkelijke gezindten vertoont belangrijke verschillen welke kunnen samenhangen met verschillen in het huwelijkspatroon. Voor 1930 is voor de mannen nagegaan in welk opzicht de beroepsstructuur afwijkingen vertoont tussen de kerkelijke gezindten. Voor de Israëlieten valt op de sterke oververtegenwoordiging in de sector Handel en Verkeer (met name als bedrijfshoofd), de afwezigheid in de landbouw en het geringe aandeel van de arbeiders in de nijverheid. Gereformeerden en nederlands hervormden kennen een oververtegenwoordiging van de landbouwsector (met name bij arbeiders in de landbouw) terwijl de laatste groep minder arbeiders uit de nijverheid als aanhanger heeft. Dit in tegenstelling tot de rooms-katholieken die daarentegen minder aanhangers onder de vrije beroepen tellen. Onder de personen zonder kerkelijke gezindte komen relatief weinig personen voor die in de landbouw werkzaam zijn, daarentegen veel arbeiders uit zowel nijverheid als handel en verkeer en relatief veel vrije beroepen. Dit laatste geldt ook voor de andere kerkelijke gezindten; arbeiders zijn in deze groep echter ondervertegenwoordigd.

Iets uitgebreider gaan we hier in op de factor regio. Aan de belangrijke verschillen in huwelijkspatroon tussen de provincies is o.a. door Buissink en Hofstee aandacht besteed. Verschillen in de ontwikkelingsfase waarin provincies verkeren, worden gezien als de oorzaak van afwijkende huwelijkspatronen. In de ons regarderende geboortegeneraties zijn het met name Limburg, Noord-Brabant en Gelderland die door hoge huwelijksleeftijden en lage huwelijksfrequenties gekenmerkt worden geacht, terwijl in Noord- en Zuid-Holland, Friesland en Groningen zich juist de omgekeerde situatie voordoet. Omdat de laat en weinig huwende rooms-katholieken voor een zeer groot deel in de eerstgenoemde, de vroeg en veel huwende personen zonder kerkelijke gezindte en gereformeerden in laatstgenoemde provincies zijn geconcentreerd (in 1909 resp. 54%, 95% en 67%) kan men veronderstellen dat het de regionale factor is en niet de kerkelijke gezindte op zich welke de verklaring vormt voor het verschil in huwelijksluiting tussen de kerkelijke gezindten. Hoewel een uitgebreide afweging van deze mogelijkheid buiten het kader van dit rapport valt is toch gepoogd voor één jaar (1909) de invloed van de factor kerkelijke gezindte los van de factor regio te bepalen aan de hand van de percentages ooit-gehuwden naar kerkelijke gezindte per provincie. Het betreft de generaties 1880-89 en 1850-59 welke respectievelijk op de leeftijd 20-29 en 50-59 jaar zijn onderzocht. Drie overwegingen zijn bij ons oordeel van belang:

- Bestaan er ook binnen de provincies nog verschillen in de percentages gehuwden van de verschillende kerkelijke gezindten?
- Bestaat er een overeenkomst tussen de percentages gehuwden welke voor een bepaalde kerkelijke gezindte in verschillende provincies zijn te berekenen?
- Bestaat er overeenkomst tussen het huwelijkspatroon naar kerkelijke gezindte in de verschillende provincies?

Om met het laatste te beginnen, zowel bij mannen als bij vrouwen, bestaat er op 20-29 en 50-59 jaar zeer grote overeenstemming tussen de provincies in de rangorde der kerkelijke gezindten. In bijna elke provincie zijn op 20-29-jarige leeftijd bij de personen zonder kerkelijke gezindte de grootste aantallen, bij Israëlieten en rooms-katholieken de geringste aantallen gehuwd; op 50-59 jaar treffen we steeds de hoogste waarden aan bij gereformeerden en nederlands hervormden.

De overeenkomst tussen het percentage gehuwden van een bepaalde kerkelijke gezindte in de verschillende provincies is nagegaan voor die provincies waarin 2000 of meer aanhangers van deze kerkelijke gezindte te vinden waren. Op 20-29-jarige leeftijd zijn bij elke kerkelijke gezindte belangrijke verschillen te constateren. Bij de nederlands hervormden bijvoorbeeld loopt het percentage gehuwden uiteen van 34,2 tot 21,6 (mannen, Zuid-Holland en

Noord-Brabant) en van 49,9 tot 36,8 (vrouwen, Drenthe en Utrecht), bij de rooms-katholieken van 30,7 tot 19,8 (mannen, Zuid-Holland en Overijssel) en van 37,0 tot 26,3 (vrouwen, Zuid-Holland en Friesland). Bij de personen zonder kerkelijke gezindte zijn deze verschillen minder groot.

Ook de huwelijksfrequentie loopt uiteen; per 100 50-59-jarigen is het verschil tussen de provincies bij de nederlands-hervormden 7,2 en 6,7 (mannen resp. vrouwen), bij de rooms-katholieken 9,3 en 6,9, bij de personen zonder kerkelijke gezindte 3,2 en 5,3.

De verschillen naar kerkelijke gezindte binnen een provincie doen echter hier niet voor onder. Op 20-29-jarige leeftijd loopt bij de mannen het percentage ooit-gehuwden van mannen zonder kerkelijke gezindte en rooms-katholieken bijvoorbeeld 16,6 (Groningen), 13,9 (Friesland), 12,2 (Noord-Holland) en 7,7 (Zuid-Holland) per 100 uiteen. Bij de vrouwen bedragen deze verschillen resp. 22,0, 23,2, 16,8 en 12,6 per 100.

Vergelijken we de huwelijksfrequentie der rooms-katholieken met die der gereformeerden dan vinden we voor dezelfde provincies verschillen van 6,4, 9,3, 5,8 en 5,4 per 100 (mannen) en 9,2, 10,6, 2,9 en 6,9 per 100.

Voorlopig lijkt de conclusie gewettigd dat de voor Nederland als geheel gevonden verschillen tussen de kerkelijke gezindten voor een deel kunnen worden toegeschreven aan factoren die verband houden met het ontwikkelingsniveau (beroepsstructuur) van de regio waarin deze kerkelijke gezindten woonachtig zijn, voor een deel echter ook samenhangen met verschillen in normen- en waardenpatronen met betrekking tot het huwelijk tussen de verschillende kerkelijke gezindten.

4.3. Huwelijkspatroon en beroeps-groep

4.3.1. Inleiding

Een poging om de invloed te schetsen die welstand en beroep op het huwelijkspatroon uitoefenen wordt reeds in 1882, als onderdeel van een «Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland», door Evers ondernomen. Het is instructief om zijn betoog uitgebreid weer te geven omdat elementen eruit in publicaties van tijdgenoten zowel als in latere studies veelvuldig terugkomen.

«De neiging om te huwen, aan het menselijk geslacht aangeboren, doet zich slechts bij enkele individuen niet gevoelen. Waar dus geene momenten aanwezig zijn, die het opvolgen dier aangeboren neiging beletten, daar zal bijna ieder, die den huwbaren leeftijd bereikt heeft, daaraan gehoorzamen en zich in het huwelijk begeven. Die momenten zijn eigenlijk geene andere dan die, welke op de aan de op te rigten huishouding verbonden uitgaven betrekking hebben, welke natuurlijk klimmen naarmate de aanstaande echtgenooten hogere eischen aan het leven stellen. De wilde, die op den laagsten trap der beschaving staande nimmer om den dag van morgen denkt, vereenigt zich met de vrouw, zoodra hij daartoe neiging gevoelt, hij gehoorzaamt aan iedere aandrif zonder aan de gevolgen te denken. Dergelijke onbeschaafde, onnadenkende lieden worden in iedere beschaafde maatschappij aangetroffen, zij trouwen wanneer het hun lust, het zijn gewoonlijk de armste, de onbeschaafde. Dit verklaart waarschijnlijk het feit, dat in landen, waar de lagere volksklasse arm en zeer onbeschaafd is, dikwijls vroeg en veel getrouwd wordt. Op die volksklasse oefenen de omstandigheden geenen invloed uit. Evenmin behoeven zij zich aan de omstandigheden te storen, die rijk genoeg zijn om aan al de door hen voor de op te rigten huishouding te stellen eischen te kunnen voldoen. Ook deze huwen wanneer zij daartoe neiging gevoelen. Beide klassen, ofschoon geheel van aard verschillende, staan met opzigt tot het huwelijk op hetzelfde standpunt van onbeperkte vrijheid. Dit is het geval niet met de overige leden der maatschappij.

Deze kunnen tot op zekere hoogte weder in twee klassen verdeeld worden, waarvan de eene de minder door de fortuin begunstigde, de talrijkste, zich in den regel vóór het aangaan van een huwelijk tevreden stelt, wanneer hij een redelijk vooruitzicht bezit van door zijn dagelijkschen arbeid in de behoeften van een gezin te kunnen voorzien, terwijl voor de andere de eischen klimmen, al naarmate hare leden door geboorte en opvoeding zich gewend hebben aan behoeften, welke aan de minder gegoeden vreemd zijn gebleven. Wij kunnen dus tot op zekere hoogte, zoo ik juist geredeneerd heb, met op-

zigt tot de matrimonialiteit de maatschappij verdeelen in drie klassen: de van hun dagelijkschen arbeid levenden, de meer gegoeden, de zorgeloozen, hetzij dit een gevolg is van armoede of van rijkdom»⁴³.

Klachten over te vroege huwelijken van mindervermogens zijn reeds rond 1850 te horen. De Bosch Kemper⁴⁴ ziet in vroege huwelijken bij vele huisgezinnen de oorzaak van de armoede. «Volkomen zorgeloos omtrent de toekomst, sluit men huwelijken bij zeer geringe verdiensten. Armoede komt weldra als straf voor die zorgeloosheid».

De te vroege en onberaden huwelijken worden in de hand gewerkt door een te ruime bedeling en door de beleen- en hulpbanken die ontaard zijn in inrichtingen waar men in verlegenheid geld kan bekomen. En een middel om de armoede te verminderen ligt dan ook in uitstel van het huwelijk: de vader en moeder moeten de kinderen door hun eigen voorbeeld de prikkel meegeven om door werken en sparen later ook te kunnen huwen⁴⁵. «Er is een onberekenbaar arbeidsvermogen gelegen in jongelingen die werken en sparen om met hun dertigste of veertigste jaar te huwen; en in mannen bij wie zorg voor vrouw en kind de prikkel tot den arbeid is»⁴⁶.

De Regt wijst erop dat de vroege huwelijken ook begrijpende commentaren uitlokten (maar we zijn dan ook al rond de eeuwwisseling). Door een aantal socialistisch georiënteerden werd benadrukt dat arbeiders al jong hun maximumloon bereikten waardoor een prikkel tot uitstel van het huwelijk ontbrak terwijl ook de benarde woningsituatie de wens stimuleerde om het ouderlijk huis zo snel mogelijk te verlaten. Een huwelijk stelde hen ook in staat meer met het geringe loon te doen door gebruikmaking van de onbetaalde arbeid van hun vrouw⁴⁷.

4.3.2. De theorie van Hofstee en de kritiek daarop

De idee dat de huwelijksluiting sterk onder invloed staat van beroep en welstand speelt een belangrijke rol in de zeer invloedrijke theorie over de ontwikkeling der huwelijksluiting welke in de vijftiger jaren door Hofstee is ontwikkeld. Volgens Hofstee zijn in het 19de eeuwse Nederland tegelijkertijd drie patronen van voortplanting en gezinsvorming werkzaam geweest die elk bij een verschillend ontwikkelingsstadium van de maatschappij behoren: het zgn. agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, het intermediaire proletarische voortplantingspatroon en het moderne patroon van opzettelijke geboortebepaling in het huwelijk.

De grondslag van het agrarisch-ambachtelijke patroon «vormde de regel, dat men slechts trouwde, wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand. Had men deze zekerheid niet, dan trouwde men niet en bleef men als ongetrouwd lid binnen het familieverband leven

Ontstond, bijv. door ontginning van nieuwe gronden, een uitbreiding van de bestaansmogelijkheden, dan paste de bevolking zich daaraan min of meer automatisch aan. De andere zoons kregen ook de kans een bedrijf te bemachtigen, trouwden ook, kregen ook nageslacht en vulden zo de nieuwe ruimte, totdat deze weer geheel was bezet en opnieuw een beperking van het aantal huwendes optrad⁴⁸.

Aangenomen moet worden, dat dit stelsel niet alleen op het platteland, doch ook in de stad, voor zover het niet door vroegkapitalistische invloeden werd doorbroken, de verhoudingen grotendeels beheerste. Ook in de wereld van het ambacht en het kleine bedrijf in het algemeen immers trad men slechts in het huwelijk, wanneer men een vaste grondslag voor het bestaan van zijn toekomstig gezin had gevonden. De ambachtsman trouwde slechts, wanneer hij zich een bedrijf had weten te verwerven, wat in de regel betekende, dat hij het van zijn vader of een ander had overgenomen. Gelukte dit hem niet, dan bleef ook hij tot op zijn oude dag gezet en ongetrouwd.

Was in de 19de eeuw een werking van dit stelsel in zijn volledigheid nog slechts te constateren bij de agrarische bevolking op de zandgronden, er zijn duidelijke aanwijzingen dat het in de 18e eeuw nog het voortplantingspatroon in het land als geheel in hoofdzaak beheerste. In de agrarische gebieden in het westen en in het noorden van het land werd niet slechts de voortplanting van de boeren, doch ook die van de landarbeiders door dit systeem

in hoofdzaak bepaald. Ook de landarbeiders trouwden blijkbaar alleen wanneer een verzekerde bestaansgrondslag voor een gezin aanwezig was, d.w.z. wanneer zij een plaats als vaste, uitwonende landarbeider konden krijgen. Kregen zij die niet, dan bleven ze inwonend knecht»⁴⁹.

De economische, sociaal-culturele en psychologische voorwaarden van dit voortplantingspatroon schetst Hofstee als volgt.

«In de eerste plaats eiste het een sterk, min of meer patriarchaal getint familieverband, een vanzelfsprekende onderschikking van de individuele verlangens en gevoelens aan de belangen van de familie als geheel, aan het collectieve verlangen om het familiebezit onverdeeld te handhaven en de bestaansmogelijkheid van de familie als geheel blijvend te verzekeren. Ook wat de arbeidsverhoudingen betreft, vroeg dit stelsel van huwelijk en voortplanting een patriarchale sfeer. Het vroeg van de inwonende meid en knecht trouwe dienst en afhankelijkheid aan het gezin van de boer of ambachtsman, waar zij hun werk en hun brood vonden. Immers slechts, doordat zij zich zonder protest en met overgave wijdden aan de belangen van het bedrijf en het gezin van hun patroon, konden verhoudingen bestaan, die hun de zekerheid boden, dat de familie van de werkgever in hun levensonderhoud zou voorzien, ook als zij ouder zouden worden en niet meer op hun eigen familie zouden kunnen terugvallen.

Aan de andere kant vroeg het van de werkgever een sterk gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid voor het lot van degenen, die hem dienden, de overtuiging, dat het zijn zedelijke plicht was het lot van zijn dienstbaren aan het zijne en dat van zijn gezin te verbinden.

Ook de vastheid en de zekerheid van het dienstverband van de uitwonende arbeidskracht vormde een essentieel element in het geheel van de verhoudingen. Het feit immers, dat deze zekerheid bestond, maakte het voor de boerenknecht zinvol om rustig te wachten en niet te trouwen tot hij de gelegenheid kreeg als vast uitwonend arbeider te worden aangesteld. Psychologisch was dit systeem bestaansbaar bij een ver gaand terugdringen van de seksuele verlangens»⁵⁰.

Het klassieke ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon wordt door de materiële en geestelijke verhoudingen, die de modern-kapitalistische ontwikkeling meebracht, in zijn wortels aangetast en verdwijnt bij het voortschrijden van deze ontwikkeling geleidelijk.

«In het moderne grote industriële bedrijf verzwakt het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid voor het lot van de arbeider en het gevoel van trouw aan de persoon van de leider van het bedrijf». Deze verzwakking van tussenmenselijke banden, gecombineerd met de steeds sterkere invloeden van de ongewisheid van de marktverhoudingen bracht mee, dat de voor de ambachtelijke periode zo kenmerkende vaste en langdurige relatie tussen patroon en knecht plaats maakte voor een toestand, waarin verbintenissen van korte duur regel werden en waarin perioden van werkzaamheid voor de arbeiders afwisselden met langere of kortere perioden van werkloosheid. De zekerheid van werkgelegenheid ging verloren en hiermee de zin van uitstellen van een huwelijk tot men de zekerheid van een vaste werkgelegenheid had verkregen. Van grote betekenis was verder, dat bij de ontwikkeling van het grote bedrijf natuurlijk de mogelijkheid voor ongehuwde arbeidskrachten om als knecht of meid in het gezin van de patroon geestelijk en materieel onderdak te vinden, verdween⁵¹.

Met de ontwikkeling van moderne denkbeelden en moderne vormen van maatschappelijk leven ging gepaard een toenemende individualisering van de afzonderlijke leden van de familie en een geringere geneigdheid om eigen leven ondergeschikt te maken aan- en in te passen in dat van de familie als geheel. In de agrarische wereld leidde het o.a. tot de consequentie, dat, meestal op nog betrekkelijk jonge leeftijd, de ouders met de nog ongetrouwde kinderen de boerderij verlieten en deze aan een trouwende zoon en zijn jonge vrouw overdroegen. De mogelijkheid voor de ongetrouwde broers en zusters om op de ouderlijke boerderij een functie en bestaanszekerheid te vinden, zoals dat vroeger het geval was, verviel op deze wijze.

De wijzigingen, die zich voordeden moesten werken in de richting van een verhoogde en vervroegde huwelijksluiting. Aan de ene kant verviel in steeds toenemende mate de mogelijkheid om als ongetrouwde volwassene, zij het als ongetrouwde broer of zuster, zij het als meld of knecht, op een bepaald bedrijf en binnen een bepaald gezin een verzekerd en sociaal aanvaardbaar bestaan te vinden, zodat de noodzaak om de nodige verzorging te vinden als het ware tot een huwelijk drong. Aan de andere kant had, wat de arbeiders betreft, de verzwakking van de band tussen werkgevers en werknemers ten gevolge, dat het voor de jonge arbeider geen zin meer had om te wachten met een huwelijk tot hij de zekerheid van een vaste positie had verworven, omdat hij, wat de duur van zijn arbeidsverbintenis betreft, zijn gehele leven lang in onzekerheid zou verkeren. Zo werd het in de loop van de 19de eeuw, zowel onder de landarbeiders als onder de industrie-arbeiders, een steeds meer vanzelfsprekend verschijnsel om te trouwen en wel om vroeg te trouwen⁵².

«In het algemeen kan het optreden van het tweede voortplantingspatroon worden beschouwd als een tussenfase in de ontwikkeling, die echter vooral in de arbeiderswereld vrij lang de geboortefrequentie heeft beheerst. In een dubbele zin zou men haar dus kunnen aanduiden als de proletarische tussenfase»⁵³.

Op de Oostelijke en Zuidelijke zandgronden ontwikkelt dit patroon zich daar waar door de ontwikkeling van niet-agrarische primaire bestaansmiddelen een geproletariseerde arbeidersgroep wordt gevormd, die, blijvend losgemaakt van de agrarische groep en de daarbinnen heersende zeden en gewoonten, het veel en vroeg trouwen als norm gaat aanvaarden, min of meer onafhankelijk van de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Voorbeelden daarvan zijn o.a. de veengebieden in Drenthe (vanaf 1851-55), de Veluwe in de tweede helft van de 19e eeuw en met name die gemeenten waar zich de moderne industrie ontwikkelde. (Twente, tweede helft 19e eeuw; 1880 Langstraat en Tilburg)⁵⁴.

In de meeste landelijke gebieden in het Westen en het Noorden van het land was omstreeks 1850 de proletarisering van de landarbeidersbevolking reeds in volle gang en hier en daar feitelijk reeds volledig tot ontwikkeling gekomen. Volgens Hofstee wordt deze groep dan ook al in de 19e eeuw gekenmerkt door vroeg en frequent huwen⁵⁵.

Na 1850 ontwikkelt zich ook in verschillende steden in het Westen de proletarische tussenfase gekenmerkt door een toenemend aantal huwelijken vooral op jongere leeftijd. In grote lijnen komen in de tweede helft der 19e eeuw de hoogste percentages gehuwden daar voor waar de proletarisering het verst is voortgeschreden. Gezien de omstandigheden waaronder de arbeiders leven komen zij als vanzelf tot een vroeg huwelijk. Voor grote delen van de nieuwe middenstand geldt volgens Hofstee, sprekend over de periode na 1900, hetzelfde⁵⁶.

Het derde door Hofstee genoemde voortplantingspatroon dat zijn stempel vooral na 1890 op de ontwikkeling gaat drukken, wordt gekarakteriseerd door beperking van de voortplanting binnen het huwelijk; op veranderingen in het huwelijkspatroon wordt daarbij niet ingegaan. Wel werkt geboortebeperving de stijging van het percentage gehuwden in de hand; daling van het aantal nakomelingen doet immers in de boerenwereld en elders de noodzaak verdwijnen om door niet of laat te trouwen het evenwicht tussen eigen aantal en economische mogelijkheden te handhaven. Waar geestelijke weerstand tegen geboortebeperving bestaat (bijv. in Noord-Brabant) zal dan ook het percentage gehuwden relatief laag blijven.

Hofstee veronderstelt dat de moderne fase in bepaalde gebieden bij de meer welgestelden direct gevolgd is op het agrarisch-ambachtelijk patroon, zodat een proletarische tussenfase hier niet tot ontwikkeling is gekomen.

In een publicatie uit 1961 heeft Hofstee zijn theorie op een aantal punten nader toegelicht zonder echter aan de essentie ervan te tornen. Met name is hij ingegaan op het verdwijnen van het agrarisch-ambachtelijk patroon na 1890 onder de boeren en de ambachtelijke middenstand, enerzijds door het

doordringen van moderne geboortebeperving binnen deze groepen, anderzijds door uitbreiding der bestaansmogelijkheden buiten het ouderlijk bedrijf (voor de boeren ontstaan grotere kansen tot stichting van nieuwe bedrijven, voor middenstanders en boeren biedt de industrie mogelijkheden een bestaan te verwerven)⁵⁷.

In een in 1972 verschenen artikel heeft Hofstee nog gedetailleerder cijfermateriaal gepresenteerd. Aan de orde wordt o.a. gesteld de toenemende betekenis van de «nieuwe middenstand» vanaf 1875: opgemerkt wordt dat «de nieuwe middenstanders lang tot de relatief late huwers behoorden, een situatie die pas in de jongste tijd in toenemende mate wordt doorbroken»⁵⁸.

In 1879 wordt voor een groot aantal gemeenten in het Oosten en Zuiden het patroon van vroege huwelijken en hoge huwelijksfrequenties geconstateerd: voor het Westen en Noorden wordt een lage huwelijksleeftijd en hoge huwelijksfrequentie al vanaf 1849 gevonden, terwijl m.b.t. de niet-agrarische zelfstandigen wordt opgemerkt dat tussen 1850 en 1880 de neiging tot vroeg en frequent huwen waarschijnlijk niet is toegenomen.

Op de theorie van Hofstee is in de loop der tijd – onder erkenning van de grote verdiensten ervan – van verschillende kanten kritiek gekomen. Voor zover deze betrekking heeft op de door Hofstee geschetste ontwikkeling van het huwelijkspatroon is het zinvol deze te bespreken.

De Vooys⁵⁹ acht het bestaan van een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon voor het land als geheel of voor belangrijke delen ervan voor het midden der 19e eeuw niet aangetoond: alleen in Noord-Brabant is het voor zover het althans de huwelijksleeftijd betreft, aan te treffen. Het voor het agrarisch-ambachtelijk patroon kenmerkende ideaaltipe van inwonend personeel en enkele vaste arbeiders is volgens hem eveneens vrijwel nergens te constateren. Rond 1850 zou men, eerder dan van 1850 tot 1870, van een proletarische fase kunnen spreken; zowel in de steden als op het platteland was namelijk een verpauperd proletariaat aanwezig. Overigens is volgens hem ook rond 1850 onder de geproletariseerde landarbeidersbevolking van West- en Noord-Nederland van vroeg en frequent huwen geen sprake⁶⁰. Van 1850 tot 1870 neemt de proletarisering volgens De Vooys niet verder toe; het zijn in deze periode ook niet de gebieden met veel geproletariseerde arbeiders welke stijgende percentages gehuwden vertonen. Het lage percentage gehuwde vrouwen dat van 1850 tot 1875 in de grote steden te observeren valt, acht De Vooys ten onrechte toegeschreven aan het voortbestaan van het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon; naar zijn mening moet de oorzaak gezocht worden in de grote aantallen ongehuwde vrouwen (dienstboden) welke door migratie in de steden terecht zijn gekomen en daar de «marktpositie» der vrouwen danig hebben verstoord. Volgens De Vooys kan men voor de periode 1880-90 evenmin spreken van een proletarisch voortplantingspatroon.

Door de landbouwcrisis daalt het aantal huwelijken; alleen op de zandgronden, waar proletarisering uitbleef is door uitbreiding der bestaansmogelijkheden van een toeneming der huwelijken sprake. De Vooys wijst er wat Noord-Brabant betreft nog op dat het verschil t.o.v. andere provincies tot in de recente tijd is blijven bestaan en dus niet kan samenhangen met de door Hofstee onderscheiden patronen.

De kritiek van Van der Woude⁶¹ welke gebaseerd is op door hemzelf en anderen geanalyseerd historisch-demografisch materiaal richt zich uitsluitend op het agrarisch-ambachtelijk patroon. Volgens hem kan niet gesteld worden dat in de 18e eeuw dit patroon in Nederland overwoog; zowel de gegevens m.b.t. het ongehuwd in de huishouding blijven van jongere zoons (broers van het hoofd) als die met betrekking tot het aantal en de leeftijd van het inwonend personeel zijn in strijd met de veronderstellingen daaromtrent in het agrarisch-ambachtelijk patroon⁶². Met name op de Veluwe, in Friesland, Noord-Holland en de Langstraat, en in de kringen van ambachtslieden en neringdoenden is volgens Van der Woude dit patroon van geen of geringe betekenis geweest.

Ook De Jonge heeft zich beziggehouden met de vraag naar de uitgebreidheid van het agrarisch-ambachtelijk patroon omstreeks 1850. Zijn probleem is dat men in deze periode «met betrekking tot een grote groep van de bevolking, de honderdduizenden losse arbeidskrachten, met het agrarisch-ambachtelijke patroon in elk geval niets (kan) beginnen. Voor de rondreizende sigarenmakers, voor de losse bouwvakarbeiders, voor de losse arbeiders in de landbouw, in de suikerfabrieken, in de steenbakkerijen, voor de «kaaylopers» in de grote steden, voor de dagloners die geen vak kenden, bestond er geen kans zich een vaste bestaansbasis te verwerven. Misschien heeft onder hen het gebrek aan werk en aan voldoende welvaart tot uitstel van het huwelijk geleid, en omgekeerd, de verbetering in de economische toestand tussen 1850 en 1880 tot vroeger huwen. Anderzijds, voor zover bepaalde groepen reeds verproletariseerd waren... zullen de huwelijken onafhankelijk van de welvaartspositie zijn gesloten»⁶³. Wel accepteert De Jonge de stelling van Hofstee dat het zich in de jaren tachtig uitbreidende industrieproletariaat zich bij de huwelijksluiting niet door overwegingen van economische aard liet leiden.

Buissink komt in zijn proefschrift tot de conclusie dat met de beschikbare gegevens het oorspronkelijke bestaan van een traditioneel agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon niet kan worden aangetoond⁶⁴.

Op basis van de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie moet de gehele periode 1850-1947 tot één en dezelfde fase worden gerekend; omstreeks 1850 is m.b.t. het huwelijkspatroon een nieuwe fase ingetreden met als kenmerken een geleidelijk dalende huwelijksleeftijd bij gelijkblijvende huwelijksfrequentie. Oorzaak van de daling der huwelijksleeftijd acht hij met Hofstee de omvorming van de vóór-industriële vroeg-kapitalistische maatschappij naar een industriële kapitalistische; de mentaliteitsverandering t.g.v. de ontstane bestaansonzekerheid (proletarisering) komt ook hier dus weer om de hoek⁶⁵.

Van de Walle⁶⁶ acht het twijfelachtig of de veranderingen in de nuptialiteit zijn toe te schrijven aan een sociale trend die in een relatief nauw omschreven periode heeft plaatsgevonden (proletarisering). Onzekerheid bestaat z.i. ook nog t.a.v. het moment waarop het agrarisch-ambtelijk patroon verdwijnt en de proletarische fase begint.

Het is opmerkelijk dat Hofstee zo goed als geen gebruik heeft gemaakt van nominale gegevens over de huwelijksfrequentie of huwelijksleeftijd van beroeps- of welstandsgroepen; met uitzondering van het materiaal over het Oldambt wordt althans geen onderzoek genoemd waarin data zijn opgenomen met betrekking tot de huwelijksleeftijd of huwelijksfrequentie van landbouwarbeiders, arbeiders in de nijverheid, boeren, ambachtslieden of nieuwe middenstand.

Op de niet op onderzoek gebaseerde ideeën van tijdgenoten daaromtrent kan men zich beter niet baseren; het gevaar is immers niet denkbeeldig dat ideologische vertekeningen van de realiteit optreden⁶⁷. Wanneer overigens niet genoemd buitenlands materiaal over de relatie beroep/welstand en huwelijkspatroon is gebruikt dient men zich af te vragen of dit ook voor Nederland geldigheid bezit. De afleiding van deze relatie aan de hand van ecologisch materiaal (waarvoor bijv. de relatie tussen het percentage gehuwden van een regio en de beroeps- of bedrijfssamenstelling van een regio de basis vormt) kan echter evenmin als de meest geschikte procedure worden beschouwd. De opstelling en toetsing van hypothesen omtrent het huwelijks-gedrag van individuen kan het beste geschieden wanneer de gegevens over huwelijksleeftijd en -frequentie ook direct voor beroeps- en welstandsgroepen zijn bepaald. In dit licht bezien is het zinvol de bestaande Nederlandse literatuur over de nuptialiteit van beroepsgroepen nader te bezien en te trachten aan bestaand materiaal informatie te ontfemen over dit aspect.

Dit dringt te meer daar uit de opmerkingen van een aantal auteurs gebleken is dat zowel aan het bestaan van de verschillende patronen als aan de tijdsfasering getwijfeld wordt. Aanvullingen op het door Hofstee gebruikte materiaal worden daardoor zeer belangrijk.

4.3.3. Bestaande onderzoeken naar de Nederlandse situatie

Voor wat betreft de tijdsfasering is een bijkomend probleem dat in de discussie vaak geen onderscheid wordt gemaakt tussen het huwelijkspatroon van geboortecohorten en van kalenderjaren. In de meeste gevallen wordt gebruik gemaakt van het percentage gehuwde personen in een bepaalde leeftijd op een bepaald tijdstip; deze index geeft aan hoeveel personen uit een geboortegeneratie op een bepaalde leeftijd reeds (nog) gehuwd zijn. Ten onrechte worden echter uit deze indices conclusies getrokken over de huwelijksluiting in een tijdperiode. Op deze wijze kan gemakkelijk discussie ontstaan over onjuiste tijdsfaseringen van huwelijkspatronen. Een consequent gebruik van longitudinale en periodegegevens zal dan ook moeten worden nagestreefd.

Wanneer in de volgende beschouwingen de invloed van het beroep der vrouw op de huwelijksluiting (van haarzelf en van de mannen) niet ter sprake komt moet men beseffen dat het ontbreken van materiaal daarover hiervoor de aanleiding vormt; ook al gaat men niet zover als Ogle die de beschikbaarheid van werk voor jonge vrouwen als de determinant van de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd der man beschouwde⁶⁸ toch kan niet ontkennd worden dat de beroepsmogelijkheden der vrouw voor de huwelijksluiting van grote betekenis zijn (geweest). Zo is een deel der ruraal-urbane migratie van ongehuwde vrouwen in de 19e eeuw geïnterpreteerd als een tijdelijke trek naar de stad om daar een bruidsschat te verdienen die de betrokken gezinnen zelf niet konden verschaffen⁶⁹. Van Goode is de suggestie afkomstig dat de arbeid van een vrouw fungeert als een soort bruidsschat die een vroeg huwelijk bevordert. Hoe essentieel de arbeid buiten het gezin gevonden werd blijkt uit het feit dat de Enquêtecommissie, die in 1886 belast was met een onderzoek naar vrouwen en kinderarbeid, als een der bezwaren tegen een arbeidsverbod van gehuwde vrouwen aanvoerde dat deze maatregel «de strakking zou hebben om het aangaan van huwelijken van fabrieksarbeidsters tegen te werken en onwettige seksuele verhoudingen te bevorderen»⁷⁰.

Wanneer we afzien van de onderzoeken welke zich slechts op één of enkele gemeenten hebben gericht (Hofstee op het Oldambt, De Vooy op Utrecht, Blankert op de Brabantse Kempen, Hoeberichts op Sint-Oedenrode en Schoenmakers op Oldenzaal) is informatie over de invloed van welstand en beroep op de huwelijksluiting eerst voor de periode rond 1880 beschikbaar.

Voor die huwelijken welke in de jaren 1877-1881 gesloten zijn en welke in 1897 nog niet ontbonden waren berekende Prinzing⁷¹ voor de gemeenten Rotterdam en Dordrecht en voor een 40-tal landelijke gemeenten de gemiddelde huwelijksleeftijd naar welstandsklasse. Het betreft hier het basismateriaal dat door de Centrale Commissie voor de Statistiek in de jaren 1897-1901 verzameld was in het onderzoek naar de relatie tussen welstand, nataliteit en kindersterfte in Nederland.

De 4 onderscheiden welstandsklassen zijn gebaseerd op de huurwaarde der huizen; de hoogste welstandsgroep is met IV, de laagste met I aangeduid. Tabel 19 geeft voor mannen en vrouwen een beeld van de resultaten.

Tabel 19. Gemiddelde huwelijksleeftijd van de in 1877-1881 gesloten huwelijken naar welstandsklasse

Welstands-klasse	Steden			Plattelandsgemeenten		
	Mannen	Vrouwen	Aantal	Mannen	Vrouwen	Aantal
I	28,2	26,9	2878	30,3	27,2	1962
II	28,3	26,8	1081	30,7	27,2	1978
III	29,5	26,9	517	32,0	28,2	634
IV	30,7	26,0	282	30,5	25,4	111
Totaal	28,5	26,8	4758	30,7	27,3	4685

Zoals ook elders werd geobserveerd, maar in veel sterkere mate, stijgt in de steden bij toenemende welvaart de huwelijksleeftijd der man. Bij de vrouwen is in de steden weinig verschil te merken tussen de laagste 3 klassen; in tegenstelling tot de mannen is de laagste huwelijksleeftijd hier echter in de hoogste welstandsklasse te vinden. Op het platteland neemt eveneens de huwelijksleeftijd toe met het stijgen der welstand; bij mannen en vrouwen echter hebben de best gesitueerden de laagste huwelijksleeftijd.

Methorst analyseerde gegevens over de huwelijken, gesloten in de jaren 1907-1911 die tot 1928 in stand zijn gebleven. Van de in deze jaren gesloten huwelijken in de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Dordrecht en van de in een 100-tal kleine gemeenten gesloten huwelijken is het welstandsniveau bepaald op basis van de betaalde inkomstenbelasting. Tabel 20 geeft een beeld van de verdeling naar leeftijd per welstandsgroep van de in de stedelijke en landelijke gemeenten gesloten huwelijken. De aanduiding I verwijst naar het laagste, V naar het hoogste inkomensniveau (circa 5% der bevolking)⁷².

Tabel 20. Verdeling der huwelijken gesloten in de jaren 1907-1911 naar welstandsniveau (I t/m V) en leeftijd bij huwelijksluiting (in %)

Leeftijdsgroep	Stedelijk Gebied					Plattelandsgemeenten				
	Vrouwen					Mannen				
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
< 25	57,8	53,9	58,5	47,0	45,2	53,9	49,0	44,2	41,3	39,6
25-35	33,8	37,8	36,2	46,6	49,4	36,6	44,0	47,8	51,7	54,4
> 35	8,4	8,3	5,3	6,4	5,3	8,5	7,0	8,0	7,0	6,0
Aantal	2778	4567	3417	1197	696	2218	4330	1203	631	270
< 25	42,9	38,7	42,8	29,2	20,5	28,7	28,6	19,9	21,2	13,0
25-35	46,0	50,2	49,8	60,2	66,5	54,4	58,9	65,1	62,3	70,7
> 35	11,1	11,1	7,4	10,6	12,9	16,9	12,5	15,0	16,5	16,3
Aantal	2778	4567	3417	1197	696	2218	4330	1203	631	270

We zien dat door de vrouwen met toenemende welvaart zowel in het stedelijk gebied als op het platteland minder huwelijken op jonge leeftijd worden gesloten, echter, tegelijk ook minder huwelijken in de hoogste leeftijdsgroep plaatsvinden. Ook bij de mannen treffen we grote verschillen aan; in de lagere welstandsgroepen wordt een veel groter deel der huwelijken nl. op relatief jonge leeftijd gesloten.

In 1936 publiceerde het C.B.S. de resultaten van een onderzoek naar de relatie tussen huwelijksluiting en beroepsgroep⁷³. Voor de jaren 1913, 1925, 1930 en 1935 zijn aan de lopende statistiek gegevens ontleend omtrent het aantal voor-het-eerst-huwende mannen naar leeftijd en beroepsklasse. In het onderzoek zijn alleen die mannen betrokken wier beroep kon worden ingedeeld in een van de volgende groepen:

I Arbeiders en minder goed gesitueerden:

- Arbeiders in particuliere dienst (o.a. bouwvakkers, boekbinders, slagersknechts).
- Arbeiders in overheidsdienst (boden, gevangenenbewakers, spoorwegwerkers).
- Administratief lager personeel in particuliere dienst (kantoorbedienden, boekhouders).
- Administratief lager personeel, anders dan arbeiders, in overheids- en semi-overheidsdienst (w.o. lagere ambtenaren, onderwijzers).

II Beter gesitueerden (artsen, architecten, hoofdambtenaren).

Ongeveer 40% van de in deze jaren gesloten huwelijken kon niet in een van deze groepen worden ingedeeld en is daardoor buiten beschouwing gebleven.

Binnen elke beroepsgroep zijn de gesloten huwelijken verdeeld naar de leeftijd van de man bij huwelijksluiting. Tabel 21 geeft een beeld van het procentuele aandeel dat de op hoge en op lage leeftijd gesloten huwelijken hebben van het totaal aantal gesloten huwelijken. Op basis van de bijgevoegde absolute aantallen huwelijken is door ons bovendien een schatting van de gemiddelde huwelijksleeftijd gemaakt.

Tabel 21. Gemiddelde huwelijksleeftijd en percentage huwelijken op hoge en op lage leeftijd gesloten, 1913, 1925, 1930, 1935, naar sociale positie

Jaar	Leeftijd bij huwelijksluiting	Sociale Positie				
		Arbeider in particuliere dienst	Arbeider in overheidsdienst	Administratief personeel (part.)	Administratief personeel (overh.)	Beter gesitueerden
1913	< 25 (in %)	46,6	35,9	25,6	16,8	11,1
	> 40 (in %)	2,0	1,8	2,6	3,4	8,0
	Gemiddeld	26,42	27,09	27,97	28,80	30,67
1925	< 25 (in %)	44,0	33,0	29,7	19,4	13,4
	> 40 (in %)	2,0	2,1	2,5	2,1	6,0
	Gemiddeld	26,56	27,35	27,52	28,23	29,89
1930	< 25 (in %)	42,7	32,6	22,4	16,6	11,7
	> 40 (in %)	1,5	2,3	2,1	2,3	7,2
	Gemiddeld	26,60	27,42	27,84	28,53	30,29
1935	< 25 (in %)	39,3	35,7	17,4	13,4	9,4
	> 40 (in %)	1,5	2,6	1,5	2,6	5,7
	Gemiddeld	26,75	27,43	28,26	28,78	30,34

De gegevens laten de volgende conclusies toe:

- Arbeiders en employés in overheidsdienst huwen later dan personen in particuliere dienst hetgeen verklaard wordt uit de lagere aanvangswedden bij overheids- en semi-overheidsdiensten.

- Arbeiders in de particuliere en overheidssector huwen jonger dan het niet tot de arbeiders behorende personeel uit deze sectoren.

- De beter gesitueerden huwen veel later dan arbeiders (2,5 tot 4,2 jaar) en ook duidelijk later dan employés (nl. 1,5 tot 2,7 jaar).

Over de ontwikkeling in de tijd kan het volgende opgemerkt worden:

Het hoog-conjunctuurjaar 1925 was voor de beter gesitueerden en voor beide groepen administratief personeel een jaar waarin vroeger gehuwd werd dan in 1913; de arbeiders huwden echter op latere leeftijd. In het begin van de crisisperiode (1930) vindt t.o.v. 1925 met name bij de beter gesitueerden en het administratief personeel weer een stijging der huwelijksleeftijd plaats. Na 5 jaar crisis (in 1935) heeft zich de verschuiving naar hogere huwelijksleeftijden voortgezet; dit geldt met name het administratief personeel in beide sectoren en de arbeiders in particuliere dienst. Door het Statistisch Bureau der Gemeente Amsterdam is verschillende keren materiaal gepubliceerd dat een beeld geeft van de in Amsterdam bestaande verschillen in huwelijksluiting tussen de te onderscheiden groepen van de bevolking.

Voor de periode 1918-1920 werd voor de in een beroep werkzame mannen een overzicht gegeven van de leeftijdsverdeling der huwendenden naar hun positie in het beroep; in 1933 werden deze gegevens aangevuld voor de jaren 1923 t/m 1930. Tabel 22 geeft een beeld van de resultaten⁷⁴.

Er is sprake van een weinig veranderlijk patroon: het percentage mannen dat vóór het 25e jaar huwt neemt bij de bedrijfshoofden (A=voor eigen rekening; B=voor rekening van een ander) in de loop der tijd iets toe, bij de bedrijfsleiders en meesterknechts (positie C) en bij de werklieden en andere

Tabel 22. Huwende mannen in Amsterdam naar hun positie in het beroep en de leeftijd bij het huwelijk (in %)

Periode	Positie	Leeftijd						Totaal
		< 21	21-24	25-29	30-34	35-39	40+	
1918-1920	A+B	3,0	17,6	32,5	17,6	10,3	19,0	100,0
	C	1,9	22,4	41,4	18,2	6,5	9,6	100,0
	D	5,8	33,7	34,8	11,9	4,9	8,9	100,0
1921-1923	C+D	4,6	30,3	36,9	13,8	5,4	9,0	100,0
	A+B	2,6	19,5	34,4	16,9	9,0	17,6	100,0
1924-1926	C+D	3,6	29,0	38,5	14,4	5,7	8,8	100,0
	A+B	2,3	21,6	33,3	16,5	8,9	17,4	100,0
1927-1930	C+D	3,5	29,2	39,0	14,2	5,3	8,8	100,0
	A+B	1,8	21,7	35,2	15,0	8,9	17,4	100,0
	C+D	3,3	28,8	39,6	13,8	5,5	9,0	100,0

ondergeschikten (positie D) iets af. Tussen beide groepen loopt het percentage op jonge leeftijd gesloten huwelijken zeer sterk uiteen; van de bedrijfs-
hoofden huwt circa 23% vóór leeftijd 25, bij de andere groep circa 33%.

Terwijl bij de bedrijfshoofden nog bijna 18% huwt wanneer de 40-jarige
leeftijd al overschreden is, bedraagt dit percentage in positie C+D slechts
9%. Voor 1932 werden nog iets gedetailleerder cijfers gepubliceerd⁷⁶ om-
trent de leeftijdsverdeling der voor het eerst huwende mannen per beroeps-
groep. Tabel 23 geeft daarvan een overzicht.

Tabel 23. Leeftijdsverdeling der voor-het-eerst-huwende mannen, Amsterdam, 1932 (in %)

Beroep	< 25	25-29	> 30	Totaal
Hogere posities in het bedrijfsleven en hogere intellectuele beroepen	9,3	43,5	47,2	100,0
Lager administratief en kantoorpersoneel	20,6	55,5	23,9	100,0
Handeldrijvende en industriële middenstand	30,4	45,2	24,4	100,0
Chauffeurs en ander expeditie personeel	47,0	38,6	14,4	100,0
Overige arbeiders	45,5	37,6	16,9	100,0

Deze meer genuanceerde indeling doet de verschillen in het huwelijkspa-
troon nog duidelijker uitkomen; de bedrijfshoofden in handel en midden-
stand blijken verantwoordelijk voor het relatief nog aanzienlijke percentage
der bedrijfshoofden dat vóór leeftijd 25 huwt. In de industrie en in de vrije
beroepen wordt echter zeer laat gehuwd. Door de arbeiders worden veel
meer vroege huwelijken gesloten dan door het administratieve personeel
dat ook tot positie C+D behoorde. Opgemerkt wordt dat de afwijkingen niet
alleen aan verschillen in sociale positie mogen worden toegeschreven; ge-
deeltelijk zijn zij namelijk het gevolg van een ongelijke leeftijdsopbouw der
ongehuwden in de verschillende beroepsgroepen. Zo zullen er bijv. weinig
mannen vóór hun 25e jaar een «hogere positie in het bedrijfsleven» berei-
ken en reeds daarom kan men een laag percentage voor de jonger dan 25-ja-
rigen verwachten. De verschillen worden echter zodanig groot geacht dat
het vroeger huwen in arbeiderskringen er duidelijk in tot uitdrukking komt.
Ter verklaring wordt gesteld:

«Het bestaansminimum, dat in staat stelt een gezin te vormen en te onder-
houden, is niet voor alle groepen gelijk en wordt in de verschillende groepen
ook niet op dezelfde wijze en op denzelfden leeftijd bereikt. De doorsnee ar-
beider staat tusschen 20 en 25 jaar op zijn maximum-loonpeil en heeft dan
geen reden meer zijn huwelijk om financiële redenen uit te stellen Het is
niet onwaarschijnlijk, dat onder deze bevolkingsgroepen naast de hierboven
genoemde factoren van maatschappelijke aard, ook een relatief grooter
aantal gedwongen huwelijken oorzaak is van het hoge percentage vroege
huwelijken

Andere groepen, als bijv. kantoorpersoneel, waartoe ook lagere ambte-
naren e.d. gerekend kunnen worden, die meer of minder geregelden jaarlijk-
schen opslag of periodieke verhoogen genieten, komen er eerder toe nog
eens met het huwelijk tot na een volgende verhooving te wachten. Voor
weer andere groepen kunnen weer andere omstandigheden een beslissen-
de invloed hebben»⁷⁶.

Overzien we het hier besproken materiaal over de invloed van welstand en
beroep op het huwelijkspatroon, dan moeten we constateren dat we m.n.
over de verschillen in huwelijksfrequentie uitermate slecht geïnformeerd
zijn. Problematisch is ook dat we omtrent de effecten van het beroep der
vrouw niets te weten konden komen. Bovendien zijn de gegevens over de
huwelijksleeftijd zeer gebrekkig van karakter, gebaseerd als zij zijn op de,
wat betreft de beroepsopgave, niet erg betrouwbare gegevens van de lopen-
de statistiek. Ook het feit dat omtrent de effecten van de verschillen in leef-
tijdsopbouw op de huwelijksleeftijd geen uitspraak kon worden gedaan, be-
moedigt de interpretatie van de gevonden verschillen in hoge mate.

Juist zoals dat bij de religie het geval was, kan ook hier echter nog gebruik
worden gemaakt van materiaal over de leeftijdsopbouw naar burgerlijke
staat voor verschillende beroepsgroepen. Het percentage nooit-gehuwde
mannen van een bepaalde leeftijd in een bepaalde beroepsgroep (bijv. land-
bouwarbeiders) vormt namelijk een redelijke indicatie van de huwelijksluit-
ting in die betreffende bevolkingscategorie binnen die geboortegeneratie
die op het tijdstip van observatie de betreffende leeftijdsgroep heeft bereikt.
Ook hier geldt dat wanneer men op een aantal opeenvolgende tijdstippen
binnen een zelfde geboortegeneratie het percentage nooit-gehuwden tot
zijn beschikking heeft, het proces van huwelijksluiting binnen zo'n sub-
groep goed gevolgd kan worden.

Terwijl normaliter het materiaal uit de beroepstellingen gebruikt is om het
effect van de burgerlijke staat op het al of niet werken te bepalen, hanteren
wij deze gegevens om na te gaan welke invloed het hebben van een (be-
paald) beroep heeft op het al of niet en het vroeg of laat huwen.

Een probleem vormt wel dat ook hier de relatie beroep/huwelijkspatroon
bij de vrouwen niet geanalyseerd kan worden; immers door de sluiting van
het huwelijk verdwijnt een zeer groot deel der vrouwen uit de groep die als
beroepsbevolking gedefinieerd is⁷⁷. Het percentage (n)ooit-gehuwden dat in
een beroep geregistreerd wordt is zowel het resultaat van het al of niet hu-
wen als van het al of niet verdwijnen uit het oorspronkelijke beroep en het
zich terugtrekken in de privésfeer. Omdat inzicht in de onderlinge verhou-
ding van beide verschijnselen ontbreekt, laten we de vrouwelijke bevolking
buiten beschouwing.

4.3.4. De beroepstellingen van 1889-1930

De beroepstelling van 1889, die zowel qua duidelijkheid van vraagstelling,
controle op de antwoorden en detaillering der vragen ver uitsteekt boven
eerder gehouden tellingen⁷⁸ is de eerste die voor Nederland een overzicht
geeft van de samenstelling der beroepsbevolking naar leeftijd, geslacht en
burgerlijke staat in onderling verband. In totaal worden 836 beroepen onder-
scheidend welke in 35 beroepsgroepen zijn ingedeeld. Van de in Nijverheid,
Landbouw, Visserij en Handelsbedrijven werkzame personen is verder nog
aangegeven welke positie zij in het beroep bekleden.

«Onder A zijn gebracht personen die zijn hoofd eener zaak of inrichting,
van een bedrijf of onderneming voor eigen rekening.

Onder B personen die zijn hoofd eener zaak of inrichting, van een bedrijf of
onderneming als bestuurder voor rekening van een ander.

Onder C personen in dienstbetrekking belast met eenige directie, opzicht
of controle, of behoorende tot directie-bureau of kantoorpersoneel (opzich-
ter, controleur, chef, boekhouder, kantoorbediende, meesterknecht, ploeg-
baas enz.).

Onder D personen in dienstbetrekking en behoorende tot de gewone
werklieden (handwerklieden, veldarbeiders, fabrieksarbeiders, scheepsge-
zellen, matrozen, loopbedienden, boden, bestellers enz.).»

Als leeftijdscategorieën zijn gehanteerd de groepen 14-15, 16-17, 18-22, 23-24, 25-35, 36-50, 51-60, 61-65, 66-70 en 71 en ouder; twee burgerlijke staat-categorieën zijn onderscheiden, te weten de ongehuwden (= nooit-gehuwden) en de gehuwden (inclusief gehuwd geweest zijnde personen).

Ook bij de tellingen van 1899, 1909, 1920 en 1930 is de samenstelling der beroepsbevolking naar burgerlijke staat, leeftijd en geslacht gepubliceerd⁷⁹. Wel heeft de leeftijdsindeling in de loop der tijd wijzigingen ondergaan, is de wijze waarop de beroepsbevolking over de verschillende bedrijfs-categorieën is verdeeld, aanzienlijk veranderd en is ook de bedrijfsclassificatie niet dezelfde gebleven. Ook de definities van de posities die binnen de verschillende beroepen worden uitgeoefend zijn niet steeds identiek.

Reconstructie van het materiaal op zodanige wijze dat zowel qua bedrijfs-indeling, beroepsclassificatie als positie in het beroep de verschillende tellingen vergelijkbaar worden is in principe mogelijk⁸⁰.

Gezien het tijdrovende karakter van deze reconstructie is echter gekozen voor een andere benadering waarbij samenvoeging van bedrijfs- en beroepsgroepen tot omvattende categorieën voorop staat. Daardoor zijn we toch in staat globaal de ontwikkeling der huwelijksluiting te schetsen.

Beginnen we met de indeling in bedrijfs- en beroeps-categorieën. Onderscheiden zijn hier:

- Landbouw (1889: Klasse XVII; 1899 en later: XVIII);
- Nijverheid (1889: Klassen I-XVI; 1899 en later: Klassen I-XVII);
- Handel/Verkeer⁸¹ (1889: Klassen XVIII-XXIV; 1899 en later: XIX-XXIII);
- Huiselijke diensten (1889: XXVIII; 1899 en 1909: XXVII; 1920 en 1930: XXVI);
- Beroeplozen (1899 en 1909: XXXVI);
- Losse werklieden (1889: XXIX; 1899 en 1909: XXVIII; 1920 en 1930: XXVII).

Binnen de categorieën Landbouw, Nijverheid en Handel/Verkeer zijn steeds de Bedrijfshoofden als afzonderlijke groep onderscheiden; deze bestaan uit degenen die voor eigen rekening dan wel als bestuurder voor rekening van een ander hoofd van een bedrijf zijn (de posities A en B in 1889, 1899 en 1909 zijn echter anders gedefinieerd als in 1920 en 1930: dan luiden de omschrijvingen namelijk resp. Personen die hoofd zijn van een onderneming voor eigen rekening en Personen die hoofd zijn van een onderneming voor rekening van een ander).

Binnen de agrarische sector zijn bovendien als groep onderscheiden personen in positie D; de gewone werklieden in dienstbetrekking⁸².

De groep welke in de Nijverheid en Handel/Verkeer werkzaam is maar geen A- of B-positie heeft, is onderverdeeld in twee sectoren:

- Positie D betreft wederom gewone werklieden in dienstbetrekking door ons simpelweg «arbeiders» genoemd.
- Positie C bevat personen welke met directie, toezicht of controle belast zijn en, in 1889 en 1899, bovendien personen die op directiebureaus of kantoren werkzaam zijn. In 1909 is het kantoorpersoneel uit positie C echter overgebracht naar de vrije beroepen; om de vergelijkbaarheid te handhaven is deze groep echter door ons weer samengevoegd met andere personen uit positie C (gedefinieerd als leidinggevende werklieden). We moeten echter stellen dat voor lange termijn vergelijkingen deze groep daardoor minder geschikt is en zullen daarom slechts terloops op de ontwikkeling ervan ingaan.

Naast de 9 tot nu toe genoemde groepen is getracht personen uit de Bedrijfsklassen Onderwijs, Godsdienst, Overige bedrijven en Vrije beroepen op eenvoudige wijze tot vergelijkbare categorieën te hergroeperen. We hebben daartoe de volgende indeling gemaakt⁸³ (tussen haakjes: enkele der in deze categorie in 1920 en 1930 opgenomen beroepen).

- Overheidspersoneel (Militairen, Politie, Brandweer, Financie- en Belastingpersoneel, Gevangenispersoneel, Arbeidsinspectie, Bemalings- en Tolpersoneel).

- Kunstenaar (Architect, Beeldhouwer, Danser, Kunstschilder, Toneelspeler, Zanger, Circus- en Kermispersoneel).

- Hoog opgeleiden (Accountant, Advocaat, Geneeskundigen, Hoogleraar, Ingenieur, Journalist, Leraar VHMO, Notaris, Rechter, Wetenschappelijk personeel).

- Onderwijzend personeel (Onderwijzers, bepaalde categorieën van leraren).

Bedacht moet worden dat enerzijds deze categorieën klein van omvang kunnen zijn, anderzijds de indeling hier slechts een globaal karakter heeft. We zullen dan ook zien dat de feitelijke bruikbaarheid van deze groepen gering is.

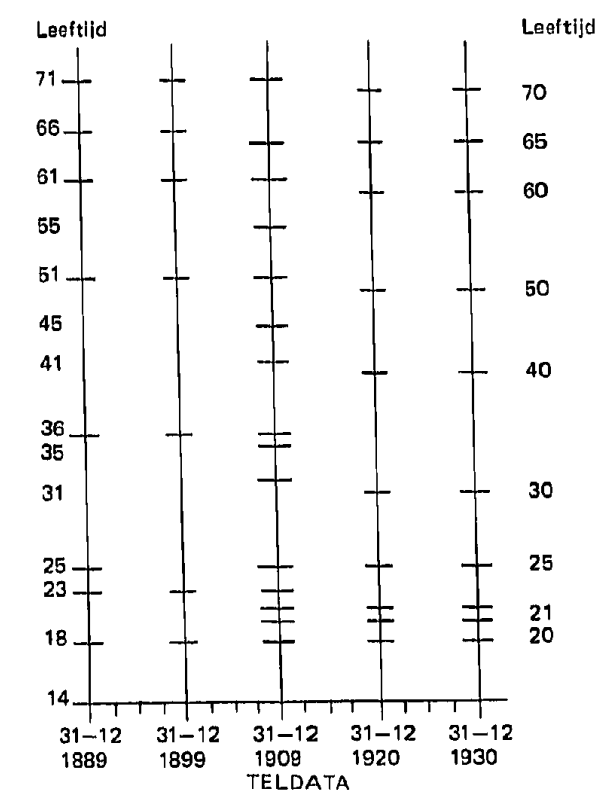
Voor 1920 en 1930 is de grote groep van personen die als gewone werklieden in positie D is ondergebracht nader onderverdeeld; voor enkele meer omvangrijke specifieke beroepsgroepen kunnen de wijzigingen in het huwelijkspatroon dan ook meer gedetailleerd worden geanalyseerd.

Een enkel woord moet nog gezegd worden over de in schema 2 opgenomen leeftijdsindeling die bij de verschillende tellingen is gehanteerd. Met name de tellingen van 1889-1899 vormen een probleem door de grote omvang der leeftijdsgroepen 23-35 en 36-50 jaar. Beneden de 50-jarige leeftijd wordt alleen in de groep van 14-17 jaar bij alle tellingen dezelfde leeftijdsindeling aangehouden. Problematisch is ook, dat na 1909 andere 10-jarige leeftijdsintervallen zijn aangehouden dan vóór 1909; we nemen echter aan dat dit met name voor de hogere leeftijdsgroepen slechts geringe effecten zal hebben.

We gaan er in het volgende van uit dat het percentage ooit-gehuwden in de leeftijdsgroepen 61-70, 51-60 en 41-50 gelijkgesteld kan worden aan het percentage in de respectievelijke leeftijdsgroepen 60-69, 50-59 en 40-49 jaar.

Een tweede simplificatie is dat wij steeds doen alsof de gegevens betrekking hebben op geboortegeneraties die op dezelfde wijze afgegrensd zijn.

Schema 2. Leeftijdsindeling beroepstellingen, 1889-1930



De waarnemingen uit de tellingen van 1889, 1899 en 1909 die betrekking hebben op de geboortegeneraties 1819-28, 1829-38 etc. tot en met 1859-68 schrijven wij dan ook toe aan de generaties 1820-29, 1830-39 etc. tot en met 1860-69. Evenzo worden de waarnemingen uit de generaties 1851-60 tot en met 1881-90 (tellingen van 1920 en 1930) geacht betrekking te hebben op de generaties 1850-59 en volgende.

Voor wat betreft de tellingen van 1947 en 1960 ontbreekt informatie die een gedetailleerd inzicht in de huwelijksluiting naar beroep mogelijk maakt; op het resultaat van een bewerking van deze tellingen zal echter toch in paragraaf 4.3.6 kort worden ingegaan.

4.3.5. De huwelijksluiting naar beroepsgroep in de geboortegeneraties 1820-1829 en volgende

Vanaf de leeftijdsgroep 40-49 jaar kan het percentage ooit-gehuwde mannen beschouwd worden als een goede indicatie van het percentage mannen dat uiteindelijk in een geboortegeneratie tot sluiting van een huwelijk overgaat. Weliswaar stijgt het percentage ooit-gehuwden nog enigszins na deze leeftijd - en in de ene groep meer dan de andere - maar over het algemeen liggen toch de onderlinge verhoudingen hier vast. Voor de belangrijkste door ons onderscheiden beroepsgroepen - te weten de Landbouwarbeiders, de werklieden (positie D) in de niet-agrarische sector (aangeduid als Arbeiders), de Bedrijfshoofden in de 3 onderscheiden sectoren (Landbouw, Nijverheid, Handel en Verkeer) en de Losse Arbeiders - geven tabel 24 en grafiek 19 een overzicht van de ontwikkeling der huwelijksfrequentie.

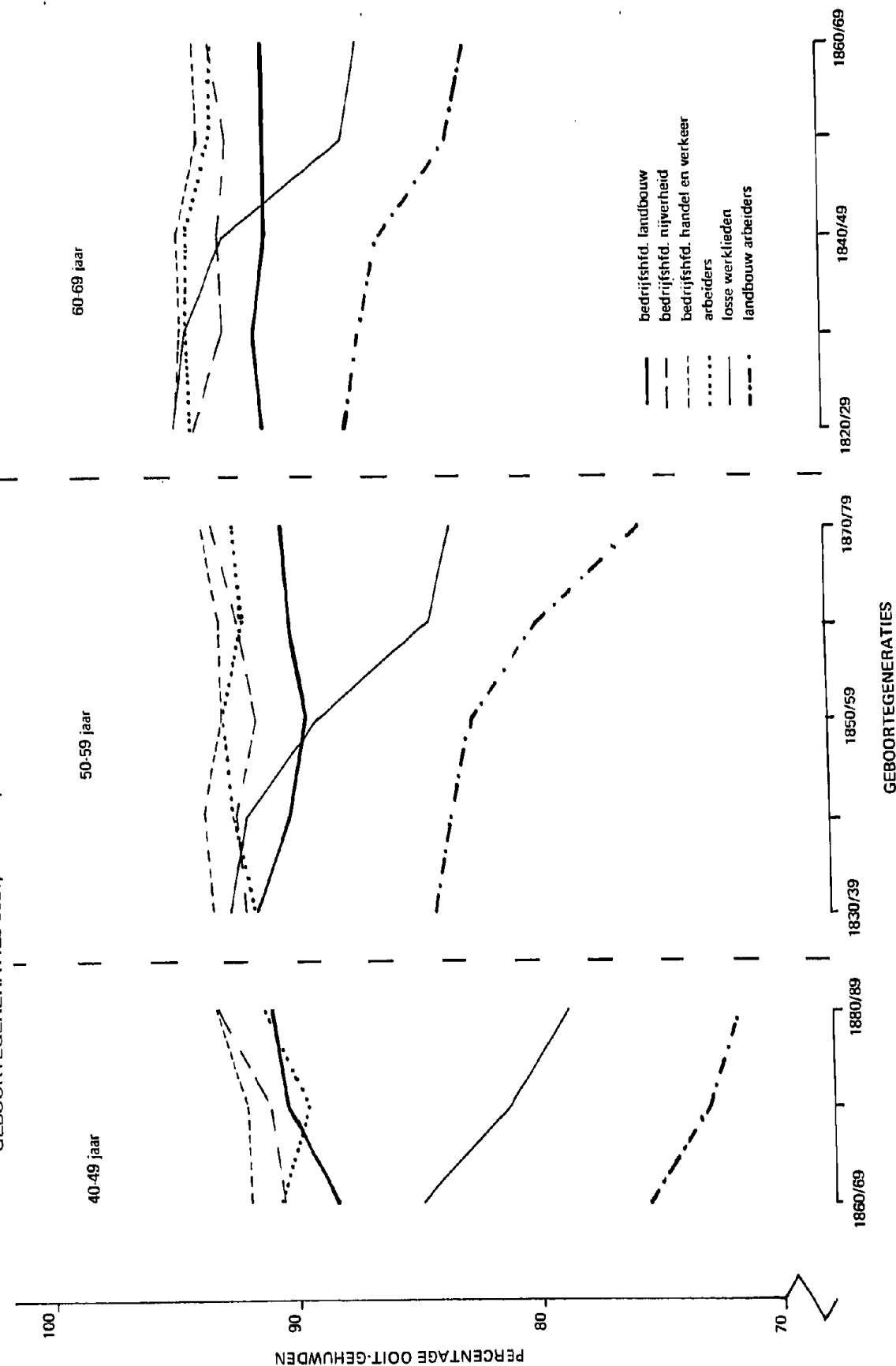
In de generaties die tussen 1820 en 1890 geboren zijn (welke hun huwelijk tussen 1840 en 1930 gesloten hebben) is steeds bij de Landbouwarbeiders de laagste huwelijksfrequentie te observeren geweest. Op 40-49 jarige leeftijd is van de Landbouwarbeiders die van 1860 tot 1890 geboren zijn tussen 25 en 30% nog ongehuwd. Zeer geringe huwelijksfrequenties treffen we dan ook aan bij Losse Arbeiders waar tussen 80 en 85% tot een huwelijk is gekomen. Andere beroepsgroepen tellen op 40-49-jarige leeftijd over het alge-

Tabel 24. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep, geboortegeneraties 1820/29-1880/89 (de huwelijksfrequentie)

Geboortegeneratie	Beroepsgroep					
	Bedrijfshfd. Agrar. sect.	Bedrijfshfd. Nijverheid	Bedrijfshfd. Handel/Verk.	Arbeiders	Losse werklidn.	Landbouwarbeiders
40-49 jaar (1859-68: 41-50)						
1859-68	88,3	90,5	92,0	90,7	84,9	75,5
1871-80	90,4	91,1	92,1	89,6	81,2	73,0
1881-90	91,0	93,2	93,3	91,2	78,8	71,8
51-60 jaar (1861-70 en 1871-80: 50-59)						
1829-38	91,6	92,0	93,4	91,6	92,6	84,1
1839-48	90,1	92,3	93,7	92,5	91,9	83,5
1849-58	89,5	91,5	93,0	92,9	88,9	82,6
1861-70	90,1	92,2	93,0	92,0	84,3	79,9
1871-80	90,3	93,2	93,7	92,4	83,4	77,6
61-70 jaar (1851-60 en 1861-70: 60-69)						
1819-28	91,1	93,9	94,7	94,0	94,7	87,6
1829-38	91,4	92,7	94,4	94,2	94,2	87,0
1839-48	90,9	92,8	94,5	94,1	92,6	86,2
1851-60	90,9	92,5	93,6	93,1	87,7	83,3
1861-70	90,9	93,1	93,7	92,9	87,0	82,5

Bron: Centrale Commissie, 1895; C.B.S., 1902; C.B.S., 1912; C.B.S., 1924; C.B.S., 1944.

GRAFIEK 19 HET PERCENTAGE OOI-GEHUWDE MANNEN NAAR BEROEPSGROEP. GEBOORTEGENERATIES 1820/29 - 1880/89



meen meer dan 90% gehuwden⁸⁴. Op 50-59 jaar is de achterstand van beide groepen weliswaar verminderd, maar ook daar telt generatie 1860-69 en 1870-79 bij de Landbouwarbeiders nog meer dan 20% nooit-gehuwden.

Uit grafiek 19 blijkt dat in de generaties welke na 1850 geboren zijn de huwelijksfrequentie der Landbouwarbeiders, maar vooral die der Losse Arbeiders, lager ligt dan in die welke vóór 1850 geboren zijn.

Terwijl de huwelijksfrequentie der Landbouwarbeiders in feite vanaf de oudste waar te nemen geboortegeneraties voortdurend bij die van Nederland als geheel is achtergebleven, ontstaat hier voor de Losse Arbeiders een nieuw verschijnsel; in de geboortegeneraties 1830-1849 is de huwelijksfrequentie van deze groep niet lager dan die van Bedrijfshoofden en Arbeiders.

De huwelijksfrequentie der Arbeiders is in de hier onderzochte generaties (geboren tussen 1820 en 1890) bijna onveranderlijk gebleven; op 40-49-jarige leeftijd heeft circa 90% van deze groep een huwelijk gesloten, op 50-59 jaar 92%. Ten opzichte van de bevolking als geheel betekenen dit hogere waarden.

Ook bij de Bedrijfshoofden is de huwelijksfrequentie in deze 70 jaren bijna onveranderd gebleven terwijl de onderlinge rangorde evenmin wijziging heeft ondergaan. Steeds blijft in deze groep 6 tot 10% permanent ongetrouwd hetgeen duidelijk minder is dan bij de Arbeiders en Losse Arbeiders het geval is. Binnen de sector Handel en Verkeer kent men de hoogste huwelijksfrequenties, binnen de Landbouwsector de laagste; laatstgenoemde groep wordt over het algemeen dan ook overtroffen door de Arbeiders.

De beoordeling van de leeftijd bij huwelijksluiting op basis van het beschikbare materiaal is gecompliceerder omdat noch de groep 18-22-jarigen noch de groep 18-24-jarigen bij elke telling is terug te vinden. Een gefaseerde beschouwing van het in tabel 25 opgenomen materiaal is daarom nodig.

Tabel 25. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep op leeftijd 18-22 en 18-24 jaar, geboortegeneraties

Geboortegeneratie	Beroepsgroep					
	Bedrijfshfd. Agrar. sect.	Bedrijfshfd. Nijverheid	Bedrijfshfd. Handel/Verk.	Arbeiders	Losse werklidn.	Landbouw-arbeiders
18-22 jaar						
1867-71	14,2	12,4	12,5	4,1	6,2	1,6
1877-81	16,7	16,2	16,9	4,2	11,2	1,9
1887-91	10,0	14,0	15,1	4,2	5,4	1,7
18-24 jaar						
1865-71	28,1	25,5	25,5	9,4	12,2	4,3
1885-91	24,7	26,9	28,5	9,8	11,4	4,3
1896-1902	45,4	25,6	32,0	9,4	15,3	5,2
1906-12	38,5	26,5	30,1	7,9	12,9	4,2

Bezien we eerst de 18-22-jarigen waarvan we voor de generaties 1867-71, 1887-91 en 1877-81 de cijfers bezitten. In Nederland als geheel is op deze leeftijd nog slechts 3% van de mannen gehuwd. Alle drie groepen Bedrijfshoofden tellen op deze leeftijd echter minimaal een driemaal zo hoog percentage gehuwden; de onderlinge rangorde binnen de groep Bedrijfshoofden varieert echter terwijl ook het verloop in de tijd niet bij elke groep identiek is⁸⁵. Wel valt te constateren dat in generatie 1877-81 in alle drie groepen de hoogste percentages zijn te observeren.

Bij de Arbeiders die in het laatste kwart der vorige eeuw geboren zijn is op 18-22-jarige leeftijd nog slechts een klein deel gehuwd: nauwelijks 4%, hetgeen echter wel boven het rijksgemiddelde ligt. We kunnen constateren dat bij Landbouwarbeiders jonge huwelijken een zeldzaamheid zijn, want minder dan 2% van deze groep is op 18-22 jarige leeftijd al gehuwd. De Losse

Arbeiders tellen relatief meer ooit-gehuwden op jonge leeftijden dan de Arbeiders, maar blijven ver achter bij de Bedrijfshoofden.

Op 18-24-jarige leeftijd beschikken we ook over de tellingen van 1920 en 1930; de toevoeging van deze twee leeftijden 23 en 24 jaar brengt in de eerste 2 generaties natuurlijk duidelijk hogere percentages gehuwden teweeg, maar verandert niets aan het beeld dat op 18-22 jaar bestond.

We treffen zeer hoge percentages gehuwden aan bij alle Bedrijfshoofden waar meer dan een kwart al is gehuwd tegenover 7 à 8% in Nederland als totaal. Bij Losse Arbeiders treffen we relatief meer vroeg gehuwden aan dan bij Arbeiders, die met 10% overigens ook boven het rijksgemiddelde zitten maar ook nu blijft deze categorie ver bij de Bedrijfshoofden achter. Van de Landbouwarbeiders is op 18-24-jarige leeftijd nog slechts 5% tot een huwelijk gekomen.

In de meest recente generaties (geboren in 1896-1902 en 1906-1912) treffen we op 18-24-jarige leeftijd een iets ander beeld aan dan in de generaties geboren vóór 1891. We constateren wel wederom lage percentages gehuwden bij de Landbouwarbeiders (5,2 en 4,2% tegenover 8,7 en 7,5% voor Nederland als totaal) terwijl Arbeiders een geringe daling vertonen maar wel iets boven het Nederlandse gemiddelde blijven en Losse Arbeiders relatief vroeg blijven huwen; echter, de Bedrijfshoofden in de Agrarische sector kennen een zeer sterke toename van het percentage gehuwden. In generatie 1896-1902 is bijna van een verdubbeling sprake en hoewel in de latere generatie het percentage enigszins terugloopt blijft het zeer hoog.

Verantwoordelijk voor deze stijging is wellicht geweest de in 1918 ingevoerde Landarbeiderswet; deze poging de toestand der Landarbeiders te verbeteren door hun het gebruik te verzekeren van een stuk grond dat hun naast hun inkomen uit loondienst een zekere opbrengst kon verschaffen, heeft volgens Heringa⁸⁶ vooral heilzaam uitgewerkt in Groningen, Friesland en de Drentse veengebieden. Het is waarschijnlijk dat de toestroming van Landarbeiders tot de groep Bedrijfshoofden het percentage gehuwden heeft doen toenemen; immers, een groter deel der Landbouwarbeiders kon nu zowel Bedrijfshoofd worden als op basis van dit bedrijf een huwelijk sluiten.

Het beeld dat we aantreffen op de leeftijden boven 24 en onder de 50 jaar wijkt van het boven geschetste weinig af; Bedrijfshoofden en Landbouwarbeiders bevinden zich aan de uiteinden van de rangorde, naarmate men hogere leeftijden bereikt gaat het percentage gehuwden bij Arbeiders meer lijken op dat der Losse Arbeiders en vervolgens op dat der Bedrijfshoofden.

Voor de generaties die tussen circa 1860 en 1885 geboren zijn beschikken we voor een drietal leeftijdsgroepen over een waarde van het percentage ooit-gehuwden (18-22 jaar: generaties 1867-71 en 1877-81; 23-35 jaar: generaties 1864-76 en 1874-86; 40-49 jaar: generaties 1859-68 en 1871-80). We kunnen op basis hiervan concluderen dat Bedrijfshoofden niet alleen frequent huwen (met name de Bedrijfshoofden in Handel/Verkeer) maar ook al op relatief jonge leeftijd gehuwd zijn. Van de Arbeiders is op 18-22 jaar nog slechts 4% gehuwd, maar uiteindelijk komen zij op ongeveer dezelfde huwelijksfrequenties uit als de Bedrijfshoofden. Losse Arbeiders kennen op jonge leeftijden hoge percentages gehuwden (echter lager dan Bedrijfshoofden) maar eindigen op relatief lage huwelijksfrequenties.

De Landbouwarbeiders tenslotte worden gekenmerkt door een zeer lage huwelijksfrequentie en een zeer late huwelijksluiting.

In de generaties welke vóór 1860 geboren zijn hebben we echter zowel bij Landbouwarbeiders als bij Losse Arbeiders een iets hogere huwelijksfrequentie gekend terwijl verder gesteld moet worden dat voor wat betreft de vroege huwelijken de situatie voor Bedrijfshoofden in de landbouw zich na 1885 gewijzigd heeft; in deze groep komen dan nl. op 18-24-jarige leeftijd veel hogere percentages gehuwden voor.

Wat valt er te zeggen over de andere door ons onderscheiden beroepsgroepen? Een aantal daarvan bleek een te geringe omvang te hebben waardoor geringe verschuivingen in de definiëring (welke vooral optreden wan-

neer men gegevens van vóór 1920 met die van 1920 en 1930 vergelijkt) ook te grote gevolgen hadden (dit betreft met name Huispersoneel, Personen met een hoge opleiding en Kunstenaars). We concentreren ons hier dan ook op twee groepen, te weten Leidinggevende Werklieden en Overheidspersoneel die in elke leeftijdsgroep meer dan 1000 personen tellen⁸⁷.

De personen in Overheidsdienst hebben van alle onderscheiden beroepsgroepen over het algemeen de hoogste huwelijksfrequentie; in de generaties die tussen 1820 en 1890 geboren zijn heeft steeds 93 tot 97% van het Overheidspersoneel een huwelijk gesloten; dit percentage blijft in de loop der tijd redelijk constant. Tegenover de voortdurend hoge huwelijksfrequenties bij Politie, Militairen en ander Overheidspersoneel staat bij de Leidinggevende werklieden in de generaties welke vóór 1850 geboren zijn een huwelijksintensiteit die vergelijkbaar is met die van de Arbeiders. In de generaties 1850-59 en volgende, valt bij deze Leidinggevende Werklieden echter een duidelijke stijging waar te nemen van het percentage mannen dat een huwelijk gesloten heeft; slechts circa 4% van deze groep blijft dan permanent ongehuwd, een percentage dat vergelijkbaar is met dat van het Overheidspersoneel.

Hoe is de situatie op de jongere leeftijden? In de niet door de Eerste Wereldoorlog beïnvloede generaties welke geboren zijn in de jaren 1867-71, 1877-81 en 1887-91 is van het Overheidspersoneel op 18-22-jarige leeftijd nog bijna niemand gehuwd: 0,5, 0,5 en 0,8% tegenover 3 of meer procent voor het land als geheel. Zelfs de Landbouwarbeiders bereiken hogere waarden. Ook bij Leidinggevende Werklieden zijn vroege huwelijken zeldzaam (nauwelijks 2% is op 18-22 jaar gehuwd).

Ook op 18-24-jarige leeftijd gedragen het Overheidspersoneel en de Leidinggevende Werklieden zich identiek. Terwijl van de mannelijke bevolking in totaal in de generaties 1865-71 en 1885-91 7,4 en 8,7% gehuwd is, heeft bij het Overheidspersoneel nog slechts 1,9 en 3,1% en bij Leidinggevende Werklieden 4,9 en 5,4% op 18-24-jarige leeftijd al een huwelijk gesloten. In generatie 1906-12 is bij het Overheidspersoneel het percentage gehuwden gestegen tot boven het nationale gemiddelde terwijl in geboortegeneratie 1896-1902 zelfs nog hogere waarden te observeren zijn geweest. Met deze laatste stijging houdt niet alleen de algemene toename der huwelijksluiting na de Eerste Wereldoorlog verband, doch ook de veranderende samenstelling van de groep Overheidspersoneel; de militairen die lage percentages gehuwden hebben zien hun aandeel met bijna de helft verminderen.

Nog groter is de wijziging geweest die Leidinggevende Werklieden ondergaan hebben; van deze groep is het percentage gehuwden toegenomen tot 13 en 19%. Ook een wijziging in de samenstelling der groep - maar niet uitsluitend - zal hierop van invloed zijn geweest.

Nemen we ook hier de tussen 1860 en 1885 geboren generaties als basis dan kunnen we stellen dat Leidinggevende Werklieden én Overheidspersoneel beiden relatief laat huwen (op hogere leeftijden) maar toch op hoge huwelijksfrequenties uitkomen. Vergelijken met deze referentiegeneraties hebben eerdere generaties Overheidspersoneel identieke, Leidinggevende Werklieden echter lagere huwelijksfrequenties gekend, terwijl van de later geboren generaties gesteld kan worden dat zij bij beide beroepsgroepen reeds op jongere leeftijd hogere percentages gehuwden gaan vertonen.

Het huwelijkspatroon van een 20-tal tot de groep Arbeiders behorende beroepen met een grote omvang in 1920 en 1930 is door ons nader bekeken. Tabel 26 geeft een beeld van de huwelijksfrequentie en het percentage gehuwden op jonge leeftijd.

Wat de huwelijksfrequentie betreft constateren we dat over het algemeen bij alle Arbeiders het percentage gehuwden duidelijk uitsteekt boven het Nederlands gemiddelde. Met name is dat het geval bij Bankwerkers, Chauffeurs, Veenarbeiders en Mijnarbeiders⁸⁸.

Tabel 26. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar leeftijd en beroepsgroep

Beroep	Leeftijd en geboortegeneratie						
	18-24		25-29		40-49		50-59
	1896-1902	1906-12	1891-95	1901-05	1871-80	1881-90	1861-70
Bankwerker	8,1	6,7	56,6	54,4	93,7	94,4	95,8
Chauffeur	14,6	15,2	59,9	60,6	94,2	94,7	94,9
Dekpersoneel	7,1	5,7	44,8	37,8	85,1	85,4	89,1
Grondwerker	15,2	16,6	56,6	58,1	85,8	86,9	90,0
Loopknecht	8,6	6,7	54,3	53,4	87,3	90,0	90,1
Magaz. + Pakh.	11,6	9,1	56,9	54,6	92,4	92,1	94,4
Reiziger/Agent	11,2	7,8	48,1	46,1	89,5	92,2	91,4
Schilder	8,3	8,9	47,0	52,7	88,8	89,4	91,5
Sjouwerman	17,7	15,6	61,3	61,0	88,5	90,3	91,7
Timmerman	7,0	6,3	52,7	52,9	90,7	92,8	93,8
Veenarbeider	20,5	15,0	71,3	65,2	93,0	91,9	93,8
Textielarbeider	10,6	8,4	55,9	56,6	89,7	90,7	91,1
Mijnarbeider	16,8	14,9	66,4	65,9	93,7	95,1	95,8
Winkelbediende	2,8	2,6	26,3	29,0	74,6	75,5	82,7
Handlanger	12,7	11,3	57,5	57,8	90,4	93,3	93,1
Admin. Pers.	3,9	2,7	39,9	40,5	87,1	90,7	90,2
Totaal mannen	8,7	7,5	50,5	50,7	86,9	88,8	88,6

Een huwelijksfrequentie onder het Nederlands gemiddelde treffen we bij de generaties die tussen 1860 en 1890 zijn geboren alleen voortdurend bij de Winkelbedienden aan; van deze groep is bijna 20% permanent ongehuwd gebleven.

Een aantal duidelijk als proletarisch aan te duiden beroepen (Sjouwerman, Grondwerkers, Loopknechts, Dekpersoneel) vertoont aanzienlijk lagere percentages ooit-gehuwden dan bijv. de Mijnarbeiders; ziet men hierbij af van het Winkelpersoneel dan bedragen de onderlinge verschillen in een aantal gevallen toch nog bijna 10 per 100. Over de leeftijd bij huwelijksluiting bezitten we, in de vorm van het percentage ooit-gehuwden op 18-24- en 25-29-jarige leeftijd, enige informatie voor de generaties die tussen 1890 en 1910 zijn geboren. De variatie is hier zeer groot: zeer hoge percentages gehuwden treffen we aan bij het merendeel van die beroepen waar hoge inkomens reeds op jonge leeftijden bereikt kunnen worden doordat er slechts een relatief korte leertijd voor nodig is. In dit verband noemen we Chauffeurs, Grondwerkers, Sjouwerman, Veenarbeiders en Mijnarbeiders; zeer lage percentages treffen we daarentegen aan bij Bankwerkers, Timmerlieden, Schilders en Administratief Personeel. Bij Dekpersoneel speelt waarschijnlijk ook de frequente afwezigheid een rol bij de totstandkoming van de lage percentages gehuwden maar de positie van Loopknechts is in dit verband minder duidelijk.

Op 25-29 jaar zijn de verschillen eveneens nog geweldig groot. Men vergelijke bijv. de Veenarbeiders, Sjouwerman en Mijnarbeiders (die op deze leeftijd al voor meer dan 60% gehuwd zijn) met het Winkelpersoneel (minder dan 30% gehuwd) of met het Administratief- of het Dekpersoneel. Bij een aantal groepen waarvoor enige scholingstijd vereist is, is op 25-29-jarige leeftijd het percentage gehuwden al enigszins genaderd tot dat van de ongeschoolde beroepen.

Omdat de gegevens over de jongste leeftijdsgroepen niet betrekking hebben op dezelfde generaties waarvan we het percentage gehuwden op 40-49- of 50-59-jarige leeftijd weten, kunnen we niet aangeven of er voor de verschillende beroepen een relatie bestaat tussen de huwelijksfrequentie en het al of niet vroeg huwen; een dergelijke relatie achten we bij een aantal beroepen (Veenarbeiders, Mijnarbeiders) echter wel alleszins waarschijnlijk.

4.3.6. *Huwelijkssluiting naar beroepsgroep in de tellingen van 1947 en 1960*

De beroepstelling van 1947 geeft, voor alle leeftijden tezamen, informatie over de samenstelling naar geslacht en burgerlijke staat voor een 200-tal beroepen (exclusief Bedrijfshoofden). Gezien de enorme verschillen in leeftijdsopbouw die er tussen de verschillende beroepen bestaan (doordat een speciale of langdurige beroepsopleiding gevolgd moet worden, doordat leeftijdsgrenzen worden gesteld of vanwege speciale verantwoordelijkheden die op bepaalde leeftijden niet te dragen worden geacht), zijn de hieruit af te leiden percentages ooit-gehuwden naar beroep voor vergelijking ongeschikt; als gevolg van geringere aantallen in de jongste leeftijdsgroepen zullen bepaalde beroepen nl. automatisch hogere percentages gehuwden vertonen.⁸⁹

Door toepassing van indirecte standaardisatie kan echter toch enig inzicht gegeven worden in de verschillen in het percentage ooit-gehuwden in de verschillende beroepen zonder dat deze resultaten door verschillen in leeftijdsopbouw tussen de beroepen vertekend worden.

Bij deze procedure wordt een vergelijking gemaakt tussen het (geconstateerde) percentage ooit-gehuwden in een bepaalde beroepsgroep en het percentage dat men in dit beroep zou kunnen verwachten indien op de leeftijdsopbouw van deze beroepsgroep de leeftijdsspecifieke percentages gehuwden van een standaardbevolking worden toegepast.

In navolging van Kitagawa⁹⁰ definiëren wij onze indirect gestandaardiseerde index als

$$= \frac{e_i}{\sum n_i C_i} = \frac{c_i}{\sum \frac{n_i}{n_s} C_i}$$

waarin:

- $\frac{n_i}{n}$ de samenstelling naar leeftijd (i) der afzonderlijke beroepsgroepen vormt
- $\frac{e_i}{n_s}$ het percentage ooit-gehuwden per beroepsgroep weergeeft (of het aantal gehuwden gedeeld door de totale omvang der beroepsgroep) en
- C_i het percentage ooit-gehuwden per leeftijd in een standaardbevolking is.

Als standaard fungeert het percentage gehuwden dat voor de mannelijke Nederlandse bevolking bij de Volkstelling van 1947 is waargenomen in de leeftijdsgroepen 14-20, 21-24, 25-39, 40-49, 50-64, 65-69 en 70 jaar en ouder.

Wanneer onze index de waarde 1,00 aanneemt, betekent dit dat het percentage mannen in een bepaald beroep dat ooit een huwelijk heeft gesloten exact gelijk is aan het percentage dat men er, gezien de bestaande leeftijdsstructuur zou verwachten indien de percentages gehuwden niet afwaken van die van Nederland als geheel.

Waarden < 1,00 wijzen erop dat het percentage gehuwden kleiner is dan het op basis van het Nederlandse patroon te verwachten percentage terwijl waarden > 1,00 wijzen op een, in vergelijking met Nederland, frequentere huwelijkssluiting.⁹¹

In tabel 27 is voor een 26-tal beroep(s)groep(en) zowel het verwachte als het werkelijke percentage ooit-gehuwden en de gestandaardiseerde index opgenomen.

De hoogste gestandaardiseerde percentages zijn aan te treffen bij Militairen en Politiepersoneel, bij Chauffeurs en bij Mijnwerkers. In deze groepen ligt het percentage mannen dat ooit een huwelijk gesloten heeft 12% hoger dan voor Nederland als geheel; ook de Handelsreizigers worden door een hoog percentage gehuwden gekenmerkt. Met uitzondering van de laatste groep betreft dit beroepen welke ook in de tellingen van 1920 en 1930 de hoogste percentages gehuwden kenden. Juist zoals in 1920 en 1930 geldt ook nu dat het grootste deel van de tot de Handarbeiders behorende beroepen hogere percentages gehuwden kent dan Nederland als totaal; de afwij-

Tabel 27. *Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsgroep, 1947 (personen 14 jaar en ouder)*

Beroepsgroep	Mannen		
	Werkelijk (1)	Verwacht (3)	(1) : (2) (3)
Vrije beroepen, employés:			
— Adm. person. (geen overheid)	58,4	59,4	0,983
— Ambtenaren	72,2	70,9	1,018
— Handelsreizigers	82,8	75,5	1,097
— Leraren, hoogleraren	75,9	80,5	0,943
— Machinisten, stuurlui	55,1	59,9	0,920
— Onderwijzers	76,5	76,7	0,997
— Militairen en politie	77,7	69,2	1,123
— Verplegend personeel	57,5	68,6	0,838
— Vrije beroepen	82,2	78,2	1,051
— Winkelbedienden	39,1	42,1	0,929
— Overige employés	62,6	62,7	0,998
Universitair opgeleiden	86,3	82,8	1,042
Handarbeiders:			
— Bouwvakarbeiders	70,7	66,6	1,062
— Brievenbestellers	78,5	73,6	1,066
— Chauffeurs e.d.	78,9	70,0	1,127
— Grondwerkers	76,1	76,9	0,990
— Horeca-personeel	63,3	65,9	0,961
— Huispersoneel	60,6	73,4	0,826
— Industrie-arbeiders	58,7	56,1	1,046
— Landbouwarbeiders	56,0	60,7	0,923
— Loopknechts etc.	65,6	62,4	1,051
— Magaz./pakhuispersoneel	67,8	65,0	1,043
— Mijnwerkers	69,5	62,1	1,119
— Schippersknechts	58,2	58,3	0,998
— Sjuwers, havenpersoneel	74,1	71,7	1,033
— Veerarbeiders	68,0	63,1	1,078
— Overige arbeiders	79,8	74,7	1,068

Ontleend aan: C.B.S., 1952

kingen t.o.v. het Nederlandse patroon bedragen 3 tot 8%. Slechts twee belangrijke uitzonderingen doen zich voor; van het Huispersoneel heeft 17% minder een huwelijk gesloten dan in Nederland als totaal terwijl bij de Landbouwarbeiders het percentage gehuwden 8% lager ligt.

Bij wat Employés en Vrije Beroepen⁹² is genoemd treffen we relatief vaak beroepen aan die gekenmerkt worden door relatief lagere percentages gehuwden dan Nederland als totaal; het duidelijkste doet zich dat voor bij Winkelbedienden (alweer: juist als in 1920 en 1930), het Verplegend personeel en Machinisten en Stuurlui (analoog aan 1920 en 1930). Bij afzonderlijke beroepen binnen de hier gevormde groepen komen vanzelfsprekend nog lagere percentages gehuwden voor (bij de hoogleraren bijv. ligt de index op 0,717).

De Volkstelling van 1960 levert slechts zeer beperkte informatie op omtrent de huwelijkssluiting naar beroep. Voor de erg ruime categorieën Bedrijfshoofden en Personen in loondienst is de verdeling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat gegeven, terwijl voor de academisch gevormde vrouwen informatie omtrent het aantal nog gehuwde vrouwen naar leeftijd bekend is. Ondanks het beperkte nut van dit materiaal zullen we er bij gebrek aan beter aandacht aan moeten besteden.

Tabel 28 geeft een overzicht van het percentage mannelijke bedrijfshoofden en personen in loondienst dat ooit gehuwd is geweest.

Tussen personen in loondienst en Bedrijfshoofden bestaat voor wat betreft de huwelijksfrequentie (gemeten op leeftijd 45-49 en hoger) in de hier

Tabel 28. Percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en staat van werkzaamheid, mannen, 1960

Leeftijd	Bedrijfs- hoofden	Personen in loondienst	Totaal mannen
15-19	8,5	0,9	0,5
20-24	45,4	19,2	16,7
25-29	79,3	66,4	63,1
30-34	89,6	86,6	84,7
35-39	92,6	91,6	90,3
40-44	93,4	93,4	92,3
45-49	93,4	93,3	92,3
50-54	93,1	93,5	92,4
55-59	93,1	93,6	92,4
60-64	93,3	94,3	92,9
65-69	93,5	93,8	93,1

Gebaseerd op: C.B.S., 1960

beschouwde generaties (geboren in de periodes 1890-94 tot en met 1910-14) zo goed als geen verschil. Wel krijgen we ook nu weer hogere percentages gehuwden bij de Bedrijfshoofden te zien op de jongere leeftijden in de generaties 1930-34 tot en met 1940-44. Gezien de bij de tellingen van 1930 en vroeger te observeren situatie lijkt hier eerder van leeftijdseffect dan van generatie-invloed sprake: we kunnen stellen dat Bedrijfshoofden jonger huwen maar niet frequenter huwelijken sluiten.

Tabel 29 geeft per leeftijdsgroep het percentage gehuwden onder vrouwen met een academische opleiding en onder de totale vrouwelijke bevolking. Omdat sprake is van nog gehuwde vrouwen moet rekening worden gehouden met het feit dat het aantal gesloten huwelijken onder vrouwelijke academici niet in dezelfde mate door huwelijksontbinding is verminderd als bij de totale bevolking het geval is. Exacte informatie over deze verschillen is niet voorhanden; op grond van gegevens echter die door het C.B.S. gepubliceerd zijn⁹³ met betrekking tot de mannen mag echter aangenomen worden dat de huwelijksontbinding de in tabel 29 te constateren verschillen slechts gedeeltelijk heeft beïnvloed⁹⁴.

Tabel 29. Percentage nog gehuwde vrouwen naar leeftijd en opleidingsniveau, 1960

Leeftijd	Totaal vrouwen	Academisch opgeleide vrouwen
< 25	40,2	39,7
25-29	78,6	54,1
30-34	86,4	60,5
35-39	87,1	56,8
40-44	85,7	60,4
45-49	82,5	54,9
50-54	78,5	52,2
55-59	73,8	43,7
60-64	67,0	35,6
65-69	57,6	29,2

Gebaseerd op C.B.S.: 13e Algemene Volkstelling. Deel 9. Academisch gevormden, 1964.

Wanneer we afzien van de zeer kleine groep 20-24-jarigen blijkt op elke leeftijd het percentage gehuwden onder vrouwelijke academici zeer veel lager te liggen dan onder het totaal der vrouwelijke bevolking. Het verschil tussen beide groepen is opmerkelijk stabiel; per 100 academici zijn er steeds tussen 25 en 30 minder gehuwd dan onder de totale vrouwelijke bevolking. Door de besproken verschillen in echtscheidingsfrequentie tussen beide

groepen loopt dit verschil terug wanneer men op de frequentie van huwelijksluiting de nadruk legt; ook dan komt de huwelijksfrequentie van academici niet uit boven de 65% terwijl van het totaal der vrouwen circa 85-90% een huwelijk gesloten heeft. Het geweldige effect van de opleiding blijkt daaruit overduidelijk.

We vatten enkele punten uit ons onderzoek samen.

- Ons materiaal levert geen aanwijzingen op dat in de 19e-eeuwse geboortegeneraties de huwelijksfrequentie of het percentage op jonge leeftijd gehuwden (voor generaties geboren na 1860) bij arbeiders in de Nijverheid wezenlijk is toegenomen.

- Voor zover bij Landbouwarbeiders het huwelijkspatroon wijzigingen heeft ondergaan, heeft dit eerder gewerkt in de richting van een verminderde huwelijksfrequentie dan van een stijging van de percentages uiteindelijk dan wel op jonge leeftijd gehuwden (wederom: voor zover het bij dit laatste gaat om na 1860 geboren). Voor een als proletarisch aan te duiden groep als de Losse Arbeiders geldt iets dergelijks.

- In de onderzochte generaties is het huwelijkspatroon van de Bedrijfshoofden (zowel in de Nijverheid als in de Landbouw en in Handel en Verkeer) zo goed als onveranderd gebleven.

- Stijgende huwelijksfrequenties en toenemende percentages gehuwden op jongere leeftijden zijn alleen te constateren bij het Overheidspersoneel en bij Leidinggevende Werklieden; deze groepen zijn echter qua samenstelling ook het meest veranderlijk.

- Ons materiaal levert geen bewijs voor het ontstaan van een proletarisch huwelijkspatroon in 19e-eeuwse geboortegeneraties onder de meerderheid van de arbeidende bevolking. Meer gedetailleerde studies op basis van het hier geanalyseerde materiaal, nu echter gericht op regio's, specifieke bedrijfstakken en beroepen, zijn nodig vooraleer definitieve conclusies worden getrokken, maar wij menen nu in elk geval geen bevestiging van dit deel van Hofstee's theorie te hebben gevonden.

4.4. Huwelijkspatroon en urbanisatiegraad

4.4.1. Inleiding

De conclusie dat het stedelijk dan wel rurale karakter van een samenleving van invloed is op het huwelijkspatroon werd in Nederland vroeg getrokken; Beaujon⁹⁵, directeur van het Statistisch Instituut, komt al in 1889 in een studie over de jaren 1875-87 tot de uitspraak dat de nuptialiteit sterker is naarmate de bevolking meer geconcentreerd is. Zij is het sterkste in de grote steden, minder sterk in de kleinere bevolkingscentra, het zwakste op het platteland. Dat in de steden de jongeman iets lichter tot het huwelijk overgaat wordt toegeschreven aan een psychische factor, het lichtzinniger toegeven aan de «tendance au mariage». Het idee dat in de 19e eeuw in de urbane gebieden meer en vroeger gehuwd werd dan in de rurale gebieden - ten gevolge van «increased opportunities of meeting potential spouses, increased opportunities for marriage resulting from different employment patterns or freedom from parental constraint or as due to a more liberal culture» - is volgens Anderson⁹⁶ wijd verspreid maar slecht onderbouwd. Uit bovenstaand citaat blijkt reeds dat voor een vermeende hogere huwelijksluiting in de steden ook de factor beroep een deel van de verantwoordelijkheid krijgt toegeschoven; het is immers de concentratie van de op jonge leeftijd en universeel huwende proletariërs die in de steden de huwelijksleeftijd zo laag en de huwelijksfrequentie zo hoog doet zijn. Het is dus moeilijk om de factor «Beroep» los te maken van de factor stedelijkheid. Behalve de beroepssamenstelling spelen echter ook nog andere factoren een rol bij de verklaring van de verschillen in huwelijkspatroon; het is dan ook zinvol om aan de factor «Stedelijkheid» nog enige aandacht te schenken los van de betekenis die het beroep uitoefent.

Twee factoren hebben m.n. een plaats gekregen bij de verklaring van het stedelijke huwelijkspatroon:

- de door migratie teweeggebrachte onevenwichtigheden in de geslachts- en leeftijdsstructuur;

— het karakter van het leven in de stad vergeleken met dat op het platteland.

De aard van zowel de rurale als de urbane populaties is in sterke mate bepaald door de migratie. Dit geldt ook t.a.v. de huwelijksluiting: migratiepatronen kwamen niet alleen tot stand in reactie op de mogelijkheden tot huwelijksluiting maar hielpen deze mogelijkheden mede vorm geven. Nauw verwant met de migratiepatronen zijn de beroepsmogelijkheden in de steden en de sekse-bepaaldheid daarvan. De activiteiten die aan de man een beroepsperspectief boden waren niet steeds op dezelfde plaats te vinden als die welke dat voor de vrouwen deden; evenmin trokken deze activiteiten migranten uit hetzelfde gebied aan. Het gevolg daarvan was een grote onevenwichtigheid in de geslachtsratio op huwbare leeftijd. Het is deze factor die zowel op het platteland als in de stad verantwoordelijk wordt geacht voor het verschil in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen (zie bijv. Knodel voor Duitsland, Anderson voor Engeland, De Voors over Amsterdam).

Twee groepen migranten worden in dit verband steeds met name genoemd: soldaten en dienstboden, beiden bestaande uit ongehuwden tussen 20 en 30 jaar oud. De invloed der eerste factor is volgens Knodel voornamelijk van statistische aard; de aanwezigheid van militairen kan de meting der huwelijksleeftijd beïnvloeden zonder overigens een component van het huwelijkspatroon te zijn. De dienstboden zijn voor het onderscheid stad-platteland van meer belang. Weliswaar komen ze in beide gebieden voor, het feit echter dat dienstboden in de steden een grotere proportie der populatie vormen gevoegd bij het feit dat waarschijnlijk het huishoudelijk werk in de steden op latere leeftijd begonnen en langer voortgezet werd dan op het platteland veroorzaakt toch belangrijke verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie⁹⁷.

Voor wat betreft de invloed van het geestelijke klimaat in de steden is het zinvol te citeren uit een studie van Scott and Tilly. Met betrekking tot de naar de stad getrokken vrouwelijke migranten merken zij op:

«Alliances with young men may have begun in the city as at home, the girls seeking potential husbands in the hope of establishing a family of their own. The difference, of course, was that social customs that could be enforced at home, could not be in the city. When a girl was far from home, her family had little control over whom she married, or when The loneliness and isolation of the city was clearly one pressure for marriage. So was the desire to escape domestic service and become her own mistress in her own home as her mother had been Yet another motive for marriage was economic. The logical move for a single girl whose circumstances took her far from her family and whose wages were insufficient either to support herself or to enable her to send money home, would be to find a husband: together they might be able to subsist.»⁹⁸.

Wij zullen nu allereerst nagaan in hoeverre in Nederland de factor urbanisatie expliciet betrokken is bij onderzoek naar de huwelijksfrequentie; vervolgens gaan we kort in op het volkstellingsmateriaal dat over dit onderwerp nog enige informatie kan verschaffen.

4.4.2. Bestaande literatuur

Uit de eerder besproken studie van Prinzing⁹⁹ kon m.b.t. de in de jaren 1877-1881 gesloten huwelijken geconcludeerd worden dat in de steden over het algemeen vroeger werd gehuwd dan op het platteland; met name bij de mannen is het verschil aanzienlijk nl. meer dan 2 jaar en dat ongeacht de welstandsklasse.

Aan de hand van de Volkstelling van 1899 bepaalde Falkenburg¹⁰⁰ voor elke gemeentegroote-groep het percentage gehuwde vrouwen naar leeftijd. Deze percentages zijn het hoogst in de gemeenten met 5.000 tot 20.000 inwoners met uitzondering van de leeftijdsgroep 20-24 jaar, waarin de grote steden de hoogste proporties vertonen. Een verklaring voor de afnemende huwelijksfrequentie bij stijgende bevolkingsgroote kan volgens Falkenburg gezocht wor-

den in de trek van vrouwen naar de grote steden waar ze een zelfstandige werkkring zoeken. Ook het feit dat de in de stad geboren vrouwen in sterkere mate een meer op economische zelfstandigheid gerichte opleiding hebben gevolgd speelt een rol. In grotere steden tonen vrouwen een sterkere deelneming aan het beroepsleven. «Bovendien valt daar een vrije gemeenschap van beide geslachten minder in het oog, die dan pas tot een huwelijk leidt als de gevolgen een wettelijke regeling van deze verhouding wenselijk maken.»

«In de gemeenten van 5.000 tot 20.000 inwoners is het leven in de regel eenvoudiger en ze behoeft de trouwlustigen minder van een huwelijk af te schrikken.»¹⁰¹.

Om de invloed van de beroepsstructuur van regio's op het huwelijkspatroon te achterhalen heeft Falkenburg een viertal groepen gemeenten met speciale werkgelegenheid onderscheiden:

- A. Haven- en handelssteden (Amsterdam en Rotterdam).
- B. Een dertiental gemeenten in Noord-Holland met voornamelijk veeteelt en kaasbereiding.
- C. Een veertiental gemeenten op Zuid-Beveland met vooral graanverbouw.
- D. Negen gemeenten in Twente; groot-industriële gemeenten met vooral textiel- en machine-industrie.

Voor deze gebieden is het percentage gehuwde vrouwen jonger dan 50 jaar bepaald. De hoogste percentages komen voor in de kaas- en veeteeltgemeenten; vervolgens in de akkerbouwgebieden en daarna in de groot-industriële steden van Twente, terwijl de laagste in de haven- en handelssteden voorkomen.

Falkenburg wijt dit vooral aan het feit dat havenarbeiders weinig delen in een economisch gunstige conjunctuur, dit in tegenstelling tot industriearbeiders, die veel gemakkelijker een loonsverhoging afdwingen. Dat er niettemin in Twente lage huwelijksfrequenties voorkomen is vermoedelijk het gevolg van de lage regionale loonstandaard in Twente.

Het reeds besproken onderzoek van Methorst¹⁰² naar de in de jaren 1907-1911 gesloten huwelijken brengt voor mannen en vrouwen in elke welstandsklasse aan het licht dat door stedelingen een relatief groter deel der huwelijken beneden 25 jaar gesloten wordt dan door inwoners van plattelandsgemeenten.

Voor de periode 1930-1939 zijn door Schuurbeque Boeye per economisch-geografisch gebied de huwelijkscijfers bestudeerd (aantal huwenden per 1.000 der gemiddelde bevolking - gemiddelde voor Nederland 15^{0/00})¹⁰³.

Gebieden met een hoge frequentie zijn vooral in het westen des lands te vinden (de Zaanstreek, Amsterdam, Den Haag en omgeving, Rotterdam en het industriegebied van de Merwede en Noord). Lage huwelijksfrequenties komen voor in geheel Noord-Brabant (behalve het oostelijk industriegebied van Eindhoven en omgeving), en in de provincie Limburg (behalve in de mijnstreek).

Voor het jaar 1930 heeft Schuurbeque Boeye¹⁰⁴ de huwelijkscijfers van de agrarische economisch-geografische gebieden vergeleken met die van de industriële¹⁰⁵.

De industriële gebieden blijken huwelijkscijfers te vertonen die liggen rond het gemiddelde, behalve in het industriegebied langs de Merwede en Noord, waar sprake was van een hoge huwelijksfrequentie.

De agrarische gebieden daarentegen hebben huwelijkscijfers die variëren van rond het gemiddelde tot laag, waarbij de laatstgenoemde het meest voorkomen.

Bijzonder lage huwelijkscijfers komen voor in: de Noordfriese bouwstreek, de Drentse zandgronden, Westelijk Noord-Brabant, Noordoostelijk Noord-Brabant en Noordlimburg. Voor wat betreft de invloed der gemeentegroote op de huwelijksfrequentie en leeftijd zijn zowel door het C.B.S.¹⁰⁶ als door het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam nog enige cijfers bewerkt en gepubliceerd. Tabel 30 geeft daarvan een beeld.

Tabel 30. Huwanden in 1930/31 per 1000 van elk geslacht en iedere burgerlijke staat (huwbaren boven 18 resp. 15 jaar) naar gemeentegrootte

Gemeentegrootte	Mannen				Vrouwen			
	Ongeh.	Weduwn.	Gescheid.	Totaal	Ongeh.	Weduwn.	Gescheid.	Totaal
< 5000 inw.	54,8	22,0	93,6	72,8	57,2	6,9	69,1	45,1
> 100 000 inw.	74,0	43,2	149,6	50,6	51,5	8,7	85,2	48,4

De huwelijksfrequenties lopen sterk uiteen; over het algemeen worden in de kleine gemeenten duidelijk minder huwelijken gesloten. De verschillen in leeftijdsopbouw der beide groepen gemeenten hebben hierbij echter een grote rol gespeeld.

«Opvallend is het verder, dat, terwijl in de kleine gemeenten de totale huwelijksfrequentie onder mannen en vrouwen en ook die onder ongehuwde mannen en vrouwen betrekkelijk weinig verschilt, in de grote gemeenten de verschillen zeer belangrijk zijn. De verklaring hiervan moet o.m. worden gezocht in het hoge vrouwenoverschot in de grote steden. De frequentiecijfers zijn berekend per 1000 huwbare mannen en vrouwen van resp. 18 en 15 jaar en ouder. In deze leeftijdsgroepen staan in de gemeenten boven 100.000 inwoners 393.000 vrouwen tegenover 243.000 mannen (1618 vrouwen per 1000 mannen), in die beneden 5000 inwoners daarentegen slechts 247.000 vrouwen tegenover 229.000 mannen (1079 vrouwen op 1000 mannen). Daar de totale huwelijksmogelijkheid bepaald wordt door het geslacht met de geringste getalsterkte, dus door het aantal huwbare mannen, leidt in de grote stad het hoge vrouwenoverschot tot een belangrijk lager frequentiecijfer onder de vrouwen dan onder de mannen (45 tegen 73^{0/00}), terwijl op het platteland dat voor mannen en vrouwen elkaar niet veel ontloopt (48 tegen 51^{0/00})».

De hogere huwelijksfrequentie (m.n. op jongere leeftijd) in de grote steden wordt in verband gebracht met de concentratie van de arbeidersbevolking die ook wat het huwen betreft «onafhankelijker en zelfbewuster is dan op het platteland»¹⁰⁷.

Uit door het C.B.S.¹⁰⁸ gepubliceerde cijfers over de in 1936 huwanden (tabel 31) blijkt dat in de steden van 20.000–50.000 inwoners jonger in het huwelijk getreden wordt dan in de grote steden het geval is. De verschillen tussen de hoogste en laagste waargenomen gemiddelde huwelijksleeftijden zijn echter gering; ze bedragen nog geen jaar (0,95 jaar).

Van den Brink¹⁰⁹ vergeleek tenslotte in 1949 de brutohuwelijkscijfers van de gemeenten met meer dan 100.000 inwoners met die van gemeenten met < 5.000 inwoners. In de periode 1929–1948 is de huwelijksfrequentie van

Tabel 31. Gemiddelde huwelijksleeftijd en percentage huwelijken op hoge en lage leeftijd, naar gemeentegrootte, 1936

Leeftijd bij huwelijk	Gemeentegrootte				
	> 100 000	50 001–100 000	20 001–50.000	5001–20 000	< 5000
Mannen					
< 25 (in %)	29,53	28,57	30,63	28,24	26,91
> 40 (in %)	9,32	6,46	6,10	6,12	6,02
Gemiddeld	29,60	28,90	28,64	28,84	28,97
Vrouwen					
< 25 (in %)	50,68	51,22	54,53	52,73	52,54
> 40 (in %)	5,66	3,77	3,44	3,33	3,10
Gemiddeld	26,89	26,36	25,94	26,08	26,03

eerstgenoemde groep steeds beduidend hoger (circa 1,5 per 1.000 d.w.z. circa 25% hoger).

De hier besproken onderzoeken laten noch over de verschillen in huwelijksfrequentie tussen stad en platteland noch over die in de huwelijksleeftijd een eenduidige conclusie toe al zijn er sterke aanwijzingen dat in de grote steden toch over het algemeen vroeger wordt gehuwd dan in kleine gemeenten. We zullen ook op dit punt trachten om op basis van materiaal uit de Volkstellingen additionele informatie te verschaffen.

4.4.3. Huwelijkspatronen naar gemeentegrootte volgens de Volkstellingen

We maken voor onze overigens bewust beperkt gehouden analyse gebruik van gegevens over de samenstelling van gemeentegrootte-groepen naar leeftijd (5-jarengroepen), geslacht en burgerlijke staat die in 1879, 1889, 1899, 1909, 1920 en 1930 zijn gepubliceerd. Bij de eerste twee tellingen zijn 2, in de latere 9 groepen van gemeenten naar hun inwonertal¹¹⁰ onderscheiden; deze laatste hebben wij tot zes groepen teruggebracht. Met behulp van het volkstellingsmateriaal is per gemeentegrootte-groep het percentage ooit-gehuwde mannen resp. vrouwen bepaald. Een groot probleem bij het gebruik van deze percentages in vergelijkingen tussen de nuptialiteit van urbane en rurale gebieden is dat deze percentages sterk beïnvloed kunnen zijn door verschillen in migratie-geneigdheid tussen ooit-gehuwde personen. Doordat de migratie naar stedelijke gebieden toe sterker is bij de nooit-gehuwden, daalt het percentage van deze groep in de rurale gebieden en stijgt het in de ontvangende urbane gebieden zonder dat dit huwelijken impliceert. Als gevolg daarvan kan in de rurale gebieden de schatting van de huwelijksluiting (het uiteindelijk percentage ooit-gehuwden) te hoog en die van de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting te laag uitvallen; voor de urbane gebieden geldt juist het omgekeerde. Deze vertekening is met name bij de vrouwen aanzienlijk omdat bij hen de migratie der nooit-gehuwden sterker dan bij de mannen van die der gehuwden afwijkt. Voor Hofstee was dit aanleiding om de beschrijving van het huwelijkspatroon in de Nederlandse gemeenten in de 19e eeuw te baseren op het percentage gehuwde mannen¹¹¹.

Het is moeilijk exact aan te geven hoe groot het effect van de differentiële migratie is. Knodel and Maynes¹¹² komen op basis van uitgebreide hypothesen en berekeningen tot de conclusie dat zelfs in de door geweldige migratie gekenmerkte jaren tachtig van de vorige eeuw in Duitsland de differentiële migratie op het verschil in gemiddelde huwelijksleeftijd tussen stad en platteland slechts weinig invloed heeft gehad.

Over de effecten die de differentiële migratie heeft op de verschillen in huwelijksfrequentie tussen stad en platteland geeft Knodel geen cijfers. Met name bij de vrouwen zullen we de gevonden verschillen echter voorzichtig moeten interpreteren en er niet te veel absolute betekenis aan mogen hechten. Met Knodel and Maynes stellen we echter «while not insignificant, the effect is not sufficient to account for most of our results».

We houden ons hier uitsluitend met een 4-tal leeftijdsgroepen bezig. Het percentage ooit-gehuwden op 45–49- en 50–54-jarige leeftijd gebruiken we als indicatie van de frequentie van huwelijksluiting in de betreffende geboortegeneraties terwijl de hoogte van het percentage ooit-gehuwden op 20–24- en 25–29-jarige leeftijd beschouwd wordt als aanduiding voor het al of niet vroeg huwen in de generatie. In tabel 32 en 33 zijn de betreffende gegevens vermeld.

Bezien we eerst de beperkte indeling in gemeenten met minder en die met meer dan 20 000 inwoners. Voor mannen en vrouwen is hier een tegengestelde ontwikkeling zichtbaar. Mannen die geboren zijn in de jaren 1825 tot 1885 en in grote gemeenten woonachtig zijn, hebben een huwelijksfrequentie welke 3 tot 6 per 100 hoger ligt dan die in de kleinere gemeenten, dit ondanks de invloed die de differentiële migratie heeft uitgeoefend. In de recentere generaties is het verschil enigszins toegenomen ten gunste van de grotere gemeenten doordat hier de huwelijksfrequentie licht toenam, maar de verandering is slechts gering. De huwelijksfrequentie varieert binnen uiterst

nauwe grenzen; in gemeenten met minder dan 20 000 inwoners tussen 84,7 en 87,5%, in de steden tussen 89,5 en 91,9%.

Bij de vrouwen worden juist de grote gemeenten voortdurend gekenmerkt door de laagste percentages ooit-gehuwde vrouwen. Terwijl echter in kleine gemeenten het percentage ooit-gehuwden afneemt (van 88 naar circa 86%) stijgt het lichtelijk in de grote gemeenten waardoor de achterstand van deze groep terugloopt van 4 naar nauwelijks 1 per 100.

Wat huwelijken op jonge leeftijd betreft is bij de tussen 1850 en 1910 geboren mannen op 20-24 en 25-29 jaar in de grote gemeenten van de hoogste percentages ooit-gehuwden sprake; per 100 20-24-jarigen zijn er in de steden 2 tot 5 mannen meer gehuwd, per 100 25-29-jarigen 6 tot 13. In de meest recente generaties steeg echter het percentage ooit-gehuwden op 25-29-jarige leeftijd in de kleine gemeenten.

Door een verband te leggen tussen het percentage mannen (vrouwen) dat op 20-24- resp. 25-29-jarige leeftijd reeds gehuwd is en het percentage uiteindelijk gehuwden in die generatie (op 45-49 of 50-54 jaar) krijgen we een indruk van de relatieve leeftijd bij huwelijksluiting; in het betreffende getal is een eventueel verhogend effect van de huwelijksfrequentie op het percentage gehuwden op jonge leeftijd uitgeschakeld.

Tabel 32. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar gemeentegrootte (inwonertal)

Geboortegeneratie	Gemeentegrootte-groep (inwoners x 1000)							
	< 5	> 5- < 10	> 10- < 20	> 20- < 50	> 50- < 100	> 100	< 20	> 20
Leeftijd 20-24 jaar								
1855-59							8,5	13,8
1865-69							8,9	13,9
1875-79	7,8	9,8	11,0	13,0	12,4	16,1	8,9	14,8
1885-89	8,3	10,1	11,9	13,7	11,0	14,5	9,6	13,7
1896-1900	9,9	10,6	13,3	13,6	12,7	14,5	10,9	13,9
1906-10	8,4	9,6	10,1	11,3	10,5	12,1	9,2	11,6
Leeftijd 25-29 jaar								
1850-54							43,5	54,2
1860-64							42,0	52,9
1870-74	38,8	44,7	50,1	52,8	54,2	56,6	42,5	55,3
1880-84	41,0	45,8	51,6	55,6	50,5	55,9	44,6	55,0
1891-95	44,6	47,3	52,8	53,7	53,0	54,0	47,4	53,7
1901-05	44,3	48,3	51,6	54,3	51,4	54,2	47,6	53,4
Leeftijd 45-49 jaar								
1830-34							86,3	89,5
1840-44							85,2	89,5
1850-54	83,6	84,0	89,0	88,6	91,3	90,6	84,7	90,2
1860-64	83,7	84,5	87,7	90,2	89,5	90,3	84,7	90,2
1871-75	83,4	85,8	88,7	90,2	90,0	90,6	85,3	90,4
1881-85	84,8	86,9	89,0	91,0	90,4	92,0	86,6	91,4
Leeftijd 50-54 jaar								
1825-29							87,5	90,8
1835-39							86,6	90,7
1845-49	85,1	85,2	89,1	90,1	92,5	92,2	85,8	91,7
1855-59	84,7	85,7	89,0	90,6	90,0	91,4	85,9	91,0
1866-70	84,8	86,8	89,3	91,1	90,7	91,6	86,4	91,3
1876-80	84,9	87,6	88,9	91,5	90,6	92,5	86,8	91,9

Ontleend aan: Centrale Commissie, 1893; C.B.S., 1901; C.B.S., 1911; C.B.S., 1922; C.B.S., 1933.

Tabel 33. Het percentage ooit-gehuwde vrouwen naar gemeentegrootte (inwonertal)

Geboortegeneratie	Gemeentegrootte-groep (inwoners x 1000)							
	< 5	> 5- < 10	> 10- < 20	> 20- < 50	> 50- < 100	> 100	< 20	> 20
Leeftijd 20-24 jaar								
1855-59							21,8	21,4
1865-69							21,7	21,3
1875-79	19,7	22,0	23,0	21,9	17,7	23,1	21,0	22,1
1885-89	21,1	22,6	25,3	24,3	17,5	23,2	22,4	22,6
1896-1900	24,0	24,3	26,7	27,5	22,5	25,8	24,8	25,7
1906-10	24,0	25,2	25,0	26,0	22,4	24,6	24,7	24,4
Leeftijd 25-29 jaar								
1850-54							59,0	54,0
1860-64							57,0	52,3
1870-74	55,0	58,2	60,2	55,9	51,9	54,4	56,9	54,4
1880-84	56,7	58,9	62,2	60,4	50,9	56,2	58,5	56,4
1891-95	59,6	60,5	63,4	62,8	56,5	58,1	60,8	59,1
1901-05	61,9	64,1	63,8	64,6	59,9	60,0	63,1	61,0
Leeftijd 45-49 jaar								
1830-34							87,7	82,0
1840-44							87,4	82,9
1850-54	86,8	86,5	87,6	84,5	83,2	84,0	86,9	84,0
1860-64	85,6	85,0	86,5	84,4	79,9	83,0	85,6	82,9
1871-75	85,3	85,5	85,9	86,3	82,2	82,5	85,5	83,5
1881-85	85,6	85,8	85,2	85,5	84,5	83,3	85,6	84,0
Leeftijd 50-54 jaar								
1825-29							88,3	83,9
1835-39							88,3	83,5
1845-49	87,5	87,7	87,9	84,2	83,6	84,3	87,6	84,2
1855-59	86,8	86,3	87,7	85,0	83,0	84,5	86,8	84,4
1866-70	86,0	85,9	86,4	86,3	82,5	83,7	86,1	84,2
1876-80	85,9	86,4	86,1	86,2	84,6	84,3	86,1	84,8

Ontleend aan: Centrale Commissie, 1893; C.B.S., 1901; C.B.S., 1911; C.B.S., 1922; C.B.S., 1933.

Ook dan blijven echter nog aanzienlijke verschillen bestaan tussen de gemeentegrootte-groepen; van mannen in steden die uiteindelijk op 50-54-jarige leeftijd zijn gehuwd (de generaties 1855-80) heeft 15-16% dit huwelijk al vóór de 20-24-jarige leeftijd gesloten, in de kleinere gemeenten echter slechts 10%. Beoordeelt men de verschillen aan de hand van de huwelijksfrequentie op 45-49-jarige leeftijd (generaties 1850-85) dan blijkt dat in grote gemeenten 59-61% vóór leeftijd 25-29 jaar gehuwd is, in kleine gemeenten echter slechts 50-51%.

Bij de vrouwen bestaat op 20-24-jarige leeftijd tussen beide groepen van gemeenten nog geen verschil; we zien een toename van het percentage gehuwden van 21 tot 25. Op 25-29-jarige leeftijd is echter in kleine gemeenten een groter deel der vrouwen gehuwd dan in de steden; dit verschil neemt in de loop der tijd echter af door stijgende percentages ooit-gehuwden in gemeenten met > 20 000 inwoners. Bezien we de relatieve verdeling der gesloten huwelijken dan treffen we dezelfde verhoudingen aan; in beide groepen van gemeenten heeft circa 25% van het totaal aantal huwende vrouwen uit de generaties 1855-80 reeds vóór leeftijd 20-24 het huwelijk gesloten. In generaties waarvan de huwelijksfrequentie op 45-49-jarige leeftijd bepaald is heeft in de grote gemeenten een toenemend percentage (van 64 tot 67) dit huwelijk vóór leeftijd 25-29 jaar gesloten; toch blijft dit percentage achter bij dat in kleinere plaatsen.

Bezien we vervolgens de meer gedetailleerde indeling naar gemeentegrootte. Bij de mannen blijkt er een bijna perfecte positieve relatie te bestaan tussen de huwelijksfrequentie en het inwonertal der woongemeenten. Bij stijgend inwonertal neemt het percentage gehuwden eerst snel toe, doch vanaf de categorie 20-50 000 inwoners is de toename nog slechts gering terwijl in gemeenten met 50-100 000 inwoners zelfs steeds een lagere huwelijksfrequentie voorkomt dan in de groep 20-50 000. Tussen de grootste en de kleinste gemeenten loopt de huwelijksfrequentie 6,6 tot 7,6 per 100 uiteen. Een duidelijk positief verband, wederom met uitzondering van gemeenten met 50-100 000 inwoners, doet zich bij de mannen ook voor tussen de gemeentegrootte en het percentage op jeugdige leeftijd (20-24 of 25-29 jaar) gehuwden. Met name op 25-29-jarige leeftijd zijn de verschillen tussen de gemeentes aanzienlijk (9 tot 18 per 100); in de meest recente generaties is echter van een vermindering van dit verschil sprake geweest. Van het totaal aantal gesloten huwelijken is in de grootste steden 17% vóór de 20-24-jarige leeftijd gesloten; in gemeenten met minder dan 5000 inwoners echter slechts 9% (generatie 1875-79); voor wat betreft de vóór 25-29-jarige leeftijd gesloten huwelijken zijn deze cijfers resp. 61-63 en 47-48% (generaties 1871-75 en 1881-85).

Bij de vrouwen welke tussen 1845 en 1885 zijn geboren is een onderling relatief weinig verschillende huwelijksfrequentie kenmerkend voor alle gemeenten met minder dan 20 000 inwoners; het laagste percentage ooit-gehuwden treffen we bijna steeds aan in gemeenten met 50-100 000 inwoners, terwijl de grote steden iets hogere percentages gehuwden kennen. In de loop der tijd neemt het verschil tussen de gemeentegroepen af van maximaal 6,6 tot 2,1 per 100.

De laagste percentages op jonge leeftijd gehuwden zijn in de generaties 1850-1910 te vinden in gemeenten met 50-100 000 inwoners terwijl de hoogste waarden met name voorkomen in gemeenten met 10-20 en 20-50 000 inwoners. Ook hier is in de loop der tijd enige nivellering opgetreden.

We kunnen concluderen dat in de onderzochte 19e eeuwse generaties het meer of minder verstedelijkte karakter van een gemeente (gemeten via het inwonertal) met name bij de mannen invloed heeft gehad op de huwelijksluiting. Opvallend is dat voor mannen en vrouwen deze invloed in andere richtingen heeft gewerkt; bij de mannen is er een positieve correlatie tussen het inwonertal en het frequent en op jonge leeftijd huwen, bij de vrouwen eerder een (zwakke) negatieve relatie. Naast verschillen in het geestelijk klimaat is de religieuze en beroepssamenstelling en vooral de met deze laatste factor samenhangende ongelijke verhouding tussen aantallen mannen en vrouwen van grote invloed hierop geweest. Meet men deze geslachtsverhouding af aan de verhouding tussen het aantal 15-50-jarige vrouwen en het aantal mannen van deze leeftijd dan blijkt een duidelijke parallel te bestaan tussen het verloop van het mannenoverschot en de hoogte der huwelijksfrequentie. Het aantal vrouwen per 100 mannen neemt toe met de gemeentegrootte: in 1899 bijv. van 95 in gemeenten met minder dan 5000 tot 116 in gemeenten met meer dan 100 000. In 1909 lopen deze cijfers van 95 tot 114, in 1930 van 96 tot 111. Dit wijst erop dat wat we gewoonlijk vangen onder het begrip «huwelijksmarkt» van grote betekenis is voor de verklaring en beoordeling van verschillen in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd.

In het kader van de studie der demografische transitie in Nederland is meerdere malen aandacht besteed aan de verschillen die per regio in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd worden gevonden. De verklaring van deze verschillen is gezocht in het feit dat regio's onderling uiteenlopen op een aantal voor de huwelijksluiting belangrijke variabelen; kerkelijke gezindte, beroep en welstand (ook op te vatten als het al of niet voortbestaan van agrarisch-ambachtelijke of proletarische voortplantingsfasen) en urbanisatiegraad. Het feit dat aan deze verklarende variabelen reeds uitvoerig aandacht

4.5.2. Bestaande literatuur

is besteed maakt theoretische uiteenzettingen hier overbodig. Het uitvoerig onderzoek dat met name door Hofstee naar het regionale huwelijkspatroon en de ontwikkeling ervan is verricht, maakt het bovendien onnodig uitgebreide heranalyses van bestaand materiaal uit te voeren. Wij beperken ons dan ook voornamelijk tot een korte commentariëring van de ontwikkeling der huwelijksluiting in de 19e-eeuwse geboortegeneraties.

Bij ons literatuuroverzicht beperken we ons tot de lange termijnontwikkeling, terwijl wij onze regionale analyse niet verder af doen dalen dan tot het niveau van de provincie. Hoewel ons daardoor wellicht belangrijke informatie kan ontgaan is om praktische redenen voor deze weg gekozen; ook de gegevens over de huwelijken die uit de telling van 1971 ter beschikking komen hebben, voor zover zij regionaal gespecificeerd zijn, immers op provincies betrekking.

In 1954 heeft Hofstee - aan de hand van het percentage gehuwde 15-45-jarige vrouwen onder het totaal der vrouwelijke bevolking van die leeftijd - voor het eerst aandacht besteed aan de verschillen in het huwelijkspatroon tussen de provincies. Hij concentreerde zich daarbij nog met name op de periode 1850-54. In 1961 is Hofstee echter dieper ingegaan op de ontwikkeling van de verschillen tussen de provincies in de loop van de tijd, op basis van hetzelfde cijfermateriaal als in 1954. Zijn conclusie is dat gedurende de gehele periode 1851-55 tot en met 1955-59 «de verschillen tussen de verschillende provincies in het percentage gehuwden onder de vrouwen van 15-45 jaar nog vrijwel van dezelfde aard zijn als ruim honderd jaar geleden. In de periode 1851-1855 lagen vooral de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Zeeland en verder ook de provincies Noord- en Zuid-Holland relatief hoog. Vooral Noord-Brabant, maar verder ook de provincies Limburg, Utrecht en Gelderland toonden lagere cijfers dan het Rijk. Met praktisch dezelfde woorden zou men ook nog de toestand in de periode 1955-1959 kunnen karakteriseren»¹¹³.

Alleen Overijssel, dat in de periode 1851-1855 iets boven het Rijk lag en iets hoger bleef tot in de periode 1950-1955, is juist in de allerlaatste periode iets onder het Rijk gedaald. Wel is natuurlijk door de stijging van het totale niveau de relatieve achterstand c.q. voorsprong van bepaalde provincies ten aanzien van het rijksgemiddelde van geringere betekenis geworden dan een eeuw geleden»¹¹⁴.

De naar plaats en tijd uiteenlopende betekenis van het agrarisch-ambachtelijk en het proletarisch voortplantingspatroon is voor deze verschillen verantwoordelijk.

De Vooys¹¹⁵ trekt uit het ook door Hofstee gebruikte cijfermateriaal de conclusie dat vanaf het midden der vorige eeuw niet zozeer het uiteindelijke percentage huwende vrouwen tussen de provincies verschillen vertoont doch dat veeleer in het vroeg dan wel laat huwen de grootste verschillen verborgen zitten. Deze laatste factor is verantwoordelijk voor de achterstand die Noord-Brabant in de gehele periode 1850-1960 ten opzichte van de andere provincies heeft gehad.

Ook Buissink heeft in zijn dissertatie sterk de nadruk gelegd op de noodzaak de ontwikkeling van de huwelijksfrequentie te onderscheiden van die van de huwelijksleeftijd. Een analyse van de beide aspecten in de verschillende provincies wordt door hem slechts voor een beperkt aantal periodes gegeven. Wel zijn de daaruit af te leiden conclusies in lijn met de resultaten van Hofstee. Zijn stelling is echter dat met name van de regionale verschillen in huwelijksleeftijd nog geen bevredigend beeld is gegeven terwijl hij een verklaring van deze verschillen (en met name van de blijvende hoge huwelijksleeftijd in Noord-Brabant) in termen van een faseverschil in ontwikkeling onbevredigend acht¹¹⁶.

In 1972 heeft Hofstee, nu echter op basis van gegevens over de mannelijke bevolking, opnieuw de ontwikkeling van de huwelijksluiting in de provincies bestudeerd. De huwelijksintensiteit, gemeten met behulp van het percentage gehuwde mannen op 40-44-jarige leeftijd, en de huwelijksleeftijd

4.5. Huwelijkspatroon en woonprovincie

4.5.1. Inleiding

(gemeten via het percentage gehuwde mannen in de leeftijdsgroep 25-29 jaar) toont sterke provinciale variatie terwijl ook het verloop in de tijd in de verschillende provincies niet gelijk is. De meest uitgebreide beschrijving van deze ontwikkeling is te vinden in een publikatie van Hofstee uit 1974 waaruit wij hier citeren¹¹⁷.

Vanaf 1830 vindt men gedurende de rest van de 19e eeuw een hoge huwelijksfrequentie in Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. De zuidelijke en oostelijke provincies vertonen veel lagere percentages gehuwden op 40-44-jarige leeftijd, terwijl Utrecht een tussenpositie inneemt. Dit «betekent niet dat de verschillen gedurende de 19e eeuw constant blijven. In 1830 ligt het hoogste provinciale percentage (Noord-Holland) 9,4 hoger dan het laagste (Noord-Brabant), in 1859 was dit verschil gestegen tot 16,6.

Daarna neemt het geleidelijk af en is in 1899 gedaald tot 12,3, tot 5,9 in 1930 en 4,2 in 1947, wanneer Groningen de eerste plaats heeft ingenomen en Limburg in plaats van Noord-Brabant het laagste percentage vertoont. In 1960 zijn de verschillen tussen de provincies bijna verdwenen en is van de oude tegenstelling tussen noord en west enerzijds en zuid en oost anderzijds weinig meer over».

De provinciale cijfers vertonen voor wat betreft de huwelijksfrequentie een duidelijke geleiding in de periode 1830-1875. Niet alleen Brabant en Limburg, maar ook de oostelijke provincies tonen een duidelijke daling van het aantal gehuwde mannen van 40-44 van 1830 (of 1840) tot 1859, waarna dan weer een stijging volgt, terwijl in Noord-Holland, Zuid-Holland en Friesland deze daling vrijwel ontbreekt.

«Veel duidelijker nog spreken de verschillen tussen de provincies wanneer het gaat om de relatief jong gehuwde mannen van 25-29 jaar. In 1830 was het percentage gehuwden in die leeftijdsgroep het hoogst in Zuid-Holland (52,2), het laagst in Noord-Brabant (29,8). Het is merkwaardig dat gedurende de gehele 19e eeuw het absolute verschil tussen de hoogste en laagste percentages ongeveer gelijk blijft zowel in de periode van daling van de percentages van 1830 tot 1849 als gedurende de periode van geleidelijke stijging (die met name in Groningen en de Westelijke provincies optreedt) die daarop volgt. De hoogste percentages vindt men tot 1909 steeds in Zuid-Holland, de laagste afwisselend in Noord-Brabant en Limburg. Op twee uitzonderingen na zijn steeds de percentages voor Friesland, Groningen, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland duidelijk hoger dan die voor de zuidelijke en oostelijke provincies, met dien verstande dat in de oostelijke provincies, met name in Drenthe, de percentages aanzienlijk hoger liggen dan in Brabant en Limburg. Opvallend is dat na 1879 in Noord- en Zuid-Holland en feitelijk ook in Zeeland een stagnatie optreedt in de groei van het percentage gehuwde mannen tussen de 25 en 29 jaar, dit in tegenstelling tot alle andere provincies. Het gevolg hiervan is dat in 1920 en bij de daarna volgende volkstellingen de hoogste percentages in het noorden worden gevonden, waarbij dan in de regel Drenthe bij Friesland en Groningen weinig achterblijft. Overigens blijft het oude patroon nog bestaan tot 1960, wanneer weliswaar nog resten van de oude verhoudingen aanwezig zijn, maar de geschetste regionale differentiatie toch duidelijk in afbraak is»¹¹⁸.

Het spreidingsbeeld van de huwelijksfrequentie en van de huwelijksleeftijd vertoont grote overeenkomst. Het al dan niet principiële aanvaarden van het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, de ontwikkeling der bestaansmogelijkheden en de relatieve omvang van de sterfte (die de druk op de bestaansmiddelen mede bepaalt en frequent en jonger huwen eerder mogelijk maakt) worden met de regionale verschillen in huwelijksfrequentie en -leeftijd in verband gebracht.

Hoewel we blijkens het voorafgaande goed zijn geïnformeerd over de verschillen in de huwelijksluiting tussen de provincies, hebben we toch gemeend enig aanvullend cijfermateriaal te moeten presenteren. Daarmee kunnen we allereerst de wat eenzijdig op de huwelijksluiting der man gerichte analyse wat verbreden. Tevens menen we meer optimale indices

voor de huwelijksluiting tot onze beschikking te hebben dan tot nu toe gebruikt zijn. Immers, de percentages nog-gehuwden kunnen alleszins acceptabel zijn ter verklaring van de geboortentwikkling, wanneer men het oog richt op de huwelijksluiting kan de huwelijksontbinding het percentage nog-gehuwden zo sterk beïnvloeden dat dit soort cijfers onbruikbaar wordt. De voorkeur verdient daarom het gebruik van percentages (n)ooit gehuwden.

Naar onze mening kan bovendien de presentatie van ons materiaal ook meer consistente interpretaties mogelijk maken; onze gegevens hebben nl. uitsluitend betrekking op geboortegeneraties en kunnen dus niet tot foutieve duidingen in termen van «periode»verschijnselen aanleiding geven. Bovendien maken de door ons gepresenteerde gegevens eerder vergelijkingen mogelijk met het materiaal dat over de naar beroep, naar urbanisatiegraad, kerkelijke gezindte enz. ingedeelde populaties is verzameld en become-riëerd. We sluiten daarmee ook sterker aan bij de in hoofdstuk 1 beschreven criteria voor een demografische analyse van de huwelijksluiting. Dit is ook het geval bij de methode die door Van de Walle¹¹⁹ is toegepast; zijn analyse der gemiddelde huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie van de Nederlandse provincies is echter ondergeschikt aan het algemene kader van de demografische transitie in West-Europa en levert daarom voor ons te weinig informatie op. De door Assen¹²⁰ in het kader van het interimrapport van deze Censurmonografie ondernomen analyse is voor wat de huwelijksfrequentie betreft daarentegen wel zeer bruikbaar; voor 5-jaarlijkse geboortegeneraties is aan de hand van de Volkstelling vanaf 1830 het uiteindelijke percentage gehuwden (op 45-49-jarige leeftijd) bepaald. Problematischer is de door Assen toegepaste methode ter berekening van de gemiddelde huwelijksleeftijd in de verschillende provincies¹²¹. Door ons is daarom getracht op andere wijze een beeld te geven van de timing der huwelijken in de verschillende provincies. Voor elke geboortegeneratie is hiertoe berekend welk deel van het uiteindelijke percentage huwende mannen, c.q. vrouwen reeds op 25-29-jarige leeftijd gehuwd was. Door het percentage ooit-gehuwde 25-29-jarigen te delen door het 20 jaar later geobserveerde percentage ooit-gehuwde 45-49-jarigen krijgen we een index voor de relatieve leeftijdsverdeling der huwenden.

Voor de vanaf 1800 geboren generaties bevatten de tabellen 34 en 35 een overzicht van de provinciale huwelijksfrequentie en localisatie. De ontwikkeling van de huwelijksfrequentie bij de mannen kan als volgt samengevat worden:

- Tussen de provincies bestaan in de 19e-eeuwse geboortegeneraties grote verschillen in het percentage mannen dat uiteindelijk een huwelijk sluit. In de beide zuidelijke provincies, maar vooral in Noord-Brabant is de huwelijksfrequentie veel geringer dan in andere provincies. Van de mannen die tussen 1800 en 1875 zijn geboren, blijft in Noord-Brabant 18 tot 22% permanent ongehuwd, in Limburg 17 tot 20%. Ook in Gelderland ligt de huwelijksfrequentie laag terwijl in Overijssel en Drenthe (tussen 1840 en 1875) eveneens relatief veel mannen nooit zijn gehuwd. Zeer hoog ligt de huwelijksfrequentie in Zuid- en Noord-Holland, in Groningen en Friesland waarbij de verschillen tussen deze provincies uiterst gering zijn. Bijna voortdurend sluit hier minimaal 90% der mannen een huwelijk. Ook Zeeland heeft een hoge huwelijksfrequentie.

- In de onderzochte generaties is een nivellering van de provinciale verschillen opgetreden, maar pas op een zeer laat tijdstip. Terwijl in Noord-Brabant in generatie 1800-04 per 100 geboren 9,3 mannen minder tot een huwelijk komen dan in de provincies met de hoogste huwelijksfrequenties loopt dit getal op tot 13,4 per 100 (in generatie 1820-24) en is in 1860-64 nog 10,0 per 100. Pas in 1870-74 is het verschil geringer dan in 1800-04 (8,7) terwijl het in 1880-84 verder daalt tot 6,8 per honderd. Vooral in laatstgenoemde generatie is in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland de huwelijksfrequentie sterk gestegen (resp. 2,7, 3,0 en 2,1 per 100), in andere provincies

4.5.3. *Huwelijksfrequentie en localisatie in de 19e-eeuwse geboortegeneraties*

daarentegen slechts weinig. Vanaf generatie 1900-04 heeft Noord-Brabant¹²² zelfs niet langer de laagste huwelijksfrequentie doch heeft Zeeland deze positie. Het maximale verschil tussen de provincies is dan nog slechts 3,6 per 100. Wel blijft de huwelijksfrequentie van de zuidelijke provincies relatief gezien laag. Hoog blijft de huwelijksfrequentie in de meest recente generaties in Noord- en Zuid-Holland en Groningen, maar Friesland verdwijnt uit deze groep, terwijl Utrecht vanaf 1900-04 de hoogste huwelijksfrequentie overneemt.

Tussen de provincies bestaan grote verschillen in het percentage huwelijken dat op jonge leeftijd is gesloten (vóór 25-29-jarige leeftijd)¹²³.

Ook in dit opzicht hebben Noord-Brabant en Limburg een opvallende positie. In de tussen 1800 en 1885 geboren generaties heeft in deze beide provincies van het totaal aantal huwende mannen een relatief veel geringer deel zijn huwelijk voor het 25-29e jaar gesloten dan in andere provincies. Ook in Gelderland worden relatief weinig huwelijken voor het 25-29e levensjaar gesloten. Zeer veel jong huwenden worden aangetroffen in Zuid-Holland terwijl ook in Noord-Holland, Friesland, Zeeland en Groningen relatief vroeg wordt gehuwd. Met name het verschil tussen de beide zuidelijke provincies en Zuid-Holland is zeer groot. Per 100 huwende mannen sluiten er in Zuid-Holland steeds 20 méér een huwelijk vóór leeftijd 25-29 jaar dan in Noord-Brabant het geval is.

Van nivellering tussen de provincies in de timing der huwelijken is tussen de generaties 1800-04 en 1880-84 geen sprake. De maximale verschillen nemen eerder toe dan af en in 1880-84 is het verschil tussen Zuid-Holland en Limburg nog even groot als in generatie 1800-04. Pas in generatie 1900-04 treffen we een andere situatie aan. Wel blijven Groningen, Friesland en

Noord- en Zuid-Holland relatief veel jonghuwende mannen tellen maar dit geldt nu ook voor Drenthe. Gelderland telt dan meer laat huwende mannen dan Noord-Brabant en Limburg, al blijven deze provincies ook een achterstand ten opzichte van Noord- en West-Nederland behouden. Belangrijk is echter dat het verschil tussen de provincies is afgenomen van 21,0 naar 13,7 per honderd huwende mannen. Deze nivellering is tot stand gekomen doordat in de zuidelijke provincies en in Groningen en Drenthe in de loop der tijd veel meer mannen hun huwelijk vóór het 25-29e levensjaar sluiten. Het percentage dat dit doet is toegenomen met 12-14 punten. In Zuid- en Noord-Holland, Friesland en Utrecht worden in generatie 1900-04 echter niet veel méér huwelijken vóór leeftijd 25-29 jaar gesloten dan in 1800-04 het geval was.

Ook bij de vrouwen treffen we blijkens tabel 35 zeer grote verschillen in huwelijksfrequentie tussen de provincies aan. Het hoogste percentage ooit-gehuwde vrouwen vinden we, in de tussen 1800 en 1900 geboren generaties, in Drenthe, terwijl ook Friesland een zeer hoge huwelijksfrequentie heeft tot aan generatie 1880-84. Veel wordt ook gehuwd door vrouwen in Groningen en Zeeland, maar de beide westelijke provincies blijven nu duidelijk achter. Zeer laag is de huwelijksfrequentie ook bij de vrouwen in Noord-Brabant, Limburg (duidelijk hoger dan Noord-Brabant), Utrecht en Gelderland. Tot generatie 1880 blijft in Noord-Brabant steeds circa 20% der vrouwen permanent ongehuwd; in de noordelijke provincies ligt dit percentage steeds beneden de 14. De nivellering van de verschillen in huwelijksfrequentie vangt ook bij de vrouwen eerst laat aan.

De achterstand van Noord-Brabant ten opzichte van Drenthe bijvoorbeeld, die in 1800-04 circa 10 per 100 bedraagt, blijft na een korte stijging tot gene-

Tabel 34. Het verloop der provinciale huwelijksfrequentie en localisatie. Mannen, geboortegeneraties 1800/04-1900/04

Provincie	Geboortegeneratie									
	1800- '04	1810- '14	1820- '24	1830- '34	1840- '44	1850- '54	1860- '64	1870- '74	1880- '84	1900- '04 ¹
Percentage ooit-gehuwde 45-49-jarigen										
Groningen	89,7	89,8	89,7	90,4	89,5	89,0	89,2	90,5	91,0	91,9
Friesland	90,7	90,3	90,6	91,0	89,7	89,6	89,3	89,8	89,8	89,6
Drenthe	83,9	83,4	85,4	86,9	81,3	80,3	84,4	88,0	87,8	89,9
Overijssel	85,9	85,8	85,1	84,6	85,9	85,8	86,6	87,4	88,7	90,7
Gelderland	86,3	85,3	85,2	84,8	83,7	83,6	83,3	84,1	86,2	89,6
Utrecht	87,5	86,7	89,4	86,2	85,7	86,6	87,3	88,8	90,3	92,3
N-Holland	90,2	91,0	91,3	90,4	89,9	90,2	89,9	90,0	91,3	92,0
Z-Holland	90,3	90,4	90,5	91,2	90,3	90,0	89,8	89,9	90,7	92,2
Zeeland	90,4	90,5	89,1	89,9	88,0	88,8	88,3	88,0	87,9	89,0
N-Brabant	81,4	79,3	77,9	79,1	78,9	78,6	79,9	81,8	84,5	89,3
Limburg	83,3	82,3	80,8	80,4	81,1	80,6	80,7	82,1	85,1	88,8
Percentage der huwelijken gesloten vóór 25-29-jarige leeftijd										
Groningen	48,3	45,6	40,5	45,3	46,6	56,4	52,1	56,0	58,8	60,3
Friesland	58,2	54,1	47,8	49,8	51,4	59,3	55,5	56,2	59,2	62,2
Drenthe	48,0	55,2	38,0	39,8	45,3	54,1	52,0	51,5	59,3	59,3
Overijssel	44,6	45,1	35,9	37,1	40,0	47,1	48,1	51,5	53,6	51,2
Gelderland	42,4	40,8	31,3	33,3	36,4	43,5	43,0	45,7	46,6	48,5
Utrecht	51,9	46,1	38,2	38,0	42,5	51,4	50,7	50,9	52,3	54,6
N-Holland	57,0	55,4	46,7	49,3	52,4	60,5	59,2	59,9	59,3	58,4
Z-Holland	58,9	56,4	48,4	50,1	54,2	62,4	61,0	61,5	61,2	59,2
Zeeland	49,8	52,5	40,6	46,8	48,9	56,3	57,5	57,5	58,8	57,9
N-Brabant	37,3	36,2	26,5	26,8	31,9	40,3	38,7	40,5	42,6	49,6
Limburg	37,1	34,9	30,9	32,4	34,9	38,2	34,2	36,5	40,2	51,2

¹ Zie toelichting in voetnoot 123.

Tabel 35. Het verloop der provinciale huwelijksfrequentie en localisatie. Vrouwen, geboortegeneraties 1800/04-1900/04

Provincie	Geboortegeneratie									
	1800- '04	1810- '14	1820- '24	1830- '34	1840- '44	1850- '54	1860- '64	1870- '74	1880- '84	1900- '04 ¹
Percentage ooit-gehuwde 45-49-jarigen										
Groningen	88,8	89,4	89,6	88,9	88,6	88,3	86,3	87,7	88,0	88,3
Friesland	89,8	89,2	90,3	90,9	90,7	91,1	89,2	89,2	87,8	87,5
Drenthe	90,2	89,8	91,5	92,1	92,6	91,7	91,4	92,8	90,0	91,6
Overijssel	87,6	86,4	86,1	88,1	87,5	88,2	88,3	88,2	88,0	88,0
Gelderland	87,8	86,8	86,4	86,6	85,6	85,1	83,3	83,5	84,5	86,5
Utrecht	84,8	84,1	83,8	83,9	83,6	84,6	82,8	82,9	83,5	84,7
N-Holland	84,2	86,6	86,0	86,6	86,5	87,0	85,5	84,9	84,7	87,0
Z-Holland	84,7	85,8	86,3	86,2	86,3	85,6	84,1	83,5	84,0	86,1
Zeeland	86,9	88,2	89,0	88,5	88,3	87,4	85,9	86,5	84,8	86,6
N-Brabant	79,9	78,8	78,3	78,7	79,8	79,4	78,2	80,1	81,9	84,7
Limburg	83,7	84,1	82,4	81,8	83,2	81,2	81,0	81,9	83,9	84,5
Percentage der huwelijken gesloten vóór 25-29-jarige leeftijd										
Groningen	60,6	56,8	51,9	55,6	59,5	68,3	64,8	67,7	70,7	75,7
Friesland	68,7	64,4	57,9	62,1	63,0	71,7	69,1	69,8	74,7	77,0
Drenthe	61,8	65,1	51,9	56,6	61,4	69,8	71,2	71,7	76,8	79,1
Overijssel	63,0	62,2	53,9	55,1	58,1	67,2	67,7	69,1	70,8	70,5
Gelderland	55,1	54,6	44,3	48,3	52,8	61,8	61,8	62,9	63,8	67,5
Utrecht	51,9	58,1	45,9	49,9	55,4	63,0	64,8	64,1	65,3	68,8
N-Holland	61,5	60,8	53,5	56,8	60,7	70,1	67,9	68,2	69,2	71,9
Z-Holland	65,8	65,4	55,7	59,0	62,3	72,4	69,9	69,5	70,4	72,8
Zeeland	61,3	64,9	52,3	60,0	62,5	69,7	68,9	69,2	71,5	75,0
N-Brabant	46,2	48,2	37,9	38,7	45,0	54,8	54,6	55,8	57,8	67,6
Limburg	46,9	48,2	45,7	46,2	51,3	55,7	51,9	53,7	58,3	72,4

¹ Zie toelichting in voetnoot 123.

ratie 1870-74 op dat niveau. De toename van de huwelijksfrequentie in de generaties 1880-84 en 1900-04 (in Noord-Brabant resp. 1,8 en 2,8 per 100) brengt het verschil echter terug tot 8 per 100 (1880-84) en 7 per 100 (generatie 1900-04). In de meest recente generatie (1900-04) heeft Drenthe nog steeds de hoogste huwelijksfrequentie, gevolgd door Groningen, Overijssel en Friesland; de zuidelijke provincies en Gelderland houden de laagste frequentie. In de drie laatstgenoemde provincies is van de in 1900-04 geboren vrouwen nog circa 13,5% permanent ongehuwd gebleven.

De timing der huwelijken loopt bij de vrouwen eveneens zeer sterk uiteen; in tegenstelling tot de situatie bij de mannen is van een vaste rangorde der provincies echter geen sprake. Over het algemeen wordt in Friesland het hoogste percentage vóór het 25-29e jaar huwende vrouwen aangetroffen, terwijl ook in Zuid-Holland (tot generatie 1880-84) en Drenthe (vanaf generatie 1840-44) en in Zeeland een groot deel der huwelijken op «jonge» leeftijd wordt gesloten. Laat wordt gehuwd door vrouwen in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland.

Het verschil tussen de provincies is tussen 1800-04 en 1870-74 variabel van omvang. Steeds zijn er in de vroeg huwende provincies per 100 huwende vrouwen 18 tot 23 méér vóór het 25-29e jaar gehuwd dan in Noord-Brabant en Limburg het geval is. Eerst in geboortegeneratie 1900-04 neemt dit verschil sterk af tot 12 per 100. Deze nivellering vindt zijn oorzaak in de veel sterkere toename van het percentage vroeg huwende vrouwen in Noord-Brabant en Limburg; van generatie 1880-84 op 1900-04 bedraagt de toename resp. 9,8 en 14,1 per 100. Toch is ook in generatie 1900-04 het verschil tussen de provincies nog van grote betekenis.

4.6. Conclusie

Aan het einde van deze uitvoerige beschouwing over de vóór 1960 bestaande verschillen in huwelijkspatroon tussen kerkelijke gezindten, beroepsgroepen, gemeentegroepen en provincies vatten wij enkele resultaten kort samen:

- De kerkelijke gezindte welke men aanhangt oefent in Nederland via het normen- en waardenpatroon met betrekking tot het huwelijk vóór 1960 een duidelijke invloed uit op de leeftijd waarop en de mate waarin men huwt. In generatie 1930-39 is het verschil tussen rooms-katholieken en personen zonder kerkelijke gezindte voor wat betreft het percentage jonghuwenden nog nauwelijks verminderd, terwijl ook de huwelijksfrequentie verschillen vertoont. Wel is bij de mannen in de loop der tijd van een nivellering der verschillen - maar niet van een complete verdwijning - sprake.

- De sociale groep waartoe men behoort, heeft eveneens grote invloed uitgeoefend op de timing en de frequentie der huwelijksluiting. Relatief veel jonggehuwden treffen we aan bij de Bedrijfshoofden en Arbeiders, terwijl Landarbeiders zeer laat huwen. Hoge huwelijksfrequenties treffen we aan onder de Bedrijfshoofden (met name buiten de landbouw) en het Overheidspersoneel, terwijl door Landarbeiders en Losse arbeiders relatief weinig huwelijken worden gesloten.

- De mate van stedelijkheid van een gemeente heeft met name bij de mannen invloed uitgeoefend op het huwelijkspatroon. Bij de mannen bestaat er een positief, bij de vrouwen een zwak negatief verband tussen het inwonertal en het frequent en vroeg huwen. In de loop der tijd is wel van enige nivellering sprake geweest.

- Ook de provincie waarin men woont is van betekenis voor huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd. Laat en weinig huwen mannen én vrouwen in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland, vroeg en veel huwen mannen én vrouwen in Groningen, Friesland en Zeeland. In Noord- en Zuid-Holland huwen mannen en vrouwen vroeg, maar is alleen bij de mannen de huwelijksfrequentie hoog. Ook bij de provincies is sprake van een teruglopen der onderlinge verschillen.

Onze secundaire analyse van het volkstellingsmateriaal heeft op een aantal belangrijke punten nog geen licht kunnen werpen. Het meest teleurstel-

lend is dat over de periode na de Tweede Wereldoorlog zo goed als geen materiaal voorhanden is. Onze voornamelijk op de 19e-eeuwse geboortegeneraties betrekking hebbende gegevens schieten hier zowel door hun generatiekarakter als door hun ouderdom tekort. Over de jaren van zeer sterke daling der huwelijksleeftijd en stijging der huwelijksfrequentie bleven we daardoor in het onzekere.

Informatie ontbrak bovendien bijna geheel over de invloed die het opleidingsniveau in het verleden op het huwelijkspatroon heeft uitgeoefend, terwijl we met name over de timing der huwelijksluiting door gebrekkig materiaal vaak niet optimaal geïnformeerd konden worden. Onmogelijk was het bovendien aan te geven op wat voor wijze beroep, kerkelijke gezindte, urbanisatiegraad en woonprovincie met elkaar verbonden zijn, zodat we over de feitelijke invloed van elk van deze variabelen afzonderlijk dan wel over de gecombineerde invloed ervan geen uitsluitend konden geven. In feite hebben we gedaan of deze factoren van elkaar onafhankelijk waren.

Alvorens wij nu trachten aan de hand van de gegevens uit de Volkstelling van 1971 meer licht te werpen op de jaren na de Tweede Wereldoorlog willen wij eerst nagaan of het door ons (voornamelijk voor 19e-eeuwse geboortegeneraties) besproken onderscheid in huwelijkspatroon van de verschillende bevolkingsgroepen ook in de huidige tijd nog te verwachten is. Wij richten ons daarvoor op het na de Tweede Wereldoorlog verrichte onderzoek naar de differentiële huwelijksluiting in de Westerse wereld.

Noten

¹ Bertels, K. Gezinsgeschiedenis, Jeugd en Samenleving. Jrg. 6, no. 10/11, Oct./Nov. 1976, p. 759.

² Goldscheider, C. Population, Modernization, and Social Structure, Little, Brown and Company, Boston, 1971, p. 223.

³ Evers, J. C. G. Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland. 's-Gravenhage, Gebr. Brillante, 1882.

⁴ Evers, J. C. G. op cit., 1882, pp. 25-26.

⁵ Falkenburg, Ph. Die Heiratsfähigkeit der Niederländischen Frauen in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts. Zeitschrift für Sozialwissenschaft, VIII, Band 4, 1905, pp. 217-224.

⁶ Vooy's, A. C. de. De regionale verscheidenheid in de geboortefrequentie in de tweede helft van de 19e eeuw. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Tweede Reeks. Deel LXXXI, no. 2, April 1964, pp. 220-232.

⁷ Buissink, J. D. De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid. Een methodologisch-historische verkenning. Delftse Uitgeversmaatschappij, Delft 1970, p. 333.

⁸ Hofstee, E. W. Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. Mens en Maatschappij (boekaflevering), 1972, pp. 67-70.

⁹ Knodel, J. en M. J. Maynes. Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany. Journal of Family History. Vol 1, no. 2, Winter 1976, pp. 129-168.

¹⁰ Knodel, J. en M. J. Maynes. op. cit., 1976, p. 139.

¹¹ Sklar, J. L. The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition. The case of Eastern Europe around 1900. Population Studies, Vol 28, no. 2, July 1974, pp. 231-247.

¹² Aangenomen wordt dus dat de «extended family» condities biedt die het voor de man niet per se meer noodzakelijk maken dat hij in staat is vrouw en gezin te onderhouden alvorens te trouwen.

¹³ Bookman, E. Demografie van de Joden in Nederland. Amsterdam, Menno Hertzberger en Co. NV, 1936, p. 50.

¹⁴ C.B.S. Huwenden naar den leeftijd en de kerkelijke gezindte. Mededeling no. 5, afdeling Bevolkingsstatistiek, September 1937.

¹⁵ C.B.S. Aanvullende cijfers der statistiek van den loop der bevolking van Nederland over het jaar 1936, 1938.

¹⁶ Gedefinieerd als het aantal mannen (resp. vrouwen) dat ten tijde van de Volkstelling van 1909 (resp. 1930) niet (meer) in gehuwde staat verkeert.

¹⁷ Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam. Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921. Mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 67, Amsterdam 1923.

¹⁸ Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam. De bevolking van Amsterdam. Deel IV. Statistische Mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 103, Amsterdam, 1936, p. 30.

¹⁹ Bookman, E. op. cit., 1936.

²⁰ In feite moet aan een aantal voorwaarden voldaan worden. Per subcategorie mogen de sterftekansen der ongehuwden niet afwijken van die der totale subgroepopulatie, terwijl hetzelfde geldt met betrekking tot de ruimtelijke en sociale mobiliteit (hier: gelijke kansen voor ongehuwden en voor gehuwden om van de ene op de andere kerkelijke gezindte over te gaan).

Naast deze continuïteitshypothese wordt ook een onafhankelijkheidshypothese ingevoerd: deze impliceert onder andere dat de ruimtelijk of sociaal mobiele geen andere huwelijkskansen hebben dan de niet-mobiele. Een uitvoeriger technische toelichting op de gevolgde procedure en de daarbij in te voeren hypothesen treft men in bijlage 4 aan.

²¹ Deze gegevens zijn voor de 3 eerstgenoemde data per provincie en gemeentegroote-

groep, in 1960 alleen per provincie gegeven; in een latere publicatie zal op dit meer verfijnde materiaal worden ingegaan.

²² De relatie tussen leeftijd en geboorteaar ziet er in de statistische bewerking voor de groep 10-19 jaar bijvoorbeeld als volgt uit. De 10-19-jarigen op 31-5-1960 worden gelijkgesteld aan de geboortegeneratie 1940-49 in plaats van zoals in feite zou moeten aan de personen geboren tussen 1-6-1940 en 31-5-1950. Ten onrechte zijn dus een aantal 10-jarigen niet opgenomen (namelijk zij die tussen 1-1-1950 en 31-5-1950 geboren zijn) en een aantal 20-jarigen (geboren van 1-1-1940 tot 1-6-1940) wel. Het verschil tussen het feitelijke aantal en het uit de bewerking resulterende aantal is in elke leeftijdsgroep echter gering.

²³ Bedacht moet worden dat door de verschuiving van de volkstelling van 1920 en 1930 ten opzichte van die van 1909 de opeenvolgende tienjarige leeftijdsgroepen niet steeds op dezelfde generatie betrekking hebben. De 10-19-jarigen uit 1909 zijn afkomstig uit geboortegeneratie 1890-99; de 20-29-jarigen in 1920 echter uit de generatie 1891-1900. Men kan gevoeglijk aannemen dat deze verschuiving geen grote consequenties zal hebben; in het volgende is dan ook slechts de in 1909 gehanteerde indeling aangehouden.

²⁴ In hoeverre hier veranderingen in de zogenaamde verstorende factoren (zie bijlage 4) voor verantwoordelijk zijn, blijft buiten beschouwing.

²⁵ Deze klassemiddens zijn voor mannen en vrouwen afzonderlijk berekend op basis van de verdeling der huwelijken naar geboorteaar in de periode 1950-54, de eerste periode waarover gedetailleerde informatie met betrekking tot de gesloten huwelijken aanwezig is. Voor alle kerkelijke gezindten is hetzelfde klassemiddens gebruikt; dit werkt natuurlijk denivellerend temeer daar met 10-jaarlijkse leeftijdsintervallen moet worden gewerkt.

5. Differentiële huwelijkssluiting in de Westerse Wereld na de Tweede Wereldoorlog

5.1. Inleiding

In een aantal Westerse landen is nog in het nabije verleden relatief uitgebreid onderzoek verricht naar de sociaal-economische factoren die het huwelijkspatroon beïnvloeden. Het lijkt zinvol een overzicht te geven van de resultaten van dit onderzoek voordat we aandacht besteden aan de uitkomsten van de Volkstelling van 1971. Bij dit overzicht beperken we ons tot de geïndustrialiseerde landen van de Westerse wereld (West- en Noord-Europa, de U.S.A., Canada, Australië en Nieuw-Zeeland); deze landen vormen ook wat huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie betreft een relatief homogeen gebied. Buiten beschouwing laten we hier dat onderzoek waarin uitsluitend gebruik is gemaakt van vóór de Tweede Wereldoorlog verzameld materiaal; na de oorlog wordt namelijk door de «Marriage Boom» ook voor wat de huwelijkssluiting betreft de situatie onvergelijkbaar met de daarvoor bestaande verhoudingen.

Van de drie aspecten waarop een demografische analyse van de huwelijkssluiting zich in principe richt – te weten, intensiteit (hoeveel mensen sluiten een huwelijk), localisatie (op welke leeftijd huwt men) en preferentie (de partnerkeuze) – wordt slechts aan de twee eerstgenoemde aandacht besteed. Deze keuze sluit aan bij het interimrapport over Nuptialiteit¹. Bovendien is een belangrijk deel van de literatuur over de preferentie-aspecten van de huwelijkssluiting reeds door De Hoog in het interimrapport over Partnerkeuze aan de orde gesteld². Dit impliceert, dat ook literatuur over – naar sociaal-economische kenmerken – gemengde huwelijken niet in het onderzoek is betrokken.

De studie van de nuptialiteit van de verschillende sociaal-economische en regionale categorieën is beperkt tot literatuur over die groepen, waarvan vaststaat dat vergelijkingen met de Nederlandse situatie mogelijk zijn, namelijk die groepen waarover uit de Volkstelling van 1971 gegevens beschikbaar zijn. Achtereenvolgens komen aan de orde de naar beroep, opleidingsniveau, inkomen, kerkelijke gezindte en urbanisatiegraad onderscheiden groepen der bevolking, terwijl onder regionale categorieën landsdelen en bestuurlijke eenheden als provincies en departementen besproken worden. Steeds wordt, indien mogelijk, voor mannen en vrouwen afzonderlijk ingegaan op de invloed van deze variabelen op huwelijksintensiteit en huwelijksleeftijd. Schema 3 geeft, onderverdeeld naar sociaal-economische categorie en land, een overzicht van de onderzoekingen naar differentiële nuptialiteit die hier geanalyseerd zijn. In schema 4 wordt bovendien een globaal beeld gegeven van de wijze waarop en het tijdstip waarvoor door de verschillende auteurs informatie over de differentiële huwelijkssluiting is verzameld.

5.2. De huwelijkssluiting naar beroep

Het beroep kan volgens twee ingangen gedefinieerd worden:

- als sector, waarin men werkzaam is (bijvoorbeeld landbouw, chemische industrie;
- als de functie, die men (eventueel binnen de sector) vervult (bijvoorbeeld zelfstandig, in loondienst, een hoge of een lage functie).

Het beroep, met name dat van de man, is meestal de indicator voor de sociale status. Echter ook het beroep van de vader en schoonvader bepalen de sociale status. Het beroep van laatstgenoemden is ook belangrijk, omdat men op deze wijze kan bepalen hoe de invloed is van de «ouderlijke» sociale status op het huwelijksgedrag en welke invloed de sociale mobiliteit (beroep

ouders versus eigen beroep) op het huwelijksgedrag heeft; houdt men vast aan het gedrag van de oorspronkelijke groep of conformeert men zich aan een nieuwe groep?

Bij een analyse van de nuptialiteit naar beroepsgroep kan men dan ook de volgende classificaties aantreffen:

a) Iedereen wordt geclassificeerd naar het beroep dat hij of zij uitoefent.

Hierbij doen zich problemen voor met betrekking tot:

– de mensen die niet werken. Voor werklozen en arbeidsongeschikten wordt meestal het beroep dat zij het laatst uitoefenden aangehouden. Een enkele keer wordt er een aparte categorie voor hen gemaakt (McDonald)³.

Voor gehuwde niet-werkende vrouwen wordt slechts zelden een aparte categorie gemaakt (Roussel)⁴, meestal worden ze eenvoudig weggelaten. In een aantal gevallen worden studenten als aparte groep opgevoerd, soms worden ze geheel weggelaten.

– de vrouwen die door hun huwelijk tot een bepaalde beroepsgroep treden (bijvoorbeeld vrouwen van kleine zelfstandigen). Wanneer men nu het beroep na het moment van trouwen weergeeft, meet men eigenlijk iets heel anders en treedt er een vertekening van de studie op.

Schema 3. Onderzoekingen naar differentiatie huwelijkssluiting na Wereldoorlog II in de Westerse Wereld

Soc.-econ. categorie	Landen				
	V.S.	Frankrijk	België	Australië	Overige landen
Beroep	Carter en Glick (1970) Glick en Landau (1950) Spreitzer (1974) Havens (1973) Winch en Greer (1964–1965)	Calot en Deville (1971) Dixon (1971) Gasc (1951) Roussel (1971 en 1975) U.N. (1975) Jegouzo (1972 en 1974)	Henryon en Lam-brechts (1968) Lepiae (1964) U.N. (1975)	Hajnal (1954a) McDonald (1974)	Grebenik en Rowntree (1964): Groot-Brittannië Rapoport (1964–1965): Idem Hajnal (1954a): Zweden en Zwitserland U.N. (1975): Denemarken
Opleidingsniveau	Carter en Glick (1970) Glick en Carter (1958) Spreitzer (1974) Hajnal (1954b) Ortmeijer (1967) Tietze en Lauriat (1955)	Calot en Deville (1971) Roussel (1975) U.N. (1975)	Henryon en Lam-brechts (1968) Wijewickrama (1973) U.N. (1975)	McDonald (1974)	Hajnal (1954b): Zweden U.N. (1975): Denemarken en Finland
Inkomensgroep	Carter en Glick (1970) Glick en Landau (1950) Havens (1973) Winch en Greer (1964–1965)	U.N. (1975)	U.N. (1975)		U.N. (1975): Denemarken en Finland
Kerkelijke gezindte	Burchinal en Chancellor (1963) Spreitzer (1974)		Henryon en Lam-brechts (1968)	McDonald (1974)	
Urbanisatiegraad	Carter en Glick (1970) Hajnal (1954b) Rele (1965)	Dixon (1971) Roussel (1971 en 1975) U.N. (1975)	Henryon en Lam-brechts (1968) U.N. (1975)		Hajnal (1954b): Zweden en Denemarken U.N. (1975): Denemarken en Finland
Regionale categorieën	Carter en Glick (1970) Rele (1965)	Calot en Deville (1971) Dixon (1971) Roussel (1971 en 1975)	Henryon en Lam-brechts (1968) Lepiae (1964) Wattelar (1966)	McDonald (1974)	

Schema 4. Enkele kenmerken van de besproken onderzoekingen naar differentiatie huwelijkssluiting

Burchinal en Chancellor, 1963	Huwelijken, gesloten in de staat Iowa in de jaren 1953–1957 worden geanalyseerd naar leeftijd bij sluiting van het huwelijk. Gegevens afkomstig uit lopende statistiek.
Calot en Deville, 1971	Steekproefonderzoek bij 240 000 ooit-gehuwde vrouwen jonger dan 70 jaar in 1962, aangevuld met materiaal uit de volkstelling over zowel man als vrouw.
Carter en Glick, 1970	Materiaal uit de Volkstellingen van 1940, 1950 en vooral 1960 waaruit percentages (on)gehuwden naar allerlei kenmerken berekend zijn (U.S.A.).
Dixon, 1970	Basis: De Franse Volkstellingen van 1901, 1931, 1946, 1954 en 1962. Berekening van percentages (n)ooit-gehuwden naar sociale groep.
Gasc, 1951	Gegevens over het beroep der huwendes in 1947 in Frankrijk, ontleend aan het bevolkingsregister.
Glick en Carter, 1958	Volkstellingen U.S.A. 1940 en 1950 en speciaal onderzoek onder 9000 personen gehuwd in de jaren 1947 tot 1954 uitgevoerd als Population Survey van het Bureau of Census.
Glick en Landau, 1950	Onderzoek onder steekproef van 25 000 huishoudens in de U.S.A. in 1948: huishoudens zijn naar huwelijksduur onderscheiden.
Grebenik en Rowntree, 1964	Huwelijken gesloten in 1884–85 (afkomstig uit lopende statistiek), aangevuld met censusmateriaal uit 1911 en 1951, de Family Census van 1946 en een nationaal steekproefonderzoek uit 1949. Voornaamste gegevens echter uit steekproefonderzoek in 1959–1960 onder 3000 mannen en vrouwen van 16 tot 60 jaar, onderverdeeld naar geboortecohort.
Hajnal, 1954a	Materiaal afkomstig uit Zweden (Volkstelling 1930), Australië (Volkstellingen 1933 en 1947) en Zwitserland (lopende statistiek jaren 1936–1948).
Hajnal, 1954b	Gegevens ontleend aan Volkstellingen in Denemarken (1930 en 1940), Australië (1933 en 1947), Nieuw-Zeeland (1936 en 1945) en Zweden (1940). Daarnaast over dit laatste land ook een steekproefonderzoek uit 1945 en een survey onder afgestudeerden van het hoger onderwijs. Voor de U.S.A. gegevens uit een steekproef op basis van de Volkstelling van 1940 en uit een onderzoek onder 30 000 huishoudens in 1947.
Havens, 1973	Volkstelling 1960 van de U.S.A..
Henryon en Lam-brechts, 1968	Steekproef van 1000 echtparen die in 1962 een eerste huwelijk hebben gesloten in België.
Jegouzo, 1972	Gegevens afkomstig uit Volkstelling Frankrijk van 1968.
Jegouzo en Brangeon, 1974	Volkstelling 1968, Frankrijk.
Lepiae, 1964	Materiaal uit Belgische Volkstellingen van 1930 en 1947 en uit surveys in Leuven (1963) en Luik (1954).
McDonald, 1974	Volkstellingen van 1891, 1901, 1911 en 1921 en die van 1933, 1947, 1954 en 1961 vormen naast het huwelijksregister van de jaren 1907 tot 1931 belangrijke aanvulling op het uitvoerige materiaal dat afkomstig is uit de Volkstelling van 1965.
Ortmeijer, 1967	Gebruik is gemaakt van percentages nooit-gehuwden in de Volkstellingen van 1940, 1950 en 1960 in de U.S.A..
Rapoport, 1964	Analyse van percentages gehuwden in de Engelse Volkstelling van 1951.
Rele, 1965	Amerikaanse Volkstellingen van 1940, 1950 en 1960, aangevuld met gegevens uit de lopende statistiek over 1959.
Roussel, 1971	Steekproef uit de Franse Volkstelling van 1968.
Roussel, 1975	Basis wordt gevormd door de Franse Volkstellingen van 1926, 1931, 1936, 1946 en 1954 terwijl uitgebreid ingegaan wordt op de enquête van het INSEE uit 1962 (zie Calot) en de steekproef uit de telling van 1968.
Spreitzer en Riley, 1974	Steekproef van circa 2500 personen die ooit een beroep op een sociale uitkering hebben gedaan.
Tietze en Lauriat, 1955	Analyse op basis van een steekproef uit de Volkstellingen van de U.S.A. uit 1940 en 1950.
U.N., 1975	Analyse van steekproefonderzoeken uit België (3700 gehuwde vrouwen jonger dan 40 in 1966), Denemarken (2700 gehuwde vrouwen van 15 tot 49 jaar in 1970), Finland (1000 gehuwde 18–54 jaar oude vrouwen in 1971) en Frankrijk (ooit-gehuwde vrouwen jonger dan 45 in 1971).
Wattelar	Gegevens uit lopende statistiek van 1961 en 1962 en Volkstelling 1961 (België).
Wijewickrama, 1973	Analyse van een 10% steekproef uit de Belgische Volkstelling van 1961.
Winch en Greer, 1964	Gegevens over leeftijd van de huwelijken gesloten van 1947 tot 1954 in de V.S., afkomstig uit de lopende statistiek.

- b) Zowel mannen als vrouwen worden geclassificeerd naar het beroep van de man.
- c) Voor de mannen wordt hun eigen beroep aangehouden, voor de vrouwen het beroep van hun vaders.
- d) Het beroep van de vader van de man wordt voor de mannen gebruikt, het beroep van de vader van de vrouw voor de vrouw.

e) Om het veranderend huwelijksgedrag van mannen ten gevolge van de sociale mobiliteit te meten, wordt soms een combinatie toegepast van het beroep van de man en het beroep van zijn vader of schoonvader (of een combinatie van deze drie beroepen) (Grebénik en Rowntree, 1964)⁶.

Er is door verschillende auteurs een duidelijke relatie geconstateerd tussen de status van het beroep en de huwelijksleeftijd: hoe hoger de status van het beroep, hoe hoger de huwelijksleeftijd en omgekeerd, hoe lager de status, hoe lager de huwelijksleeftijd. Dit verband geldt ook wanneer men binnen een beroepsgroep onderscheid maakt naar functies: hoe hoger de functie binnen een beroepsgroep, hoe ouder men is als men huwt.

Over de relatie huwelijksleeftijd-beroepsstatus, heeft Dixon⁸ een andere mening. Volgens haar trouwen in Frankrijk juist de mensen met een hogere status op jongere leeftijd dan mensen met een lagere status. Calot en Deville⁷ hebben eveneens deze omgekeerde relatie in Frankrijk geconstateerd, maar dan alleen binnen de groep «employés et ouvriers». In deze groep huwden de hoger geschoolden eerder dan de lager geschoolden.

Calot en Deville verklaren de iets hogere huwelijksleeftijd van degenen met de laagste status uit hun slechte financiële situatie. Dixon echter geeft voor de door haar bereikte conclusie geen enkele verklaring. De reden van Dixon's afwijkende conclusie ligt waarschijnlijk in de door haar gebruikte maat, namelijk het percentage ongehuwden jonger dan 25 jaar of het percentage ongehuwden van 20-24 jaar. Met name in hogere beroepsgroepen, waarvoor een langdurige scholing is vereist, heeft slechts een minderheid vóór het 25ste levensjaar die opleiding beëindigd. Van deze kleine groep, die al jong een hoge functie uitoefent, huwt het grootste deel direct na beëindiging van de studie zodat de leeftijdsgroep 20-24 jaar een hoog percentage gehuwden vertoont. Bovendien is deze groep - en dus ook het tijdstip van hun huwelijk - niet gelijk verdeeld over de leeftijden 20 tot 24 jaar maar geconcentreerd in de leeftijden 23 en 24 jaar; immers, op nog jongere leeftijden heeft nog praktisch niemand de studie afgesloten en zolang men nog studeert behoort men tot een andere categorie.

Ook McDonald⁹ en Roussel⁹ wijzen op het nadeel dat verbonden is aan het gebruik van het percentage ongehuwden op leeftijd 20-24 jaar als indicator voor de huwelijksleeftijd, met name bij hogere beroepsgroepen (als voorbeeld: de groep van docenten).

Hoge huwelijksleeftijden blijken zowel bij mannen als bij vrouwen vooral voor te komen in de volgende beroepsgroepen:

- Boeren (behalve in de V.S.),
- Hoger kader,
- Vrije beroepen,
- Landarbeiders (behalve in de V.S.),
- Huisbedienden.

De huwelijksleeftijd wordt vooral bij de eerste drie beroepen voornamelijk bepaald door de duur van de opleiding en/of de beschikbaarheid van financiële hulpmiddelen nodig om zelfstandig een bedrijf te kunnen beginnen.

Voor landarbeiders en huisbedienden daarentegen wordt de late huwelijksleeftijd veel meer verklaard door hun slechte financiële en maatschappelijke positie: ze staan aan de rand van de maatschappij (Roussel, Dixon)¹⁰.

Een lage huwelijksleeftijd wordt gevonden bij:

- Vrouwen zonder werk,
- (Industrie-)arbeiders en employés (kantoorbedienden),
- Kleine zelfstandigen,
- Landarbeiders (alleen in de V.S.).

Als verklaring voor hun lage huwelijksleeftijd wordt in de literatuur aangevoerd, dat deze mensen al jong hun intrede hebben gedaan op de arbeidsmarkt en dus al jong financieel zelfstandig zijn. De andere beroepsgroepen hebben een huwelijksleeftijd die tussen deze twee uitersten inligt.

De volgende cijfers geven een zeer globale indicatie van de orde van grootte der verschillen in de huwelijksleeftijden.

In de V.S. variëren de huwelijksleeftijden voor mannen in de verschillende beroepsgroepen tussen circa 21 en 26 jaar, voor vrouwen tussen 19 en 23 jaar.

In Frankrijk huwen mannen, afhankelijk van hun beroepsgroep, tussen hun 22e en 26e jaar, vrouwen tussen hun 20e en 24e jaar.

Voor Groot-Brittannië liggen de cijfers voor mannen in de verschillende beroeps categorieën tussen de 23 en 29 jaar, voor vrouwen tussen de 21 en 25 jaar.

Met betrekking tot de verschillen die per beroepsgroep tussen de huwelijksleeftijd der mannen en die der vrouwen bestaan, kan worden opgemerkt dat zowel in Frankrijk¹¹ als in Groot-Brittannië¹² het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen groter wordt naarmate de beroepsstatus hoger is.

Glick en Landau¹³ daarentegen constateren dat in de V.S. het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen in de hoogste categorieën geringer is dan in de laagste categorieën. Dit verschil kan niet verklaard worden uit de wijze waarop «beroepsstatus» is gemeten: hiervoor is namelijk in alle drie onderzoeken het beroep van de man genomen.

Wat de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in de tijd betreft, heeft men in de 20ste eeuw een algemene daling van de huwelijksleeftijd kunnen constateren, die in alle beroepsgroepen is opgetreden, hoewel niet bij alle in dezelfde mate. De sterke daling (3 à 4 jaar, afhankelijk van periode en regio) is opgetreden bij de beroepen die het laatst trouwden: boeren, hoger kader en vrije beroepen. «Professionals» bijvoorbeeld, trouwden in het begin van deze eeuw gemiddeld op 31,5 jaar, terwijl hun gemiddelde huwelijksleeftijd in 1960, 27,5 jaar bedroeg¹⁴. De geringste daling (1 à 2 jaar) is opgetreden bij die groepen die reeds in het begin der eeuw jong trouwden, met name bij de arbeiders.

Hoewel het bovenbeschreven patroon van verschillen in huwelijksleeftijd tussen de onderscheiden beroepsgroepen is blijven bestaan, zijn de verschillen wel steeds geringer geworden; de huwelijksleeftijden van beroepsgroepen met hogere en die met lagere status komen steeds dichter bij elkaar te liggen. Een mogelijke verklaring voor deze convergentie van de huwelijksleeftijden, kan gevonden worden in de sociale mobiliteit. Als namelijk mensen uit lagere beroepen opklimmen naar hogere, is het mogelijk dat zij toch het huwelijksgedrag van hun groep van «herkomst» blijven behouden en zodoende de gemiddelde huwelijksleeftijd van de nieuwe beroepsgroep met hoge status verlagen. Omgekeerd kunnen mensen uit hogere milieus, die zelf in een lagere beroepsgroep terecht komen, de hogere huwelijksleeftijd van hun oorspronkelijke groep blijven behouden en aldus de daling van de lagere groepen vertragen.

Grebénik en Rowntree hebben onderzocht welke invloed het beroep van de vader heeft op het huwelijksgedrag en speciaal op de huwelijksleeftijd van zijn kind. Bij een vergelijking van de huwelijksleeftijd gemeten naar het beroep van de man en gemeten naar het beroep van de vader, komen ze tot de volgende conclusies:

- In beide gevallen werd in de loop van de jaren het verschil tussen de klassen geringer.
- De huwelijksleeftijd gemeten naar het beroep van de zoon, vertoont een grotere spreiding dan de huwelijksleeftijd van de zoon gemeten naar het beroep van de vader.
- Zonen uit hogere klassen, gemeten naar het beroep van hun vader, trouwen op jongere leeftijd als ze op het moment van trouwen nog niet die

hogere klasse hebben bereikt dan zonen die eerst die klasse willen bereiken en dan pas trouwen.

– Zonen die zelf tot de hoogste groepen behoren en wier vaders ook daartoe behoren, trouwen het laatst, terwijl zonen wier vader uit de laagste klasse afkomstig is en die zelf ook tot de laagste klasse behoren, het vroegst trouwen.

– Zonen uit de laagste klasse, die zelf tot de hoogste klasse zijn gaan behoren, trouwen veel later dan de lagere klassen, maar niet zo laat als de hogere klassen.

– Zonen uit de hogere klassen, die zelf tot de lagere zijn gaan behoren, trouwen veel jonger dan hun groep van herkomst maar iets later dan degenen die tot de laagste groepen behoren.

Sociale beroepsmobiliteit heeft dus wel degelijk invloed op de huwelijksleeftijd: als men stijgt op de sociale ladder stelt men zijn huwelijk meer uit dan de groep waaruit men komt, terwijl omgekeerd als men op de sociale ladder daalt, men jonger trouwt dan de groep van herkomst. Waarschijnlijk geldt ook omgekeerd dat de huwelijksleeftijd invloed heeft op de sociale beroepsmobiliteit. Een huwelijk op jonge leeftijd zou mede een oorzaak kunnen zijn van een daling of een niet verder stijgen op de maatschappelijke ladder.

Om de invloed van de sociale mobiliteit op het huwelijksgedrag van vrouwen te kunnen nagaan, hebben Grebenik en Rowntree het beroep van de vader van de vrouw vergeleken met dat van hun schoonvader. Uit een onderzoek blijkt dat de vrouwen waarvan beide vaders tot de hogere klassen behoren het laatst trouwen. Het een na laatst trouwen vrouwen wier vader tot de hoogste klasse en wier schoonvader tot de laagste klasse behoort. Als derde komen de vrouwen waarvan zowel de vader als de schoonvader uit de laagste klasse komen, terwijl de jongste huwelijksleeftijd voorkomt bij vrouwen wier vader tot de laagste klasse en wier schoonvader tot de hoogste klasse behoren.

De intensiteit naar beroepsgroep vertoont enorme verschillen tussen mannen en vrouwen.

Bij de mannen is de intensiteit recht evenredig met de kwalificatie; beroepsgroepen met hoge status, hetzij door opleiding (hoger kader, vrije beroepen), hetzij door functie (eigenaar, werkgever, zakenlieden), kennen een hoog percentage gehuwden – of een geringer percentage uiteindelijk ongehuwden (globaal 5 tot 10% is uiteindelijk op 45–49-jarige leeftijd nog ongehuwd). Een uitzondering op deze regel vormt de groep landbouwers, die, hoewel zelfstandig, toch een zeer lage intensiteit vertoont.

Dit verschijnsel is zowel geconstateerd in het naoorlogse Frankrijk (volgens Roussel¹⁵ is ongeveer 19% ongehuwd gebleven), voor Zweden (volgens Hajnal¹⁶ is 38% der 30–49 jaar oude boeren ongehuwd) en in veel mindere mate voor Australië, waar 11% van de boeren uiteindelijk ongehuwd is gebleven (McDonald)¹⁷.

De arbeiders en employés en met name de landarbeiders hebben een zeer geringe intensiteit. Het percentage ongehuwden op 45–49-jarige leeftijd varieert van 10 tot 35% (Roussel (1975), McDonald (1974)), terwijl Hajnal (1954a) voor de leeftijdsgroep 30–49 zelfs percentages ongehuwden constateert, die oplopen tot 65%.

De in de 20e eeuw te observeren stijging in de proporties gehuwden, is ook in de verschillende beroepsgroepen terug te vinden. In Australië is de stijging in alle beroepsgroepen ongeveer gelijk opgegaan zodat er geen verandering in de onderlinge verschillen is opgetreden (McDonald (1974), Hajnal (1954a)). Voor Zwitserland en Zweden constateerde Hajnal (1954a) echter, dat de proporties gehuwden onder de boeren zijn afgenomen: dit is de enige groep waarbij zich een dergelijke ontwikkeling heeft afgespeeld. Voor alle andere groepen trad een stijging op die het grootst was onder werknemers en onder hoger opgeleide beroepsgroepen. In Frankrijk trad eveneens een enorme daling op in het percentage gehuwde boeren; deze

daling deed zich ook voor bij de huisbedienden. Daarentegen is er een stijging opgetreden bij de arbeiders en employés, terwijl bij de andere beroepsgroepen nauwelijks verandering in de intensiteit is waar te nemen (Roussel, 1975).

Erg belangrijk voor de hoogte van de intensiteit is de zekerheid van het beroep, de verdiensten die eraan verbonden zijn en het aanzien dat aan een beroep gehecht wordt. Deze aspecten zijn gunstig voor de zelfstandigen en hogere beroepen. Daarentegen is de beroepsonzekerheid groot bij landarbeiders (terwijl voor hen ook het beroepsaanzien gering is), voor mensen werkzaam als huisbediende, als employé in de handel en bij beroepen in de visserij, de bosbouw e.d. Dat boeren, zowel in Frankrijk als in Zweden, vóór de oorlog een hoge intensiteit kenden en na de oorlog een lage, moet vooral verklaard worden uit de onevenwichtigheid van de geslachtsverhoudingen na de Tweede Wereldoorlog op het platteland. Na de oorlog is er ten gevolge van de trek naar de stad van voornamelijk jonge ongehuwde meisjes een mannenoverschot ontstaan op het platteland, hetgeen een drastische verhoging van het percentage ongehuwde mannelijke landbouwers tot gevolg heeft gehad.

Over het algemeen kan men stellen dat de groep van werkende vrouwen in sterkere mate ongehuwd blijft dan de groep van niet-werkende vrouwen; immers, vele vrouwen houden op met werken als ze trouwen of zodra ze kinderen krijgen¹⁸.

Anders dan bij de mannen is de intensiteit bij vrouwen omgekeerd evenredig met de status van hun beroep (McDonald (1974), Roussel (1975), Havens (1973) en Dixon (1970)). Zo vindt men bij vrouwen in vrije beroepen, bij hoger kader, het middenkader en bij geschoolde arbeidsters en employés, hoge percentages ongehuwden in de leeftijd van 45 tot 49 jaar (15–35%). Uitzondering op de algemeen gevonden regel, dat vrouwen in beroepen met een lage status een hoge intensiteit hebben, zijn de landarbeidsters en de dienstmeisjes, waarbij ongeveer 30% ongehuwd blijft. Daarentegen hebben vrouwen zonder werk (circa 98%), boerinnen (circa 95%) en de (kleine) zelfstandigen (circa 95%) een zeer hoge intensiteit. De boerinnen en de kleine zelfstandigen hebben meestal geen eigen bedrijf, maar zijn vaak echtgenote van een man met dat beroep. Door hun huwelijk worden ze tot die beroepsgroep gerekend, ongeacht hun eigen vroegere beroepsgroep of die van hun vader. Vrouwelijke arbeiders blijven na hun huwelijk meer werken dan vrouwelijke employés, wellicht omdat hun verdiensten een welkome en meestal ook een noodzakelijke aanvulling van het gezinsinkomen betekenen. Daarom kent deze beroepsgroep een hoge huwelijksintensiteit. Wat de landarbeidsters betreft, blijkt net als bij de mannen in diezelfde beroepsgroep, de geringe aantrekkelijkheid van het beroep een beletsel bij het vinden van een partner. Bij de dienstmeisjes daarentegen is de ongehuwde staat vaak een vereiste; men is dan ook vaak inwonend.

McDonald merkt op, dat in bepaalde beroepen in Australië alleen ongehuwde vrouwelijke werknemers worden toegelaten: bij de telefonisten is dat bijvoorbeeld het geval. In Nederland geldt iets dergelijks ten opzichte van stewardessen.

Vele auteurs hebben zich afgevraagd waarom vrouwen, werkzaam in de hoogste functies, zo weinig geneigd zijn te trouwen, terwijl mannen in dezelfde beroepsgroep juist in sterke mate huwen. De factor die de hoge intensiteit van de mannen verklaart, namelijk de hoge positie, het hoge inkomen, het aanzien, de zekerheid van inkomen, biedt in het geval van de vrouwen geen verklaring. Dixon (1970), Roussel (1975) en Carter en Glick (1970) stellen, dat juist voor deze vrouwen het huwelijk geen aantrekkelijk alternatief voor hun werk is; zij prefereren daarom het werken boven de huishouding.

Havens (1973) voegt daaraan toe, dat wanneer men het beroep en met name de daaraan verbonden economische beloning, als een statuuselement ziet, de beroepsstatus een factor is die de verschillende niveaus van huwelijksgedrag verklaart. Hoe meer een vrouw verdient in een bepaald beroep, hoe hoger de status die zij heeft, hoe meer zij ook ongehuwd blijft en hoe minder zij

een man zoekt die statusbepalend is. Er is dus een directe relatie tussen wat economisch bereikt is en de ongehuwde staat. Een rol speelt ongetwijfeld ook, dat het hoger kader voor een deel bestaat uit in het onderwijs werkzame vrouwen; hieronder zijn veel per definitie ongehuwd blijvende religieuzen.

5.3. De huwelijksluiting naar opleidingsniveau

Hoewel er door een aantal auteurs van wordt uitgegaan, dat de studie van de nuptialiteit naar opleidingsniveau niet tot wezenlijk andere resultaten leidt dan die welke men verkrijgt door de beroepsgroep tot uitgangspunt te nemen, heeft de relatie tussen het huwelijkspatroon en het opleidingsniveau toch een grote betekenis. Zo is volgens Carter en Glick¹⁹ het opleidingsniveau een beter kenmerk ter differentiëring van het demografisch gedrag omdat het op iedereen toepasbaar is. Wijewickrema²⁰ wijst er bovendien op dat praktisch iedereen op 25-jarige leeftijd de studie heeft voltooid; over het algemeen blijft na het trouwen het opleidingsniveau onveranderlijk, zodat de sociale mobiliteit bij deze variabele een geringere rol speelt bij de meting van het huwelijkspatroon dan bij de beroepsgroepen het geval is.

Evenals bij de beroepsgroepen, is ook bij het opleidingsniveau een direct verband geconstateerd tussen opleidingsniveau en huwelijksleeftijd; zowel mannen als vrouwen huwen later naarmate hun opleidingsniveau hoger is en op jonge leeftijd naarmate men een lagere opleiding heeft genoten.

Wijewickrema²¹, Glick en Carter²² en, in mindere mate Ortmeyer²³ tonen aan dat deze relatie niet rechtlijnig maar U-vormig verloopt. Zowel in België als in de Verenigde Staten trouwen mensen met een redelijke opleiding (personen die tot hun vijftiende of achttiende jaar naar school zijn geweest, in de V.S. veelal «High school-dropouts» het jongst; mensen zonder of met bijna géén opleiding (slechts enkele jaren) en personen met langere opleiding trouwen later, waarbij degenen met de langste opleiding (academici) verreweg het laatst trouwen. Voor Denemarken werd hetzelfde verschijnsel geconstateerd²⁴.

Volgens Calot en Deville²⁵ is het opleidingsniveau van de vrouw de belangrijkste bepalende factor voor de huwelijksleeftijd, niet alleen die van haarzelf, maar ook die van haar man. Uit de resultaten van hun onderzoek blijkt, dat mannen die getrouwd zijn met vrouwen met een hoog opleidingsniveau, ook zelf op hoge leeftijd trouwen, terwijl mannen gehuwd met vrouwen met geringere opleiding op jonge leeftijden huwen. Uit de gegevens van Calot en Deville valt niet op te maken, welk verschil er bestaat tussen de huwelijksleeftijd van beide geslachten.

Glick en Carter²⁶ wijzen erop dat in de V.S. het verschil in huwelijksleeftijd van mannen en van vrouwen met hetzelfde opleidingsniveau afneemt (en wel van 5 tot 2 jaar) naarmate het opleidingsniveau van beiden toeneemt; ook bij de huwelijksleeftijd naar beroep was dat al het geval.

Over eventuele veranderingen die in de loop der tijd zijn opgetreden in de relatie tussen huwelijksleeftijd en opleidingsniveau is weinig bekend. Soms wordt, als het percentage gehuwden in de jongere leeftijdsgroepen op een bepaald opleidingsniveau hoger is dan in oudere leeftijdsgroepen op hetzelfde tijdstip, of in dezelfde leeftijdsgroepen bij oudere generaties op een vroeger tijdstip geconcludeerd dat er meer op jongere leeftijd wordt gehuwd en dat dientengevolge de huwelijksleeftijd is gedaald. Naast een algemene daling in de huwelijksleeftijd hebben Wijewickrema²⁷ en Hajnal²⁸ voor respectievelijk België en Zweden geconstateerd dat bij de groepen met de hoogste opleiding – in het bijzonder bij vrouwen – de toeneming van de percentages gehuwden het grootst was.

Ortmeyer²⁹ zag deze verschuiving tussen 1940 en 1960 ook optreden in de V.S.; de daling van het percentage ongehuwden bij de hoogst opgeleiden en speciaal bij vrouwen, wordt door hem niet alleen aan de algemene daling, maar vooral aan een generatie-effect toegeschreven. Voor mensen met alleen lagere-schoolopleiding is in de V.S. nauwelijks een daling in de percentages ongehuwden waar te nemen.

Mannen blijken meer in het huwelijk te treden naarmate hun opleidingsniveau hoger is, constateren Carter en Glick³⁰ voor de V.S. en Hajnal³¹ voor

Zweden. Voor een vroegere periode constateerden Glick en Carter³² en, meer recent voor België, Wijewickrema³³, dat evenals bij de huwelijksleeftijd de curve enigszins U-vormig verloopt. Spreitzer³⁴ constateerde voor de U.S.A. eveneens dit verloop.

Mannen met hogere en middelbare opleidingen huwen het meest, mannen met geringe en mannen met de hoogste opleiding huwen in mindere mate. Intensiteit en lokalisatie lijken hier dus samen te gaan. Echter, onder de groep met universitaire opleiding bevinden zich veel priesters, die per definitie ongehuwd zijn. Na de eliminatie van deze laatste groep uit de categorie der academici, constateert Wijewickrema dat de hoogst geschoolden eveneens een hoge intensiteit kennen.

In de loop der tijd is voor alle onderwijsniveaus, zowel in Zweden, België als in de V.S., het percentage uiteindelijk ongehuwd blijvende personen afgenomen. Dit geldt het sterkst voor de hoogst geschoolden; de percentages voor de minst geschoolden zijn ongeveer gelijk gebleven. Alleen tussen 1940 en 1950 is in de V.S. de intensiteit der huwelijksluiting meer toegenomen bij mannen met een high-school-opleiding.

Vrouwen met lagere en middelbare schoolopleidingen hebben de hoogste huwelijksintensiteit terwijl vrouwen zonder opleiding in mindere mate en vrouwen met de hoogste opleiding het minst in het huwelijk treden. Wel ziet men de laatste jaren bij jongere generaties hoog opgeleide vrouwen een duidelijk ander huwelijksgedrag ontstaan. Reeds op jongere leeftijd zijn nu, in vergelijking met oudere generaties, al aanzienlijke percentages gehuwden te constateren, wat erop wijst dat de uiteindelijke intensiteit bij hen veel hoger zal worden dan voorheen het geval was bij vrouwen met hoge opleidingsniveaus. Vermoedelijk hangt dit samen met de veranderende houding ten opzichte van gehuwde werkende vrouwen, waarvan met name de hoogst opgeleiden profiteren³⁵.

Ook bij de andere opleidingsniveaus is een daling in de proporties ongehuwden opgetreden, zij het in veel mindere mate dan bij de eerstgenoemde groep.

5.4. De huwelijksluiting naar inkomen

Het vergelijken van het huwelijksgedrag van personen met een verschillend inkomen is een problematische zaak, doordat het inkomen van een persoon zich in de loop der jaren kan wijzigen. Deze wijziging – in de produktieve levensjaren gewoonlijk een stijging – wordt veroorzaakt door factoren als de inflatie en de welvaartsstijging, maar vooral door het feit, dat het inkomen vaak toeneemt met de leeftijd door promotie of leeftijdsgebonden salariering. Hoewel de hogere schollingsgraad onder de jongeren in dit opzicht nivellerend werkt, zijn toch onder de oudere leeftijdsgroepen de personen met hogere inkomens sterker vertegenwoordigd. In deze oudere leeftijdsgroepen zitten tegelijk meer personen die op hogere leeftijden zijn gehuwd ten gevolge van de dalende tendens die de huwelijksleeftijd sedert het begin van deze eeuw heeft getoond. Op basis van deze samenhang tussen hoge leeftijd/hog inkomensniveau en oudere geboortegeneratie/hogere huwelijksleeftijd zou men licht de conclusie kunnen trekken, dat personen met hogere inkomens op latere leeftijd in het huwelijk treden dan personen met lagere inkomens. Een uitspraak over het verschil in huwelijksleeftijd tussen de onderscheiden inkomensgroepen is alleen mogelijk als men de relatie huwelijksleeftijd/inkomensniveau bestudeert binnen een geboortegeneratie. Deze overwegingen gaan vanzelfsprekend ook op voor de relatie tussen inkomensniveau en huwelijksintensiteit.

Een analyse van de relatie tussen inkomensniveau en huwelijksleeftijd c.q. huwelijksfrequentie, wordt door de meeste auteurs ook minder zinvol geacht dan een analyse die zich op het beroepsniveau der betrokkenen richt vanwege de al vermelde veelvuldig optredende wijzigingen in het inkomen in de loop van het leven. Bovendien heeft het onderzoek van het huwelijksgedrag naar inkomensgroepen in de V.S. steeds betrekking op het eigen inkomen, niet op dat van de echtgenoot of echtgenote, noch op het gezinsinkomen. Voor de huwelijksluiting kan echter het gezinsinkomen van groter

belang zijn dan alleen het inkomen van de man of de vrouw. De hier besproken resultaten van onderzoek naar de relatie huwelijkssluiting/inkomensniveau moeten dan ook met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Amerikaanse onderzoekingen laten over het algemeen een positief verband zien tussen huwelijksleeftijd en inkomen; mensen met lagere inkomens huwen op jongere leeftijd dan personen met hogere inkomens. Glick en Landau³⁶ en – in navolging – Winch en Greer³⁷, maken in onderzoek onderscheid tussen mannen die langer en mannen die korter dan vijf jaar zijn gehuwd; bij hen die kort geleden in het huwelijk zijn getreden, blijkt het positief verband inkomen/huwelijksleeftijd zeer sterk te zijn terwijl bij hen die langer geleden zijn getrouwd, het verband minder direct is. De stijging van het inkomen in de loop der jaren heeft hier tot gevolg gehad, dat personen met de allerlaagste inkomens niet meer de laagste huwelijksleeftijd hebben.

Wat betreft de vrouwelijke bevolking, constateren Carter en Glick³⁸ dat niet de vrouwen in de hoogste inkomenscategorie, maar die met het op één na hoogste inkomen de hoogste huwelijksleeftijd hebben; de schrijvers vermoeden dat dit te maken heeft met het feit dat de eerstgenoemde groep geen inkomen uit arbeid maar uit een erfenis, legaat of iets dergelijks geniet. Zowel voor mannen als vrouwen werd in België een U-vormige relatie geconstateerd tussen gezinsinkomen en huwelijksleeftijd; voor Finland en Denemarken werd dit verband sterk benaderd³⁹.

Ook de huwelijksintensiteit vertoont een duidelijk verband met het inkomen. Bij de mannen is dat verband positief; hoe hoger het inkomen, hoe hoger de huwelijksintensiteit, hoe lager het inkomen des te groter is het percentage nooit-gehuwde mannen (Carter en Glick⁴⁰). Bij vrouwen daarentegen is er een positief verband tussen het percentage ongehuwden op 45-49-jarige leeftijd en het inkomen (Carter en Glick⁴¹ en Havens⁴²).

Ook bij de huwelijksintensiteit constateren Carter en Glick één uitzondering op de over het algemeen positieve relatie tussen het inkomensniveau der vrouwen en het percentage vrouwen, dat ongehuwd blijft; niet de vrouwen met de hoogste maar die met de op één na hoogste inkomens huwen in de geringste mate. Waarschijnlijk speelt hier dezelfde factor een rol als bij de huwelijksleeftijd het geval was. Wanneer men bij de vrouwelijke bevolking binnen beroepsgroepen de relatie tussen het inkomensniveau en het percentage ongehuwden bestudeert, blijkt eveneens van een positieve relatie sprake te zijn. Havens merkt op dat daardoor de suggestie gewekt wordt, dat met name het inkomen der vrouw van cruciaal belang kan zijn voor de verklaring van het huwelijksgedrag der vrouwen⁴³.

De hier besproken publikaties over de huwelijkssluiting naar kerkelijke gezindte hebben betrekking op het overwegend katholieke België⁴⁴, op de overwegend protestantse staat Iowa in de V.S.⁴⁵, op Australië waar eveneens de protestanten in de meerderheid zijn⁴⁶ en op een drietal regio's in de U.S.A.⁴⁷.

Omdat de samenstelling naar kerkelijke gezindte in de genoemde gebieden nogal verschilt, zijn door de auteurs niet steeds dezelfde indelingen aangehouden. De gemakkelijkst te classificeren groep is die der rooms-katholieken; voor België onderscheiden Henryon en Lambrechts binnen de r.k.-kerk ook nog groeperingen naar de mate van hun kerkgebondenheid.

De protestanten vormen een zeer heterogene groep. In de op Iowa betrekking hebbende studie, worden ze alleen onderverdeeld in al of niet kerkgebonden protestanten, terwijl in het Australische onderzoek alle protestantse kerkgenootschappen ter sprake komen, maar in het bijzonder de anglicanen, de methodisten en de presbyterianen.

Degenen die niet tot de rooms-katholieken of de protestanten behoren, worden veelal samengevoegd in een restgroep; in België zijn dat de niet-katholieken (protestanten en onkerkelijken), in Iowa de niet-kerkgebonden (niet-kerkgebonden protestanten en onkerkelijken), in Australië zijn personen zonder godsdienst en personen die geen godsdienst hebben opgegeven, afzonderlijk bestudeerd.

5.5. De huwelijkssluiting naar kerkelijke gezindte

Over de huwelijksintensiteit naar religie worden alleen door Spreitzer cijfers gegeven; zowel voor mannen als vrouwen blijkt het percentage ongehuwd blijvende personen bij de rooms-katholieken duidelijk hoger te liggen dan bij protestanten het geval is.

Voor België hebben Henryon en Lambrechts een duidelijk verband geconstateerd tussen de mate van kerkgebondenheid en de huwelijksleeftijd: naarmate men zich meer verbonden voelt met de kerk, trouwt men op oudere leeftijd, naarmate men zich minder met de kerk verbonden voelt, treedt men vroeger in het huwelijk. De groep niet-katholieken heeft dan ook de laagste huwelijksleeftijd. Wanneer men in deze laatste groep het verloop van de huwelijkssluiting naar leeftijd meer genuanceerd beziet, blijkt zich op jonge en op oude leeftijd een piek voor te doen. Deze wordt wellicht veroorzaakt door de verschillende samenstelling van de groep in die zin, dat het de niet-kerkelijken zijn die vroeg in het huwelijk treden en de protestanten die de piek op oudere leeftijd veroorzaken.

Henryon en Lambrechts beschouwen de kerkelijke gezindte – met de sociale status – als de belangrijkste bepalende factor voor de hoogte van de huwelijksleeftijd. Daarentegen stelt McDonald⁴⁸ dat het duidelijk is dat de kerkelijke gezindte in Australië, zowel in de vorige als in deze eeuw, een onbelangrijke factor is geweest voor de bepaling van de huwelijksleeftijd.

In Australië zijn de huwelijksleeftijden voor alle kerkelijke gezindten ongeveer even hoog, behalve voor de anglikanen die iets jonger huwen; een vergelijking van de huwelijksleeftijd naar gemeentegrootte laat echter duidelijk uitkomen dat de gemeente-grootte en niet de kerkelijke gezindte hiervoor verantwoordelijk is. De lagere huwelijksleeftijd van de anglikanen is terug te voeren op het feit dat zij voornamelijk in kleinere steden en op het platteland wonen waar men jonger huwt dan in de grote stedelijke agglomeraties.

In Iowa vertonen de katholieken de hoogste huwelijksleeftijd, gevolgd door de kerkgebonden protestanten. De niet-kerkelijken trouwen op de jongste leeftijden. Burchinal en Chancellor⁴⁹ wijten de hogere huwelijksleeftijden van de katholieken aan het feit dat deze groep in Iowa een minderheid vormt.

De rooms-katholieken zijn een homogene groep en de rooms-katholieke kerk is sterk gekant tegen gemengde huwelijken; daarom is het vinden van een partner binnen de eigen geloofsgemeenschap vrij moeilijk. Daarentegen vormen de protestanten het grootste deel van de bevolking van Iowa, zodat er voor hen een ruimere keus is. Men weet echter niet of binnen de erg heterogene groep der protestanten nog verschillen bestaan in huwelijksleeftijd.

Zowel in Australië als in Iowa wordt waargenomen dat de percentages ongehuwden op alle leeftijden (d.w.z. t/m de 25-29 jarigen) bij de rooms-katholieken hoger zijn dan bij de andere godsdienstige groeperingen; waarschijnlijk zijn het de religieuzen die de percentages der rooms-katholieken zo sterk doen uitsteken boven die van de andere groepen.

5.6. De huwelijkssluiting naar urbanisatiegraad van de woongemeente

Op verschillende wijzen kan de urbanisatiegraad van een bepaalde gemeente vastgesteld worden; door het inwonertal als uitgangspunt te nemen ofwel door acht te slaan op de mate waarin de bevolking van een gemeente al of niet kenmerken van een agrarische of industriële samenleving vertoont. Beide soorten van indelingen kan men in de hier besproken studies tegenkomen.

Aangezien er op het platteland relatief veel boeren wonen, die op late leeftijd in het huwelijk treden, kan men op het platteland een hogere huwelijksleeftijd verwachten dan in de steden. Deze verwachting blijkt echter niet zonder meer overal op te gaan. In de verschillende landen bestaat grote verscheidenheid in de relatie tussen de huwelijksleeftijd en de urbanisatiegraad. Het is dan ook moeilijk om enkele algemene karakteristieken aan te geven. Met name de oudste periodes vertonen een beeld dat geheel tegenovergesteld is aan het hierboven beschreven verwachte patroon: op het platteland huwt men jonger dan in de steden – het verschil in huwelijksleeftijd kan méér dan één jaar bedragen. Voor Frankrijk is dit verschijnsel tot de

Tweede Wereldoorlog duidelijk waarneembaar (Roussel⁵⁰), voor de V.S. tot 1960 (Rele⁵¹). Ook McDonald⁵² meldt voor Australië dat men op het platteland jonger huwt.

De ommekeer is teweeggebracht doordat de huwelijksleeftijd van de plattelandsbevolking, in tegenstelling tot die van de andere bevolkingsgroepen, niet of slechts in heel geringe mate daalde. Deze geringe daling van de huwelijksleeftijd gold, behalve in de V.S., voornamelijk de mannen; de mannelijke plattelandsbevolking werd geconfronteerd met een enorme trek van jonge ongehuwde vrouwen naar de steden, waardoor er op het platteland een mannenoverschot ontstond en mannen hun huwelijk moesten uitstellen⁵³.

De economische stagnatie aan het begin der vijftiger jaren, heeft in de V.S. voor beide geslachten genoodzaakt tot uitstel. De depressie van 1957-1958 trof vooral de steden en heeft geleid tot een massale terugkeer naar het platteland van ongehuwde mannen en vrouwen. Op het platteland zag men geen mogelijkheid meer de lage huwelijksleeftijd te handhaven: daalde tussen 1940 en 1950 de huwelijksleeftijd op het platteland nog in geringe mate, tussen 1950 en 1960 was er sprake van een stijging⁵⁴.

In vele landen zijn na de Tweede Wereldoorlog de definities van de begrippen platteland, landelijke gemeenten etc., maar soms ook die van steden en agglomeraties herzien; de bevolking van de landelijke gemeenten komt nu steeds meer overeen met de zuiver-agrarische bevolking. Dientengevolge vertonen de meeste landelijke gebieden momenteel hoge, soms zelfs de hoogste huwelijksleeftijden: dat is bijvoorbeeld het geval in de V.S.⁵⁵, in Frankrijk⁵⁶, in België⁵⁷, terwijl het in Denemarken en Finland voor de mannen geldt⁵⁸. In Australië daarentegen blijven de laagste huwelijksleeftijden op het platteland voorkomen, maar daarnaast zijn er wel hoge percentages ongehuwde mannen in alle, dus ook de jonge leeftijdsklassen, op het platteland, ten gevolge van een mannenoverschot.

Naast het platteland zijn het de grote steden (metropolen en agglomeraties) waar men laat in het huwelijk treedt; dit gaat met name op voor de vrouwen. De redenen daarvan liggen zowel in het grote vrouwenoverschot als in de sociale status van de vrouwen; in grote steden hebben de vrouwen over het algemeen een hoger opleidingsniveau, een hoger inkomen en hogere beroepen dan op het platteland en deze factoren correleren allen positief met een hoge huwelijksleeftijd⁵⁹. In de V.S. is juist in de grote steden de grootste daling van de huwelijksleeftijd opgetreden, zodat men daar nu op jonge leeftijd huwt. Ook in Australië heeft zich in de grote steden een wijziging voltrokken in de percentages ongehuwde mannen op de jonge leeftijden (20-29 jaar); sinds 1961 zijn de vroeger geringe percentages ongehuwde mannen enorm gestegen, voornamelijk ten gevolge van de grote stroom ongehuwde mannelijke immigranten die zich in de steden vestigde. Wel kwam er hierdoor meer evenwicht in de geslachtsverhoudingen in de steden; tot een verlaging van de huwelijksleeftijd of de percentages ongehuwden bij de vrouwen heeft dit echter niet geleid. In plaats daarvan is een stijging van de percentages ongehuwde mannen opgetreden. Hieruit blijkt duidelijk dat de geslachtsverhoudingen alleen niet het huwelijksgedrag kunnen verklaren; andere factoren, als een hoge sociale status of verschillen in status tussen huwbare mannen en vrouwen, zijn evenzeer van belang⁶⁰.

De laagste huwelijksleeftijd doet zich zowel in Frankrijk als in de V.S. voor in de kleine en middelgrote steden, de «rural-non-farm gemeenten» in de V.S., de steden met minder dan 100.000 inwoners in Frankrijk. In België blijkt de gemeentegrootte nauwelijks van invloed te zijn op de huwelijksleeftijd; er zijn ook weinig gebieden die nog een echt agrarisch karakter hebben⁶¹.

Algemeen wordt geconstateerd dat de huwelijksintensiteit der mannen in de steden hoger is dan op het platteland, terwijl vrouwen in de steden in sterkere mate ongehuwd blijven dan op het platteland. Dit wordt vooral verklaard uit het mannenoverschot op het platteland en het vrouwenoverschot in de steden⁶². Daarnaast speelt bij de verklaring van de intensiteit van de

vrouwen ook de grote diversiteit aan werk- en carrièremogelijkheden in de steden en het ontbreken ervan op het platteland een rol⁶³.

Volgens Lepiae⁶⁴ zijn er in de meer verstedelijkte gemeenten in België minder ongehuwden dan in de kleine gemeenten die een meer ruraal karakter hebben omdat in de eerste groep meer werkgelegenheid is en er hogere lonen uitbetaald worden; daardoor zijn ook de trouwmogelijkheden in deze gemeenten groter⁶⁵.

Voor de V.S. constateerden Carter en Glick⁶⁶ op het platteland een lage huwelijksintensiteit bij de mannen en een hoge bij de vrouwen terwijl in de grote steden beide geslachten hoge percentages ongehuwden kennen. De laagste proporties ongehuwden zijn te vinden in de zogenaamde «Urban fringes of metropolitan areas», de «residential areas». Naarmate plaatsen kleiner worden, neemt in de V.S. het percentage ongehuwde mannen toe en het percentage ongehuwde vrouwen af.

Hajnal constateerde zowel voor Zweden, Denemarken en de V.S. als voor Australië en Nieuw Zeeland dat de huwelijksintensiteit der mannen hoog is in de steden en laag is op het platteland, terwijl zich bij de vrouwen de omgekeerde situatie voordoet⁶⁷.

McDonald constateerde voor Australië echter grote verschillen in de huwelijksintensiteit der vrouwen in de afzonderlijke grote steden; deze verschillen zijn een gevolg van andere geslachtsverhoudingen, van huisvestingsproblemen en van de werkgelegenheidssituatie voor de vrouwen.

Voor wat betreft de ontwikkeling in de tijd, valt steeds een daling in de percentages ongehuwden te constateren. In Australië en Nieuw Zeeland hield deze daling in de verschillende categorieën gelijke tred, zodat het patroon niet veranderde, in Zweden, de V.S. en Denemarken was de daling in de steden echter groter dan op het platteland, zodat de verschillen tussen stad en land voor de vrouwen werden verkleind en voor de mannen werden vergroot⁶⁸.

Een vergelijking tussen verschillende landen van regionale variaties in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd – hetzij op basis van landsdelen, hetzij op basis van administratieve eenheden – krijgt pas betekenis wanneer aan een regio een bepaalde socio-economische of culturele inhoud gegeven wordt. In het huwelijksgedrag van een regio wordt aldus gedeeltelijk de socio-economische structuur van een gebied weerspiegeld. Met name de beroepsstructuur en de urbanisatiegraad van de regio worden in dit verband van belang geacht. Zo constateert Roussel⁶⁹ dat ondanks de grote regionale verschillen, eenzelfde beroepsgroep in de diverse onderscheiden regio's weinig verschil in huwelijksintensiteit vertoont. De verschillen in huwelijksintensiteit tussen de regio's zijn dus terug te voeren op de beroepsstructuur. Hetzelfde kan echter niet gezegd worden van de localisatie; zelfs na eliminatie van het verschil in beroepsstructuur blijven zich enorme verschillen voordoen tussen de regio's.

Carter en Glick⁷⁰ verklaren de late huwelijksleeftijd in het noordoosten van de V.S. en de vroege huwelijksleeftijd in het zuiden uit het feit dat het noordoosten een in hoge mate verstedelijkt gebied is en het zuiden een veel meer agrarisch karakter heeft.

Een afdoende verklaring voor de verschillen in huwelijksgedrag tussen de regio's kan echter door de sociaal-economische variabelen alleen niet gegeven worden; waarschijnlijk zijn er een aantal andere factoren die van invloed zijn op het verschillend huwelijksgedrag. Te denken valt daarbij onder andere aan de «availability of mates»; de vraag of er voor mannen en vrouwen in een bepaalde sociaal-economische categorie voldoende partners voorhanden zijn. Ook factoren als de beroepsactiviteit van vrouwen, de sociale controle en de mate waarin samenwonen wordt getolereerd, beïnvloeden het huwelijksgedrag.

De literatuur betreffende differentieel huwelijksgedrag is nogal gevarieerd en moeilijk te vergelijken, omdat enerzijds voor de classificatie van sociaal-

5.7. Huwelijksluiting naar regio

5.8. Conclusie

economische categorieën steeds andere definities worden gebruikt, anderzijds de huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd op verschillende wijze worden bepaald en op andere perioden of generaties betrekking hebben. Niettemin zijn er een aantal algemene tendensen waar te nemen.

De huwelijksintensiteit bij mannen blijkt hoger te zijn naarmate de sociaal-economische status hoger is, men minder kerkgebonden is en wanneer men in kleine en middelgrote steden woont. Bij vrouwen geldt ten aanzien van de variabelen religie en grootte van woonplaats hetzelfde, ten aanzien van de variabele economische status het tegenovergestelde.

Zowel bij mannen als vrouwen vertoont de huwelijksleeftijd een positief verband met de sociaal-economische status, de mate van kerkgebondenheid en de grootte van de woonplaats, met uitzondering van het platteland waar mannen juist huwen op de oudste leeftijden.

De algemeen waargenomen daling van de huwelijksleeftijd en stijging van de huwelijksintensiteit heeft zich nagenoeg bij elke categorie voorgedaan, zij het niet bij ieder in dezelfde mate. De groepen die vroeger op de oudste leeftijden huwden en de groepen die in de geringste mate in het huwelijk traden, hebben de grootste wijzigingen ondergaan. Zij huwen nu zoveel jonger en frequenter dan vroeger, dat hun huwelijkspatroon dat van de andere groepen steeds meer benadert.

Het is zinvol de periode vóór de Tweede Wereldoorlog te scheiden van de periode erna. Vóór de Tweede Wereldoorlog waren de wijzigingen in het huwelijkspatroon van geringe omvang en werd de waargenomen tendens, zeker bij transversale waarnemingen, onderbroken door de invloed van de depressie. Na 1945 heeft de toename van de welvaart een versnelde voortzetting van de daling van de huwelijksleeftijd en van de stijging van de huwelijksintensiteit mogelijk gemaakt. Naast een vermindering van de verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksintensiteit tussen de onderscheiden categorieën, heeft zich met name aan het eind der zestiger jaren, een concentratie van de huwelijksluiting in de leeftijdsklasse 20-24 jaar voorgedaan.

De variabele opleidingsniveau moet als de meest discriminerende factor ten aanzien van het huwelijksgedrag worden beschouwd. Het opleidingsniveau is namelijk in steeds grotere mate bepalend voor het latere beroep en inkomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het huwelijkspatroon volgens deze drie variabelen min of meer hetzelfde is. Bovendien biedt deze variabele bij differentiële analyse een meet- en classificatievoordeel. Immers, iedereen kan ingedeeld worden in een categorie naar opleidingsniveau, ongeacht of men wel of niet werkt, wel of geen inkomen geniet, ongeacht de status van echtgenoot of vader. Opleidingsniveau is op iedereen van toepassing. Al verschillen het schooltype en de aard der diploma's van het ene land tot het andere, de resultaten blijven toch redelijk vergelijkbaar. Met behulp van een indeling naar aantal jaren scholing kan men nog gemakkelijker tot vergelijkingen komen. Ook kan men stellen dat nagenoeg iedereen op het 25ste levensjaar zijn opleiding heeft voltooid. Na die leeftijd zal er slechts weinig verandering in het opleidingsniveau optreden. De mobiliteit in deze variabele is in het latere leven gering, hetgeen van de variabelen beroep en inkomen niet gezegd kan worden.

Noten

- ¹ Frinking G. A. B., en F. W. A. van Poppel, op. cit., 1976.
- ² Hoog C. de, Partnerkeuze. Interimrapporten Censustranscriptieën, SISWO, Amsterdam, 1974.
- ³ McDonald P. F., Marriage in Australia. Age at first marriage and proportions marrying, 1860-1971. Australian Family Formation Project, Monograph no. 2, Canberra, 1974.
- ⁴ Roussel L., La nuptialité en France suivant les régions et les catégories socio-professionnelles. Population, 1971, Vol. 26 no. 6 (nov./dec.), pp. 1029-1055.
- ⁵ Grebenik E., en G. Rowntree, Factors associated with the age at marriage in Britain. Proceedings of Royal Society of London. Serie B. Biological Sciences. 159 (97), 1964, pp. 178-197.
- ⁶ Dixon R. B., op. cit., 1970.
- ⁷ Calot G., en J. C. Deville, Nuptialité et fécondité suivant le milieu socioculturel. Economie et statistique, nr. 27, octobre 1971, pp. 3-42.
- ⁸ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁹ Roussel L., Le mariage dans la société française contemporaine. Faits de population, données d'opinion. INED, PUF, Travaux et Documents, Cahier no. 73, Paris, 1975.
- ¹⁰ Roussel L., en R. B. Dixon, op. cit., resp. 1975 en 1970.
- ¹¹ Calot G., en J. C. Deville, op. cit., 1971.
- ¹² Grebenik E., en G. Rowntree, op. cit., 1964.
- ¹³ Glick P. C. en E. Landau, Age as a factor in marriage. Am. Sociol. Rev., Vol 15, 1950, nr. 4, pp. 517-529.
- ¹⁴ Grebenik E., en G. Rowntree, op. cit., 1964.
- ¹⁵ Roussel L., op. cit., 1975.
- ¹⁶ Hajnal J. (a), Analysis of changes in the marriage patterns by economic groups. Am. Sociol. Rev., 1954, 19, pp. 295-302.
- ¹⁷ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ¹⁸ Carter H. en P. Glick, Marriage and divorce. A social and economic study. Cambridge, Mass. Harvard. U.P. 1970;
- ¹⁹ Dixon R. B., op. cit., 1970;
- ²⁰ Havens E. M., Women, Work and Wedlock: a note on female marital patterns in the U.S. Am. Journal of Sociology, 78 (1973), 4 pp. 975-981;

- ²¹ McDonald P. F., op. cit., 1974;
- ²² Roussel L., op. cit., 1975.
- ²³ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ²⁴ Wijewickrema S., Nuptialité et instruction. Population et Famille, 1973-2, 29, pp. 1-23.
- ²⁵ Wijewickrema S., op. cit., 1973.
- ²⁶ Glick P. C. en H. Carter, Marriage patterns and educational level. Am. Sociol. Rev., Vol 23, 1958, nr. 3, pp. 294-300.
- ²⁷ Ortmeyer C., Educational attainment as a selective factor in marital status transition in the U.S.A. Demography, Vol 4 (1967), nr. 1, pp. 108-126.
- ²⁸ U.N., Economic Survey of Europe in 1974, Part II, Post-war demographic trends in Europe and the outlook until the year 2000. New York, 1975.
- ²⁹ Calot G. en J. C. Deville, op. cit., 1971.
- ³⁰ Glick P. C. en H. Carter, op. cit., 1958.
- ³¹ Wijewickrema S., op. cit., 1973.
- ³² Hajnal J. (b), Differential changes in marriage patterns. Am. Sociol. Rev., 1954, 19, pp. 148-154.
- ³³ Ortmeyer C., op. cit., 1967.
- ³⁴ Carter H., en P. Glick, op. cit., 1970.
- ³⁵ Hajnal J., op. cit., 1954b.
- ³⁶ Glick P. C. en H. Carter, op. cit., 1958.
- ³⁷ Wijewickrema S., op. cit., 1973.
- ³⁸ Spreitzer E. en L. E. Riley, op. cit., 1974.
- ³⁹ Wijewickrema S., op. cit., 1973;
- ⁴⁰ Hajnal J., op. cit., 1954b;
- ⁴¹ Ortmeyer C., op. cit., 1967;
- ⁴² Glick P. C. en H. Carter, op. cit., 1958;
- ⁴³ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ⁴⁴ Glick P. C. en E. Landau, op. cit., 1950.
- ⁴⁵ Winch R. F. en J. A. Graer, The uncertain relation between early marriage and marital stability: a quest for relevant data. Acta Sociologica, 8, (1-2, 1964), pp. 83-97.
- ⁴⁶ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ⁴⁷ U.N., op. cit., 1975.
- ⁴⁸ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ⁴⁹ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ⁵⁰ Havens E. M., op. cit., 1973.
- ⁵¹ Havens E. M., op. cit., 1973.
- ⁵² Henryon C. en E. Lambrechts, Le mariage en Belgique. Bruxelles, 1968.

- ⁵³ Burchinal L. G. en L. E. Chancellor, Social Status, religious affiliation and ages at marriage. Marriage and family living, 1963, 25, pp. 219-221.
- ⁵⁴ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁵⁵ Spreitzer E. en L. E. Riley, op. cit., 1974.
- ⁵⁶ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁵⁷ Burchinal L. G. en L. E. Chancellor, op. cit., 1963.
- ⁵⁸ Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁵⁹ Rele J. R., Trends and differentials in the American age at marriage. Mil. Mem. Fund Quart., 1965, 18, pp. 219-234.
- ⁶⁰ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁶¹ Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁶² Rele J. R., op. cit., 1965.
- ⁶³ Rele J. R., op. cit., 1965.
- ⁶⁴ Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁶⁵ U.N., op. cit., 1975.
- ⁶⁶ U.N., op. cit., 1975.
- ⁶⁷ McDonald P. F., op. cit., 1974 en Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁶⁸ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁶⁹ Henryon C. en E. Lambrechts, op. cit., 1968.
- ⁷⁰ Hajnal J., op. cit., 1954;
- ⁷¹ McDonald P. F., op. cit., 1974;
- ⁷² Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁷³ McDonald P. F., op. cit., 1974.
- ⁷⁴ Lepiae C., Cellbacy in Belgium: a preliminary study. Acta Sociologica, 8, (1-2, 1964), pp. 15-26.
- ⁷⁵ Lepiae maakt geen onderscheid tussen mannen en vrouwen zodat het niet duidelijk is of dit verschijnsel zich voor beide geslachten voordoet. Opvallend is dat Lepiae i.t.t. Henryon en Lambrechts wel een onderscheid maakt tussen agrarische en meer verstedelijkte gebieden.
- ⁷⁶ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.
- ⁷⁷ Hajnal J., op. cit., 1954b.
- ⁷⁸ Hajnal J., op. cit., 1954b.
- ⁷⁹ Roussel L., op. cit., 1975.
- ⁸⁰ Carter H. en P. Glick, op. cit., 1970.

6. Differentiële huwelijksluiting in Nederland volgens de Algemene Volkstelling van 1971

6.1. Inleiding

Bij de Algemene Volkstelling van 28 februari 1971 zijn twee soorten van gegevens verzameld welke het mogelijk maken ook voor Nederland na te gaan of in de achter ons liggende jaren in de onderscheiden groepen der bevolking nog van verschillen in het huwelijkspatroon sprake is geweest.

Allereerst kan gebruik worden gemaakt van gegevens die voor een aantal sociale categorieën der bevolking (kerkelijke gezindten, sociale beroepsgroepen, naar opleiding onderverdeelde groepen etc.) een overzicht geven van de samenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat in onderling verband; daarmee kan, zoals ook in hoofdstuk 4 is gebeurd (zij het minder uitgebreid) een beeld worden gegeven van de verschillen in huwelijksfrequentie in een aantal geboortegeneraties.

Van groter belang, door het unieke karakter, zijn echter de gegevens welke in de Statistiek der bestaande huwelijken verzameld zijn over de echtparen waarvan beide partners ten tijde van de Volkstelling samenwoonden; met behulp van deze gegevens kan de revolutionaire daling der huwelijksleeftijd die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland is opgetreden, tamelijk nauwkeurig voor subgroepen uit de bevolking worden onderzocht. De mogelijkheden tot verklaring worden daarmee vanzelfsprekend duidelijk vergroot.

In het nu volgende houden wij ons voornamelijk bezig met de gegevens die over de bestaande huwelijken gepubliceerd zijn. Allereerst moet echter de eerstgenoemde soort van gegevens nog kort worden besproken.

Bij de analyse van het huwelijkspatroon van subpopulaties binnen de totale Nederlandse bevolking met behulp van de gegevens omtrent de samenstelling naar leeftijd en burgerlijke staat hebben wij ons primair gericht op een viertal variabelen, te weten de kerkelijke gezindte waartoe men behoort, de sociale groep, het opleidingsniveau (en de combinatie van beide variabelen) en de urbanisatiegraad van de woongemeente¹. Binnen elk van deze variabelen zijn een aantal categorieën onderscheiden voor elk waarvan de samenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat bekend is. De gegevens over de samenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat van de verschillende kerkelijke gezindten zijn afkomstig uit de steekproef 1 op 10 ($\times 10$) en hebben betrekking op 11 kerkgenootschappen. De gegevens met betrekking tot de sociale groep en het opleidingsniveau zijn afkomstig uit de integrale telling en bevatten achtereenvolgens 20 en 13 categorieën. De indeling der bevolking naar burgerlijke staat en urbanisatiegraad der woongemeente betreffen een 12-tal groepen van gemeenten; het door ons gebruikte materiaal is echter afkomstig uit de lopende statistiek en heeft betrekking op 1-1-1976. Bij zowel kerkelijke gezindte als urbanisatiegraad is de bevolking ingedeeld in 5-jaarlijkse leeftijdsgroepen; bij opleidingsniveau en sociale groep is tot 35 jaar een 5-jaarlijkse, daarna een 10-jaarlijkse onderverdeling aangehouden.

Voor de verschillende subcategorieën die binnen de 4 genoemde variabelen zijn te onderscheiden, berekenen wij het percentage ooit-gehuwde mannen dan wel vrouwen binnen een bepaalde leeftijdscategorie door de proportie nooit-gehuwden op deze leeftijd (= nooit-gehuwden gedeeld door het totaal der leeftijdscategorie) in mindering te brengen op de waarde 1.00 en het resultaat met 100 te vermenigvuldigen.

We hebben ook voor 1971 niet de beschikking over de percentages gehuwden voor naar meerdere sociaal-economische variabelen tegelijkertijd onderverdeelde categorieën van de bevolking.

De interpretatie van ons materiaal zal, gezien de samenhang die er tussen de verschillende variabelen bestaat, vaak erg moeilijk zijn. Zo zullen bepaalde kerkelijke gezindten sterk oververtegenwoordigd zijn in bepaalde sociale groepen, bepaalde opleidingsniveaus of provincies; een geconstateerd verschil in het percentage gehuwden naar kerkelijke gezindte kan zowel aan laatstgenoemde als aan de overige ter sprake gebrachte factoren zijn toe te schrijven.

De percentages ooit-gehuwden zijn door ons primair gebruikt ter bepaling van de uiteindelijke huwelijksfrequentie op de leeftijden 45 jaar en ouder in die generaties welke vanaf het begin der 20e eeuw tot circa 1925 zijn geboren; daarnaast zal het percentage ooit-gehuwden op de jongste leeftijden gebruikt worden om enige informatie te verschaffen over de timing der huwelijksluiting in de recente geboortegeneraties. De voornaamste informatie omtrent het timing-aspect in de periode (zowel van de eerste als van de niet-eerste huwelijken) én omtrent de relatieve frequentie van de niet-eerste huwelijken is echter uit andere bron afkomstig, te weten de eveneens aan de hand van de Volkstelling samengestelde statistiek van de bestaande huwelijken.

De statistiek der bestaande huwelijken beperkt zich tot die echtparen waarvan het huwelijk gesloten is in 1970 of eerder en die niet woonachtig zijn in inrichtingen of tehuizen, tot de varende en rijdende bevolking behoren of opgenomen zijn in het C.P.R. Buiten beschouwing worden gelaten de gescheiden van tafel en bed levende echtparen én echtparen waarvan man en vrouw om andere redenen (beroep, huwelijksmoeilijkheden) niet samenwonen. De gescheiden van tafel en bed levende mannen en vrouwen (29.780) vormen slechts een te verwaarlozen groep in verhouding tot de gehuwden (6.216.585). Van het totaal der gehuwden leeft nog 97,6% samen met de echtgenote². Aan de groep van gehuwden is o.a. opgave verzocht van de datum van sluiting van het huidige huwelijk en van het rangnummer van het huwelijk; gecombineerd met de gegevens omtrent het geboortejaar van beide huwelijkspartners en hun sociale, religieuze etc. achtergrond maakt dit een gedetailleerd inzicht mogelijk in de huwelijksleeftijd van de onderscheiden groepen der bevolking.

In de steekproef³ 1 op 10 ($\times 10$) is informatie opgenomen over circa 3,0 miljoen echtparen waarvan er door ons 1,7 miljoen worden geanalyseerd. Bij 1,6 miljoen daarvan was bij mannen én vrouwen van een eerste huwelijk sprake; in 140.000 gevallen was een of beide partners reeds eerder gehuwd geweest.

Wanneer men tracht de huwelijksluiting te karakteriseren aan de hand van gegevens welke betrekking hebben op de op een bepaald moment nog bestaande huwelijken dient men zich duidelijk de beperkingen van dit materiaal te realiseren.

Allereerst dient erop gewezen te worden dat slechts een deel van alle in een bepaalde periode gesloten huwelijken op de datum van onderzoek nog intact is; huwelijksontbinding door scheiding (van echt of van tafel en bed) of dood van een der echtgenoten, migratie en beëindiging van de samenleving om andere redenen, verminderen de sterkte van de huwelijksjaargangen naarmate deze in de tijd voortschrijden. Het is daardoor de vraag of het profiel dat van de bestaande huwelijken geschetst wordt ook van toepassing is op de in de onderzochte jaren gesloten huwelijken.

Tabel 36 geeft, voor de in ons onderzoek gebruikte periodes van huwelijksluiting, een overzicht van de mate waarin de gesloten huwelijken tot het tijdstip der volkstelling aan huwelijksontbinding onderworpen zijn geweest.

Duidelijk wordt uit deze tabel dat met name bij eerste huwelijken (hewelijken waarin beide partners niet eerder gehuwd zijn geweest) de huwelijksontbinding nog zeer gering is geweest. Met name na 1960 missen we nog slechts weinig huwelijken. Geheel anders staat het met de niet-eerste huwelijken⁴; tussen 45 en 14% van de gesloten niet-eerste huwelijken is ten tijde van de volkstelling niet meer aanwezig. In het merendeel der gevallen is het overlijden van een der partners hiervoor verantwoordelijk. Omdat de niet-

Tabel 36. Gesloten en op 28-2-1971 nog bestaande huwelijken naar periode van huwelijksluiting

Periode van huwelijksluiting	Alle huwelijken			Eerste huwelijken			Niet-eerste huwelijken		
	Bestaand 1	Gesloten 2	(1):(2) (%) 3	Bestaand 4	Gesloten 5	(4):(5) (%) 6	Bestaand 7	Gesloten 8	(7):(8) (%) 9
1950-54	359 766	434 579	82,8	327 994	376 340	87,2	31 272	58 239	54,6
1955-59	396 978	454 416	87,4	365 011	403 683	90,4	31 967	50 733	63,0
1960-64	429 709	473 100	90,8	395 726	426 695	92,7	33 983	46 405	73,2
1965-69	540 762	570 475	94,8	500 240	522 170	95,8	40 522	48 305	83,9

eerste huwelijken gemiddeld op latere leeftijd gesloten worden is er minder kans dat deze huwelijken gedurende een bepaalde periode in stand blijven dan bij de eerste huwelijken het geval is. De uitspraken die we over de bestaande niet-eerste huwelijken kunnen doen zullen dan ook minder gemakkelijk dan bij de eerste huwelijken van toepassing mogen worden geacht op de in de jaren 1950-1969 gesloten niet-eerste huwelijken.

Een tweede belangrijke factor is de vraag of de huwelijken die in de loop der tijd ontbonden zijn wellicht andere kenmerken vertonen dan de groep wier huwelijk is blijven bestaan. Waar we ons hier primair met de leeftijd bij huwelijk zullen bezighouden is de vraag van belang of de ontbonden huwelijken een andere huwelijksleeftijd kenden dan de niet-ontbonden groep.

De door echtscheiding ontbonden huwelijken⁵ - in de opeenvolgende huwelijkscohortes 1950-54, 1955-59, 1960-64 en 1965-69 wordt resp. 31,6, 34,3, 40,8 en 28,9% der huwelijksontbinding door echtscheiding veroorzaakt - kenmerken zich door grotere percentages op jongere (<20) en oudere (>35) leeftijd gesloten huwelijken dan voor het totaal der gesloten huwelijken geldt (C.B.S., 1976, 20-21). Onder de bestaande huwelijken zal als gevolg daarvan de groep die tussen 20 en 35 jaar gehuwd is sterker vertegenwoordigd zijn dan bij de gesloten huwelijken het geval was; de gemiddelde huwelijksleeftijd der nog bestaande huwelijken zal door deze selectie echter niet sterk gaan afwijken van die der gesloten huwelijken.

Huwelijksontbinding door het overlijden van een der partners zal eerder plaatsvinden bij die huwelijken welke op oudere leeftijd gesloten zijn dan bij huwelijken welke op jonge leeftijd plaatsvonden. Als gevolg daarvan zullen onder de bestaande huwelijken meer jonggehuwden voorkomen dan bij de gesloten huwelijken het geval was.

Over de relatie tussen huwelijksleeftijd en andere vormen van huwelijksontbinding (emigratie, verlating), en de gevolgen daarvan voor de kenmerken der bestaande huwelijken kunnen we bij gebrek aan statistisch materiaal geen uitspraak doen. Het totaal effect dat de huwelijksontbinding op de huwelijksleeftijd heeft uitgeoefend, kunnen we nagaan door een vergelijking te trekken tussen de gemiddelde huwelijksleeftijd⁶ van de nog bestaande en die van de gesloten huwelijken. Tabel 37 geeft daarvan een beeld.

Voor wat betreft de eerste huwelijken zien we bij mannen en vrouwen een grote mate van overeenstemming tussen de gemiddelde huwelijksleeftijd van de nog bestaande en de gesloten huwelijken; vóór 1960 is bij eerstgenoemde groep de huwelijksleeftijd echter iets lager (als gevolg van het feit dat bij deze meer dan 10 jaar oude huwelijken huwelijksontbinding door overlijden overheersend is geweest; hierdoor verdwijnen m.n. de op oudere leeftijd gesloten huwelijken) na 1960 iets hoger (huwelijksontbinding vindt in de relatief kort bestaande huwelijken vooral door echtscheiding plaats, waardoor m.n. op jonge leeftijd gesloten huwelijken zijn verdwenen). Als gevolg daarvan wordt wel de daling die in de loop der tijd in de huwelijksleeftijd is opgetreden onderschat; bij de mannen bedroeg de daling in feite 2,30 jaar maar bij de bestaande huwelijken slechts 1,84 jaar, bij de vrouwen zijn deze cijfers resp. 2,10 en 1,66 jaar.

Tabel 37. Gemiddelde huwelijksleeftijd van de nog bestaande en van de gesloten huwelijken

Periode van huwelijks-sluiting	Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk					
	Van de op 28-2-1971 nog bestaande huwelijken			Van alle in de betreffende periode gesloten huwelijken		
	Eerste huwelijken	Niet-eerste huwelijken	Totaal	Eerste huwelijken	Niet-eerste huwelijken	Totaal
Mannen						
1950-54	27,29	38,69	28,28	27,46	43,28	29,58
1955-59	26,89	39,72	27,87	26,94	44,62	28,92
1960-64	26,19	39,59	27,16	26,18	44,14	27,94
1965-69	25,45	39,51	26,38	25,16	43,04	26,68
Vrouwen						
1950-54	24,68	34,63	25,52	24,86	38,14	26,64
1955-59	24,31	35,86	25,20	24,44	39,44	26,12
1960-64	23,64	35,95	24,56	23,60	38,70	25,08
1965-69	23,02	35,64	23,89	22,76	38,29	24,08

De overeenstemming tussen bestaande en gesloten huwelijken is voor de huwelijksleeftijd der niet-eerste huwelijken gering doordat wij van de bestaande niet-eerste huwelijken slechts over die groep gegevens hebben waarvan man en vrouw op het moment van huwelijksluiting de leeftijd van 60-64 jaar niet heeft overschreden. Berekenen we voor de periode 1965-69 op een meer met de lopende statistiek overeenkomende wijze de huwelijksleeftijd (nl. tot leeftijd 75-79 jaar) dan worden de verschillen tussen gesloten en bestaande huwelijken veel kleiner; bij de mannen 0,2 i.p.v. 3,5 jaar, bij de vrouwen 0,9 i.p.v. 2,6 jaar. Voor het totaal der gesloten huwelijken is de afwijking t.o.v. de bestaande huwelijken in de meest recente periode duidelijk minder dan in de jaren 1950-54; bij mannen is er een afname van 1,3 naar 0,3 en bij vrouwen van 1,1 naar 0,2. Ook hier onderschatten we op basis van de bestaande huwelijken de werkelijke daling der huwelijksleeftijd. Tegenover dalingen van 2,9 en 2,6 jaar bij de gesloten huwelijken treffen we bij de bestaande huwelijken waarden van 2,3 en 2,1 jaar aan.

We kunnen stellen dat per periode gezien de bestaande huwelijken een betrouwbaar beeld geven van de huwelijksleeftijd der gesloten huwelijken voor zover het gaat om de eerste huwelijken; voor de niet-eerste huwelijken is het volkstellingsmateriaal slechts geschikt voor vergelijkingen tussen subgroepen in de periode 1965-69 zonder dat daarmee over de absolute hoogte der huwelijksleeftijd iets gesteld wordt.

Een andere factor waarmee bij het gebruik van gegevens omtrent de bestaande huwelijken rekening moet worden gehouden is het feit dat de op de teldatum geregistreerde kenmerken van man en vrouw sterk kunnen afwijken van die welke zij op het moment van huwelijksluiting hebben. Deze sociale en geografische mobiliteit kan verband houden met de huwelijksleeftijd. Wanneer een zelfde factor zowel verantwoordelijk is voor een wijziging in het toebehoren tot een sociale categorie of voor het op een bepaalde leeftijd sluiten van het huwelijk is het gevolg daarvan een vertekening van de huwelijksleeftijd van zowel de oorspronkelijke als van de nieuwe categorie. Een oplossing voor dit probleem is echter slechts mogelijk als men voor elk moment in de levensfase van het individu over zijn of haar kenmerken beschikt.

Te wijzen valt ook op het feit dat de door ons gebruikte variabelen niet expliciet als kenmerk van man en vrouw zijn geregistreerd doch als eigenschap van respectievelijk het gezinshoofd en de echtgeno(o)t(e). Deze begrippen dekten elkaar in 1971 echter nog voor 99,58 %.⁷

Een andere mogelijkheid van onbetrouwbare gegevens, veroorzaakt door bewuste of onbewuste fouten in de opgave der huwelijksleeftijd bij bepaalde bevolkingscategorieën, moet hier onbesproken blijven.

6.2. De bewerking van de gegevens m.b.t. de bestaande huwelijken

Ondanks de opgesomde beperkingen is het materiaal betreffende de bestaande huwelijken nog van voldoende kwaliteit om van de ontwikkeling der huwelijksleeftijd in de verschillende groepen der bevolking een duidelijk beeld te geven.

Vier kenmerken van de bestaande huwelijken zijn door ons steeds met elkaar in verband gebracht, te weten:

- de periode waarin het huidige huwelijk gesloten is;
- het rangnummer van het huwelijk (eerste dan wel niet-eerste huwelijk);
- de geboortejaarklasse van man c.q. vrouw;
- een sociale karakteristiek van de man c.q. vrouw.

Om met de laatstgenoemde factor te beginnen, de bestaande huwelijken zijn naar een 5-tal variabelen onderscheiden, te weten:

- de kerkelijke gezindte van de man resp. vrouw (5 categorieën);
- het opleidingsniveau van de man resp. vrouw (4 categorieën);
- de sociale groep van de man resp. vrouw (14 categorieën);
- de woonprovincie van beide partners;
- de urbanisatiegraad van de woongemeente van de beide partners (6 categorieën).

Opnieuw geldt ook t.a.v. deze gegevens dat de invloed van elk der onderscheiden variabelen slechts los van die der andere ermee verband houdende factoren bestudeerd kan worden.

Wij beperken ons tot de huwelijken welke na 1949 en vóór 1970 zijn gesloten vóór het leeftijdsinterval 60-64 jaar; de redenen daarvan zijn zowel de sterkte van de selectieprocessen in de oudere huwelijkscohorten en oudere leeftijdsgroepen, de geringe aantallen waarom het vaak gaat, de problemen die zich voordoen bij het werken met open intervallen en het feit dat slechts deze leeftijdsindeling het voor elke periode van huwelijksluiting mogelijk maakt voor een gelijk aantal leeftijdsintervallen de bestaande huwelijken te analyseren.

In schema 5 zijn de variabelen geboortejaarklasse en periode van huwelijksluiting met elkaar in verband gebracht. Het samenvallen van de grenzen van beide indelingen maakt het mogelijk van de bestaande huwelijken exact aan te geven binnen welke leeftijdsintervallen zij per periode gesloten zijn. Daardoor kan voor de onderscheiden bevolkingscategorieën de gemiddelde huwelijksleeftijd berekend worden als indicatie voor de mate waarin al of niet vroeg gehuwd wordt binnen zo'n groep.

Bij de berekening van de gemiddelde huwelijksleeftijd worden de in een bepaald tijds- en leeftijdsinterval gesloten huwelijken vermenigvuldigd met een leeftijd die representatief wordt geacht voor de in dit interval gesloten huwelijken (het klassemiddelen); deze produkten worden vervolgens gesommeerd over de verschillende leeftijdsintervallen waarna deze som gedeeld wordt door het totaal aantal in deze periode gesloten en op 28-2-1971 nog bestaande huwelijken. De klassemiddelen zijn ontleend aan gegevens over de gesloten huwelijken naar geboortegeneratie in elk der periodes 1950-54, 1955-59, 1960-64 en 1965-69.

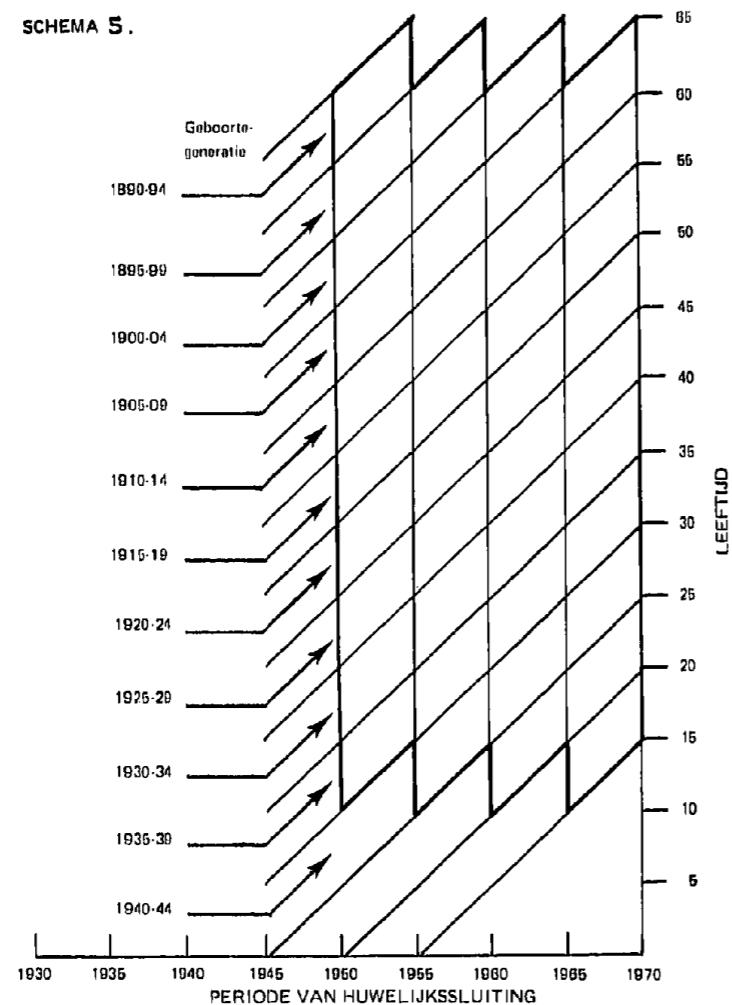
Twee problemen deden zich daarbij voor:

- de definities van het rangnummer van het huwelijk zijn bij de gesloten huwelijken niet hetzelfde als bij de bestaande huwelijken;
- de klassemiddelen zijn niet in elke periode identiek.

Het eerste punt kunnen wij illustreren aan de hand van schema 6.

De klassemiddelen voor de eerste huwelijken zijn door ons ontleend aan gegevens betreffende niet-eerder gehuwde mannen c.q. vrouwen; i.t.t. de volkstellingsgegevens wordt niets over de rangorde van het huwelijk der partner gesteld. De gegevens betreffende de niet-eerste huwelijken ontleen wij aan gegevens over huwelijken waarvan de man c.q. vrouw reeds eerder gehuwd is geweest terwijl in de Volktelling niet-eerste huwelijken gedefinieerd zijn als huwelijken waarin één of beide partners reeds eerder gehuwd zijn geweest. Gezien de geringe verschillen die er tussen de klassemiddelen

SCHEMA 5.



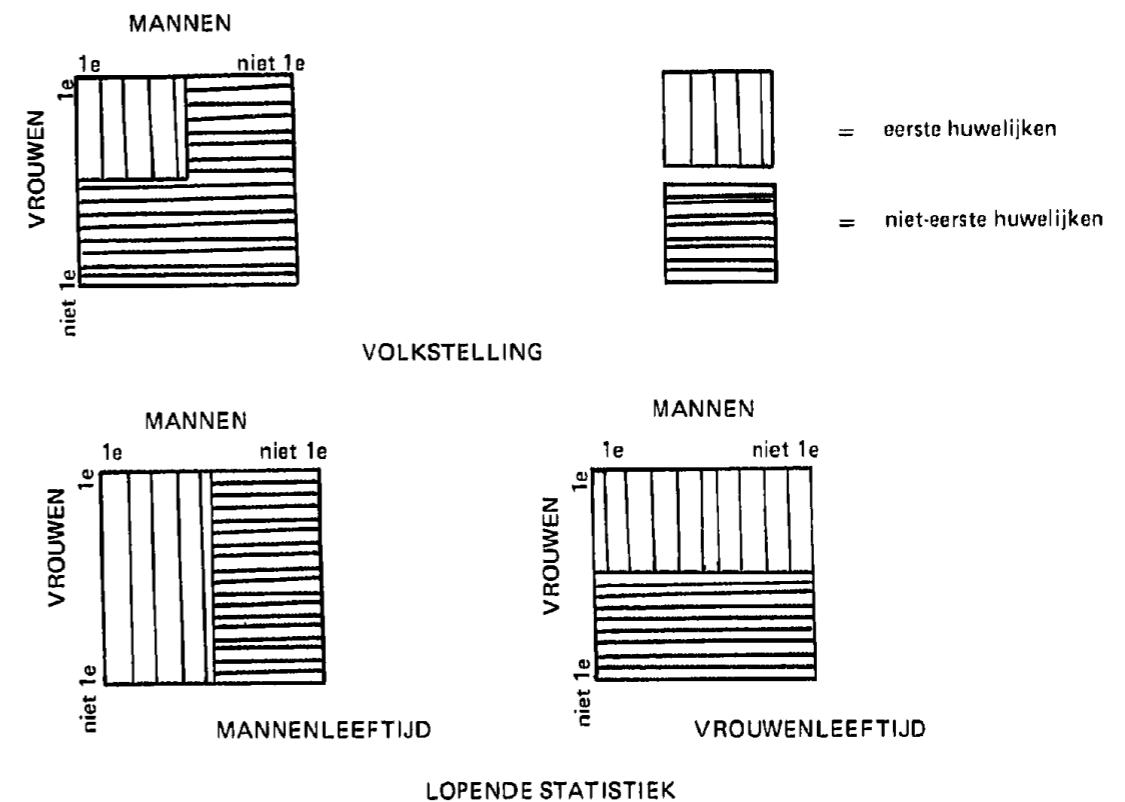
van eerste en niet-eerste huwelijken worden geconstateerd nemen wij echter aan dat ook deze verschillende definities weinig effect zullen hebben op de representatieve leeftijden van de verschillende intervallen.

In de 4 onderzochte periodes varieert in verschillende leeftijdsgroepen het klassemiddens in redelijk sterke mate; van de tussen 20-24 en 25-29 jaar gesloten eerste huwelijken der vrouwen bijv. loopt het klassemiddens terug van 25,39 na 24,61 jaar. Gebruik is daarom gemaakt van een gemiddelde waarde voor de gehele periode 1950-69. Deze waarden zijn weergegeven in tabel 38.

Tabel 38. Klassemiddens van de in een bepaald interval gesloten huwelijken (in jaren)

Leeftijdsgrenzen	Mannen			Vrouwen		
	Alle huwelijken	Eerste huwelijken	Niet-eerste huwelijken	Alle huwelijken	Eerste huwelijken	Niet-eerste huwelijken
< 15-19	18,5	18,5	19,0	18,0	18,0	18,8
15-19/20-24	21,8	21,8	22,5	21,0	21,0	22,0
20-24/25-29	25,1	25,1	26,2	24,3	24,3	25,6
25-29/30-34	29,0	28,9	30,3	28,9	28,8	30,0
30-34/35-39	34,1	33,9	35,0	34,3	34,1	34,8
35-39/40-44	39,4	39,2	39,9	39,6	39,4	39,8
40-44/45-49	44,6	44,3	44,9	44,7	44,6	44,9
45-49/50-54	49,7	49,4	49,9	49,8	49,6	49,8
50-54/55-59	54,8	54,4	54,9	54,6	54,5	54,7
55-59/60-64	59,8	59,4	59,8	59,6	59,3	59,7

SCHEMA 6. DEFINITIE VAN HET RANGNUMMER VAN HET HUWELIJK BIJ VOLKSTELLING EN LOPENDE STATISTIEK.



We hebben de klassemiddens voor alle onderscheiden categorieën der bevolking toegepast. De mogelijkheid bestaat dat door het gebruik van een uniforme serie bestaande verschillen in huwelijksleeftijden worden verdoezeld; het beschikbare materiaal staat ons echter geen andere keuze toe.

We gaan nu achtereenvolgens in op de invloed van de kerkelijke gezindte, de sociale groep, het opleidingsniveau en de urbanisatiegraad op het huwelijkspatroon en stellen tot slot ook nog de woonprovincie aan de orde.

3. Het huwelijkspatroon van de verschillende kerkelijke gezindten

De vraag of de kerkelijke gezindte waartoe men zich rekent na de Tweede Wereldoorlog nog van invloed is geweest op de ideeën die men heeft t.a.v. het al of niet sluiten van een huwelijk, t.a.v. de leeftijd waarop men huwt en t.a.v. een eventuele hertrouw na huwelijksontbinding is in verschillende surveys aan de orde gesteld. Een eenduidige conclusie is uit deze onderzoeken echter niet te trekken. Voor wat betreft de huwelijksleeftijd (en de hiermee in verband staande ideeën omtrent de verlofingsperiode, huwelijksuitzet etc.) bracht een onderzoek onder 1700 Nederlanders in 1965 (het zogenaamde Margriet-onderzoek) aan het licht dat de kerkelijke gezindte waartoe iemand behoort geen invloed heeft op de wenselijk geachte verlofingsduur of op de ideeën over de meest geschikte huwelijksleeftijd voor mannen of vrouwen. Wel blijken er tussen de kerkelijke gezindten verschillen te bestaan in de mate waarin men de verwerving van een complete uitzet als een noodzakelijke voorwaarde voor het sluiten van een huwelijk beschouwt; het meest restrictief zijn in dit opzicht rooms-katholieken, die gevolgd worden door gereformeerden, nederlands hervormden en, op afstand, door de buitenkerkelijken.

Een in 1968 verricht onderzoek onder 16-20-jarigen wijst uit dat buitenkerkelijke meisjes minder haast met het huwelijk lijken te hebben dan hun rooms-katholieke, hervormde en gereformeerde sexegenoten. Kooy acht een verdere invloed van het kerkgenootschap waartoe men behoort echter twijfelachtig⁹. Ook de appreciatie van de gehuwde staat – gemeten via het antwoord op de vraag of de gehuwde in het algemeen gelukkiger is dan de ongehuwde – lijkt althans in 1965 met kerkelijke gezindte niets van doen te hebben⁹. Verschillen bestaan er wel in de indirect van belang zijnde mening omtrent de geoorlooftheid van huwelijksontbinding en godsdienstig gemengde huwelijken; op beide variabelen scoren de gereformeerden het meest restrictief, gevolgd door rooms-katholieken, nederlands hervormden en buitenkerkelijken¹⁰. Het onderzoek onder jeugdigen in 1968 wijst uit dat tussen de kerkelijke gezindten nog duidelijke verschillen bestaan in de mate waarin het huwelijk nog als een wenselijkheid wordt beschouwd; 96% der rooms-katholieken (jongens én meisjes) zegt te willen trouwen, 94 resp. 100% der nederlands hervormden, 95 en 100% der gereformeerden, maar slechts 85 resp. 94% der buitenkerkelijken.

Niet op de meningen over doch op feitelijk huwelijksgedrag is het onderzoek van Moors e.a. gebaseerd. Op basis van gegevens uit het «Landelijk Onderzoek Geboortepatroon» betrekking hebbend op 3000 vrouwen gehuwd in de jaren 1958, 1963 en 1968 worden m.b.t. de invloed der religie o.a. de volgende conclusies getrokken:

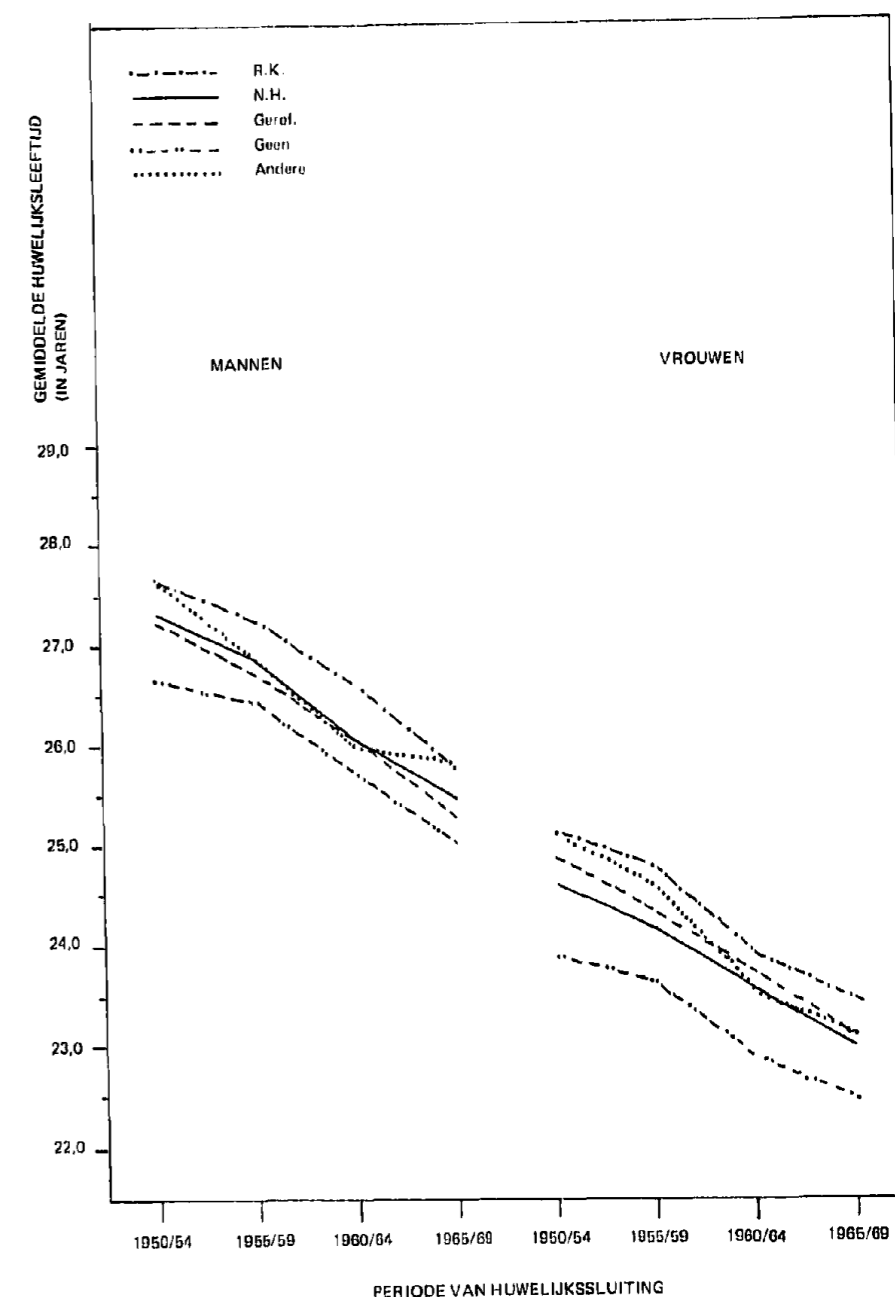
- Onkerkelijken kenmerken zich in relatief sterke mate door het feit dat hun huwelijk gesloten wordt na een relatief korte periode van contacten (< 1 jaar) en na slechts één verkering;
- Kerkelijke vrouwen zijn sterker vertegenwoordigd in die groep die vóór hun (enige) verkering een langere periode van contacten heeft gehad¹¹;
- Er bestaat slechts een zwak verband tussen de duur der laatste verkering en de kerkelijke gezindte; slechts de categorie «geen godsdienst» vertoont significant kortere verkeringsduur. De rooms-katholieken gaan in de loop der tijd wat de duur der laatste verkering betreft, steeds meer op onkerkelijken en steeds minder op de gereformeerden lijken¹².

Niet van belang ontbloom¹³ zijn in dit verband ook de resultaten van een door Cramwinckel-Weeda¹⁴ verricht onderzoek naar de mate waarin de religie van invloed is op gedwongen huwelijken. In de jaren 1969-71 blijkt een hoog percentage rooms-katholieken (gemeten via het KVP-stemmenpercentage) samen te gaan met een relatief laag percentage gedwongen huwelijken. Dit was ook in 1959-61 het geval, zij het dat toentertijd de samenhang sterker was. De buitenkerkelijken toonden een sterk positieve, eveneens afnemende relatie met de frequentie van gedwongen huwelijken¹⁵. De lage frequentie van rooms-katholieken wordt in verband gebracht met een geringere voor-echtelijke coitusfrequentie door de sterke controlemechanismen op de naleving van de kerkelijke leer.

De resultaten van de surveys van 1965, 1968 en 1969 en van het onderzoek uit 1975 wijzen niet in dezelfde richting. Met behulp van de gegevens der Volkstelling van 1971 is echter een duidelijker en meer gefundeerd oordeel mogelijk. Tabel 39 en 40 geven allereerst, voor mannen en vrouwen, een overzicht van het verloop der gemiddelde huwelijksleeftijd in de periode 1950-1969 voor een 5-tal kerkelijke gezindten. We concentreren ons op de eerste huwelijken, waarvan de ontwikkeling ook in grafiek 20 is weergegeven.

Bij de eerste huwelijken zijn tot 1970 nog duidelijke verschillen te constateren in de leeftijd waarop mannen en vrouwen van verschillende kerkgenootschappen een eerste huwelijk sluiten; rooms-katholieken en personen zonder kerkelijke gezindte vormen als zo vaak hier de twee uiteinden van de schaal. Rooms-katholieke mannen en vrouwen huwen in elke periode duidelijk later dan personen zonder kerkelijke gezindte; zowel voor mannen als vrouwen is het verschil tussen beide groepen in elke periode significant op 1% niveau¹⁶. Gereformeerden en nederlands hervormden nemen een mid-

GRAFIEK 20 GEMIDDELTE LEEFTIJD BIJ SLUITING VAN HET EERSTE HUWELIJK NAAR KERKELIJKE GEZINDTE



denpositie in en vertonen onderling een zeer gering verschil. Ook de huwelijksleeftijd van nederlands hervormde vrouwen ligt het grootste deel der periode 1950-69 significant hoger dan die der personen zonder kerkelijke gezindte (op 5%-niveau). In de onderzochte periode is wel enige nivellering opgetreden (bij de mannen lopen de verschillen terug van 1,03 tot 0,77 jaar, bij de vrouwen van 1,24 naar 0,98 jaar) maar het algemene beeld is niet principieel gewijzigd.

Men kan stellen dat alle kerkelijke gezindten volledig deel hebben gehad aan de sterke daling die de huwelijksleeftijd tussen 1950 en 1970 in Nederland heeft ondergaan; de huwelijksleeftijd neemt in deze 20 jaar bij alle groepen 1,5 tot 2,0 jaar af. Bij personen zonder kerkelijke gezindte is de afname echter iets geringer geweest dan bij rooms-katholieken en gereformeer-

Tabel 39. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar kerkelijke gezindte van de man en periode van huwelijksluiting

Periode van huwelijksluiting	Kerkelijke gezindte				
	R-K	N-H	Geref.	Andere	Geen
Alle huwelijken					
1950-54	28,41	28,36	27,90	29,18	28,05
1955-59	27,87	28,00	27,45	28,18	27,86
1960-64	27,20	27,27	26,91	27,45	27,06
1965-69	26,43	26,55	26,02	27,05	26,21
Eerste huwelijken					
1950-54	27,67	27,33	27,22	27,65	26,64
1955-59	27,22	26,87	26,71	26,83	26,41
1960-64	26,59	26,05	26,06	25,97	25,67
1965-69	25,76	25,44	25,26	25,81	24,99
Niet-eerste huwelijken					
1950-54	38,73	39,01	41,09	40,14	37,99
1955-59	39,28	40,89	42,10	39,67	38,99
1960-64	38,84	41,24	43,67	39,46	38,55
1965-69	39,33	41,38	41,97	39,38	38,27

Tabel 40. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar kerkelijke gezindte der vrouw en periode van huwelijksluiting

Periode van huwelijksluiting	Kerkelijke gezindte				
	R-K	N-H	Geref.	Andere	Geen
Alle huwelijken					
1950-54	25,73	25,55	25,55	26,60	24,99
1955-59	25,42	25,22	25,05	25,57	24,79
1960-64	24,80	24,64	24,52	25,05	23,99
1965-69	24,06	23,98	23,89	24,69	23,41
Eerste huwelijken					
1950-54	25,11	24,59	24,86	25,11	23,87
1955-59	24,77	24,15	24,31	24,58	23,59
1960-64	23,87	23,48	23,65	23,45	22,82
1965-69	23,39	22,94	23,03	23,06	22,41
Niet-eerste huwelijken					
1950-54	34,70	35,73	37,39	35,54	33,16
1955-59	35,93	37,21	38,33	36,06	34,34
1960-64	35,94	37,40	39,80	36,52	34,08
1965-69	36,14	36,96	38,63	37,76	33,40

den (circa 0,2-0,3 jaar minder). De in de vijftiger en zestiger jaren geconstateerde verhouding tussen de verschillende kerkelijke gezindten wijkt qua richting niet, qua sterkte der verschillen slechts weinig af van de vóóroorlogse situatie (vergelijk tabel 12).

Tussen de verschillende kerkelijke gezindten bestaan ook in 1965-69 nog sterke verschillen in de mate waarin niet-eerste huwelijken voorkomen; tabel 41 geeft daarvan een duidelijk beeld.

Tabel 41. Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken naar kerkelijke gezindte

Periode van huwelijk	Kerkelijke gezindte				
	R-K	N-H	Geref.	Andere	Geen
Mannen					
1950-54	6,5	8,8	4,8	12,5	12,9
1955-59	5,3	8,1	4,7	10,7	11,9
1960-64	4,9	8,1	4,7	11,2	11,2
1965-69	5,0	7,0	4,6	9,4	9,5
Vrouwen					
1950-54	6,6	8,9	5,5	14,9	12,8
1955-59	5,9	8,4	5,3	11,9	11,8
1960-64	5,7	8,6	5,4	12,7	11,0
1965-69	5,4	7,7	5,6	11,5	9,6

Zowel bij mannen als vrouwen bestaat circa 10% der huwelijken van de personen zonder en met andere kerkelijke gezindten uit niet-eerste huwelijken; dit percentage wijkt significant af van de bij de rooms-katholieken en gereformeerden geobserveerde waarden (circa 5% niet-eerste huwelijken) terwijl de personen zonder kerkelijke gezindte ook t.o.v. de nederlands hervormden bij mannen en vrouwen significant hogere percentages niet-eerste huwelijken¹⁷ kennen¹⁸. Overigens zijn de niet-eerste huwelijken bij de Nederlands hervormden significant sterker vertegenwoordigd (circa 7-8%) dan bij gereformeerden en rooms-katholieken. Bedacht moet worden dat de procentuele verhouding tussen eerste en niet-eerste huwelijken nog weinig zegt over de verschillen in hertrouwfrequentie tussen de kerkelijke gezindten; de verschillen kunnen nl. zowel veroorzaakt worden door een verschil in de omvang van de groep welke voor een niet-eerste huwelijk in aanmerking komt (d.w.z. een verschil in het aantal verweduwden en gescheidenen tussen de kerkelijke gezindten) als door een verschillende mate van hertrouw door deze groep huwbaren.

Het percentage niet-eerste huwelijken staat bovendien in directe relatie met de ontwikkeling van het aantal eerste-huwelijken waardoor vergelijkingen verder bemoeilijkt worden. Bovendien is het onmogelijk de verschillende typen van niet-eerste huwelijken te onderscheiden.

Tabel 42 geeft enig inzicht in de wijze waarop de huwbare bevolking (per-

Tabel 42. Huwbare bevolking naar kerkelijke gezindte en burgerlijke staat (Totaal nooit- en niet meer gehuwd = 100)

Burgerlijke staat	Kerkelijke gezindte									
	R-K		N-H		Geref.		Andere		Geen	
	1960	1971	1960	1971	1960	1971	1960	1971	1960	1971
Mannen										
Gescheiden	1,9		3,3		1,3		5,6		8,1	
Weduwstaal	5,0		7,9		6,3		8,1		7,2	
Tot. geh. gew.	6,9	8,7	11,2	11,7	7,6	7,0	13,7	11,7	15,3	14,2
Ongehuwd	93,1	91,3	88,8	88,3	92,4	93,0	86,3	88,3	84,7	85,8
Vrouwen										
Gescheiden	3,0		5,8		2,0		9,7		13,8	
Weduwstaal	18,0		28,7		19,9		30,7		27,9	
Tot. geh. gew.	21,0	29,8	34,5	40,7	21,9	26,5	40,4	39,4	41,7	42,1
Ongehuwd	79,0	70,2	65,5	59,3	78,1	73,5	59,6	60,6	58,3	57,9

Ontleend aan: CBS, 1968

sonen van 20 tot 70 jaar die nooit of niet meer gehuwd zijn) per kerkelijke gezindte naar burgerlijke staat is verdeeld. Zowel in 1960 als 1971 wordt bij de groep zonder en die met andere kerkelijke gezindte een groot deel der huwbare bevolking gevormd door reeds eerder gehuwde mannen en vrouwen. Gereformeerden en rooms-katholieken kennen daarentegen steeds relatief kleine percentages eerder gehuwden¹⁹.

Dit kan een verklaring bieden voor het feit dat beide laatste groepen duidelijk lagere percentages niet-eerste huwelijken hebben dan personen zonder en met andere kerkelijke gezindten. Op haar beurt kan dit veroorzaakt zijn doordat van deze laatste kerkelijke gezindten meer personen een eerste huwelijk sluiten én doordat deze groepen een hogere echtscheidingsfrequentie hebben. Op grond van het beschikbare cijfermateriaal kunnen we echter niet stellen dat enige kerkelijke gezindte zich kenmerkt door een positievere dan wel negatievere houding t.o.v. hertrouw na huwelijksontbinding.

De sterke verschillen die er tussen de kerkelijke gezindten bestaan in de verdeling der bestaande huwelijken naar eerste en niet-eerste huwelijken maken overigens nog eens duidelijk hoe noodzakelijk het is analyses van de huwelijksluiting te specificeren naar het rangnummer van het huwelijk. Terwijl nl. gereformeerde mannen in elke periode zowel bij de eerste als bij de niet-eerste huwelijken een hogere huwelijksleeftijd hebben dan personen zonder kerkelijke gezindte wordt voor het totaal der bestaande huwelijken onder de gereformeerden een lagere huwelijksleeftijd aangetroffen; de oorzaak daarvan is gelegen in het feit dat bij laatstgenoemde groep slechts 4,6% der bestaande huwelijken uit zeer laat huwende niet-eerste huwelijken bestaat (in 1965-69) en bij de personen zonder kerkelijke gezindte 9,5%. Het gewicht van laatstgenoemde groep doet de werking der lagere huwelijksleeftijd geheel teniet.

Voor wat betreft de gemiddelde leeftijd bij de sluiting van het niet-eerste huwelijk richten we ons wederom op de meest recente periode. Ook hier geldt dat mannen en vrouwen zonder kerkelijke gezindte op jongere leeftijd dan andere kerkelijke gezindten hun niet-eerste huwelijk sluiten. Nu hebben echter ook rooms-katholieken bij mannen en vrouwen lage huwelijksleeftijden, terwijl gereformeerden op duidelijk latere leeftijd hun niet-eerste huwelijk sluiten; t.o.v. de groep zonder kerkelijke gezindte huwt laatstgenoemde groep 3,7 (mannen) resp. 5,2 jaar later, t.o.v. rooms-katholieken 2,6 (mannen) resp. 2,5 jaar. Bij de vrouwen liggen de verschillen steeds op hoger niveau dan bij de mannen het geval is. Slechts bij deze groep zijn de onderlinge verschillen dan ook significant; zowel gereformeerde als nederlands hervormde vrouwen huwen significant later (bij het niet-eerste huwelijk) dan vrouwen zonder kerkelijke gezindte ($p < 5\%$). Gegeven het in hoofdstuk 2 gememoreerde feit dat gescheidenen op jongere leeftijd hertrouwen dan weduwen en gelet op het althans in 1960 duidelijk te constateren grotere aandeel dat gescheiden vrouwen onder de personen zonder kerkelijke gezindte hebben (in vergelijking met rooms-katholieken, nederlands hervormden en gereformeerden) zou men deze verschillen kunnen toeschrijven aan een groter percentage gescheidenen onder de hertrouwende personen zonder kerkelijke gezindte. De vraag blijft dan echter waarom dit zelfde verschijnsel zich niet bij «andere kerkelijke gezindten» voordoet. Een rol speelt waarschijnlijk ook dat bij een identieke huwelijksduur - specifieke huwelijksontbinding en hertrouw automatisch de op jonge leeftijden gesloten eerste huwelijken tot lagere hertrouwleeftijden leiden dan het geval is bij groepen die op latere leeftijd hun eerste huwelijk sluiten. Dit gaat met name op voor de personen zonder kerkelijke gezindte.

De gegevens over de samenstelling der kerkelijke gezindten naar burgerlijke staat, leeftijd en geslacht hebben betrekking op in totaal elf groepen²⁰. In eerste instantie gaan we uit van een indeling die we ook bij de gemiddelde huwelijksleeftijd gehanteerd hebben, te weten rooms-katholieken, nederlands hervormden, gereformeerden, personen zonder en met andere kerkelijke gezindte. Per 5-jaarlijkse leeftijdsgroep²¹ zijn de percentages ooit-gehuwden in tabel 43 weergegeven.

Tabel 43. Het percentage ooit-gehuwden naar geslacht, leeftijd en kerkelijke gezindte

Leeftijd	Kerkelijke gezindte					Totaal
	R-K	N-H	Geref.	Andere	Geen	
Mannen						
15-19	0,7	0,5	0,4	0,6	0,9	0,7
20-24	25,7	26,5	26,1	29,0	32,0	27,7
25-29	73,9	74,9	78,9	72,0	76,2	75,0
30-34	87,1	86,8	90,2	85,9	88,1	87,5
35-39	89,5	89,9	92,0	89,7	91,6	90,3
40-44	91,0	91,2	93,2	91,7	92,7	91,7
45-49	92,0	92,1	94,6	93,8	93,8	92,8
50-54	92,4	93,6	93,8	94,1	94,6	93,5
55-59	91,9	93,4	94,2	96,2	94,8	93,4
60-64	91,7	93,4	94,9	95,4	94,3	93,2
65-69	91,3	92,4	94,5	94,4	94,3	92,7
Vrouwen						
15-19	4,2	4,5	2,8	5,7	7,0	4,8
20-24	50,9	52,8	48,6	50,9	59,5	53,3
25-29	87,5	86,5	84,9	81,0	87,4	86,8
30-34	92,4	92,6	90,3	87,8	93,1	92,3
35-39	92,1	93,3	90,9	89,7	94,6	92,8
40-44	91,0	93,4	90,1	90,1	94,3	92,2
45-49	90,0	93,0	89,4	91,0	93,7	91,6
50-54	89,0	92,5	88,3	89,9	94,8	91,3
55-59	87,6	91,4	87,8	87,5	94,1	90,1
60-64	86,1	90,4	86,5	86,7	93,4	89,0
65-69	84,8	89,2	85,9	86,4	93,5	88,1

Van de mannengeneraties die in de jaren 1946-50 zijn geboren heeft in totaal 27,7% op 20-24-jarige leeftijd een huwelijk gesloten. Bij mannen zonder en met andere kerkelijke gezindte ligt dit percentage evenwel duidelijk hoger dan bij rooms-katholieken, gereformeerden en nederlands hervormden.

Per 100 mannen zonder kerkelijke gezindte zijn er op deze leeftijd reeds 6 meer gehuwd (gewaest) dan in de 3 laatstgenoemde groepen; dit verschil is significant op 5%-niveau. Op 25-29-jarige leeftijd is het beeld reeds gewijzigd. In de oorlogsgeneratie 1941-45 is bij de gereformeerden het hoogste percentage reeds gehuwden aan te treffen; het verschil t.o.v. nederlands hervormden, rooms-katholieken en andere kerkelijke gezindten (resp. 4,5 en 7 per 100) is significant. Ook bij de mannen zonder kerkelijke gezindte heeft een groot deel der geboortegeneratie reeds een huwelijk gesloten (afwijkingen t.o.v. rooms-katholieken en «andere kerkelijke gezindten» zijn significant). Op de leeftijden 30 tot 45 jaar blijft de situatie in vergelijking met de 25-29-jarige leeftijd ongewijzigd. Beschouwt men het percentage gehuwden vanaf leeftijdsgroep 45-49 jaar als indicatie voor de uiteindelijke huwelijksfrequentie in een geboortegeneratie dan kunnen we stellen dat in de generaties welke geboren zijn in de jaren 1901-05, 1906-10 etc. t/m 1921-25, 2 groepen zijn te onderscheiden. Hoge huwelijksfrequenties zijn te vinden bij gereformeerden, «andere» en «geen» kerkelijke gezindten waar steeds 94 tot 96% der mannen een huwelijk heeft gesloten; lagere huwelijksfrequenties treffen we aan bij nederlands hervormden en vooral bij rooms-katholieken. Ook bij de rooms-katholieke mannen die in het eerste kwart der 20e eeuw zijn geboren blijft echter toch maar 8 tot 9% der geborenen permanent ongehuwd. Het verschil tussen rooms-katholieken en mannen zonder kerkelijke gezindte is in alle generaties (1901-05 t/m 1921-25) significant; t.o.v. de gereformeerden geldt dit met uitzondering van generatie 1916-20, t.o.v. «andere kerkelijke gezindten» met uitzondering van 1916-20 en 1921-25. Ook t.o.v. de nederlands hervormden wijkt de huwelijksfrequentie der rooms-katholieken echter in 3 der 5 generaties significant af. De Nederlands-

hervormden onderscheiden zich nog in generatie 1921-25 significant van de personen zonder kerkelijke gezindte.

Bij de vrouwen doen zich reeds op 15-19-jarige leeftijd aanzienlijke verschillen voor tussen de kerkelijke gezindten in het percentage ooit-gehuwden. Van de in 1951-55 geboren gereformeerden heeft op deze leeftijd nog slechts 2,8% een huwelijk gesloten, van de «andere kerkelijke gezindten» echter reeds 5,7% en bij de personen zonder kerkelijke gezindte 7,0%. De verschillen tussen enerzijds gereformeerden en anderzijds de vier overige kerkelijke gezindten én de verschillen tussen personen zonder kerkelijke gezindte en de gereformeerden, de nederlands hervormden en de rooms-katholieken zijn alle significant.

Ook op 20-24-jarige leeftijd (in generatie 1946-50) is maar een relatief klein deel der gereformeerde vrouwen en een relatief groot percentage der vrouwen zonder kerkelijke gezindte gehuwd; het verschil belooft 10 per 100. De verschillen tussen nederlands hervormden, gereformeerden, rooms-katholieken en andere kerkelijke gezindten zijn gering en alleen voor de beide eerstgenoemde groepen significant. Wel wijken alle significant af van het cijfer der vrouwen zonder kerkelijke gezindte.

De oorlogsgeneratie 1941-45 kent op 25-29-jarige leeftijd opnieuw het hoogste percentage ooit-gehuwden onder hen die als kerkelijke gezindte «geen» hebben vermeld; relatief weinig vrouwen zijn nog gehuwd bij gereformeerden en «andere kerkelijke gezindten». Beide laatste groepen wijken significant van de overige kerkelijke gezindten (en van elkaar) af.

Ook voor wat betreft de huwelijksfrequentie nemen de vrouwen zonder kerkelijke gezindte een opvallende positie in; in de generaties welke tussen 1901 en 1925 zijn geboren wordt bij deze groep de hoogste huwelijksfrequentie aangetroffen. Maximaal 6,5% van een generatie blijft hier permanent ongetrouwd. De huwelijksfrequentie der nederlands hervormden ligt iets lager m.n. in de oudere generaties. Relatief veel vrouwen zijn permanent ongehuwd gebleven onder de gereformeerden, de rooms-katholieken en «andere kerkelijke gezindten» (10-15%). De onderlinge verschillen van deze groepen zijn zeer gering en nergens significant. T.o.v. de vrouwen zonder kerkelijke gezindte is het verschil m.n. aanzienlijk (7 à 8 per 100) in de generaties die in het eerste decennium der 20e eeuw zijn geboren. Bijna zonder uitzondering zijn in de generaties die tussen 1901 en 1925 geboren zijn de verschillen tussen de vrouwen zonder kerkelijke gezindte en alle andere religies en tussen de nederlands hervormden en de overige religies significant.

Het is van belang na te gaan welke rol de religieuzen in 1971 nog spelen bij de hoge percentages nooit-gehuwden onder rooms-katholieke mannen en vrouwen. Schattingen op basis van gegevens²² van het K.A.S.K.I.²³ voor resp. 1-1-1972 en 1-1-1971 leveren een aantal op van 17.551 mannelijke en 26.961 vrouwelijke religieuzen. Hiervan verblijven er resp. 11.919 en circa 24.000 in Nederland. Niet bekend is de leeftijdsopbouw der in Nederland verblijvende religieuzen, wel echter de leeftijdsstructuur van een specifieke groep mannelijke religieuzen waarvan verblijf in Nederland krachtens hun functie (nl. verbonden aan de bisdommen) bijna vaststaat. De leeftijdsopbouw van deze groep achten we ook van toepassing op die priesters die niet aan de bisdommen verbonden zijn maar wel in Nederland verblijven²⁴; dit per leeftijd geschat aantal in Nederland woonachtigen brengen we in verband met het voor deze groep religieuzen gegeven totale aantal van deze leeftijdsgroep waaruit een percentage resulteert dat per leeftijd aangeeft welk deel van een groep in Nederland woonachtig is. Na toepassing op de andere mannelijke religieuzen welke geen priester zijn, weten we per leeftijd het aantal in Nederland verblijvende mannelijke religieuzen. Bij de vrouwen passen we gezien het geringe percentage in het buitenland verblijvende religieuzen (10,7%) de leeftijdsopbouw der totale groep toe op de 24.000 in Nederland verblijvende vrouwen.

Brengen we de religieuzen in mindering op de betreffende leeftijdsgroepen, dan stijgt de huwelijksfrequentie der rooms-katholieken m.n. bij de vrouwen. Bij de mannen stijgt het percentage gehuwden van 91,2% naar

92,7% en van 91,8 naar 92,6%, hetgeen de onderlinge verhoudingen onaangetast laat. Bij de vrouwen is de toename (in de leeftijdsgroepen 45-54 en 55-64 jaar) groter: van 89,5 naar 92,4% en van 86,9 naar 89,6%. De rooms-katholieken scoren daarmee duidelijk hoger dan vrouwen van «andere kerkelijke gezindten» en gereformeerden en ongeveer gelijk aan nederlands hervormden. De achterstand t.o.v. de personen zonder kerkelijke gezindte blijft echter aanzienlijk.

Wat valt te zeggen over de kleinere kerkgenootschappen? Bij de gereformeerden is het laagste percentage ooit-gehuwden bij mannen en vrouwen te vinden bij de (orthodoxe) groep van de gereformeerde kerken (vrijgemaakt). De «andere kerkelijke gezindten» tonen bij de mannen intern geen vast patroon van verschillen; bij de vrouwen is opmerkelijk dat m.n. bij remonstranten zeer veel vrouwen permanent ongehuwd zijn gebleven (in de generaties geboren tussen 1901-05 en 1921-25 15 tot 20% tegenover 8 tot 12% bij de totale vrouwenbevolking; dit verschil is significant). Overigens is ook op jeugdige leeftijd bij deze kerkelijke gezindte nog slechts een klein deel der vrouwen gehuwd; op 20-24 jaar bijv. nog slechts 27,1% tegenover 53,3 bij het totaal der vrouwen en op 25-29 jaar 67,3 tegenover 86,8%. Zowel bij mannen als vrouwen is op de leeftijden 20-24, 25-29 en 30-34 jaar (bij vrouwen ook op 15-19 jaar) een duidelijk verschil te constateren binnen de personen zonder kerkelijke gezindte in de mate waarin huwelijken gesloten zijn door hen die zich als humanist aanduiden en door de overige tot deze groep behorende mannen en vrouwen: de percentages gehuwden van de humanisten liggen steeds duidelijk lager (op 15-19 jaar bij de vrouwen bijv. 1,3% versus 7,1%; op 20-24 jaar bij mannen 19,7 tegenover 32,2% en bij vrouwen 35,1 tegenover 59,7%).

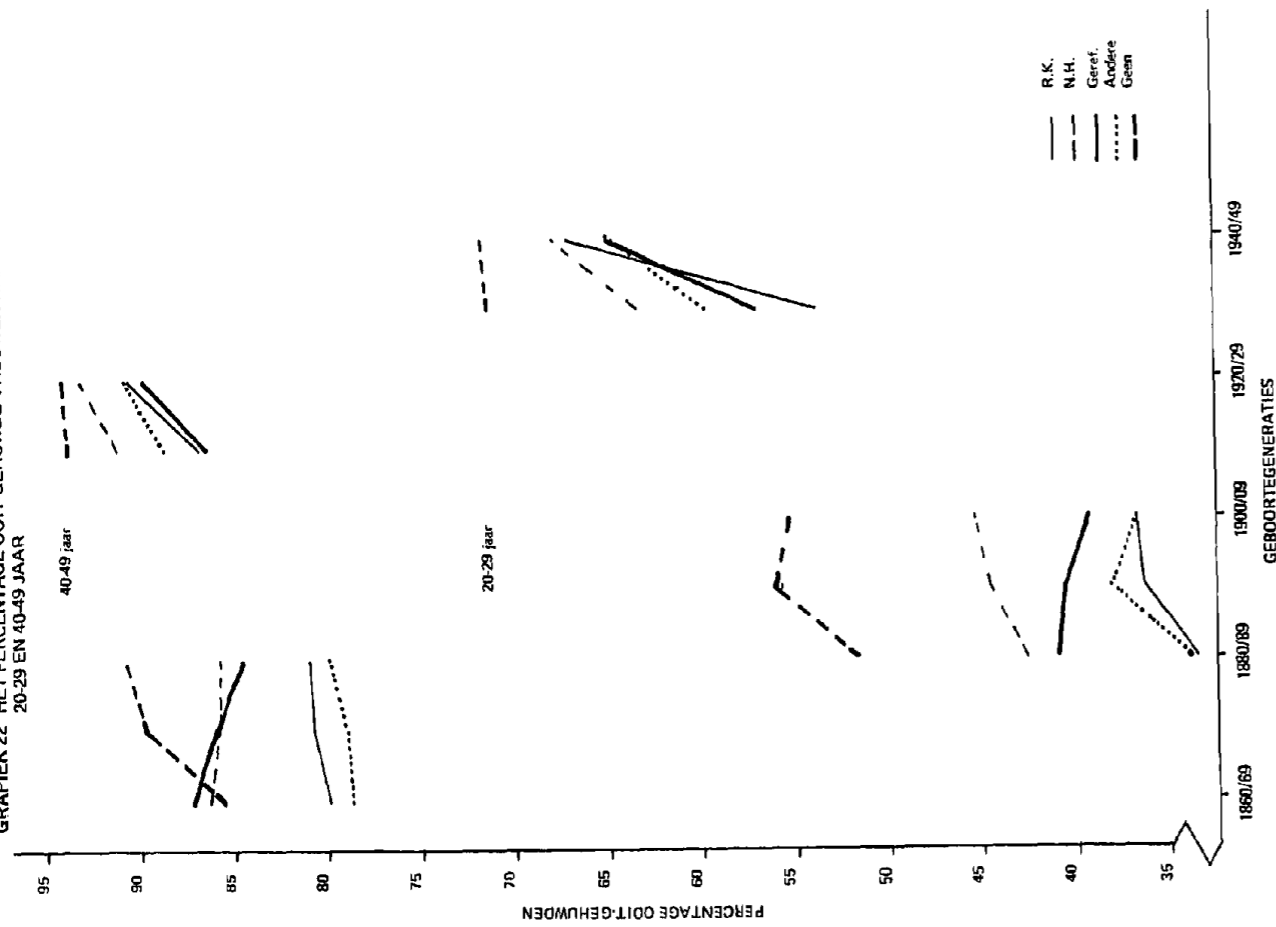
Opmerkelijk is dat onder «gereformeerden» en «andere kerkelijke gezindten» de huwelijksfrequentie der vrouwen duidelijk onder die der mannen uit de bijbehorende generatie ligt; in generatie 1916-20 en 1921-25 bijv. huwen er bij de gereformeerden 5 mannen per 100 meer dan bij vrouwen, bij de «andere kerkelijke gezindten» 3 à 4 per 100 meer. Bij personen zonder kerkelijke gezindte en nederlands hervormden is de huwelijksfrequentie van beide geslachten bijna identiek.

In grafiek 21 en 22 is gepoogd de in 1971 geconstateerde percentages gehuwden in een tijdsperspectief te plaatsen door voor de leeftijden 40-49 en 20-29 jaar de cijfers te vergelijken met de in de jaren 1909, 1920, 1930 en 1960 geobserveerde waarden²⁵. Zowel bij mannen als vrouwen sluiten de cijfers van 1971 duidelijk aan op de trend tot nivellering van de verschillen in huwelijksfrequentie die al bij vorige tellingen te constateren was.

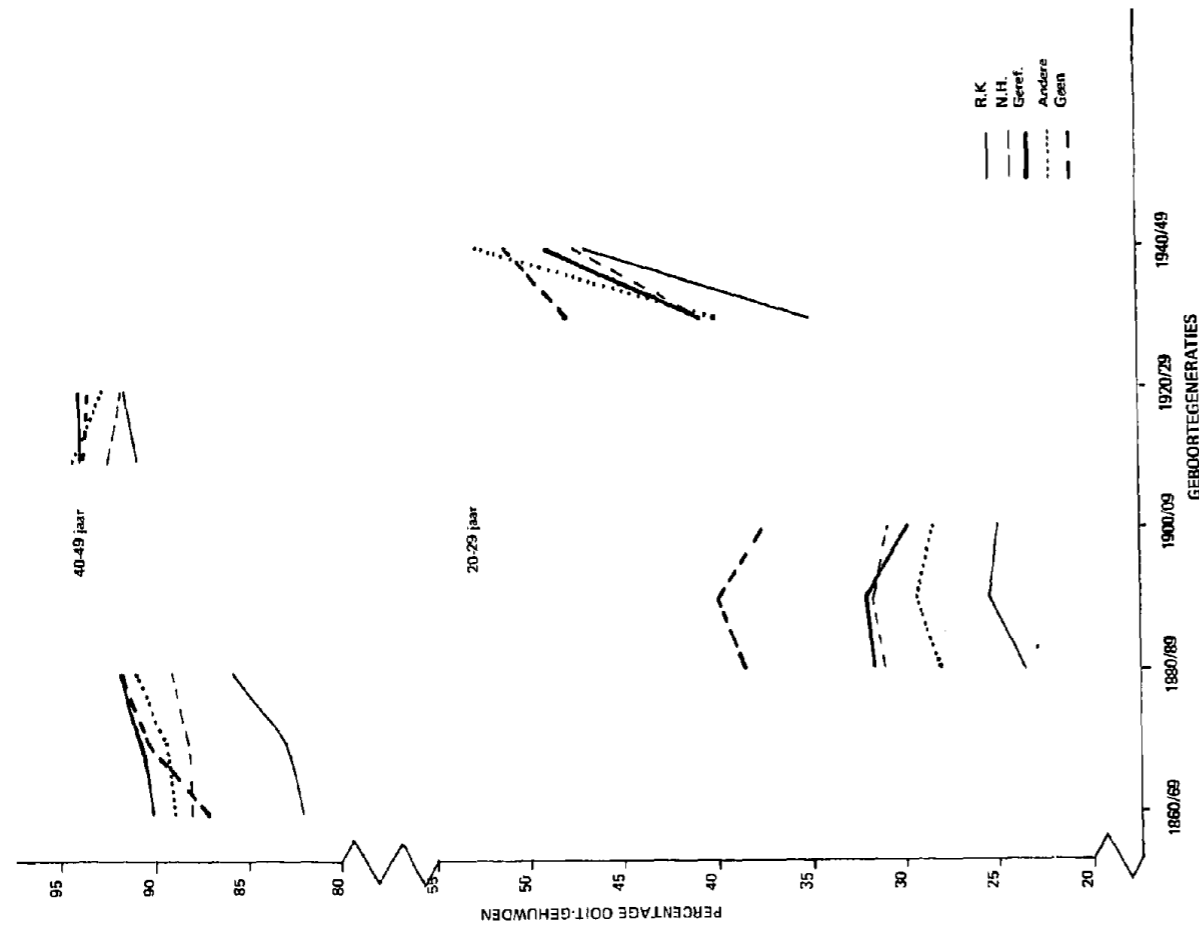
Bij de mannen is het maximale verschil in het percentage op 40-49-jarige leeftijd gehuwden teruggelopen van 8,0 per 100 in generatie 1860-69 via 7,9 (1870-79) naar 3,4 (in 1910-19) en 2,4 (1920-29). Wel hebben de rooms-katholieken steeds de laagste, de gereformeerden steeds de hoogste huwelijksfrequentie gekend. Bij de vrouwen is het verschil in huwelijksfrequentie teruggelopen van 8,5 per 100 via 10,5 naar 7,4 en 4,2 in 1920-29. De onderlinge rangorde der huwelijksfrequenties in 1971 is, op de mannen met «andere kerkelijke gezindten» na, identiek aan die in 1960.

Voor wat betreft het percentage op 20-29-jarige leeftijd gehuwde mannen c.q. vrouwen is in 1971, in geboortegeneratie 1940-49, eveneens een voortzetting der nivellering merkbaar. Bij de mannen is het maximale verschil eerst zeer langzaam gedaald (van generatie 1880-89 tot 1930-39 van 14,9 per 100 naar 12,9 per 100) maar toont generatie 1940-49 een zeer sterke afname der onderlinge verschillen t.o.v. 1930-39 (5,7 per 100). Alleen de «andere kerkelijke gezindten» nemen in generatie 1940-49 een andere rang in. Ook bij de vrouwen constateren we eerst een minimale afname van het verschil tussen vrouwen zonder kerkelijke gezindte en rooms-katholieken (van 18,1 naar 17,5 per 100) maar zien we in generatie 1940-49 een zeer sterke afname van de onderlinge verschillen (naar 6,8 per 100).

GRAFIEK 22 HET PERCENTAGE OOIIT-GEHUWDE VROUWEN NAAR KERKELIJKE GEZINDTE, 20-29 EN 40-49 JAAR



GRAFIEK 21 HET PERCENTAGE OOIIT-GEHUWDE MANNEN NAAR KERKELIJKE GEZINDTE, 20-29 EN 40-49 JAAR



6.4. Het huwelijkspatroon van de verschillende sociale beroepsgroepen

Onze conclusie kan zijn dat zowel voor de huwelijksfrequentie als – zij het in mindere mate – voor de huwelijksleeftijd de kerkelijke gezindte waartoe men behoort aan betekenis heeft ingeboet; vooral geldt dit t.a.v. de rooms-katholieken. Het zijn de veranderingen binnen deze kerkelijke gezindte die ook ter verklaring van de dalende huwelijksleeftijd in Nederland zijn aangevoerd. Zo heeft m.n. Kooy²⁶ gepoogd de daling der huwelijksleeftijd in Nederland te verklaren vanuit het idee van de «matrifactie» van de nationale samenleving in dit tijdvak. Deze matrifactie ziet hij met name plaatsvinden in de dogmatisch-kerkelijke volksdelen van katholieken en calvinisten, maar vooral in het katholiek kamp. «Een succesvolle rebellie vindt plaats tegen de «patria potestas», het gezag van de autoritaire natuurlijke vaders, de Vader van de kerk, en God de Vader»²⁷.

«Tot 1955 werden de katholieken gekoesterd door een welhaast angstvallige, omnipresente patronage. Daarop volgde een periode met de eerste kritische bezinningen, voornamelijk door de lagere en hogere geestelijkheid en katholieke intellectuelen, op de bereikte maatschappelijke situatie. De bezinning leidde tot de behoefte aan een beter contact met de niet-katholieke wereld: een open dialoog-houding die secularisering en oecumene met zich meebracht, uitmondend in de resoluties van het Tweede Vaticaans Concilie»²⁸.

Na 1965 werkte het moderniseringsproces door tot aan de basis. Door het terugdraaien van de kerkelijke invloed op inter-persoonlijke, maatschappelijke en politieke vraagstukken, tot een dienende rol bij de persoonlijke beleving van een tot de kern teruggebracht geloof, gaat de gelovige, wat genoemde vraagstukken betreft, zich steeds meer assimileren, zich minder onderscheiden van de niet-kerkelijke bevolkingsgroepen. «Er is sprake van een ver gaande vorm van acculturatie, zowel endogeen opgeroepen – door bezinning op officiële leerstellingen en tradities – als van buitenaf, te weten: maatschappelijke ontwikkelingen zoals toenemende urbanisatie, versnelde industrialisatie en uitbreidende (massa)communicatie, alle met seculariserend effect»²⁹. Dat dit proces ook voor de thema's huwelijk, seksualiteit en geboortenregeling consequenties heeft spreekt vanzelf. «Er vindt een herwaardering plaats van de seksualiteit: taboes rond sexbeleving van de vrouw, sexbeleving los van de voortplanting, taboes rond voorechtelijk geslachtsverkeer, geboortenregeling (de pil), masturbatie, homosexualiteit worden alle, wel niet afgebroken, maar toch wel besproken»³⁰. «Past het niet geheel in het kader van deze «matrifactie», dat de jeugd sneller dan vroeger de eerste stappen zet op de weg naar heterosexuele relatievorming? Past het daar niet in, dat de bestendige relatievorming eerder plaatsvindt? Laat de haast tot trouwen zich ook niet zeer wel rijmen met deze «matrifactie»?»³¹.

Onverklaarbaar blijft daarmee echter het voortbestaan van belangrijke verschillen in huwelijksleeftijd tussen rooms-katholieken en personen zonder kerkelijke gezindte tot in de meest recente periode.

In het reeds meermalen ter sprake gebrachte onderzoek van Moors e.a. naar de daling der huwelijksleeftijd in Nederland is ook aandacht besteed aan het beroep van de man als factor die de huwelijksleeftijd der vrouw mede beïnvloedt. Dit is o.a. gebeurd door na te gaan of tussen de beroepsgroepen verschillen bestaan in de duur der laatste verkering vóór het huwelijk en in de leeftijd waarop deze verkering begonnen wordt. Over het algemeen blijken hogere beroepscategorieën (hogere en middelbare employé's) een langere verkeringsduur te hebben dan geschoolde en ongeschoolde arbeiders en lagere employé's. De langere opleidingsduur werkt bij de eerste groepen waarschijnlijk compenserend ten opzichte van de relatief gunstiger financiële situatie. Binnen de laatste drie groepen is de duur der laatste verkering ongeveer gelijk doch wijkt de huwelijksleeftijd der vrouw af ten gevolge van verschillen in de leeftijd waarop de laatste verkering aanvangt³². Enigszins in tegenspraak daarmee lijkt de constatering dat hogere beroepen in sterkere mate de neiging vertonen de lengte van hun laatste verkering te laten afhangen van de leeftijd bij het begin ervan (d.w.z. te verkort

ten wanneer zij een hogere leeftijd hebben bij het begin der laatste verkeering). Dit kan erop wijzen dat in de verschillende beroepsgroepen consensus bestaat over de huwelijksleeftijd (der vrouw)³³.

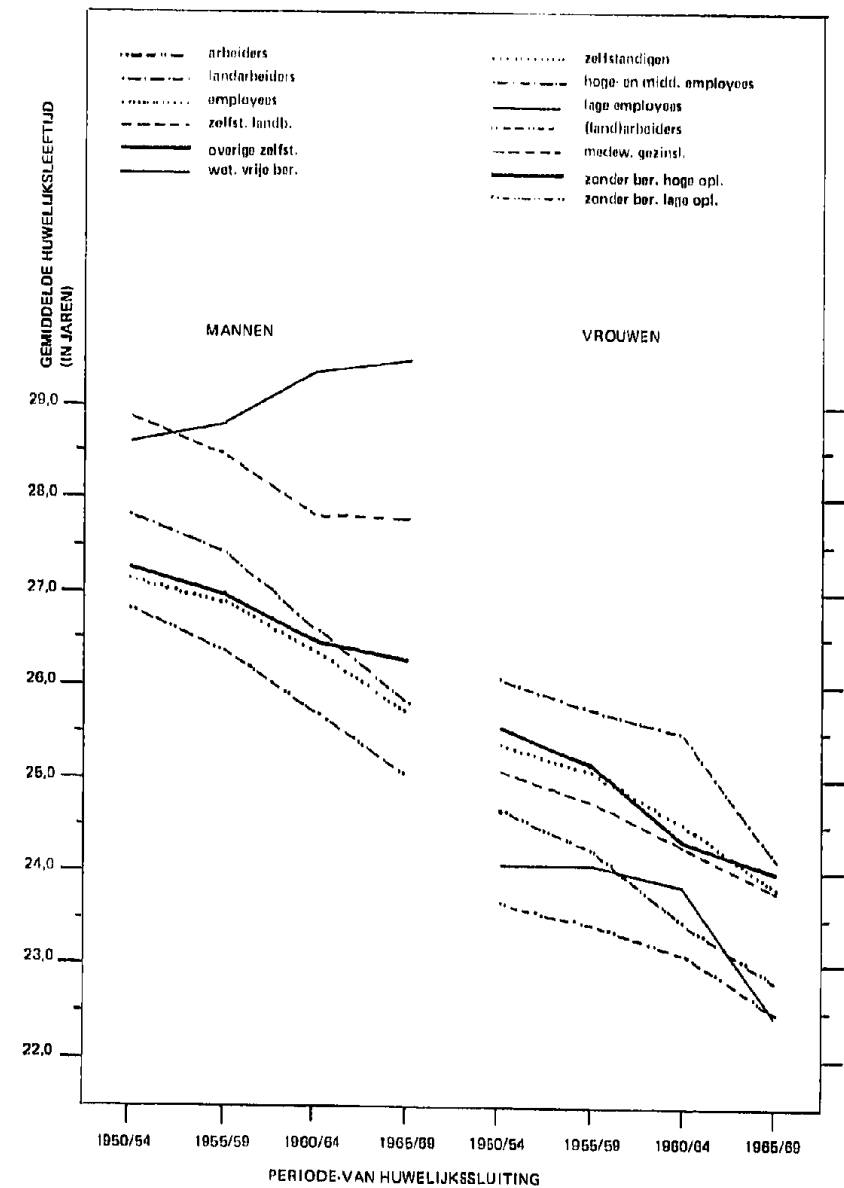
Over de invloed der beroepsgroep op de huwelijksleeftijd der man levert het materiaal van Moors c.s. ons geen informatie. Bovendien ontbreekt er informatie in over het effect van de beroepsuitoefening op de huwelijksfrequentie. Op beide aspecten kunnen we met het materiaal uit de Volkstelling echter wel ingaan, zij het ook dat dit niet op ideale wijze gebeuren kan. Een zeer belangrijke tekortkoming ligt nl. in het feit dat bij de volkstelling naar het beroep op 28-2-1971 gevraagd is; we weten echter niet in hoeverre er overeenstemming bestaat tussen de sociale groep waartoe men op 28-2-1971 behoorde en de sociale groep op het moment van huwelijksluiting. Een ander, reeds gememoreerd probleem, betreft de vrouwelijke bevolking. Doordat een zeer groot deel der werkende vrouwen na het huwelijk deze beroepsuitoefening staakt (zeker vóór 1971) vormt de groep vrouwen waarvan de relatie sociale groep – huwelijkspatroon kan worden nagegaan slechts een beperkt deel van het totaal aantal vrouwen dat vóór het huwelijk een beroep uitoefent. In de verschillende beroepsgroepen trekt echter niet een even groot deel der vrouwen zich na het huwelijk in het gezin terug. Het percentage ooit-gehuwden onder de nog in een bepaald beroep werkzame vrouwen kunnen we dan ook niet gebruiken als indicatie voor de huwelijksfrequentie onder vrouwen uit een bepaalde sociale groep. In hoeverre er ook een selectie bestaat t.a.v. de variabele huwelijksleeftijd is niet bekend; het is mogelijk dat in bepaalde sociale groepen meer jonggehuwden een beroep zijn blijven uitoefenen na het huwelijk dan in andere sociale groepen het geval is. De verschillen in huwelijksleeftijd onder de bestaande huwelijken tussen de sociale groepen geven dan een vertekend beeld van de werkelijke situatie op het moment van het huwelijk. We nemen voorshands echter aan dat de kans op een dergelijke vertekening bij de huwelijksleeftijd minder groot is dan bij de huwelijksfrequentie. We zullen het volkstellingsmateriaal dan ook gebruiken om het effect te beoordelen dat de sociale groep uitoefent op de huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen en op de huwelijksfrequentie der mannen.

Tabel 44 geeft een eerste indruk van de relatie tussen de sociale groepen

Tabel 44. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar sociale groep en periode van huwelijksluiting (mannen)

Periode van huwelijksluiting	Wetenschap- pelijke vrije beroepen	Zelfstandigen		Employé's	Arbeiders	Land- arbeiders
		Landbouw	Overige			
Alle huwelijken						
1950-54	29,24	29,15	28,07	27,41	27,34	28,09
1955-59	29,49	28,77	27,78	27,43	26,98	27,79
1960-64	30,43	28,34	27,60	27,03	26,38	27,09
1965-69	30,73	28,57	27,81	26,49	25,66	26,51
Eerste huwelijken						
1950-54	28,58	28,83	27,22	27,11	26,78	27,79
1955-59	28,79	28,43	26,92	26,86	26,35	27,37
1960-64	29,35	27,81	26,41	26,31	25,68	26,56
1965-69	29,47	27,76	26,21	25,66	24,97	25,76
Niet-eerste huwelijken						
1950-54	37,99	37,87	37,52	34,87	34,24	33,62
1955-59	38,50	38,49	37,94	37,33	35,57	38,48
1960-64	43,14	42,90	40,69	38,61	36,24	38,84
1965-69	42,52	44,32	41,19	39,91	36,74	39,27

GRAFIEK 23 GEMIDDELTE LEEFTIJD BIJ SLUITING VAN HET EERSTE HUWELIJK NAAR SOCIALE GROEP



en de gemiddelde huwelijksleeftijd. We richten ons wederom primair op de eerste huwelijken waarvan ook grafiek 23 een beeld geeft.

Bij de mannen sluiten in de gehele periode 1950-69 Arbeiders hun huwelijk op de jongste leeftijd; ook Employé's huwen – althans wat het eerst huwelijk betreft – tamelijk jong, echter wel steeds 0,3 tot 0,7 jaar later dan eerstgenoemde groep. Dit verschil is in de periodes 1960-64 en 1965-69 significant op 1% -niveau. Aan het andere einde van de rangorde treffen we de Wetenschappelijke vrije beroepen en de Landbouwers aan. Laatstgenoemden huwen in de periode 1950-64 circa 2,1 jaar later (op 27,8-28,8 jaar) dan Arbeiders ($p < .01$) en in de periode 1965-69 zelfs 2,8 jaar. Ook het verschil tussen Employé's en Landbouwers is in elke periode significant op 1% -niveau. In 1950-54 huwen de Wetenschappelijke vrije beroepen 1,8 jaar later dan Arbeiders (28,6 jaar), in de periode 1965-69 echter liefst 4,5 jaar; t.o.v. de Employé's is dit verschil 3,8 jaar (beide verschillen significant op 5% -niveau).

De huwelijksleeftijd van de Arbeiders in de landbouw ligt in de vijftiger jaren exact tussen die der overige Arbeiders en die der Zelfstandigen in de landbouw in; in de zestiger jaren gaat hun positie echter veel meer op die der Arbeiders lijken dan op die der Landbouwers.

De Zelfstandigen buiten de landbouw kennen een iets hogere huwelijksleeftijd dan de Employé's t.o.v. de Landbouwers liggen zij significant lager.

We kunnen constateren dat de daling van de huwelijksleeftijd in Nederland zich het sterkst heeft voorgedaan bij de Landarbeiders die in 1965-69 2,0 jaar vroeger huwen dan in 1950-54; ook bij de Arbeiders was de daling zeer sterk (1,8 jaar). De daling der huwelijksleeftijd was iets geringer bij Employé's (1,4 jaar) en veel minder bij Landbouwers (1,1 jaar) en Overige zelfstandigen (1,0 jaar). Met name de positie van de Landarbeiders is op het einde der jaren zestig zeer opvallend gezien de positie die deze groep in de decennia daarvoor innam (zie hoofdstuk 4).

Uit onze gegevens blijkt dat in de vijftiger en zestiger jaren geen sprake is geweest van nivellering van de verschillen in gemiddelde huwelijksleeftijd tussen de sociale groepen; het maximale verschil tussen enerzijds Arbeiders en Employé's en anderzijds Landbouwers en Wetenschappelijke Vrije Beroepen is juist toegenomen.

Een meer genuanceerd beeld van de ontwikkeling der huwelijksleeftijd kan gegeven worden door binnen de groep der Zelfstandigen, bij de Employé's en bij de Arbeiders onderscheid te maken naar de positie in het beroep. Bij de Zelfstandigen buiten de landbouw is de personeelsomvang hiervoor als criterium gebruikt, bij de Arbeiders het inkomen terwijl de Employé's in drie groepen zijn verdeeld naar gelang het door hen bereikte niveau. Tabel 45 geeft een indruk van de gemiddelde huwelijksleeftijd in deze groepen.

Tabel 45. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar niveau in het beroep en naar periode van huwelijksluiting (mannen)

Periode van huwelijksluiting	Overige zelfstandigen		Employé's			Arbeiders	
	Personeelsomvang		Hoger niveau	Middelbaar niveau	Lager niveau	Inkomen	
	>10	< 10				> 12 000	< 12 000
Alle huwelijken							
1950-54	27,22	28,15	27,73	27,16	27,57	27,01	27,58
1955-59	26,89	27,85	28,00	27,14	27,50	26,64	27,24
1960-64	26,58	27,69	28,11	26,73	26,86	26,12	26,57
1965-69	29,18	27,72	29,26	26,56	25,40	25,83	25,57
Eerste huwelijken							
1950-54	26,57	27,29	27,29	27,06	27,03	26,53	26,97
1955-59	26,16	26,98	27,34	26,70	26,75	26,16	26,49
1960-64	26,04	26,44	27,14	26,15	26,04	25,54	25,78
1965-69	26,35	26,20	27,50	25,82	24,80	25,17	24,86
Niet-eerste huwelijken							
1950-54	36,81	37,57	35,02	34,66	35,03	33,79	34,50
1955-59	38,11	37,93	37,91	36,48	38,05	34,75	36,01
1960-64	37,18	40,86	39,44	37,99	38,85	35,60	36,60
1965-69	44,33	40,88	43,36	39,43	37,80	36,51	36,86

De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk is bij eigenaren van grote bedrijven vóór 1965 0,4 tot 0,8 jaar lager, in de meest recente periode echter iets hoger dan van Zelfstandigen met minder personeel; de verschillen zijn echter niet significant. Bij de Employé's is, met name in de meer recente pe-

riodes, een groot verschil in de gemiddelde huwelijksleeftijd waarneembaar al naar gelang het bereikte niveau. Terwijl in 1950-54 Hogere Employé's gemiddeld 0,2 jaar later huwen dan de beide andere groepen Employé's is dat verschil in 1955-59 toegenomen tot 0,6, in 1960-64 tot 1,0-1,1 (significant op 5%-niveau) en in 1965-69 zelfs tot 1,7-2,7 jaar (significant op 1%-niveau). Ook de Middelbare en Lagere Employé's, die vóór 1965 identieke leeftijden bij eerste huwelijk kenden, wijken in 1965-69 onderling significant ($p < .01$) van elkaar af; de Lagere Employé's huwen dan één jaar eerder.

Bij de Arbeiders heeft het inkomensniveau geen significante of in identieke richting wijzend effect op de gemiddelde huwelijksleeftijd; vóór 1965 sluiten de minst verdienende arbeiders hun eerste huwelijk later, na 1965 vroeger dan hun meer verdienende collega's.

De in tabel 46 gebruikte meer genuanceerde indeling bevestigt het idee dat niet elke sociale groep in even sterke mate heeft deel gehad aan de daling der huwelijksleeftijd in de jaren vijftig en zestig. Terwijl grotere Zelfstandigen, Hoge Employé's en Wetenschappelijke Vrije Beroepen een bijna onveranderlijke huwelijksleeftijd kennen en Kleinere Zelfstandigen en Middelbare Employé's 1,1-1,2 jaar eerder huwen, trouwen de Arbeiders met hoge inkomens 1,4 jaar vroeger maar Lagere Employé's, weinig verdienende Arbeiders én landarbeiders tussen 2,0 en 2,2 jaar.

De toenemende differentiatie in de huwelijksleeftijd der sociale groepen komt nu ook sterker naar voren. In 1950-54 namen alleen de Zelfstandigen in de landbouw nog een extreme positie in; zij trouwden significant later ($p < 0,05$) dan Hogere Employé's en kleine Zelfstandigen buiten de landbouw en veel later ($p < 0,1$) dan Middelbare en Lagere Employé's en hoog én laag betaalde arbeiders.

Ten opzichte van de beide groepen Arbeiders en de Lagere Employé's gaan zich in 1960-64 ook de Wetenschappelijke Vrije Beroepen duidelijk aftekenen evenals de hogere Employé's en de kleine Zelfstandigen buiten de landbouw. In 1965-69 doet zich bij de Middelbare Employé's hetzelfde voor. Van een tweedeling tussen enerzijds Arbeiders en Lagere Employé's en anderzijds de overige sociale groepen is echter geen sprake; immers, de Landbouwers en de Hogere Employé's, hebben ook significant hogere huwelijksleeftijden dan de Middelbare Employé's, de Landarbeiders en de kleine Zelfstandigen buiten de landbouw. De Wetenschappelijke Vrije Beroepen hebben in 1965-69 een uitzonderlijk hoge huwelijksleeftijd terwijl Lagere Employé's en Arbeiders aan het andere uiteinde liggen en Landbouwers en Hogere Employé's zich in de buurt der wetenschappers bevinden.

De onderlinge verschillen zijn opgelopen van 2,3 (1950-54) via 2,6 en 3,8 jaar naar 4,7 jaar in 1965-69.

Voor die vrouwen die ten tijde van de Volkstelling nog gehuwd waren en tot de beroepsbevolking behoorden zijn in tabel 46 de gemiddelde huwelijksleeftijden vermeld. We richten ons ook hier weer op de eerste huwelijken maar hanteren daarbij een meer gecompliceerde indeling naar sociale groep: de Landarbeidsters zijn samengevoegd met de beide overige groepen Arbeidsters, Hogere en Middelbare Employé's zijn samengevoegd en Zelfstandigen zijn niet langer onderscheiden naar de aard van hun functie of de personeelsomvang.

Iets sterker dan bij de mannen is bij de vrouwen van een nivellering van de huwelijksleeftijd der sociale groepen sprake; ook hier echter blijven in de loop der tijd belangrijke verschillen bestaan en is van grote wijzigingen in de onderlinge rangorde der sociale groepen geen sprake.

In de gehele periode 1950-69 huwen vrouwen die als Employé op middelbaar of hoger niveau werkzaam zijn op latere leeftijd dan welke andere sociale groep ook; vóór 1965 gebeurde dat rond het 25e-26e jaar, na 1965 op gemiddeld 24-jarige leeftijd³⁴.

Ook Zelfstandigen, Medewerkende Gezinsleden en vrouwen zonder beroep maar met middelbare of hogere opleiding hebben relatief lang met hun huwelijk gewacht.

Tabel 46. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar sociale groep en periode van huwelijksluiting (vrouwen)

Periode van huwelijksluiting	Zelfstandigen	Employé's		Arbeiders (inclus. Landarbeiders)	Medew. gezinsleden	Vrouwen zonder beroep	
		Hogere + Middelbare	Lagere			Met middelb. of hoge opl.	Overige
Alle huwelijken							
1950-54	26,07	26,53	24,49	24,21	25,36	26,28	25,60
1955-59	25,87	26,70	24,85	24,23	25,14	25,87	25,18
1960-64	26,38	26,76	24,82	24,18	24,95	24,97	24,41
1965-69	26,31	25,00	22,98	23,40	24,74	24,69	23,78
Eerste huwelijken							
1950-54	25,29	26,03	24,06	23,65	25,08	25,54	24,67
1955-59	25,09	25,73	24,09	23,45	24,75	25,15	24,22
1960-64	24,48	25,49	23,88	23,12	24,30	24,39	23,47
1965-69	23,85	24,14	22,42	22,50	23,82	24,01	22,88
Niet-eerste huwelijken							
1950-54	32,83	31,01	29,87	30,39	30,93	34,63	35,45
1955-59	32,76	35,76	32,61	32,58	32,74	35,98	36,58
1960-64	38,03	36,45	33,56	32,24	34,95	35,11	36,51
1965-69	37,94	36,47	33,97	34,22	36,35	36,16	35,79

Door Arbeiders³⁵ wordt duidelijk het vroegst gehuwd; de afwijkingen van deze sociale groep ten opzichte van Hogere en Middelbare Employé's en t.o.v. hoog opgeleide niet meer tot de beroepsbevolking behorende vrouwen zijn bijna gedurende de gehele periode 1950-69 significant op 1% niveau.

Ook de Lagere Employé's en de niet meer werkende vrouwen met lage opleiding trouwen op betrekkelijk jonge leeftijd; het verschil van de laatstgenoemde groep t.o.v. hun hoger opgeleide sexegenoten is vanaf 1955 significant.

In 1965-69 zijn de vrouwen qua huwelijksleeftijd in twee onderling significant verschillende categorieën onder te brengen; Arbeidsters, Lage Employé's en laag opgeleide niet meer werkende vrouwen wijken duidelijk af van de Hogere en Middelbare Employé's en hoog opgeleide niet meer werkende vrouwen. Het is duidelijk dat de vrouwen die met werken zijn gestopt zich niet door een uniforme huwelijksleeftijd kenmerken; al naar gelang het opleidingsniveau bestaat er tussen de niet meer werkende vrouwen een groot verschil in huwelijksleeftijd.

We stelden reeds dat bij de vrouwen wel van enige nivellering sprake is geweest. Dit geldt met name de verhouding tussen Arbeidsters en Hogere en Middelbare Employé's wier onderlinge verschil na 1965 afneemt van circa 2,4 naar 1,6 jaar. Tussen laatstgenoemde groep en de Lagere Employé's daalt het verschil echter slechts van 2 jaar in 1950-54 naar 1,7 jaar in 1965-69 terwijl tussen Hogere en Middelbare Employé's en laag opgeleide niet meer werkende vrouwen het verschil in huwelijksleeftijd in twintig jaar slechts 0,1 jaar teruggelopen is.

Tussen 1950 en 1970 is de huwelijksleeftijd het sterkst gedaald bij de beide categorieën Employé's (m.n. bij Hogere en Middelbare) en bij de niet meer werkende vrouwen (m.n. die met lagere opleiding). Bij Arbeidsters is de huwelijksleeftijd slechts 1,15 jaar afgenomen, bij Medewerkende Gezinsleden 1,26 jaar; t.o.v. de beide sterk gedaalde groepen betekent dat een verschil van resp. 0,6-0,7 en 0,5-0,6 jaar.

Hoe ligt in de verschillende sociale groepen de verhouding tussen eerste en niet-eerste huwelijken? Tabel 47 geeft daarvan een beeld.

Tabel 47. Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar sociale groep

Sociale groep	Mannen		Vrouwen					
	Periode van huwelijksluiting							
	1950-54	1955-59	1960-64	1965-69	1950-54	1955-59	1960-64	1965-69
Wetenschappelijke vrije beroepen	6,7	6,9	7,5	9,4				
Zelfst. landbouwers	2,8	2,5	3,2	4,6	11,1	10,9	14,4	18,0
Overige zelfstandigen	8,3	7,9	8,4	10,9				
Employé's totaal	5,6	5,4	5,9	5,9	9,2	9,6	10,8	5,7
- Hogere	5,6	6,1	7,9	11,1	11,4	9,9	11,9	7,1
- Middelbare	4,9	4,5	4,9	5,5				
- Lagere	6,9	6,6	6,5	4,7	8,5	9,5	10,2	5,1
Arbeiders:								
> 12 000	6,8	5,7	5,9	6,0	9,2	9,1	12,4	8,1
< 12 000	8,5	8,0	7,6	6,1				
Landarbeiders	4,8	3,4	4,2	5,5				
Medew. gezinsleden	-	-	-	-	4,9	5,0	6,2	7,5
Zonder beroep:								
- Met midd. opleiding	-	-	-	-	8,4	6,7	5,6	5,7
- Overige	-	-	-	-	8,9	7,9	7,5	7,3

We concentreren ons wederom op de periode 1965-69. Van het totaal aantal huwelijken bestaat bij de mannen in bijna elke sociale groep zo'n 5 à 6% uit huwelijken waarvan man of vrouw (of beiden) eerder gehuwd waren. Drie groepen kennen echter een opvallend hoog percentage niet-eerste huwelijken, te weten de Wetenschappelijke Vrije Beroepen, de Hogere Employé's en de Zelfstandigen buiten de landbouw. De afwijkingen tussen beide laatstgenoemde groepen en het percentage niet-eerste huwelijken onder beide groepen Arbeiders, de Lagere en Middelbare Employé's, Landarbeiders en landbouwers zijn significant.

Bij de vrouwen constateren we in 1965-69 een significant hoger percentage niet-eerste huwelijken onder hen die als Zelfstandige een beroep blijven uitoefenen.

De leeftijd bij sluiting van het niet-eerste huwelijk (tabel 44, 45 en 46) wijkt in de periode 1965-69 sterk uiteen bij de verschillende sociale groepen. Bij de mannen kenmerken beide groepen Arbeiders zich door relatief lage huwelijksleeftijden. Significant wijken beide groepen echter slechts af van de Hogere Employé's (die 6,5 tot 6,8 jaar later hun niet-eerste huwelijk sluiten) en van de overige Zelfstandigen (die 4,45 jaar later huwen).

De grote verschillen t.o.v. Landbouwers en Wetenschappelijke Vrije Beroepen zijn niet significant. Bovendien blijkt dat noch de omvang van het personeelsbestand (bij Overige zelfstandigen), noch het niveau der functie (bij de Employé's) noch het inkomen (bij de Arbeiders) een significante invloed heeft op de leeftijd waarop mannen hun niet-eerste huwelijk sluiten. Ook bij de vrouwen sluiten Arbeidsters en Lagere Employé's hun niet-eerste huwelijk relatief op jonge leeftijd; de onderlinge verschillen zijn hier echter kleiner dan bij de mannen en nergens significant.

De gegevens die beschikbaar zijn over de samenstelling der verschillende sociale groepen naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat hebben, evenals die welke de relatie beschrijven tussen bovengenoemde variabelen en het onderwijsniveau, betrekking op het integrale bestand van de Volkstelling³⁶. Tabel 48 geeft voor de mannen een overzicht van het percentage ooit-gehuiden naar leeftijd en sociale groep.

Tabel 48. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar sociale groep (Totaaltelling)

Leeftijd	Sociale groep						
	Vrije beroepen	Zelfstandigen		Employé's	Arbeiders	Lanarbeiders	Beroepsloos
		Landbouw	Overige				
20-24	39,7	40,0	56,5	33,1	32,1	25,8	7,1
25-29	73,9	78,3	85,1	79,5	76,3	68,0	38,5
30-34	89,7	86,9	93,3	91,6	86,6	78,9	51,6
35-44	94,2	89,2	95,0	94,5	90,0	80,0	65,2
45-54	95,5	91,0	96,0	96,0	93,2	82,2	80,7
55-64	95,1	91,2	96,1	95,6	93,7	82,5	89,4

We moeten allereerst wijzen op de problemen die vastzitten aan de interpretatie van het cijfer op 20-24-jarige leeftijd. In een aantal beroepsgroepen vormt de groep die reeds vóór de 25-jarige leeftijd dit beroep uitoefent slechts een minderheid van de personen uit deze geboortegeneratie die uiteindelijk dit beroep zullen «kiezen». Deze minderheid is sterk geconcentreerd op de laatste leeftijden (23-24 jaar) van het leeftijdsinterval en telt daardoor relatief meer gehuwden op 20-24-jarige leeftijd dan andere sociale groepen. De zeer hoge percentages ooit-gehuwden die we op 20-24-jarige leeftijd aantreffen bij Zelfstandigen buiten de landbouw en, in mindere mate, bij de Vrije Beroepen en Landbouwers moeten in deze richting geïnterpreteerd worden. Uit de hoge percentages ooit-gehuwden in deze groepen kan men dus niet afleiden dat in de betreffende sociale groep op jonge leeftijd wordt gehuwd; bij de beschouwing van de gemiddelde huwelijksleeftijd zagen we ook dat juist de (wetenschappelijke) Vrije Beroepen en de Zelfstandigen relatief hoge huwelijksleeftijden kenden.

Voor de overige in 1946-50 geboren mannen die in 1971 de 20-24-jarige leeftijd hadden bereikt leent het materiaal zich beter voor uitspraken over de mate waarin door de verschillende sociale groepen reeds op jonge leeftijd huwelijken zijn gesloten. Employé's en Arbeiders wijken in dit opzicht niet van elkaar af; onder Lanarbeiders blijkt echter nog steeds een relatief veel kleiner deel vóór het 25e jaar gehuwd te zijn.

Het percentage ooit-gehuwden op 25-29-jarige leeftijd dat betrekking heeft op de in 1941-45 geboren mannen leent zich beter voor onderlinge vergelijking maar het voor de 20-24-jarigen beschreven verschijnsel speelt ook hier nog een rol. Opnieuw kenmerken de Zelfstandigen zich door hoge percentages gehuwden; circa 4 van de 5 Zelfstandigen zijn op deze leeftijd al gehuwd. Onder Employé's tellen we op deze leeftijd duidelijk een hoger percentage mannen dat reeds gehuwd is dan onder de Arbeiders. Van de Lanarbeiders is nog slechts 68% gehuwd; per 100 bedraagt het verschil ten opzichte van de Arbeiders 8,3, ten opzichte van de Employé's 11,5.

De gegevens m.b.t. de 45-54-jarigen (geboren in de periode 1916-25) en de 55-64-jarigen (geboren van 1906-15) geven ons een indicatie van de huwelijksfrequentie der verschillende sociale groepen. De beide in het eerste kwart der 20e eeuw geboren groepen vertonen een zelfde beeld; door Zelfstandigen buiten de landbouw, door Employé's en door de Vrije Beroepen wordt het meest frequent een huwelijk gesloten. In alle drie groepen brengt slechts 4 tot 5% der mannen zijn leven in permanente ongehuwde staat door.

De huwelijksfrequentie onder Arbeiders is geringer; circa 7% van de in de jaren 1906-25 geboren Arbeiders is nooit gehuwd geweest. Van de Landbouwers heeft in deze generaties 91% een huwelijk gesloten; de Lanarbeiders blijven daarbij nog ver achter, van deze groep is 18% permanent ongehuwd gebleven.

De Beroepslozen kennen zowel op jonge als op oude leeftijd lage percentages gehuwden. Pas op 55-64-jarige leeftijd, wanneer een steeds groter

deel van deze groep bestaat uit personen die op voorafgaande leeftijden normaal aan het arbeidsproces hebben deelgenomen, gaat de huwelijksfrequentie van de Beroepslozen op die der andere sociale groepen lijken. We hebben voor een drietal groepen meer gedetailleerde gegevens tot onze beschikking. Bij de Vrije Beroepen hebben we een onderscheid gemaakt tussen Kunstenaars, Wetenschappelijke Vrije Beroepen en Overige Vrije Beroepen, terwijl de Employé's onderverdeeld zijn naar hun niveau (hoog, midden, laag) en de Zelfstandigen naar de omvang van het personeelsbestand (0, 1-9 en ≥ 10). De gegevens m.b.t. de Vrije Beroepen zijn opgenomen in tabel 49.

Tabel 49. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar de aard van het vrije beroep (Totale telling)

Leeftijd	Kunstenaars	Wetenschapp. vrije beroepen	Overige	Totaal vrije beroepen
20-24	38,8	54,5	48,4	39,7
25-29	66,0	86,3	75,7	73,9
30-34	82,3	94,3	85,5	89,7
35-44	85,1	96,8	93,2	94,2
45-54	89,9	97,3	93,5	95,5
55-64	90,9	96,6	93,1	95,1

Een ongehuwd bestaan blijkt onder de Vrije Beroepen met name bij Kunstenaars op 20-24-jarige leeftijd relatief vaak voor te komen. In generatie 1946-50 is niettemin onder de Kunstenaars reeds een groter percentage gehuwd dan bij Arbeiders en Employé's. Van de selecte groep mannen die al op 20-24-jarige leeftijd een Wetenschappelijk Beroep uitoefent, is liefst 54,5% al gehuwd, bij de Overige Vrije Beroepen 48,4%. Op 25-29-jarige leeftijd is de situatie bij de Kunstenaars totaal anders; het percentage onder hen dat reeds een huwelijk gesloten heeft is lager dan in enige andere sociale groep, de Lanarbeiders inbegrepen. Van de Wetenschappelijke Vrije Beroepen is in geboortegeneratie 1941-45 de huwelijksfrequentie hoger dan in enige andere groep, de Zelfstandigen uitgezonderd; nog slechts 14% is ongehuwd. Wat de oudste geboortegeneraties betreft tonen de Kunstenaars zich eveneens afwerend tegenover het huwelijk. Slechts 90% van hen heeft een huwelijk gesloten. De huwelijksfrequentie ligt daarmee op het (lage) niveau der Landbouwers maar wel boven die der Lanarbeiders. Onder de Wetenschappelijke Vrije Beroepen is de huwelijksfrequentie zeer hoog (97%) terwijl van de Overige Vrije Beroepen circa 93% ooit een huwelijk heeft gesloten.

De gegevens over de Zelfstandigen zijn opgenomen in tabel 50.

Tabel 50. Het percentage ooit-gehuwde zelfstandigen naar de omvang van het bedrijf (Totaaltelling)

Leeftijd	Landbouw			Overige bedrijfshoofden		
	Personeelsomvang			Personeelsomvang		
	≥ 10	1-9	0	≥ 10	1-9	0
20-24	30,8	41,4	38,5	62,1	60,6	53,5
25-29	78,8	82,1	77,4	90,7	88,6	81,8
30-34	89,1	92,8	85,6	97,1	95,5	90,8
35-44	95,5	94,8	88,0	98,0	96,9	92,7
45-54	96,3	96,6	89,4	98,5	97,9	93,9
55-64	96,8	97,1	89,2	98,9	98,1	94,3

De bedrijfsomvang blijkt duidelijk van invloed te zijn op de mate waarin en de leeftijd waarop door de Zelfstandigen huwelijken zijn gesloten²⁷. Op elke

leeftijd (met uitzondering van Landbouwers met meer dan 10 man personeel op 20-24-jarige leeftijd) geldt dat van de Zelfstandigen zonder personeel een kleiner deel een huwelijk heeft gesloten dan van de Zelfstandigen met personeel. Twee opmerkingen zijn van belang. Ten eerste geldt dat het uitoefenen van een beroep (als Zelfstandige) in de landbouw op zich niet per se een geringe huwelijksfrequentie tot gevolg heeft. Onder de Landbouwers treft men alleen lage percentages gehuwden aan onder die groep welke geen personeel in dienst heeft; Landbouwers met personeel daarentegen kennen huwelijksfrequenties welke liggen boven die der Employé's en Arbeiders. Het verschil tussen beide groepen bedraagt bij Landbouwers 7-8 per 100. Bij Overige bedrijfshoofden is het verschil in huwelijksfrequentie tussen bedrijfshoofden met en die zonder personeel minder nl. circa 4 per 100.

Niet ontkend kan echter worden, dat het werken in de landbouw bij een gelijke bedrijfsomvang gepaard gaat met lagere huwelijksfrequenties dan het werken buiten de landbouw. Dit is het duidelijkste zichtbaar bij de kleine zelfstandigen: per 100 zijn er 4 tot 5 Landbouwers minder gehuwd dan bij de Overige bedrijfshoofden het geval is.

De gegevens m.b.t. de Employé's zijn opgenomen in tabel 51.

Tabel 51. Het percentage ooit-gehuwde mannen naar beroepsniveau in de sociale groep Employé's (Totaaltelling)

Leeftijd	Hogere	Middelbare	Lagere	Totaal employé's
20-24	52,0	46,9	28,2	33,1
25-29	83,3	83,1	73,9	79,5
30-34	92,4	93,4	87,6	91,6
35-44	95,2	95,5	91,6	94,5
45-54	95,7	96,7	94,9	95,0
55-64	93,7	96,9	95,2	95,6

Bij de Employé's bestaan in de geboortegeneraties 1906-15 en 1916-25 geen grote verschillen in huwelijksfrequentie; de Middelbare Employé's huwen echter in iets grotere mate dan Lagere en Hogere Employé's. Van elk der groepen blijft een geringer deel ongehuwd dan bij de Arbeiders het geval is. In overeenstemming met hetgeen wij opmerkten bij de beschouwing van de gemiddelde huwelijksleeftijd blijkt ook hier dat op jonge leeftijden van de Lagere Employé's een geringer deel gehuwd is dan bij de Arbeiders.

Dit geldt zowel in generatie 1946-50 (waar per 100 20-24-jarigen onder de Lagere Employé's 4 mannen meer ongehuwd zijn dan bij Arbeiders het geval is) als in generatie 1941-45 (waar het verschil Arbeiders - Lagere Employé's 2,4 per 100 bedraagt).

Het is opmerkelijk dat de onderlinge rangorde der huwelijksfrequenties die we in 1971 constateren niet veel afwijkt van die welke voor een aantal belangrijke sociale groepen bij de telling van 1930 te vinden was. In oplopende volgorde van huwelijksfrequentie vinden we achtereenvolgens Landarbeiders, Bedrijfshoofden in de landbouw, Arbeiders en Overige bedrijfshoofden. Vergelijken³⁸ we de in tabel 24 opgenomen gegevens uit generatie 1871-80 met die uit generatie 1916-25, dan zien we bij Bedrijfshoofden in de Landbouw in de oudste generatie een huwelijksfrequentie van 90,3, in de jongere generatie van 91,2%. Een iets grotere toename treffen we bij Arbeiders aan: van 92,4 naar 93,7%. Zelfstandigen buiten de Landbouw³⁹ hebben de huwelijksfrequentie zien toenemen van 93,5 naar 96,1%.

Veel groter is de toename der Landarbeiders; tegenover de vroegere 77,6% vinden we nu een huwelijksfrequentie van 82,5%.

De gegevens m.b.t. de Employé's zijn moeilijker te vergelijken. Enigszins verwant is de groep die we krijgen uit de samenvoeging van Winkelbedienden en Administratief personeel. In generatie 1871-80 is van deze categorie 91,3% gehuwd; van de Lagere Employé's in generatie 1916-25 echter 94,9%.

6.5. Het huwelijkspatroon van de verschillende opleidingsniveaus

Voor wat betreft het percentage gehuwden op jonge leeftijd vergelijken we generatie 1913-17 (uit de Volkstelling van 1930) met generatie 1941-45. Op 25-29-jarige leeftijd is onder Zelfstandige landbouwers in de oudste generatie 80,7, in generatie 1941-45 78,3% gehuwd. De Overige Zelfstandigen zien het percentage gehuwden toenemen van 69,7 naar 85,1%. In vergelijking met de toename die onder de gehele mannenbevolking waarneembaar was (nl. van 50,6 naar 75,0%) is de wijziging met name revolutionair geweest onder Arbeiders, Landarbeiders en Employé's. In de 25 jaar die beide vergeleken generaties van elkaar verwijderd zijn is het percentage gehuwden onder de Landarbeiders meer dan verdubbeld (van 29,9 naar 68,0%). Per 100 Arbeiders zijn er in generatie 1941-45 op 25-29-jarige leeftijd circa 22 meer gehuwd dan in de 25 jaar eerder geboren groep. De Lagere Employé's tenslotte kennen in de recente generatie 75,0% gehuwden; de Winkelbedienden en het Administratief personeel tezamen in 1930 echter slechts 39,0%.

In Nederland ontbreekt recent onderzoek naar de feitelijke invloed van het opleidingsniveau op het huwelijkspatroon bijna geheel. Ook over de verschillen in houding t.o.v. het huwelijk is onze kennis zeer beperkt; alleen een in 1969 door Cornelissen ingesteld explorerend onderzoek onder circa 160 17-20-jarigen in Nijmegen geeft daarover enige informatie. Het blijkt dat jongere minder geschoolde arbeiders én geschoolde arbeiders onderling zowel als in vergelijking met jongeren die een Mulo- of Middelbare opleiding hebben gevolgd nagenoeg in gelijke mate de wens tot een huwelijk uitspreken. Ook de houding tegenover en de betekenis die in het huwelijk werd gezocht was bij de onderscheiden groepen niet verschillend⁴⁰. Het reeds eerder genoemde onderzoek van Moors uit het einde der jaren zestig bevat enig materiaal over de invloed van het opleidingsniveau op de huwelijksleeftijd. Geconstateerd werd dat onder die groep vrouwen die een contactperiode van minder dan één jaar heeft en die slechts één verkering heeft gehad, relatief veel vrouwen zitten met een laag opleidingsniveau. De huwelijksleeftijd van deze categorie vrouwen ligt 2 à 3 jaar vroeger dan die van de vrouwen welke zich door een langere contactperiode en meerdere verkeringen kenmerken; deze laatste groep bevat relatief veel hoog opgeleide vrouwen. Bovendien bleek dat de basisopleiding én de beroepsopleiding der vrouw een vrij constante significante relatie vertoonden met de leeftijd waarop de laatste verkering begon (en daardoor op de huwelijksleeftijd) en dit voor alle groepen vrouwen ongeacht de duur der contactperiode en het aantal verkeringen. Met betrekking tot de beroepsopleiding wordt opgemerkt «Eerzijds kan men stellen dat traditioneel het krijgen van een opleiding in zekere zin een «onvolwassen» status inhoudt waar een serieuze laatste verkering niet gemakkelijk mee te verenigen valt. Anderzijds is vooral het beroepsonderwijs nog zodanig gesegregeerd dat de mogelijkheden tot contact met potentiële huwelijkspartners enigszins verminderd worden»⁴¹. Het Utrechtse onderzoek laat geen eenduidige conclusies toe omtrent de invloed van het niveau der beroepsopleiding der vrouw op de lengte van de laatste verkering terwijl het niveau der basisopleiding (van lager tot hoger niveau) geen of zeer weinig invloed heeft op de duur van de laatste verkering⁴².

Tenslotte zijn door Cramwinckel-Weeda zowel voor 1959-61 als voor 1969-71 samenhangen geconstateerd tussen de hoogte van het opleidingsniveau en de frequentie van het gedwongen huwen. Verschillen in kennis over en toepassing van anticonceptiva en een frequentere toevlucht tot abortus provocatus acht zij verantwoordelijk voor het geringe percentage gedwongen huwelijken onder hoog opgeleiden⁴³. We missen blijkens het bovenstaande zowel informatie omtrent de wijze waarop het opleidingsniveau bepalend is voor de huwelijksfrequentie alsook een antwoord op de vraag naar de betekenis van het opleidingsniveau van de man voor huwelijksleeftijd en frequentie. De gegevens der Volkstelling kunnen in beide tekorten voorzien. Voor een drietal opleidingsniveaus, te weten basis- en lager niveau, uitgebreid lager en middelbaar niveau en semi-hoger en hoger niveau kunnen we de ontwikkelingen der gemiddelde huwelijksleeftijd volgen

terwijl de huwelijksfrequentie voor een 11-tal opleidingscategorieën is gegeven. Schema 7 geeft van de gehanteerde onderwijsindeling een globaal overzicht.

Schema 7. Indeling naar opleidingsniveau, Volkstelling 28-2-1971

Basis- en lager niveau	Basisniveau		Lagere school
	Lager niveau	Algemeen	Beroepsonderwijs
Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Uitgebreid lager niveau		MULO; VHMO, meer dan 3 klassen
	Middelbaar niveau	Algemeen	Beroepsonderwijs
Semi-hoger en hoger niveau	Semi-hoger niveau		Niet-universitair
	Hoger niveau	Universitair	MO-A acten; HTS; HEAO; Sociale Academie Kandidaatsdiploma MO-B acten Doctoraal diploma

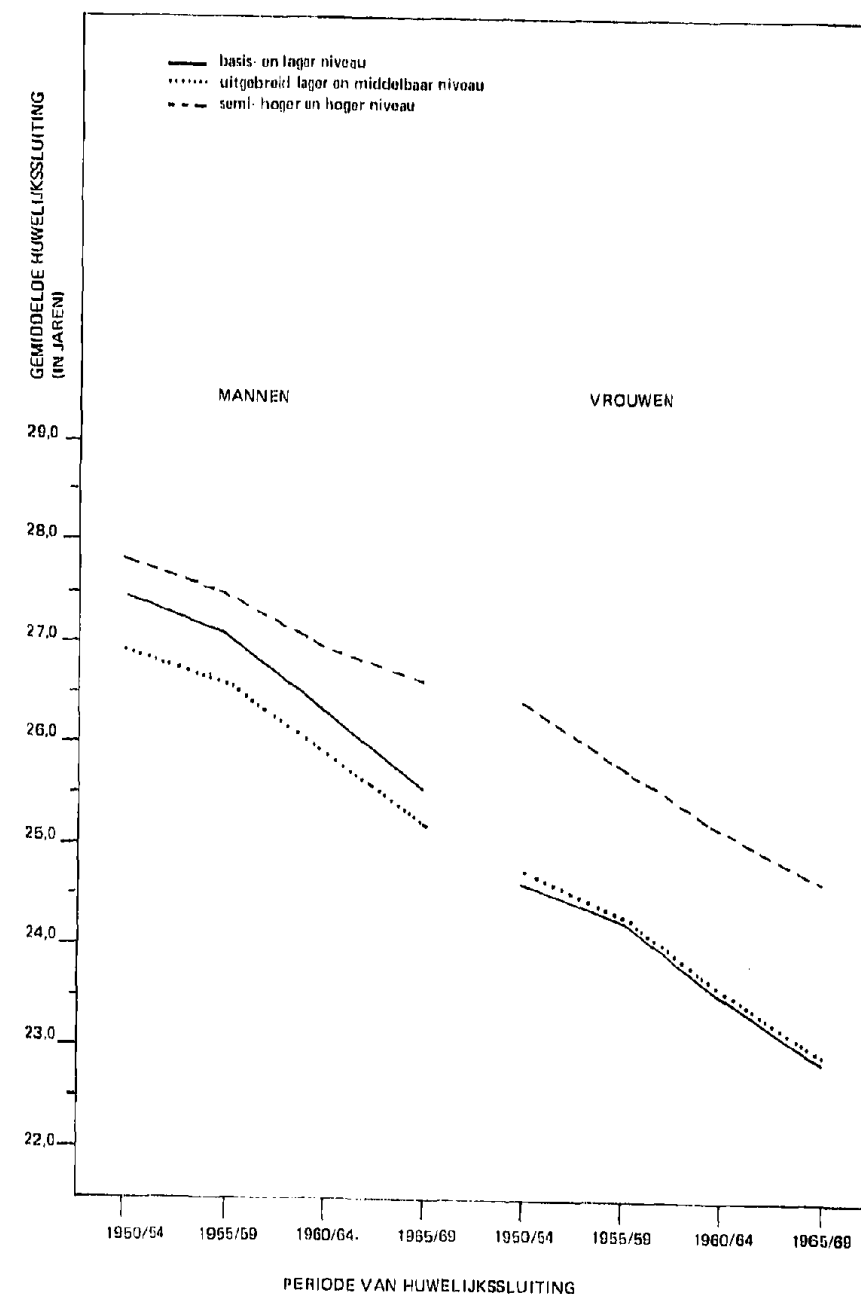
Tabel 52 geeft voor de mannen een overzicht van de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting voor de 3 opleidingsniveaus. We concentreren ons wederom op de eerste huwelijken waarvan de ontwikkeling ook in grafiek 24 is geschetst.

Tabel 52. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar opleidingsniveau en periode van huwelijksluiting, mannen

Periode van huwelijksluiting	Niveau der opleiding			
	Basis- en lager niveau	Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Semi-hoger en hoger niveau	Onbekend of nog onderwijs volgend
Alle huwelijken				
1950-54	28,65	27,46	28,62	28,99
1955-59	28,37	27,11	28,27	28,71
1960-64	27,54	26,52	27,64	28,31
1965-69	26,77	25,76	27,46	27,28
Eerste huwelijken				
1950-54	27,44	26,88	27,81	27,63
1955-59	27,06	26,56	27,47	27,14
1960-64	26,29	25,89	26,93	26,53
1965-69	25,52	25,16	26,58	25,64
Niet-eerste huwelijken				
1950-54	39,47	36,61	39,27	39,17
1955-59	40,58	37,60	40,84	40,31
1960-64	39,84	38,19	40,68	40,97
1965-69	39,51	38,11	41,02	41,04

Bij de mannen treffen we de hoogste huwelijksleeftijd steeds aan bij de hoogst opgeleide groep; huwelijken worden gemiddeld het vroegst gesloten door hen die een opleiding op uitgebreid lager en middelbaar niveau hebben genoten. Laatstgenoemde groep huwt gemiddeld 0,4 tot 0,6 jaar eerder dan mannen met de laagste opleidingsniveaus. Het verschil tussen beide groepen is echter niet significant en neemt in de loop der tijd ook af.

GRAFIEK 24 GEMIDDELDE LEEFTIJD BIJ SLUITING VAN HET EERSTE HUWELIJK NAAR OPLEIDINGSNIVEAU



De hoogste opleidingsniveaus worden na 1954 gekenmerkt door een significant hogere huwelijksleeftijd dan de middengroep terwijl in 1965-69 ook het verschil tussen hoog en laag opgeleide mannen significant is ($p < .01$). Het onderlinge verschil tussen hoog en laag opgeleide mannen is in de onderzochte twintig jaar toegenomen van circa 0,9 jaar in de vijftiger jaren naar 1,1 in 1960-64 en 1,4 in 1965-1969. De daling der huwelijksleeftijd heeft zich het sterkste gemanifesteerd bij de laagste opleidingsniveaus (daling van 1,9 jaar) en het minste bij de hoogste niveaus (1,2 jaar).

De gegevens m.b.t. de vrouwen zijn opgenomen in tabel 53. De invloed van het opleidingsniveau blijkt hier sterker dan bij de mannen het geval is.

De overeenkomst in de situatie van de beide geslachten is niettemin aan-

Tabel 53. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar opleidingsniveau en periode van huwelijksluiting, vrouwen

Periode van huwelijksluiting	Niveau der opleiding			
	Basis- en lager niveau	Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Semi-hoger en hoger niveau	Onbekend of nog onderwijs volgend
Alle huwelijken				
1950-54	25,50	25,16	27,08	25,87
1955-59	25,27	24,74	26,53	25,69
1960-64	24,81	24,03	25,86	25,60
1965-69	23,96	23,46	25,36	24,82
Eerste huwelijken				
1950-54	24,56	24,68	26,38	24,79
1955-59	24,22	24,25	25,72	24,41
1960-64	23,51	23,54	25,12	23,87
1965-69	22,84	22,95	24,64	23,19
Niet-eerste huwelijken				
1950-54	35,25	32,61	35,65	34,81
1955-59	36,85	33,58	37,40	35,89
1960-64	36,45	33,62	36,41	37,64
1965-69	36,40	33,80	37,29	36,90

zienlijk; hoog opgeleide vrouwen trouwen op de hoogste leeftijd, vrouwen met basis- en lagere en met uitgebreid lagere en middelbare opleiding trouwen op ongeveer identieke leeftijden. Het verschil tussen beide laatste groepen belooft maximaal 0,2 jaar; nu echter zijn laag opgeleide vrouwen steeds iets eerder gehuwd. De afwijkingen tussen hoog opgeleide vrouwen en de beide andere opleidingsniveaus nemen eerst iets af. In de zestiger jaren echter trouwen hoog opgeleide vrouwen opnieuw circa 1,8 jaar later dan vrouwen met een lager opleidingsniveau. De verschillen tussen de beide groepen zijn in elke periode significant (vóór 1960 $p < .05,05$ vanaf 1960 $p < .0.1$). We kunnen concluderen dat vrouwen ongeacht het opleidingsniveau allen in gelijke mate deel hebben gehad (1,7 jaar) aan de daling der huwelijksleeftijd in de vijftiger en zestiger jaren.

Tussen de verschillende opleidingsniveaus bestaan aanzienlijke verschillen in de frequentie waarin niet-eerste huwelijken plaatsvinden. Zowel bij mannen als bij vrouwen met een opleiding op basis- of lager niveau vinden we een significant groter percentage niet-eerste huwelijken dan bij beide andere groepen (tabel 54).

Tabel 54. Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar opleidingsniveau

Periode van huwelijksluiting	Opleidingsniveau					
	Mannen			Vrouwen		
	Basis- en lager niveau	Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Semi-hoger en hoger niveau	Basis- en lager niveau	Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Semi-hoger en hoger niveau
1950-54	10,2	5,9	6,9	9,2	6,5	7,6
1955-59	9,7	5,0	5,8	8,6	5,5	6,9
1960-64	9,4	5,1	5,1	8,8	5,1	6,6
1965-69	9,2	4,7	5,2	8,6	5,0	5,8

Wat betreft de leeftijd bij het aangaan van het niet-eerste huwelijk, blijkt uit tabel 52 en 53 dat mannen én vrouwen met een opleiding op uitgebreid lager en middelbaar niveau op het moment van sluiting van hun (niet-eerste) huwelijk gemiddeld jonger waren dan mannen en vrouwen met de laagste en die met de hoogste opleidingsniveaus. Bij de mannen is het verschil echter niet significant. Bij de vrouwen daarentegen betekent de 2,6 jaar die vrouwen met basis- en lager onderwijs later huwen, wel een significant verschil.

Voor mannen en vrouwen is niet alleen nagegaan of de leeftijd bij sluiting van het huwelijk door het eigen opleidingsniveau wordt beïnvloed; onderzocht is ook of het opleidingsniveau der partner van betekenis voor de huwelijksleeftijd is. We hebben ons daarbij beperkt tot de eerste huwelijken. Tabel 55 geeft een overzicht van de resultaten.

Gedurende de gehele periode 1950-69 kunnen we constateren dat bij mannen met uitgebreid lagere en middelbare en met semi-hoge en hoge opleiding de huwelijksleeftijd toeneemt naarmate het opleidingsniveau van hun vrouwelijke partner hoger is. Voor mannen die onderwijs op basis- of lager niveau hebben voltooid geldt dit echter niet; hier wordt het vroegst ge-

Tabel 55. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk naar opleidingsniveau van man en vrouw in onderling verband

Opleidingsniveau der man	Opleidingsniveau der vrouw		
	Basis- en lager niveau	Uitgebreid lager en middelbaar niveau	Semi-hoger en hoger niveau
Periode 1950-54			
Basis- en lager niveau	M: 27,42	M: 27,49	M: 32,23
	V: 24,64	V: 24,37	V: 25,01
Uitgebreid lager en middelb. niveau	M: 26,64	M: 27,06	M: 28,74
	V: 24,56	V: 24,57	V: 25,15
Semi-hoger en hoger niveau	M: 27,35	M: 27,81	M: 28,26
	V: 29,77	V: 26,64	V: 26,00
Periode 1955-59			
Basis- en lager niveau	M: 27,14	M: 26,84	M: 29,20
	V: 24,37	V: 23,94	V: 24,50
Uitgebreid lager en middelb. niveau	M: 26,31	M: 26,71	M: 28,17
	V: 23,96	V: 24,15	V: 24,90
Semi-hoger en hoger niveau	M: 26,92	M: 27,37	M: 28,08
	V: 27,77	V: 25,67	V: 25,58
Periode 1960-64			
Basis- en lager niveau	M: 26,30	M: 26,14	M: 28,93
	V: 23,57	V: 23,35	V: 24,05
Uitgebreid lager en middelb. niveau	M: 25,74	M: 25,89	M: 27,82
	V: 23,25	V: 23,48	V: 24,11
Semi-hoger en hoger niveau	M: 26,54	M: 26,73	M: 27,50
	V: 25,68	V: 25,09	V: 25,14
Periode 1965-69			
Basis- en lager niveau	M: 25,61	M: 25,28	M: 27,47
	V: 22,95	V: 22,67	V: 25,54
Uitgebreid lager en middelb. niveau	M: 24,93	M: 25,17	M: 26,92
	V: 22,68	V: 22,87	V: 24,54
Semi-hoger en hoger niveau	M: 25,69	M: 26,39	M: 27,30
	V: 23,41	V: 23,80	V: 24,77

huwd door hen die met vrouwen op middelbaar opleidingsniveau huwen (althans vanaf 1955). De grootste betekenis voor de huwelijksleeftijd van de man heeft het opleidingsniveau der vrouw ook bij deze laag opgeleide mannen. Huwen laag opgeleide mannen met hoog opgeleide vrouwen, dan doen ze dat gemiddeld op veel oudere leeftijd dan wanneer ze huwen met laag of middelbaar opgeleide vrouwen. Het opleidingsniveau der vrouw doet de huwelijksleeftijd van de man in de jaren 1955-59 zo'n 2,0-2,4 jaar stijgen, in 1960-64 2,6-2,8 jaar en in 1965-69 1,9-2,2 jaar. Door de geringe aantallen waarom het gaat zijn de verschillen echter niet statistisch significant.

In elke periode treffen we de laagste huwelijksleeftijd aan bij die mannen die zelf een opleiding op uitgebreid lager en middelbaar niveau hebben en die huwen met laag opgeleide vrouwen. Het verschil t.o.v. de mannen van gelijk niveau die huwen met hoog opgeleide vrouwen (2,0 jaar) is significant op 5%-niveau; laatstgenoemde groep huwt ook significant later dan mannen van hetzelfde niveau die met vrouwen met uitgebreid lagere en middelbare opleiding huwen.

Ook bij de vrouwen heeft het opleidingsniveau van de man invloed op de huwelijksleeftijd; minder dan bij de mannen is hier echter van een constant patroon sprake. Alleen voor vrouwen die zelf een opleiding op uitgebreid lager en middelbaar niveau hebben gevolgd, geldt gedurende de gehele periode 1950-69 dat met toenemend opleidingsniveau van de man een stijging van de huwelijksleeftijd der vrouw gepaard gaat. Voor vrouwen met een laag opleidingsniveau geldt eveneens dat een huwelijk met een hoog opgeleide man tot hogere huwelijksleeftijden leidt; de laagste leeftijd wordt hier echter geconstateerd bij vrouwen die met een middelbaar opgeleide man huwen. Voor hoog opgeleide vrouwen ten slotte valt in elke periode de hoogste huwelijksleeftijd te constateren bij die vrouwen welke met laag opgeleide mannen huwen. Juist als bij de mannen levert deze combinatie van opleidingsniveaus de hoogste huwelijksleeftijd op.

Van een significante invloed van het opleidingsniveau van de man op de huwelijksleeftijd der vrouw, bij een gegeven opleiding der vrouw, is alleen in 1965-69 sprake bij vrouwen met een opleiding op middenniveau; een huwelijk met een hoog opgeleide man leidt nl. tot significant later huwen der vrouw dan een huwelijk met een op laag of middenniveau opgeleide man.

Het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen varieert slechts weinig in de verschillende partnercombinaties; de leeftijd van laag opgeleide mannen die met hoog opgeleide vrouwen huwen loopt 1,9 jaar uiteen, de combinaties waarbij mannen met een opleiding op middenniveau zijn betrokken en huwelijken tussen hoog opgeleide mannen en laag opgeleide vrouwen kennen een verschil van 2,3 à 2,4 jaar, de overige combinaties van 2,5-2,6 jaar.

De gegevens over de leeftijdsopbouw naar burgerlijke staat en opleidingsniveau uit de integrale telling hebben betrekking op een meer genuanceerde indeling dan bij de bestaande huwelijken gehanteerd is. Richtten we onze aandacht allereerst op het percentage gehuwden op 14-19-jarige leeftijd; dit percentage verschaft ons enig inzicht in de mate waarin zich binnen de geboortegeneratie 1951-56 zogenaamde «teenage-marriages» hebben voorgedaan.

Van de totale generatie heeft bij de mannen nog slechts 0,55% (d.w.z. 55 per 10000) een huwelijk gesloten, bij de vrouwen echter al 3,89%. Van degenen die nog dagonderwijs volgen is bij de mannen nog niet 1 op de 1000 gehuwd (0,06%). Bij de mannen die geen dagonderwijs meer volgen zijn twee groepen te onderscheiden:

- mannen met alleen basisonderwijs (lagere school): van hen is al 1,85% gehuwd tegenover 0,55% in de totale groep⁴⁴;
- mannen met een opleiding op middelbaar en uitgebreid lager niveau of op lager niveau (zowel beroeps- als algemeen onderwijs); het percentage gehuwden ligt hier duidelijk hoger dan gemiddeld, nl. tussen 1,08 en 1,49%.

Men moet bij deze cijfers wel bedenken dat de 19-jarigen, die logischerwijs het hoogste percentage gehuwden kennen (op 1-1-1971 bijv. 2,5%

tegenover 0,6% bij de 18 en 0,09% bij de 17-jarigen), in de verschillende opleidingsniveaus ongelijk vertegenwoordigd zijn waardoor het percentage gehuwden op 14-19-jarige leeftijd sterk kan zijn beïnvloed. Als gevolg daarvan overschatten we waarschijnlijk het percentage gehuwden onder de mannen met middelbare en semi-hogere opleidingsniveaus en onderschatten we dit percentage onder hen die dagonderwijs volgen. Terwijl van de mannen met basis-, lagere en uitgebreid lagere opleiding slechts 25-33% der 14-19-jarigen 19 jaar oud is, is dat bij mannen met een voltooide middelbare opleiding 64% maar bij hen die nog dagonderwijs volgen nog slechts 8%.

Van de dagonderwijs volgende 14-19-jarige vrouwen uit geboortegeneratie 1951-56 is nog slechts 0,08% gehuwd. Onder de geen dagonderwijs meer volgende vrouwen loopt het percentage gehuwden zeer sterk uiteen. Van hen die een opleiding op uitgebreid lager of middelbaar niveau hebben gevolgd is 5,0 tot 6,5% gehuwd. Onder de hoog opgeleide vrouwen (semi-hoger niet-universitaire opleiding) is het percentage gehuwden 8,3%. De hoogste percentages gehuwden treffen we aan bij vrouwen die een opleiding op lager niveau hebben gevolgd en bij hen die slechts lager onderwijs hebben gevolgd. Van eerstgenoemde groep is op 14-19-jarige leeftijd 8,2-9,3% gehuwd, van meisjes met alleen basisonderwijs zelfs 12,8%. Nemen we aan dat bij deze groep het percentage gehuwden op de leeftijden 16, 17, 18 en 19 jaar naar verhouding even snel toeneemt als onder de totale bevolking, dan impliceert dit cijfer van 12,8% dat van de 19-jarigen met alleen lager onderwijs circa 33% reeds gehuwd is.

Ook bij de vrouwen speelt de ongelijke leeftijdsopbouw der verschillende categorieën gediplomeerden natuurlijk een rol; dit verklaart deels de lage percentages gehuwden onder hen die nog een dagopleiding volgen.

Laatstgenoemde groep bevat slechts 6,6% 19-jarigen⁴⁵. Ook het hoge percentage gehuwden onder semi-hoog opgeleide vrouwen is aan de buitengewone leeftijdsopbouw van deze groep toe te schrijven; alle vrouwen zijn nl. 19 jaar oud in deze categorie. De laagste drie opleidingsniveaus kennen daarentegen slechts 24-27% 19-jarigen.

We hebben gepoogd de sterke invloed van de verschillen in leeftijdsopbouw uit te schakelen door toepassing van een standaardisatieprocedure gelijk aan die welke in paragraaf 4.3.6. is toegepast. Wij vergelijken dus wederom het geconstateerde percentage ooit-gehuwden per opleidingscategorie met het in deze categorie te verwachten percentage; op de leeftijdsstructuur van deze categorie worden daartoe de voor Nederland als geheel geldende percentages toegepast. Tabel 56 geeft een beeld der resultaten.

Tabel 56. Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwden op 15-19-jarige leeftijd naar opleidingsniveau⁴⁶ (generatie 1951-55)

Opleidingsniveau	Mannen			Vrouwen		
	Werkelijk (1)	Verwacht (2)	(1):(2) (3)	Werkelijk (4)	Verwacht (5)	(4):(5) (6)
Geen dagonderwijs meer volgend:						
Basisniveau	1,97	0,86	2,30	13,73	6,90	2,33
Lager niveau	1,50	0,83	1,80	9,19	5,79	1,59
Uitgebreid lager niveau:						
- Alg. onderwijs	1,17	1,25	0,94	5,02	7,46	0,67
- Beroepsonderwijs	1,08	1,03	1,05	6,51	6,10	1,07
Middelbaar niveau:						
- Alg. onderwijs	1,05	1,70	0,62	5,02	10,02	0,50
- Beroepsonderwijs	1,37	1,75	0,78	5,17	9,88	0,52
Semi-hoger niveau	1,82	2,73	0,67	8,17	14,65	0,56
Nog dagonderwijs volgend	0,08	0,39	0,20	0,11	2,93	0,04
Totale bevolking	0,65	0,65	1,00	4,94	4,94	1,00

Duidelijk blijkt uit de tabel dat bij de mannen zeer vroeg gesloten huwelijken erg frequent voorkomen bij hen die een opleiding op basisniveau hebben gevolgd; in vergelijking met de totale bevolking ligt het cijfer in deze groep 2,3 maal zo hoog.

Boven het niveau van de totale bevolking ligt daarnaast ook de groep die onderwijs op lager niveau heeft voltooid (80% hoger dan Nederland in totaal). Relatief meer dan door de totale mannenbevolking worden huwelijken op 15-19-jarige leeftijd ook nog gesloten door mannen die op uitgebreid lager niveau beroepsonderwijs (o.a. LTS) hebben gevolgd. Relatief weinig tienerhuwelijken worden gesloten door hen die (algemeen) middelbaar onderwijs hebben doorlopen (30% lager dan het Nederlands niveau) en door hen die nog dagonderwijs volgen (80% onder het niveau van Nederland). Men kan voorzichtig concluderen dat mannen die beroepsonderwijs doorlopen hebben in iets sterkere mate zeer jong huwen dan zij die op hetzelfde niveau algemeen onderwijs gevolgd hebben.

Bij de vrouwen blijken t.o.v. Nederland als geheel veel meer «teenage-marriages» voor te komen onder hen die alleen de lagere school doorlopen hebben dan bij enig ander opleidingsniveau het geval is (2,3 maal zoveel als op basis van Nederlandse verhoudingen te verwachten viel). Dit is een identieke situatie als bij de mannen waar ook deze groep door relatief veel vroege huwelijken gekenmerkt werd. Ook vrouwen met een opleiding op lager niveau kennen relatief veel zeer vroege huwelijken en hetzelfde geldt – maar in mindere mate – voor vrouwen met beroepsonderwijs op uitgebreid lager niveau (zoals bij voorbeeld huishoudscholen). Onder vrouwen die nog dagonderwijs volgen komen extreem weinig zeer jong gehuwden voor, nl. slechts 4% van wat op basis van de Nederlandse situatie te verwachten viel.

Van de vroeggehuwde meisjes met alleen een lagere schoolopleiding is slechts 22,5% in de beroepsbevolking opgenomen (75% daarvan als (Land-)arbeidster, 20% als Lagere employé's), van de ongehuwden werkt daarentegen nog 77%. Meisjes met een opleiding op lager niveau die op 15-19-jarige leeftijd zijn gehuwd tellen eveneens nog slechts weinig werkende vrouwen; slechts 3% van hen met algemeen lager onderwijs (tegenover 89% der ongehuwden) en 22% van vrouwen met beroepsonderwijs op dit niveau (tegenover 81% der ongehuwden).

Voor de leeftijden vanaf 20 jaar geeft tabel 57 een overzicht van het percentage ooit-gehuwden naar opleidingsniveau. In geboortegeneratie 1946-50 (de 20-24-jarigen) is allereerst opmerkelijk het zeer hoge percentage ooit-gehuwden onder de beide groepen hoog-opgeleide mannen (semi-hoger en hoger niveau). De verklaring daarvoor ligt echter simpelweg weer in de sterk afwijkende leeftijdsstructuur van deze groep: de 24-jarigen, die veruit het hoogste percentage ooit-gehuwden kennen (52,3% tegenover 39,0% op 23 jaar), zijn bij de semi-hoog en hoog opgeleide mannen oververtegenwoordigd met resp. 39% en 64% van het totaal aantal 20-24-jarigen tegenover 23-26% bij andere opleidingscategorieën.

Ook mannen die een opleiding op basisniveau en lager niveau hebben gevolgd worden op jeugdige leeftijd gekenmerkt door een betrekkelijk hoog percentage gehuwden. In verhouding tot hen die een middelbare opleiding hebben voltooid is het verschil 8 à 9 per 100. Hoewel deze cijfers betrekking hebben op geboortegeneraties – en dus geen uitspraak mogelijk maken over de periode 1965-69 – kan het toch opmerkelijk worden genoemd dat de verhouding tussen mannen met basis- en lager niveau en hen met uitgebreid lager en middelbaar niveau hier in geheel andere richting wijst dan het geval was bij de gegevens over de gemiddelde huwelijksleeftijd. Niets wees daar immers op jonger huwen door de laagst opgeleide mannen. Opmerkelijk is dat op 20-24-jarige leeftijd nu de mannen met alleen lagere school minder frequent huwen dan mannen met een opleiding op lager niveau; het verschil is echter gering. De beoordeling van het cijfer dat voor de nog een dagopleiding volgende mannen geconstateerd is, wordt ten slotte wederom sterk bevestigd door de eigenaardige leeftijdsstructuur van deze groep.

Tabel 57. Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en opleidingsniveau (Totaaltelling)

Leeftijd	Opleidingsniveau						
	Basisniveau	Lager niveau	Uitgebreid lager niveau	Middelbaar niveau	Semi-hoger niveau	Hoger niveau	Dagonderwijs volgend
Mannen							
20-24	33,9	35,6	29,9	26,4	34,0	53,1	7,7
25-29	69,9	79,2	78,9	77,5	77,9	81,1	46,4
30-34	81,9	90,3	90,7	91,4	90,4	91,0	69,7
35-44	87,4	94,6	93,9	94,1	91,5	93,5	83,9
45-54	91,4	94,7	95,8	95,5	91,0	94,5	92,7
55-64	92,0	94,4	93,6	94,4	89,1	94,2	93,9
> 65	92,4	93,8	95,6	94,0	89,0	94,0	92,1
Vrouwen							
20-24	66,6	65,3	55,5	42,5	37,1	48,4	8,3
25-29	89,9	92,1	89,5	80,6	74,8	70,8	63,3
30-34	93,6	95,3	94,1	87,2	81,8	75,8	67,3
35-44	94,8	95,3	93,3	84,6	76,5	73,5	84,0
45-54	94,3	93,7	91,2	80,5	69,2	66,2	89,3
55-64	92,6	89,6	87,5	73,5	66,5	66,6	90,9
> 65	90,0	84,5	83,9	71,1	65,7	60,0	86,7

Wanneer we afzien van de vrouwen met een opleiding op hoger niveau (waar 53,3% der 20-24-jarigen 24 jaar oud is) heeft op 20-24-jarige leeftijd elke opleidingscategorie der vrouwen een ongeveer gelijk percentage 24-jarigen (23 à 24% bij de laagste 4 opleidingsniveaus, 31% bij de semi-hoog opgeleide vrouwen); minder dan bij de mannen kan de leeftijdsopbouw hier dus verantwoordelijk worden gesteld voor de verschillen in het percentage gehuwden op 20-24-jarige leeftijd. Over het algemeen constateren we hier bij een toename van het opleidingsniveau een zeer sterke afname van het deel der vrouwen dat reeds een huwelijk heeft gesloten. Het verschil tussen vrouwen met alleen lagere school en die met een opleiding op lager niveau is nog te verwaarlozen, maar tussen beide groepen en de vrouwen met uitgebreid lager onderwijs is het verschil 10 per 100. Ten opzichte van de vrouwen met een middelbare opleiding is het verschil zelfs 20 per 100. Van de nog dagonderwijs volgende vrouwen is nog slechts 8,3% gehuwd, een opmerkelijk laag getal als men het vergelijkt met het cijfer der mannen. Ook bij deze groep speelt de leeftijdsopbouw echter weer een rol van betekenis; slechts 8,7% van deze groep is 24 jaar oud.

Gepoogd is om, juist als bij de 15-19-jarigen, het effect van de grote verschillen in leeftijdsopbouw met name der hoog opgeleide mannen en vrouwen te elimineren door een standaardisatieprocedure. Het resultaat daarvan is weergegeven in tabel 58.⁴⁷

Bij de mannen verandert in de onderlinge verhoudingen tussen mannen met een opleiding op basis-, lager, uitgebreid lager en algemeen middelbaar onderwijs bijna niets. Dat impliceert dat mannen met een diploma van lager en basisonderwijs gekenmerkt worden door hogere percentages gehuwden dan Nederland als geheel (+ 23 resp. + 15%) terwijl ook mannen met een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau hoge percentages gehuwden kennen. Zeer duidelijk onder het Nederlandse niveau (- 24%) liggen zij die op middelbaar niveau alleen algemeen onderwijs hebben doorlopen.

De standaardisatieprocedure brengt wijzigingen teweeg in de positie van mannen met beroepsonderwijs op middelbaar niveau en in die van de semi-hoog opgeleiden (het percentage gehuwden van beide groepen ligt nu 10% beneden het cijfer van de totale bevolking, terwijl het daar eerst gelijk mee resp. erboven lag) maar vooral in die der hoog-opgeleiden en de nog dagonderwijs volgende mannen. De hoog opgeleiden blijven ook nu echter nog 17% boven het Nederlandse percentage (tegen 87% eerst). De achter-

Tabel 58. Verhouding tussen werkelijk en verwacht percentage ooit-gehuwden op 20-24-jarige leeftijd naar opleidingsniveau (generatie 1946-50)

Opleidingsniveau	Mannen			Vrouwen		
	Werkelijk	Verwacht	(1):(2)	Werkelijk	Verwacht	(4):(5)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Geen dagonderwijs meer volgend:						
Basisniveau	33,9	29,5	1,15	66,6	55,1	1,21
Lager niveau	35,6	29,0	1,23	65,3	55,0	1,19
Uitgebreid lager niveau:						
- Algemeen onderwijs	27,3	29,1	0,94	51,8	53,8	0,96
- Beroepsonderwijs	30,7	28,4	1,08	57,7	53,6	1,07
Middelbaar niveau:						
- Algemeen onderwijs	21,0	27,7	0,76	44,4	53,3	0,83
- Beroepsonderwijs	28,5	31,7	0,90	42,0	54,7	0,77
Semi-hoger niveau	34,0	38,3	0,89	37,1	59,9	0,62
Hoger niveau	53,1	45,4	1,17	48,4	68,7	0,70
Nog dagonderwijs volgend	7,7	22,4	0,34	8,3	42,8	0,19
Totaal bevolking	28,4	28,4	1,00	53,6	53,6	1,00

stand van de nog dagonderwijs volgende mannen loopt iets terug; het gestandaardiseerde percentage ooit-gehuwden ligt echter ook nu nog 66% onder het Nederlandse cijfer. Bij de vrouwen wijzigen de onderlinge verhoudingen zich bij de semi-hoog en hoog opgeleiden en bij de nog dagonderwijs volgende vrouwen. De achterstand van laatstgenoemde groep bedraagt nog 81% wanneer men met de verschillen in leeftijdsopbouw rekening houdt. Bij de semi-hoog en vooral bij de hoog opgeleide vrouwen wordt echter het verschil t.o.v. het totaal der vrouwen nog veel groter. Op basis van de gestandaardiseerde cijfers constateren we op 20-24-jarige leeftijd het hoogste percentage gehuwden onder de vrouwen met een opleiding op basis- of lager niveau (20% boven het totaalcijfer) en met een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau. Zeer lage percentages gehuwden komen behalve bij hen die nog dagonderwijs⁴⁸ volgen ook voor onder hen die op middelbaar niveau een algemene of beroepsopleiding hebben gevolgd (- 17 resp. - 23%) en bij de hoog en semi-hoog opgeleide vrouwen (- 30 resp. - 38%).

We mogen aannemen dat op 25-29-jarige leeftijd tussen de verschillende opleidingscategorieën nog slechts geringe verschillen bestaan in de leeftijdssamenstelling. Afgezien van de mannen die alleen lager onderwijs hebben gevolgd (basisniveau) is het percentage gehuwden onder de mannen van de overige opleidingsniveaus op 25-29-jarige leeftijd (generatie 1941-45) ongeveer identiek met waarden tussen 78 en 81%. Van de laagst opgeleide groep is echter nog slechts 70% gehuwd. Deze exceptionele positie houden de laaggeschoolden ook op hogere leeftijd; op 30-34-jarige leeftijd bijv. is de achterstand t.o.v. andere opleidingsniveaus 9 per 100.

De percentages ooit-gehuwden op 45-54, 55-64 en 65-jarige en hogere leeftijd, die betrekking hebben resp. op geboortegeneratie 1916-25, 1906-15 en 1905 en eerder, kunnen ons wederom enig inzicht verschaffen in de huwelijksfrequenties van voornoemde generaties. Tussen de in het eerste kwart der 20e eeuw geboren generaties bestaat slechts een zeer gering verschil in huwelijksfrequentie; zowel van de mannen met een opleiding op lager niveau als van hen met uitgebreid lager, middelbaar en hoog niveau huwt tussen 94 en 96%. Alleen mannen die slechts lager onderwijs hebben gevolgd én zij die een semi-hoge opleiding hebben voltooid kennen een lager percentage ooit-gehuwden. Eerstgenoemde groep ligt echter alleen in generatie 1916-25 meer dan 3 per 100 lager terwijl de semi-hoog opgeleiden ook in oudere generaties betekenisvolle verschillen vertonen (3,5-6,6 per

100). Bij de laatste groep speelt een belangrijke rol de aanwezigheid van een relatief groot aantal religieuzen nl. zij die een diploma hebben behaald aan een rooms-katholiek seminarie. Splitsen we de semi-hoog opgeleiden in niet-universitair en universitair opgeleide mannen dan blijkt dat eerstgenoemde groep een huwelijksfrequentie heeft welke gelijk is aan die der andere opleidingsniveaus terwijl bij de universitair opgeleide semi-hogere niveaus (waartoe de seminaristen gerekend worden) de huwelijksfrequentie zeer laag ligt (tussen 51 en 61%).

Schatten⁴⁹ we volgens de in paragraaf 6.3 beschreven procedure het totaal aantal in Nederland verblijvende priester-religieuzen in de leeftijdscategorieën 45-54, 55-64 en 65+ dan resulteren daaruit waarden van 1809, 1984 en 1409. Het grootste deel dezer groepen heeft een seminarie-opleiding voltooid. Nemen we aan dat van de totale groep 25% een ander (hogere) diploma heeft behaald, dan zou weglating van de resterende groep religieuzen nog tot zeer grote stijgingen van de huwelijksfrequentie op leeftijd 45-54 en 55-64 jaar leiden; de huwelijksfrequentie van de semi-hoog universitair opgeleide 45-54-jarigen bijv. zou toenemen van 60,9 naar 92,2, die der 55-64-jarigen van 51,5 naar 99,0%. Ons inziens is de positie der semi-hoog opgeleiden dan ook geheel verklaarbaar door de opname daarin van de priester-religieuzen.

Keren we terug naar de vrouwelijke bevolking. We constateren daarbij op 25-29-jarige leeftijd (generatie 1941-45) een zelfde beeld als op 20-24 jaar; hoog en semi-hoog opgeleide vrouwen zijn op deze leeftijd nog voor een groot deel ongehuwd. De percentages gehuwden liggen zelfs lager dan die van mannen met identieke opleiding. Ook vrouwen met een middelbare opleiding zijn op deze leeftijd nog slechts voor een gering deel gehuwd. Van vrouwen met een opleiding op basis-, lager en uitgebreid lager niveau is op 25-29 jaar echter al circa 90% gehuwd.

Voor wat betreft de huwelijksfrequentie (in de geboortegeneraties 1905 en eerder, 1906-15 en 1916-25) gaan we wederom uit van het percentage gehuwden op de leeftijden 65 jaar en ouder, 55-64 en 45-54 jaar. Ook hier constateren we een perfecte negatieve relatie tussen het opleidingsniveau en de huwelijksfrequentie. Terwijl vrouwen met alleen lagere school dan wel met een opleiding op laag niveau in generatie 1916-25 een huwelijksfrequentie van circa 94% hebben en vrouwen met een opleiding op uitgebreid lager niveau slechts weinig onder dit niveau zijn gebleven, heeft 20% der vrouwen met een middelbare opleiding in permanente ongehuwde staat geleefd. Van de vrouwen die een semi-hoge of hoge opleiding hebben gevolgd is de huwelijksfrequentie echter nog veel geringer geweest; van deze groepen huwt slechts 70 tot 65%. We kunnen nu reeds concluderen dat de 3 hoogst opgeleide categorieën vrouwen die na 1925 zijn geboren (1926-35, 1936-45) in vergelijking met de voorafgaande generaties een stijging der huwelijksfrequentie zullen ondergaan; immers, op 35-44- en 25-34-jarige leeftijd zijn in deze generaties nu reeds meer vrouwen met dit opleidingsniveau gehuwd dan in de voorafgaande geboortegeneraties het geval is geweest op 45-jarige en hogere leeftijd.

Voor de vrouwelijke bevolking⁵⁰ met een opleiding op middelbaar en hoger niveau is het in tabel 57 gegeven materiaal nader uitgewerkt naar de aard van het onderwijs dat op het betreffende niveau is gevolgd. Tabel 59 geeft een beeld van de resultaten. Men kan enigszins simplificerend stellen dat het onderscheid in de tabel 59 er een is tussen opleidingen die op de beroepspraktijk zijn gericht en opleidingen waar het algemeen vormend karakter sterker benadrukt wordt. We constateren, op elk van de 3 niveaus, dat in de generaties welke in de jaren 1926-35, 1916-25, 1906-15 en 1905 en eerder geboren zijn, de huwelijksfrequentie (resp. de percentages tot die leeftijd gehuwden) veel lager ligt bij de vrouwen die een «beroepsgerichte» opleiding hebben gevolgd dan bij vrouwen die op hetzelfde niveau meer algemeen vormend onderwijs hebben genoten.

Tabel 59. Het percentage ooit-gehuwde vrouwen naar aard en niveau der opleiding

Leeftijd	Middelbaar niveau ⁵¹		Semi-hoger niveau ⁵²		Hoger niveau	
	Algemeen onderwijs	Beroeps-onderwijs	Niet-univers. onderwijs	Univers. onderwijs	Niet-univers. onderwijs	Univers. onderwijs
20-24	44,4	42,0	36,8	70,9	42,6	60,3
25-29	81,7	80,1	74,4	85,5	67,3	72,6
30-34	89,9	89,6	81,3	92,7	75,3	76,0
35-44	91,0	82,6	75,8	90,4	67,6	75,1
45-54	90,6	76,9	68,4	85,0	57,9	68,9
55-64	88,2	67,5	66,0	82,5	59,6	67,8
> 65	87,1	60,3	65,2	82,8	52,4	64,2

Het verschil tussen beide groepen bedraagt nergens minder dan 7,5 per 100, maar in een aantal gevallen lopen de «beroeps» en de «algemenere» opleiding 15 per 100 uiteen.

De laagste huwelijksfrequenties treffen we aan bij die vrouwen die op hoog niveau een niet-universitaire studie hebben gevolgd⁵³; het geconstateerde percentage van minder dan 60 zal echter in de toekomst wel een stijging ondergaan gezien het op 30-34- en 35-44-jarige leeftijd reeds gerealiseerde percentage ooit-gehuwden onder deze categorie vrouwen.

De meer gedetailleerde indeling uit tabel 59 maakt het ons mogelijk om iets te zeggen over de ontwikkeling die de kleine groep universitair opgeleide vrouwen in de loop der afgelopen 10 jaren heeft ondergaan; over deze groep is nl. ook in 1960 al materiaal gepubliceerd (zie tabel 29). In tabel 60 zijn beide bronnen samengevoegd.

Bovendien is voor 1960 het percentage ooit-gehuwden geschat door op het percentage nog gehuwde vrouwen in dat jaar een vermenigvuldigingsfactor toe te passen welke we aan de gegevens van 1971 ontleend hebben.

Tabel 60. Percentage ooit-gehuwde en nog gehuwde universitair opgeleide vrouwen, 1960 en 1971

Leeftijd	Nog gehuwd		Ooit-gehuwd	
	1960	1971	1960 (geschat)	1971
20-24	39,7	58,3	41,1	60,3
25-29	54,1	70,9	55,4	72,6
30-34	60,5	73,5	62,5	76,0
35-44	58,5	70,0	62,6	75,1
45-54	53,6	59,0	62,8	68,9
55-64	40,3	49,4	55,3	67,8
25-34	57,9	—	59,6	—

Vergelijken we per leeftijd het percentage ooit-gehuwden (hetgeen in feite neerkomt op een vergelijking van het percentage ooit-gehuwden van twee geboortegeneraties die 10 jaar uiteenliggen), dan constateren we een zeer sterke toename in de meer recente generaties: terwijl van de in 1905-14 geboren academici op 45-54-jarige leeftijd 62,2% een huwelijk heeft gesloten treffen we onder de in 1916-25 geboren vrouwen een huwelijksfrequentie aan van 68,9%. Op 55-64-jarige leeftijd heeft de in 1895-1904 geboren vrouwengeneratie een huwelijksfrequentie van 55,3%, de in 1906-15 geboren groep echter van 67,8%.

Ook op de jongere leeftijden is (t.o.v. 1960) in 1971 het huwelijk onder vrouwelijke academici echter een meer gebruikelijke keuze geworden.

6.6. Huwelijkspatroon en urbanisatiegraad der woongemeente

Aan de betekenis van de urbanisatiegraad der woongemeente voor het huwelijkspatroon is alleen aandacht besteed voor zover het de huwelijksleeftijd betreft. Moors e.a.⁵⁴ vond in het Utrechtse onderzoek onder vrouwen met een lage gemiddelde huwelijksleeftijd een oververtegenwoordiging van uit grote steden afkomstige vrouwen. De grote gemeenten blijken met name gekenmerkt te worden door een gemiddeld kortere verkeringsduur⁵⁵. Voor wat de gedwongen huwelijken betreft constateerde Cramwinckel-Weeda voor de periode 1969-71 relatief hoge percentages in de plattelandsgemeenten en de kleine steden (C1 en C2) en lage percentages in de verstedelijkte plattelandsgemeenten; een geringer gebruik van betrouwbare anticonceptiva, de aanwezigheid van sociale controle en het opleidingsniveau worden als verklarende variabelen ingevoerd⁵⁶.

De volkstellingsgegevens kunnen zeer welkomme nieuwe informatie verschaffen.

De tabellen 61 en 62 geven allereerst voor de verschillende naar urbanisatiegraad ingedeelde woongemeenten een overzicht van het verloop der gemiddelde huwelijksleeftijd.

Tabel 61. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar urbanisatiegraad der woongemeente en periode van huwelijksluiting, mannen

Periode van huwelijksluiting	Urbanisatiegraad der woongemeente					
	Plattelandsgemeenten	Verstedelijkte plattelandsgemeenten	Forensengemeenten	Plattelandstadjes en kleine steden	Middelgrote steden	Grote steden
Alle huwelijken						
1950-54	28,59	28,15	28,01	27,79	27,94	28,72
1955-59	27,96	27,57	27,83	27,46	27,62	28,39
1960-64	27,13	26,89	27,31	26,89	27,06	27,54
1965-69	26,41	26,23	26,77	25,99	26,14	26,56
Eerste huwelijken						
1950-54	27,90	27,58	27,14	27,00	26,99	27,20
1955-59	27,27	26,98	26,96	26,70	26,72	26,79
1960-64	26,50	26,33	26,41	25,93	26,06	25,96
1965-69	25,71	25,61	25,77	25,31	25,15	25,22
Niet-oerste huwelijken						
1950-54	41,01	38,66	38,28	38,68	37,89	38,81
1955-59	42,32	39,58	39,65	39,19	38,68	39,91
1960-64	41,42	39,23	39,30	39,28	39,00	39,85
1965-69	42,15	39,76	39,77	38,13	39,06	39,38

De indeling der gemeenten is bijgesteld naar de toestand op 28-2-1971 en ziet er als volgt uit:

- Plattelandsgemeenten (A1 t/m A4) : Gemeenten met 20,0% of meer agrarische beroepsbevolking.
- Verstedelijkte plattelandsgemeenten (B1 en B2) : Gemeenten met minder dan 20,0% mannelijke agrarische beroepsbevolking en een grootste woonkern van minder dan 20.000 inwoners.
- Forensengemeenten (B3) : Stadsrandgemeenten, tuinsteden, dorpen etc. met meer dan 30% overwegend allochtone woonforensen onder de mannelijke beroepsbevolking.

Plattelandsstadjes en kleine steden (C1 en C2) : Stedelijke woonkernen met 2.000-29.999 inwoners.
 Middelgrote steden (C3 en C4) : Stedelijke woonkernen met 50.000-99.999 inwoners.
 Grote steden (C5) : Stedelijke woonkernen met meer dan 100.000 inwoners.

We gaan noodgedwongen voorbij aan de problemen die ontstaan doordat in de loop der tijd in de gemeenten-indeling wijzigingen zijn opgetreden; immers, een aantal van de in 1971 als forensengemeente geclassificeerde gemeenten behoorde voorheen bijv. tot de plattelandsgemeenten.

Tabel 62. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar urbanisatiegraad der woongemeente en periode van huwelijksluiting, vrouwen

Periode van huwelijksluiting	Urbanisatiegraad der woongemeente					
	Plattelands-gemeenten	Verstedelijkte plattelands-gemeenten	Forensen-gemeenten	Plattelands-stadjes en kleine steden	Middelgrote steden	Grote steden
Alle huwelijken						
1950-54	25,29	25,38	25,31	25,21	25,28	25,93
1955-59	25,19	24,99	25,10	24,72	25,02	25,69
1960-64	24,49	24,41	24,62	24,18	24,48	24,87
1965-69	23,95	23,78	24,17	23,55	23,65	24,04
Eerste huwelijken						
1950-54	24,98	24,93	24,65	24,47	24,47	24,57
1955-59	24,60	24,45	24,33	24,09	24,17	24,22
1960-64	23,92	23,84	23,80	23,43	23,54	23,35
1965-69	23,25	23,23	23,30	22,89	22,77	22,80
Niet-eerste huwelijken						
1950-54	36,64	34,17	33,22	35,63	33,87	34,99
1955-59	37,50	36,08	35,46	34,76	35,24	36,12
1960-64	37,15	36,46	35,10	36,22	35,35	36,13
1965-69	38,57	36,71	35,20	34,68	35,03	35,43

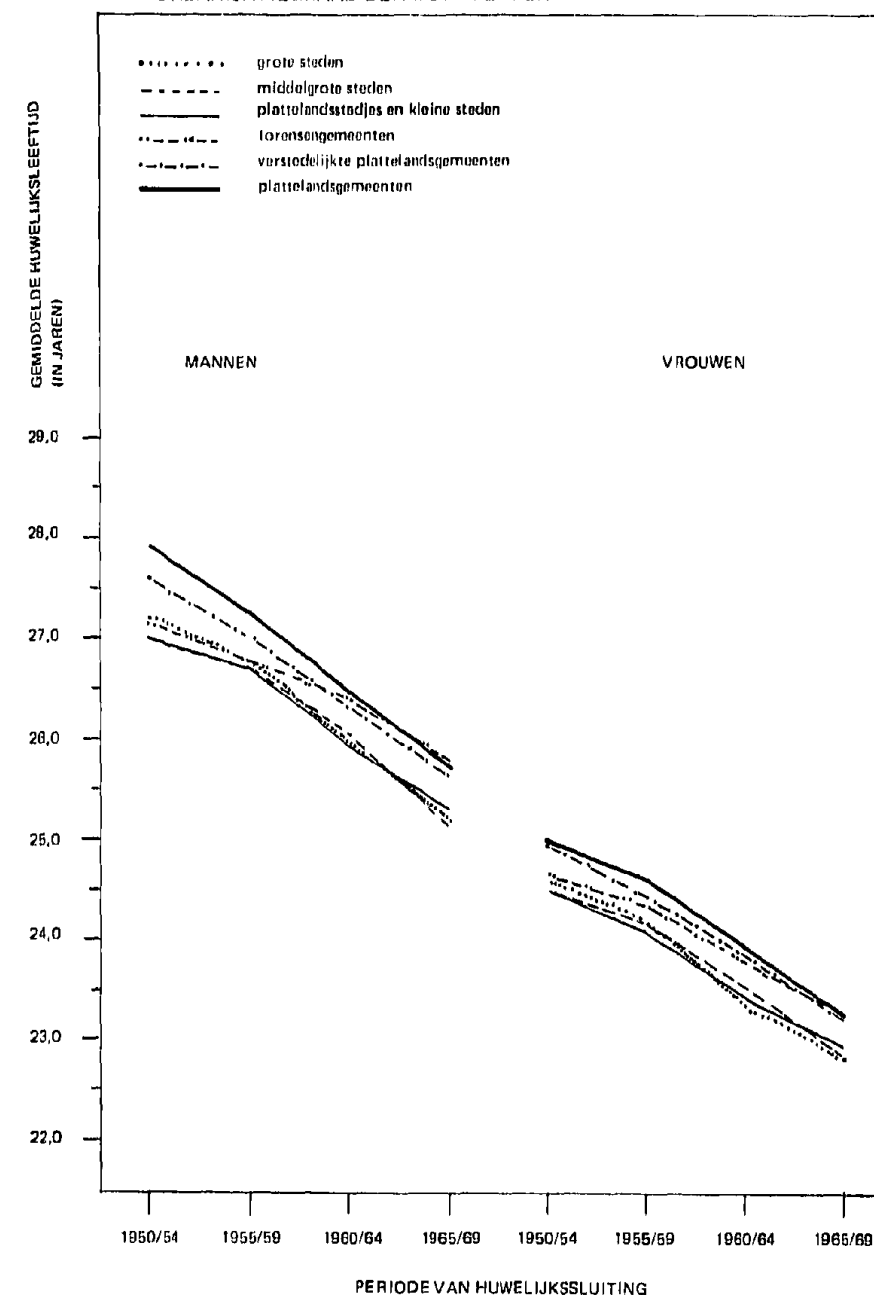
In grafiek 25 is voor de eerste huwelijken nog eens afzonderlijk het verloop der gemiddelde huwelijksleeftijd weergegeven.

Gedurende het grootste deel van de 50er en 60er jaren blijkt bij mannen én vrouwen de hoogste huwelijksleeftijd onder bewoners van plattelandsgemeenten voor te komen. Eerst in 1965-69 is in de forensengemeenten de hoogste huwelijksleeftijd bemerkbaar, maar het verschil tussen beide gemeentegroepen is nog minimaal. Ook inwoners van verstedelijkte plattelandsgemeenten huwen relatief laat.

Op betrekkelijk jonge leeftijd wordt in de gehele periode 1950-69 gehuwd door bewoners van plattelandsstadjes, van middelgrote en van grote steden en dit zowel door mannen als vrouwen. Het verschil in huwelijksleeftijd tussen de drie meest verstedelijkte gemeentegroepen onderling is steeds zeer gering (hoogsten 0,21 jaar bij de mannen en 0,19 jaar bij de vrouwen) en nergens significant⁵⁷.

Tussen deze drie soorten van verstedelijkte gemeenten enerzijds en de overige gemeentegroepen anderzijds is het verschil in huwelijksleeftijd echter evenmin groot; in 1950-54 wordt door mannen in de stedelijke gebieden nog 0,91 jaar eerder gehuwd (maximaal), in 1955-59 en 1960-64 nog slechts 0,57 jaar en in 1965-69 0,56 jaar eerder. In geen van deze periodes is dat verschil significant op 5% niveau.

GRAFIEK 25 GEMIDDELTE LEEFTIJD BIJ SLUITING VAN HET EERSTE HUWELIJK NAAR URBANISATIEGRAAD DER WOONGEMEENTE



Bij de vrouwen blijft het - statistisch overigens nergens significante - verschil tussen de huwelijksleeftijd van bewoners van stedelijke gemeenten en van plattelandsgemeenten in de periode 1950-69 bijna ongewijzigd 0,5 jaar bedragen.

Van nivellering der, geringe, verschillen in huwelijksleeftijd tussen de verschillende gemeentegroepen is dus noch bij de vrouwen noch bij de mannen (na 1954) sprake geweest. De grootte van de verschillen tussen de gemeentegroepen is overigens voor beide geslachten ongeveer gelijk.

De voor Nederland in de 50er en 60er jaren zo kenmerkende daling der huwelijksleeftijd is bij de mannen het duidelijkste terug te vinden in de plattelandsgemeenten waar de daling liefst 2,19 jaar bedroeg maar ook in de grote steden en de verstedelijkte plattelandsgemeenten wordt in 1965-69 veel

vroeger gehuwd dan in 1950-54 (resp. 1,98 en 1,97 jaar). Bij de vrouwen is de, iets geringere, daling het scherpst zichtbaar in de grote steden (1,77 jaar) maar ook hier zijn de plattelandsgemeenten en de verstedelijkte plattelandsgemeenten door een sterke afname der huwelijksleeftijd gekenmerkt (1,73 en 1,70 jaar). Bij zowel mannen als vrouwen hebben inwoners van forensengemeenten het minst deel gehad aan de daling der huwelijksleeftijd (resp. slechts 1,37 en 1,35 jaar).

Tussen de naar urbanisatiegraad onderverdeelde gemeentegroepen bestaan, zoals uit tabel 63 blijkt, grote verschillen in de mate waarin er niet-eerste huwelijken voorkomen. In 1965-69 komen hoge, significant van alle overige gemeentegroepen afwijkende percentages voor in de grote steden waar circa 10% der huwelijken uit niet-eerste huwelijken bestaat.

Tabel 63. Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken naar urbanisatiegraad der woongemeente

Periode van huwelijksluiting	Plattelandsgemeenten	Verstedelijkte plattelandsgemeenten	Forensengemeenten	Plattelandstadjes en kleine steden	Middelgrote steden	Grote steden
Mannen						
1950-54	4,95	4,94	7,92	6,76	8,91	13,53
1955-59	4,40	4,50	6,85	6,02	7,61	12,47
1960-64	4,11	4,24	7,03	5,73	7,91	11,63
1965-69	4,22	4,22	7,20	5,44	7,23	9,72
Vrouwen						
1950-54	3,16	4,98	7,97	6,82	9,05	13,68
1955-59	4,51	4,68	7,08	6,10	8,03	12,89
1960-64	4,32	4,52	7,57	6,02	8,30	12,31
1965-69	4,61	4,19	7,61	5,81	7,54	10,33

Ook in de forensengemeenten en de middelgrote steden komen in deze periode relatief veel niet-eerste huwelijken voor (7,2-7,6%); het verschil ten opzichte van de 4 overige gemeentegroepen is significant op 5% niveau.

De geringste frequentie niet-eerste huwelijken treffen we in plattelandsgemeenten en verstedelijkte plattelandsgemeenten aan. Het hier gevonden percentage ligt meer dan de helft lager dan het in de grote steden gevonden percentage en wijkt ook significant af van het cijfer der plattelandstadjes en kleine steden.

Wat betreft de leeftijd bij sluiting van het niet-eerste huwelijk (tabel 62) constateren we in 1965-69 zeer geringe verschillen tussen de gemeentegroepen. Alleen inwoners van plattelandsgemeenten (zowel mannen als vrouwen) sluiten hun niet-eerste huwelijk duidelijk later dan in andere gemeentegroepen het geval is; het verschil bedraagt bij de mannen 2,38 tot 4,02 jaar, bij de vrouwen 1,86 tot 3,89 jaar. Noch bij de mannen noch bij de vrouwen is dit verschil overigens statistisch significant.

Op basis van gegevens die door het C.B.S. jaarlijks vanaf 1-1-1973 gepubliceerd worden over de leeftijdsopbouw der bevolking naar geslacht en burgerlijke staat zijn per deze datum de percentages ooit-gehuwden bepaald voor een tweetal indelingen der gemeenten naar hun mate van stedelijkheid. Naast de bij de gemiddelde huwelijksleeftijd gehanteerde indeling die gebaseerd is op de samenstelling der beroepsbevolking en op de grootte van de grootste woonkern der gemeenten is gebruik gemaakt van het in hoofdstuk 4 genoemde criterium van het inwonertal der gemeente. Deze laatste gegevens maken ook een vergelijking met eerdere tellingen mogelijk⁵⁸.

Met nadruk wijzen wij echter nogmaals op het feit dat de interpretatie van deze gegevens gecompliceerd is door het optreden van selectieve mobiliteit (zie bijlage 4). Wij zullen ons er dan ook voor moeten hoeden om aan de waarden voor de timing en de intensiteit der huwelijksluiting een té absolute betekenis te hechten.

Bezien we nu allereerst de in tabel 64 opgenomen indeling naar urbanisatiegraad. Van de in 1953-57 geboren mannen die op 1-1-1973 15-19 jaar oud zijn is alleen in de grote steden en in de plattelandsgemeenten een noemenswaardig maar nog steeds zeer gering deel gehuwd. Op 20-24-jarige leeftijd (de generaties geboren in de jaren 1948-52) treffen we bij de mannen de hoogste percentages ooit-gehuwden aan in de plattelandstadjes en de verstedelijkte plattelandsgemeenten. In de grote steden en in de plattelandsgemeenten maar vooral in de forensengemeenten zijn op deze leeftijd nog maar weinig mannen gehuwd; t.o.v. de plattelandstadjes zijn er in de forensengemeenten 10 per 100 mannen minder gehuwd. Op 25-29-jarige leeftijd (generatie 1943-47) is de op 20-24-jarige leeftijd geconstateerde rangorde slechts weinig gewijzigd; circa 80% van de mannen die in plattelandstadjes en verstedelijkte plattelandsgemeenten wonen is op deze leeftijd al gehuwd tegenover slechts 74% in forensengemeenten en circa 67% in de grote steden.

Tabel 64. Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en urbanisatiegraad der woongemeente, 1-1-1973

Leeftijd	Urbanisatiegraad					
	Plattelandsgemeenten	Verstedelijkte plattelandsgemeenten	Forensengemeenten	Plattelandstadjes en kleine steden	Middelgrote steden	Grote steden
Mannen						
15-19	0,5	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1
20-24	26,8	31,0	23,7	33,5	29,7	25,7
25-29	75,9	78,9	73,9	80,2	74,7	66,9
30-34	88,0	89,5	89,0	90,2	87,5	82,9
35-39	89,3	91,1	92,2	92,2	90,5	87,6
40-44	90,1	92,2	93,5	93,1	92,2	89,8
45-49	91,1	93,1	94,5	94,1	93,9	92,2
50-54	91,5	93,6	95,1	94,4	94,6	93,8
55-59	91,4	93,0	95,0	94,4	94,7	94,2
60-64	90,8	92,4	94,4	93,9	94,6	94,3
Vrouwen						
15-19	4,5	5,3	3,1	5,9	5,7	5,9
20-24	59,0	59,7	48,8	61,1	55,6	48,5
25-29	92,0	91,3	84,5	90,6	87,9	78,5
30-34	95,6	94,7	91,0	94,3	92,0	87,5
35-39	95,6	94,7	92,0	94,8	92,7	89,6
40-44	94,6	94,2	91,6	94,1	92,7	90,3
45-49	93,5	93,0	90,6	93,2	92,4	90,1
50-54	93,1	92,4	89,9	92,7	92,1	90,6
55-59	91,9	90,8	88,5	91,8	91,0	90,0
60-64	90,6	89,1	86,7	90,4	89,6	89,0

Aan de hand van het percentage ooit-gehuwde mannen in de leeftijdsgroepen 45-49, 50-54 en 55-59 jaar (de geboortegeneraties 1923-27, 1918-22 en 1913-17) krijgen we wederom een indruk van de huwelijksintensiteit in de verschillende gemeentegroepen. Steeds tellen de forensengemeenten de hoogste, de plattelandsgemeenten de laagste percentages ooit-gehuwde mannen. De onderlinge afwijkingen in de 3 generaties bedragen echter slechts circa 3,5 per 100.

Lage percentages ooit-gehuwden zijn ook kenmerkend voor de verstedelijkte plattelandsgemeenten terwijl in de middelgrote steden ongeveer evenveel mannen ooit-gehuwd zijn als in de forensengemeenten.

Onder de vrouwen die in forensengemeenten woonachtig zijn, is op 15-19 jarige leeftijd (generatie 1953-57) het percentage dat reeds gehuwd is kleiner dan in enige andere gemeentegroep; relatief veel vroeg-gehuwden komen voor in plattelandstadjes, in de middelgrote en in de grote steden. Juist als

bij de mannen is in generatie 1948-52 (op 20-24-jarige leeftijd) in de forensengemeenten en in de grote steden nog maar een relatief klein deel der vrouwen gehuwd terwijl, wederom als bij de mannen, in plattelandsstadjes en al of niet verstedelijkte plattelandsgemeenten een aanzienlijk deel der vrouwen al een huwelijk heeft gesloten. Het verschil tussen beide groepen is 12 per 100. Op 25-29-jarige leeftijd (generatie 1943-47) treffen we ongeveer hetzelfde beeld aan; 91-92% van de in (al of niet verstedelijkte) plattelandsgemeenten en plattelandsstadjes wonende vrouwen heeft op deze leeftijd al een huwelijk gesloten, tegenover 84,5% van de vrouwen die in forensengemeenten en 78,5% der vrouwen die in grote steden woonachtig zijn. Zelfs onder mannen die in verstedelijkte plattelandsgemeenten en plattelandsstadjes wonen is het percentage gehuwden groter dan in laatstgenoemde groep bij de vrouwen.

De huwelijksfrequentie, gemeten via het percentage gehuwden op de leeftijden 45-49, 50-54 en 55-59 jaar in de geboortegeneraties 1923-27, 1918-22 en 1913-17, loopt in de verschillende gemeentegroepen weinig uiteen. Het verschil bedraagt net als bij de mannen maximaal 3-4 per 100. De onderlinge rangorde is echter geheel anders dan bij de mannen; niet de forensengemeenten hebben hier de hoogste huwelijksfrequenties doch juist de plattelandsgemeenten die bij de mannen de laagste huwelijksfrequentie hadden. Bij de vrouwen treffen we nu in de forensengemeenten juist de laagste percentages ooit-gehuwden aan, terwijl ook in grote steden relatief veel nooit-gehuwde vrouwen voorkomen. In plattelandsstadjes zijn daarentegen de percentages gehuwde vrouwen weer erg hoog.

De cijfers die in tabel 65 zijn opgenomen hebben betrekking op de percentages gehuwden in de naar inwonertal onderverdeelde gemeentegroepen. We richten ons primair op de eerste 4 groepen van gemeenten die geen directe overlap vertonen met de indeling die in tabel 64 is aangehouden.

We constateren dat zowel bij mannen als bij vrouwen op 20-24- en 25-29-jarige leeftijd het inwonertal veel minder sterk differentiërend werkt dan het eerder gebruikte criterium voor de urbanisatiegraad. Bij de mannen is op 20-24- en 25-29-jarige leeftijd het verschil tussen de 4 kleinste gemeenten te

verwaarlozen (maximaal 2,9 per 100); wel hebben de gemeenten met 20-50.000 inwoners op beide leeftijden het hoogste percentage gehuwden.

Ook op de huwelijksfrequentie oefent het inwonertal minder effect uit dan het eerdere urbanisatiegraadcriterium. Met name is dat het geval bij de vrouwen waar het verschil verwaarloosbaar klein is. Overigens zijn het bij de vrouwen niet de allerkleinste gemeenten waar de huwelijksfrequentie het hoogste is, doch de gemeenten met 5-20.000 inwoners. Bij de mannen vindt ten opzichte van tabel 64 een wijziging plaats doordat nu geen der gemeenten van minder dan 50.000 inwoners nog langer een hogere huwelijksfrequentie bezit dan de steden met 50-100.000 inwoners.

De in tabel 65 vermelde percentages ooit-gehuwden kunnen - in elk geval formeel - vergeleken worden met de in tabel 32 en 33 opgenomen cijfers voor het percentage ooit-gehuwden naar gemeentegrootte. Geweldige veranderingen worden op deze wijze zichtbaar. Bezien we allereerst de situatie bij de mannen en vergelijken we het in 1930 in generatie 1906-10 gevonden percentage ooit-gehuwden voor de 20-24-jarigen met het in 1973 in generatie 1948-52 gevonden cijfer. In gemeenten met minder dan 5.000 inwoners treedt een stijging op van 8,4 per 100 naar 28,0, in gemeenten met 5-10.000 inwoners van 9,6 naar 28,6 per 100, in gemeenten met 10-20.000 van 10,1 naar 28,3 en in die van 20-50.000 inwoners van 11,3 naar 30,9. In de grote steden (>100.000 inwoners) stijgt het percentage ooit-gehuwde mannen van 12,1 naar 25,4%. De onderlinge rangorde is in deze periode drastisch gewijzigd. De grootste steden hebben niet langer het hoogste doch het laagste percentage ooit-gehuwde mannen. Alleen in gemeenten met minder dan 5.000 en van 10-20.000 inwoners is ook in 1973 op jonge leeftijd nog slechts een relatief klein deel gehuwd. Op 25-29-jarige leeftijd is bij de mannen het percentage ooit-gehuwden nog sterker toegenomen. Vergeleken met geboortegeneratie 1901-05 constateren we in de generatie 1943-47 per 100 25-29-jarige mannen naar oplopend inwonertal der gemeentegroep resp. 32,4, 28,8, 26,0, 24,1, 23,7 en 12,6 ooit-gehuwden méér. Uit deze cijfers blijkt dat met name de kleine gemeenten in de tussenliggende generaties de grootste toename van het percentage reeds op jeugdige leeftijd gehuwde mannen hebben gekend.

Vergelijken we het percentage ooit-gehuwden op 45-49-jarige leeftijd in generatie 1881-85 met dat in generatie 1923-27 dan zien we dat ook de huwelijksfrequentie het sterkst is toegenomen in de kleinere gemeenten (< 5.000 inwoners: toename van 5,9 per 100; 5-10.000 inwoners: 5,2 per 100; 10-20.000 inwoners: 3,8 per 100) en slechts gering is gestegen in gemeenten met 20-50.000 en met meer dan 100.000 inwoners (resp. 2,8 en 2,2 per 100). Evenals in generatie 1881-85 is ook nu de huwelijksfrequentie het geringste in gemeenten met < 5.000 en 5-10.000 inwoners.

Bij de vrouwen is de toename van het percentage gehuwden in de hier ter sprake gebrachte periode 1930-1973 nog sterker dan bij de mannen. Vergelijken we wederom eerst de generaties 1906-10 en 1948-52 op 20-24-jarige leeftijd. Met oplopend inwonertal zien we de volgende toename van het percentage ooit-gehuwde vrouwen per 100 aanwezige vrouwen: 37,1, 34,4, 32,7, 32,0, 33,4 en 23,4. De grote steden met een geringe en de kleinste gemeenten met een wat grotere toename van het percentage jonggehuwden springen er hier duidelijk uit. Ook bij de vrouwen is daardoor de onderlinge rangorde veranderd.

Op 25-29-jarige leeftijd is tussen generatie 1901-05 en 1943-47 eveneens van een zeer sterke stijging van het percentage ooit-gehuwde vrouwen sprake. Met toenemende gemeentegrootte neemt deze stijging (onregelmatig) af van 30,2 per 100 via 27,7 en 27,2 naar 25,5 en 26,7 en 18,2 per 100.

Ook hier dus sterke stijging in de kleinste, geringe stijging in de grootste gemeenten waardoor ook hier de onderlinge rangorde zich wijzigt. De beide grootste gemeenten blijven echter de laagste percentages ooit-gehuwden behouden.

Ook de toename der huwelijksfrequentie is bij de vrouwen sterker geweest dan bij de mannen; het percentage ooit-gehuwden nam in gemeenten

Tabel 65. Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en inwonertal der woongemeente, 1-1-1973

Leeftijd	Aantal inwoners der woongemeente					
	< 5000	5000- < 10 000	10 000- < 20 000	20 000- < 50 000	50 000- < 100 000	> 100 000
Mannen						
15-19	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7
20-24	28,0	28,6	28,3	30,9	29,4	25,4
25-29	76,5	77,1	77,6	78,4	75,1	66,8
30-34	87,9	88,6	89,3	89,2	88,2	82,9
35-39	89,1	90,1	91,0	91,4	91,2	87,5
40-44	89,9	90,8	92,1	92,8	92,5	89,8
45-49	90,7	92,1	92,8	93,8	94,2	92,2
50-54	91,2	92,1	93,3	94,4	94,8	93,9
55-59	90,8	92,1	92,8	94,3	94,9	94,2
60-64	90,6	91,2	92,1	93,8	94,9	94,2
Vrouwen						
15-19	4,9	4,8	4,6	5,2	5,4	5,8
20-24	61,1	59,6	57,7	58,0	55,8	48,0
25-29	92,1	91,8	91,0	90,1	86,6	78,2
30-34	95,3	95,4	95,0	93,4	91,8	87,6
35-39	95,1	95,3	95,1	94,0	92,6	89,6
40-44	94,1	94,4	94,1	93,4	92,7	90,3
45-49	93,0	93,4	92,8	92,7	92,1	90,2
50-54	92,4	93,0	92,2	92,2	92,0	90,6
55-59	91,3	91,7	90,6	90,9	90,8	90,0
60-64	89,8	90,2	89,0	89,6	89,4	89,0

6.7. Huwelijkspatroon en woonprovincie

met < 5.000 inwoners toe met 8,2 per 100 en in gemeenten met 5-10.000 inwoners met 6,5 per 100. De grootste steden kennen echter in generatie 1923-27 per 100 vrouwen 1,8 ooit-gehuwden minder dan in generatie 1881-85.

Hoewel we nogmaals moeten benadrukken dat voorzichtigheid bij de interpretatie dezer cijfers geboden is, is dunkt ons toch onmiskenbaar, dat de toename der huwelijksfrequentie en de daling der huwelijksleeftijd met name in de kleinste gemeenten haar basis heeft gehad.

Het meest recente onderzoek dat enig licht werpt op de relatie woonprovincie-huwelijkspatroon is dat van Cramwinckel-Weeda⁶⁹; zij constateerde in 1959/61 en in 1969/71 nog belangrijke verschillen in de mate van voorkomen van gedwongen huwelijken tussen Limburg en Noord-Brabant (lage frequenties) en Drenthe en Groningen (hoge frequenties). De verschillen in levensbeschouwing en 'traditie' worden als verklaring hiervoor beschouwd. Afgezien van dit slechts indirect van belang zijnde onderzoek ontbreekt actuele informatie over het in het Nederlandse demografische onderzoek steeds zo belangrijk geachte provinciale huwelijkspatroon. Met behulp van het volkstellingsmateriaal kunnen we echter deze lacune opvullen.

Tabel 66 en 67 geven allereerst, voor vrouwen en mannen afzonderlijk, een overzicht van het verloop van de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting in de periode 1950/54 en later. Voor de eerste huwelijken is bovendien in grafiek 26 de ontwikkeling nog eens weergegeven.

Bij de mannen zijn in de gehele periode 1950-69 de laagste huwelijksleeftijden te vinden geweest in de provincies Friesland, Drenthe en Zeeland. Relatief laat werd er gehuwd door mannen uit Overijssel en Gelderland en Noord-Brabant en Limburg. De onderlinge verschillen tussen de mannen zijn echter in de gehele periode zeer gering en statistisch niet significant. Van een duidelijke vermindering van die geringe verschillen is in de 50er en 60er jaren echter ook geen sprake; de gemiddelde huwelijksleeftijd blijft circa 0,8 jaar uiteenlopen. Vergelijkt men periode 1950/54 met 1965/69 dan blijkt dat in 8 van de 11 provincies de huwelijksleeftijd in ongeveer gelijke mate is gedaald namelijk tussen 1,74 en 1,93 jaar.

Duidelijk groter is de daling geweest in Noord-Brabant en Limburg (resp. 2,20 en 2,15 jaar), terwijl in Utrecht de huwelijken gemiddeld slechts 1,53 jaar eerder plaatsvinden. Bij de vrouwen zijn in de 50er jaren de provinciale verschillen in huwelijksleeftijd iets groter geweest dan bij de mannen; hier doet zich in de zestiger jaren echter een nivellering van deze verschillen voor. In 1950-54 en 1955-59 loopt de gemiddelde huwelijksleeftijd nog 0,98 resp. 1,01 jaar uiteen, in 1960-64 echter nog maar 0,86 en in 1965-69 0,61 jaar. Overijssel en Noord-Brabant en, in mindere mate, Limburg en Gelderland zijn ook bij de vrouwen de provincies waar huwelijken op wat oudere leeftijd worden gesloten. Het jongst wordt gehuwd in Zeeland, Zuid-Holland en Drenthe. De afwijkingen tussen de provincies zijn, met uitzondering van Noord-Brabant en Zuid-Holland in 1955-59 en 1960-64, statistisch niet significant.

De huwelijksleeftijd is tussen 1950-54 en 1965-69 bij de vrouwen iets minder gedaald dan bij de mannen; over het algemeen wordt tussen 1,51 en 1,71 jaar eerder gehuwd. Alleen in Noord-Brabant is de huwelijksleeftijd wat sterker gedaald (met 1,88 jaar) en in Drenthe wat minder (1,42 jaar).

Tabel 68 geeft een overzicht van de relatieve frequentie waarmee in de verschillende provincies niet-eerste huwelijken voorkomen. We beperken ons commentaar op deze cijfers tot de periode 1965-69. Duidelijk tekenen zich in deze periode 2 groepen af: de westelijke provincies en de overige. In de niet-westelijke provincies schommelt het percentage niet-eerste huwelijken tussen 4 en 6%; de onderlinge afwijkingen tussen deze 8 provincies zijn - op een tweetal uitzonderingen bij de vrouwen na - niet significant.

De 3 westelijke provincies kennen een relatief hoog percentage niet-eerste huwelijken lopend van 7,4 tot 10,4%; de afwijkingen t.o.v. Friesland, Overijs-

Tabel 66. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar woonprovincie en periode van huwelijksluiting, mannen

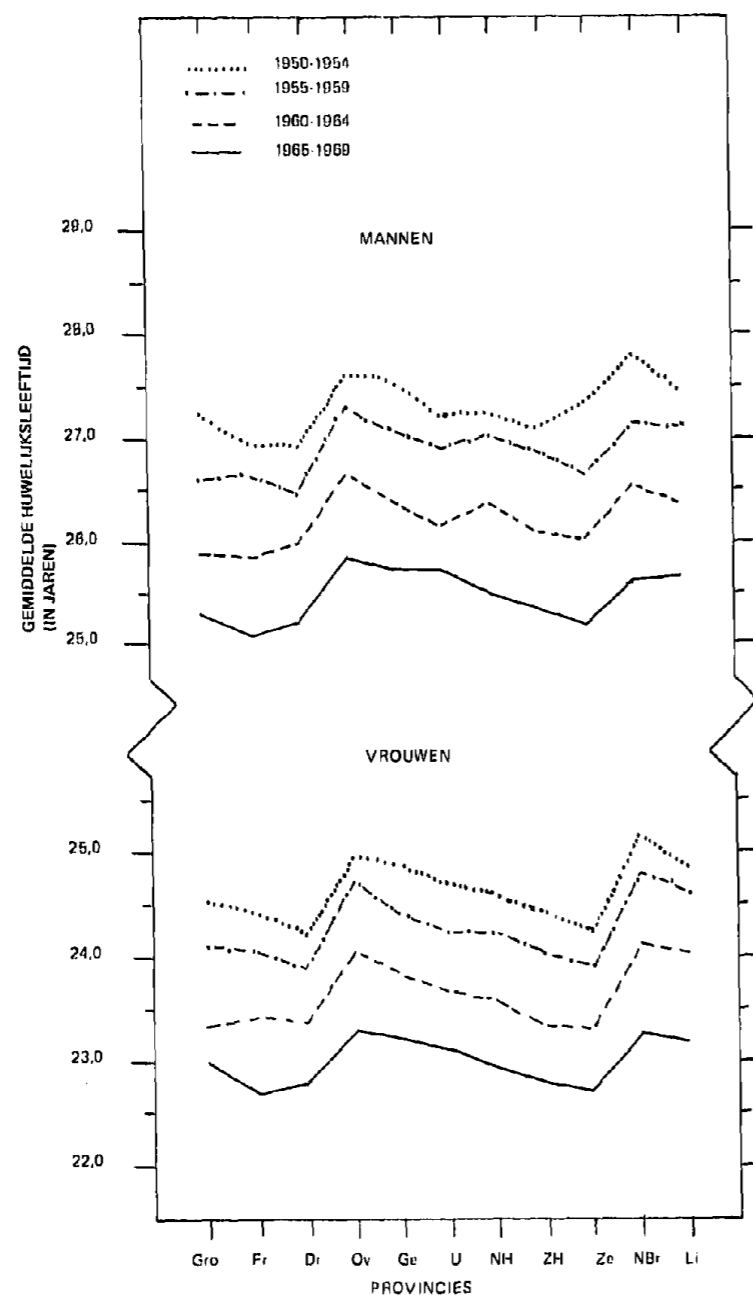
Periode van huwelijksluiting	Woonprovincie										
	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Utrecht	N-Holland	Z-Holland	Zeeland	N-Brabant	Limburg
Alle huwelijken											
1950-54	28,07	27,77	27,54	28,20	28,43	28,20	28,50	28,39	28,18	28,30	28,04
1955-59	27,54	27,49	27,19	27,90	27,78	27,97	28,39	28,00	27,55	27,68	27,52
1960-64	26,68	26,58	26,69	27,24	27,15	27,19	27,66	27,23	26,87	27,03	26,85
1965-69	25,94	25,55	25,96	26,58	26,39	26,72	26,73	26,47	25,87	26,17	26,21
Eerste huwelijken											
1950-54	27,20	26,93	26,94	27,65	27,58	27,21	27,23	27,13	27,34	27,74	27,43
1955-59	26,59	26,62	26,48	27,27	27,08	26,85	26,99	26,82	26,64	27,09	27,03
1960-64	25,85	25,80	25,93	26,61	26,35	26,10	26,30	26,01	25,97	26,50	26,32
1965-69	25,27	25,07	25,20	25,80	25,69	25,68	25,45	25,31	25,14	25,59	25,62
Niet-eerste huwelijken											
1950-54	39,00	41,48	39,84	38,02	39,28	36,16	38,52	38,40	42,20	38,77	38,33
1955-59	38,50	41,10	41,80	39,87	39,82	40,76	40,27	39,33	40,90	39,52	37,38
1960-64	39,45	42,07	41,49	39,41	40,62	40,04	39,36	39,35	43,39	39,02	37,95
1965-69	38,25	37,94	41,09	41,42	39,93	40,40	39,17	39,47	38,61	39,94	38,16

Tabel 67. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar woonprovincie en periode van huwelijksluiting, vrouwen

Periode van huwelijksluiting	Woonprovincie										
	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Utrecht	N-Holland	Z-Holland	Zeeland	N-Brabant	Limburg
Alle huwelijken											
1950-54	25,33	25,08	24,72	25,48	25,65	25,55	25,68	25,57	24,96	25,68	25,37
1955-59	24,92	24,84	24,55	25,37	25,13	25,26	25,52	25,14	24,78	25,28	25,10
1960-64	24,16	24,13	24,10	24,82	24,61	24,68	24,87	24,43	24,15	24,65	24,58
1965-69	23,72	23,18	23,68	24,05	23,94	24,15	24,12	23,83	23,55	23,84	23,81
Eerste huwelijken											
1950-54	24,52	24,39	24,19	24,96	24,87	24,67	24,56	24,40	24,21	25,17	24,85
1955-59	24,12	24,04	23,86	24,71	24,40	24,24	24,23	24,00	23,86	24,74	24,57
1960-64	23,31	23,40	23,35	24,00	23,81	23,63	23,52	23,26	23,22	24,08	23,98
1965-69	22,97	22,68	22,77	23,29	23,22	23,13	22,93	22,76	22,70	23,29	23,20
Niet-eerste huwelijken											
1950-54	35,16	36,25	35,07	34,85	35,19	33,97	34,31	34,61	37,25	34,60	33,68
1955-59	34,24	36,66	37,57	37,40	36,38	36,49	35,98	35,51	37,47	35,37	34,67
1960-64	36,07	37,66	37,64	35,86	36,92	36,02	36,50	35,44	39,90	36,37	35,78
1965-69	36,04	34,69	39,19	37,41	36,60	36,50	34,90	35,14	36,68	36,03	35,22

sel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg zijn zowel voor Utrecht als voor Noord- en Zuid-Holland significant. Beide laatstgenoemde provincies kennen daarnaast ook significant hogere percentages niet-eerste huwelijken dan Drenthe en Zeeland terwijl Noord-Holland ook significant van Groningen afwijkt. In vergelijking met Noord-Brabant en Friesland komen in Noord-Holland tweemaal zoveel niet-eerste huwelijken voor.

GRAFIEK 26 GEMIDDELTE LEEFTIJD BIJ SLUITING VAN HET EERSTE HUWELIJK NAAR WOONPROVINCIE



Voor wat betreft de leeftijd bij sluiting van het niet-eerste huwelijk nemen bij de mannen in 1965-69 Overijssel en Drenthe met hoge en Friesland, Groningen en Limburg met lage huwelijksleeftijden de extreme posities in. Het maximale verschil bedraagt 3,48 jaar. Significants zijn de verschillen tussen de provincies echter niet. Ook bij de vrouwen worden in Drenthe en Overijssel de niet-eerste huwelijken later gesloten dan in andere provincies; het verschil t.o.v. Friesland bedraagt in 1965-69 4,5 jaar. De verschillen tussen de provincies zijn echter statistisch niet significant.

Tabel 68. Niet-eerste huwelijken als percentage van het totaal aantal huwelijken, naar woonprovincie

Periode van huwelijks-sluiting	Woonprovincie										
	Gronin-gen	Fries-land	Drenthe	Overijs-sel	Gelder-land	Utrecht	N-Hol-land	Z-Hol-land	Zeeland	N-Brabant	Limburg
Mannen											
1950-54	7,82	6,00	4,85	5,65	7,62	9,91	12,01	11,97	5,89	5,45	6,00
1955-59	8,42	6,28	4,80	5,23	5,83	8,39	11,09	9,97	6,67	5,01	5,14
1960-64	6,45	4,99	5,04	5,16	5,82	8,19	11,02	9,65	5,36	4,45	4,83
1965-69	5,47	3,95	4,99	5,18	5,13	7,38	9,81	8,61	5,71	4,24	5,01
Vrouwen											
1950-54	7,88	6,00	5,02	5,38	7,73	9,95	12,17	12,12	5,89	5,46	6,00
1955-59	8,28	6,48	5,12	5,59	6,26	8,58	11,38	10,35	6,87	5,12	5,40
1960-64	6,93	5,23	5,36	5,40	6,21	8,77	11,76	10,08	5,66	4,76	5,18
1965-69	5,93	4,33	5,66	5,53	5,54	7,92	10,40	9,07	6,32	4,44	5,23

Vanaf 1-1-1972 worden door het CBS jaarlijks cijfers gepubliceerd over de samenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat van de bevolking van elke provincie. De hieruit af te leiden percentages ooit-gehuwden per 1-1-1972⁸⁰ zijn opgenomen in tabel 69. We richten onze aandacht allereerst op de mannen.

Op 20-24-jarige leeftijd (geboortegeneratie 1947-51) en op 25-29-jarige leeftijd (geboortegeneratie 1942-46) treffen we de hoogste percentages reeds gehuwden aan in Zeeland en Limburg, terwijl ook in Drenthe en Friesland reeds een groot deel der mannen is gehuwd; deze provincies werden ook door relatief lage gemiddelde huwelijksleeftijden in de periode 1965-69 gekenmerkt. In Groningen en Utrecht (en op 25-29 jaar ook in Noord-Holland) treffen we op beide leeftijden nog maar weinig ooit-gehuwde mannen aan. Het verschil tussen Zeeland en Groningen bedraagt op 20-24-jarige leeftijd 7,9 per 100 terwijl er op 25-29-jarige leeftijd in Zeeland per 100 mannen 8,0 meer ooit-gehuwd zijn dan in Noord-Holland het geval is.

Op 45-49-jarige leeftijd (geboortegeneratie 1922-26) loopt het percentage ooit-gehuwden in de verschillende provincies 3,3 per 100 uiteen. Iets hogere huwelijksfrequenties dan in andere provincies treffen we aan onder mannen die woonachtig zijn in Utrecht, Overijssel en Noord- en Zuid-Holland, terwijl Zeeland en Drenthe gekenmerkt worden door een wat lagere huwelijksfrequentie. De verschillen zijn echter zoals gezegd gering. Op de leeftijden 50-54 en 55-59 jaar (de generaties 1917-21 en 1912-16) treffen we ongeveer dezelfde rangorde aan en verschillen in dezelfde grootte-orde. Utrecht en Zeeland nemen daarbij de extreme posities in.

Van de vrouwen die in 1952-56 geboren zijn en op 1-1-1972 15-19 jaar oud zijn, is tussen 4,2 en 6,2% al gehuwd. In Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant is dat percentage lager dan bijv. in Zeeland, Limburg en Zuid-Holland. Op 20-24-jarige leeftijd, in generatie 1947-51, zijn de provinciale verschillen veel groter en lopen ze op tot 16,2 per 100. Terwijl van de in Utrecht woonachtige vrouwen op 20-24-jarige leeftijd 48,1% gehuwd is (gewest) en in Groningen 50,3%, is het percentage ooit-gehuwden in Friesland, Limburg en Zuid-Holland 58-59% en in Zeeland zelfs 64,3%. Voor een deel hebben we deze laatste 4 provincies ook gekenmerkt zien worden door een relatief lage huwelijksleeftijd. Ook op 25-29-jarige leeftijd - in generatie 1942-46 - is in Zeeland het hoogste percentage reeds gehuwde vrouwen te vinden terwijl Limburg en Friesland eveneens weer een zeer hoog percentage gehuwden kennen. Opvallend zijn daarnaast de hoge percentages van Drenthe en Noord-Brabant.

Op 20-24 en 25-29 jarige leeftijd is in Gelderland, Utrecht, Groningen en Noord-Holland bij de vrouwen het laagste percentage gehuwden te vinden;

Tabel 69. Het percentage ooit-gehuwden naar leeftijd en woonprovincie, 1-1-1972

Leeftijd	Woonprovincie										
	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Utrecht	N-Holland	Z-Holland	Zeeland	N-Brabant	Limburg
Mannen											
15-19	0,6	0,7	0,8	0,5	0,6	0,6	0,5	0,6	0,9	0,7	0,9
20-24	25,5	30,3	29,9	26,3	26,7	25,9	26,8	29,6	33,4	27,9	31,9
25-29	72,7	76,5	76,6	75,0	74,4	73,3	70,3	74,5	78,3	75,9	76,8
30-34	87,6	87,3	87,6	88,0	87,2	88,0	85,0	87,5	87,4	88,0	86,8
35-39	89,9	89,8	89,0	90,1	90,2	91,2	89,0	90,4	89,0	90,3	89,3
40-44	91,0	90,8	90,6	91,6	91,7	94,1	91,0	91,9	89,8	91,7	90,9
45-49	93,0	92,0	91,7	93,1	92,9	94,1	92,9	93,3	90,8	92,5	92,3
50-54	93,8	92,4	92,7	94,0	93,5	94,9	94,0	94,1	91,7	92,8	92,8
55-59	94,2	92,4	92,1	93,9	93,1	94,6	94,2	94,1	91,4	92,2	92,0
60-64	94,3	91,6	92,3	93,6	92,3	94,7	94,1	94,0	90,7	91,9	91,7
Vrouwen											
15-19	5,2	5,0	6,0	4,2	4,4	4,8	5,0	5,1	6,2	4,3	6,1
20-24	50,3	58,4	57,0	52,7	51,1	48,1	52,2	58,3	64,3	54,6	58,9
25-29	85,7	89,4	90,7	89,2	86,5	82,3	81,6	86,7	91,8	89,6	90,3
30-34	93,0	93,9	94,9	94,3	92,2	90,2	89,2	92,2	93,7	93,7	93,9
35-39	94,3	94,4	95,3	94,9	92,7	90,7	91,1	92,5	94,0	93,5	93,9
40-44	94,0	93,8	95,4	94,3	92,7	90,8	91,3	92,2	92,9	92,2	92,9
45-49	93,4	92,9	94,5	93,6	92,1	90,6	91,2	91,3	92,7	91,1	91,7
50-54	93,8	92,6	94,6	93,4	92,1	90,1	91,3	91,2	91,7	90,4	90,9
55-59	92,7	91,3	93,7	92,3	90,8	89,2	90,5	90,0	90,7	88,5	89,0
60-64	91,1	90,6	92,6	91,1	89,5	87,7	89,4	88,8	89,6	87,4	86,7

t.o.v. Zeeland bedraagt het verschil op 25-29-jarige leeftijd maximaal nog 10,2 per 100.

De huwelijksfrequentie - beoordeeld aan de hand van het percentage vrouwen dat op 45-49-jarige leeftijd (in generatie 1922-26), 50-54-jarige leeftijd (1917-21) en 55-59-jarige leeftijd (generatie 1912-16) reeds een huwelijk heeft gesloten - vertoont bij de vrouwen het volgende beeld. Drenthe heeft het hoogste percentage ooit-gehuwde vrouwen, steeds gevolgd door Groningen en Overijssel en Friesland. De laagste percentages ooit-gehuwden zijn bijna zonder uitzondering te vinden in Utrecht, Noord-Brabant en Limburg. In vergelijking met Drenthe zijn er per 100 vrouwen in deze provincies 4 à 5 minder tot een huwelijk gekomen.

De grote regelmaat waarmee bij de Volkstellingen informatie is verzameld omtrent de leeftijdsopbouw naar burgerlijke staat der provincies maakt het mogelijk de ontwikkeling van het percentage ooit-gehuwden over een zeer lange tijdsperiode te volgen. Gezien de aandacht die in hoofdstuk 4 is besteed aan de ontwikkeling van het provinciale huwelijkspatroon tot 1960 concentreren we ons hier echter op een vergelijking tussen de in de jaren 1947, 1960 en 1972 verzamelde gegevens. Tabel 70 bevat voor deze jaren de gegevens met betrekking tot de leeftijdsgroepen 20-24, 25-29 en 45-49 jaar.

Bezien we allereerst de 20-24-jarigen uit de geboortegeneraties 1922-26, 1935-39 en 1947-51. Bij de mannen vindt in de eerste 2 generaties in elke provincie een duidelijke toename van het percentage ooit-gehuwden plaats (tussen 1,9 en 7,0 per 100) die in 4 provincies meer dan 4,0 per 100 bedraagt; in generatie 1947-51 is de toename t.o.v. de in 1935-39 geboren mannen veel sterker en bedraagt minimaal 8,4 per 100. In de zuidelijke provincies tellen we op 20-24-jarige leeftijd 15 ooit-gehuwden meer per 100 dan het geval was in de 12 jaar eerder geboren generatie, terwijl ook in Friesland, Overijssel en Zeeland de toename zeer sterk was (meer dan 12 per 100). Door deze ongelijke ontwikkeling is de onderlinge rangorde der provincies sterk gewijzigd. Opvallend is met name dat Noord-Brabant nu voor het eerst niet langer de laagste percentages ooit-gehuwden telt doch dat dit nu in Groningen het

geval is. Het hoogste percentage vroeg gehuwden blijft echter, zoals ook in generatie 1935-39 het geval was, in Zeeland te vinden. Het maximale verschil tussen de provincies is in deze leeftijdsgroep in de 3 betrokken generaties, ondanks de wijzigingen in de rangorde, niet verminderd; het bedraagt achtereenvolgens 5,9, 7,0 en 7,9 per 100.

Bij de vrouwen ligt de situatie iets anders omdat hier generatie 1935-39, in vergelijking met de in 1922-26 geboren, reeds een zeer sterke toename van het percentage ooit-gehuwden vertoont (van 8,1 tot 11,4 per 100 met Zeeland als uitschieter met 16,8 per 100).

De toename in generatie 1947-51 (t.o.v. 1935-39) ligt slechts iets hoger en vertoont bovendien duidelijkere verschillen per provincie. Een zeer sterke

Tabel 70. Het percentage ooit-gehuwden per provincie naar leeftijdsgroep in 1947, 1960 en 1972

Provincie	Mannen			Vrouwen		
	20-24	25-29	45-49	20-24	25-29	45-49
Groningen						
1947	15,2	57,6	91,9	34,4	72,0	88,3
1960	17,1	65,8	93,5	42,5	83,3	91,3
1972	25,5	72,7	93,0	50,3	85,7	93,4
Friesland						
1947	14,5	57,5	89,6	33,1	72,0	87,5
1960	18,3	68,6	91,1	43,6	84,0	90,1
1972	30,3	76,5	92,0	58,4	89,4	92,9
Drenthe						
1947	14,8	57,1	89,9	37,7	75,5	91,6
1960	19,0	67,0	91,1	45,9	86,1	92,9
1972	29,9	76,6	91,7	57,0	90,7	94,5
Overijssel						
1947	11,2	47,9	90,7	26,0	65,0	88,0
1960	14,2	59,0	92,6	35,4	78,7	91,1
1972	26,3	75,0	93,1	52,7	89,6	93,6
Gelderland						
1947	12,2	48,8	89,6	28,7	65,4	86,5
1960	15,6	60,6	91,8	37,5	77,9	89,6
1972	26,7	74,4	92,9	51,1	86,5	92,1
Utrecht						
1947	13,9	53,2	92,3	29,1	65,8	84,7
1960	16,5	62,5	93,6	38,4	77,0	87,8
1972	25,9	73,3	94,1	48,1	82,3	90,6
N-Holland						
1947	15,5	56,7	92,0	33,1	69,4	87,0
1960	17,4	63,8	93,1	42,3	79,0	88,9
1972	26,8	70,3	92,9	52,2	81,6	91,2
Z-Holland						
1947	15,8	56,3	92,2	34,1	69,6	86,1
1960	18,5	65,5	93,0	45,5	81,2	88,7
1972	29,6	74,5	93,3	58,3	86,7	91,3
Zeeland						
1947	13,1	53,4	89,0	33,9	71,2	86,6
1960	20,1	68,0	90,0	50,7	85,5	88,9
1972	33,4	78,3	90,8	64,3	91,8	92,7
N-Brabant						
1947	9,9	45,2	89,3	22,8	59,6	84,7
1960	13,1	59,0	91,1	32,6	75,8	87,1
1972	27,9	75,9	92,5	54,6	89,6	91,1
Limburg						
1947	11,7	48,5	88,8	28,1	63,5	84,5
1960	17,0	62,1	90,8	39,4	78,7	87,7
1972	31,9	76,8	92,3	58,9	90,3	91,7

toename treffen we aan in Noord-Brabant en Limburg (22,0 en 19,5 per 100), terwijl ook Overijssel het percentage ooit-gehuwde 20-24-jarigen nog sterk zag stijgen (17,3 per 100). Gering is de toename in Groningen (7,8), Utrecht (9,7) en Noord-Holland (9,9). Door deze verschillende ontwikkeling der provincies is ook hier Noord-Brabant niet langer de provincie met de minste jong huwende vrouwen. Utrecht heeft deze positie overgenomen. De hoogste percentages blijven in Zeeland voorkomen. Vergelijken met de generaties 1922-26 en 1935-39 is het onderlinge verschil in 1947-51 ongeveer gelijk gebleven; resp. 14,9 per 100, 18,1 per 100 en nu 16,2 per 100.

Op 25-29-jarige leeftijd (generaties 1917-21, 1930-34 en 1942-46) is het percentage ooit-gehuwden bij de mannen gelijkmatig toegenomen. Tussen generatie 1917-21 en 1930-34 liep de toename uiteen van 7,1 tot 14,6 per 100 waarbij m.n. Zeeland en de beide zuidelijke provincies een grote toename kenden. De toename in generatie 1942-46 belooft 6,5 tot 16,9 per 100 en opnieuw zijn het de zuidelijke provincies - nu naast Gelderland en Overijssel - die de sterkste stijging van het percentage ooit-gehuwden kennen. De ontwikkeling van Groningen en Zuid- en Noord-Holland blijft ook in deze generatie achter. Het gevolg daarvan is dat ook op deze leeftijd Noord-Brabant het laagste percentage ooit-gehuwden afstaat (aan Noord-Holland) en dat Zeeland, in plaats van Groningen en Friesland, het hoogste percentage ooit-gehuwden telt. De onderlinge verschillen tussen de provincies zijn tezelfder tijd teruggelopen van 12,4 via 9,6 naar 8,0 per 100.

Van de in 1930-34 geboren vrouwen heeft op 25-29-jarige leeftijd in elke provincie een veel groter percentage reeds een huwelijk gesloten dan in generatie 1917-21. De toename bedraagt nergens minder dan 9,6 per 100 maar loopt in de zuidelijke provincies en in Zeeland op tot 14-16 per 100. In de daaropvolgende generatie 1942-46 is de toename veel minder; alleen in Noord-Brabant, Limburg en Overijssel neemt het percentage ooit-gehuwde vrouwen nog met meer dan 10 per 100 toe. In Groningen en Noord-Holland is de toename beperkt tot 2,5 per 100. Ook hier is de achterstand van Noord-Brabant nu verdwenen en bezit Noord-Holland nu het laagste en Zeeland (in plaats van Drenthe) het hoogste percentage ooit-gehuwde vrouwen. Het onderlinge verschil heeft zich gehandhaafd op de waarde van 1930-34 (10 per 100).

De huwelijksfrequentie heeft bij de mannen in de generaties 1897-1901, 1910-14 en 1922-26 geen grote wijzigingen meer ondergaan; terwijl in de eerste 2 generaties nog in elke provincie een verhoging der huwelijksfrequentie optrad (van 0,8 tot 2,2 per 100) is in 1922-26 (t.o.v. 1910-14) zowel van afname (0,5 per 100) als van (geringe) toename der huwelijksfrequentie (1,5 per 100) sprake.

Tussen 1897-1901 en 1922-26 is de huwelijksfrequentie met name toegenomen in Limburg, Noord-Brabant en Gelderland. De onderlinge rangorde is na 1960 niet veel meer gewijzigd; Utrecht kende in alle 3 generaties de hoogste huwelijksfrequenties terwijl Zeeland al in generatie 1910-14 de laagste positie van Limburg had overgenomen. De verschillen tussen de provincies zijn eveneens van dezelfde grootte-orde gebleven (circa 3,5 per 100).

Bij de vrouwen is de huwelijksfrequentie sterker toegenomen; in generatie 1910-14 is de toename t.o.v. 1897-1901 nog wel ongeveer even groot als bij de mannen (van 1,3-3,2 per 100) doch in de daaropvolgende generatie is de stijging groter (1,6 tot 4,0 per 100). Met name in de zuidelijke provincies is de huwelijksfrequentie gestegen, in totaal 6,4 en 7,2 per 100. Bij de vrouwen is wel een nivellering der provinciale huwelijksfrequenties waarneembaar. Het onderlinge verschil loopt van 7,1 via 5,8 naar 3,9 per 100 terug. Drenthe kent steeds het hoogste percentage gehuwden, maar de positie van de beide zuidelijke provincies, die in het verleden steeds gekenmerkt werden door lage huwelijksintensiteiten, wordt in de jongste generatie door Utrecht overgenomen.

6.8. Samenvatting

De resultaten van de Volkstelling 1971 kunnen we als volgt samenvatten:

- De leeftijd waarop mannen en vrouwen hun eerste huwelijk sluiten staat in de jaren 1950-1970 nog duidelijk onder invloed van de kerkelijke gezindte waartoe zij behoren, de sociale groep tot welke zij behoren en het opleidingsniveau dat zij hebben. De urbanisatiegraad der woongemeente en de woonprovincie blijken echter van geringere invloed te zijn.

- Wat betreft de kerkelijke gezindte staan tegenover elkaar de vroeg huwende personen zonder kerkelijke gezindte en de laat huwende rooms-katholieken. Bij de sociale groepen constateren we lage huwelijksleeftijden bij Lage Employé's en Arbeiders en hoge huwelijksleeftijden bij Wetenschappelijke Vrije Beroepen, Landbouwers en Hoge Employé's. Voor wat betreft het gevolgde onderwijs kenmerken mannen en vrouwen met semi-hoog en hoog niveau zich doordat zij gemiddeld op hoge leeftijd huwen terwijl het verschil tussen de andere opleidingsniveaus gering is. Hoge huwelijksleeftijden kenmerkten ook de bewoners van plattelandsgemeenten en van de provincies Noord-Brabant, Limburg, Overijssel en Gelderland.

- In de 4 door ons onderscheiden periodes (1950-54, 1955-59, 1960-64 en 1965-69) constateren we een lichte vermindering van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen de kerkelijke gezindten, tussen de sociale groepen (althans bij de vrouwen) en tussen de provincies (eveneens alleen bij de vrouwen). Van toenemende verschillen in huwelijksleeftijd is sprake tussen sociale groepen en tussen de opleidingsniveaus der mannen.

- De groepen die het meest deel hebben gehad aan de geweldige daling der huwelijksleeftijd in Nederland in de jaren 1950-1970 zijn wat betreft kerkelijke gezindte de rooms-katholieken en gereformeerden (terwijl de personen zonder kerkelijke gezindte wat achterblijven) en wat betreft sociale groep de Lage Employé's, weinig verdienende Arbeiders en Landarbeiders (bij de mannen) en de Middelbare Employé's en niet-meer werkende vrouwen met lage opleiding (bij de vrouwen). Achterblijvers zijn hier grotere Zelfstandigen, Hoge Employé's en Wetenschappelijke Vrije Beroepen (bij de mannen) en Arbeidsters en Medewerkende gezinsleden (bij de vrouwen). Bij de mannen hebben de laag opgeleide personen iets meer aan de daling der huwelijksleeftijd deel gehad dan de hoogste niveaus. Sterk dalende huwelijksleeftijden vonden we ook in de plattelandsgemeenten en de grote steden terwijl forensengemeenten bij deze ontwikkeling wat achterbleven. Wat betreft de provincies kenmerken Noord-Brabant en Limburg (m.n. bij de mannen) zich door een wat grotere afname der huwelijksleeftijd en Utrecht (mannen) en Drenthe (vrouwen) door een wat geringere.

- De frequentie waarin eerste huwelijken gesloten worden is door ons bepaald voor de geboortegeneraties 1925 en eerder. De huwelijksfrequentie is zeer hoog onder mannen en vrouwen zonder kerkelijke gezindte, onder gereformeerde mannen en onder nederlands-hervormde vrouwen; relatief weinig huwelijken zijn gesloten door rooms-katholieken (zowel bij mannen als vrouwen). We constateren wel in vergelijking met eerdere geboortegeneraties een sterke nivellering met name door het inhalen van de achterstand van de rooms-katholieken. Hoge huwelijksfrequenties treffen we bij de sociale groepen m.n. aan onder Zelfstandigen buiten de landbouw (m.n. die met personeel), de Wetenschappelijke Vrije Beroepen, grote Landbouwers en Employé's. Weinig wordt er gehuwd door Landarbeiders en kleine Landbouwers. In vergelijking met oudere generaties is ook hier van nivellering sprake m.n. doordat Landarbeiders en Lagere Employé's in grotere mate zijn gaan huwen. De verschillende opleidingsniveaus hebben bij de mannen een bijna identieke huwelijksfrequentie; alleen mannen met lage schoolopleiding kennen een duidelijk geringere huwelijksfrequentie. Bij de vrouwen constateren we een sterke negatieve relatie tussen opleidingsniveau en huwelijksfrequentie en dit sterker bij de beroepsgerichte opleidingen. De urbanisatiegraad heeft in vergelijking met vroeger minder invloed op de huwelijksfrequentie. De forensengemeenten tellen bij de mannen de hoogste, bij de vrouwen de laagste huwelijksfrequentie terwijl in plattelandsgemeenten bij mannen de laagste, bij vrouwen de hoogste huwelijksfrequentie waar-

neembaar is. De huwelijksfrequentie is m.n. toegenomen in de kleinste, het minst toegenomen in de qua inwonertal grootste gemeenten. Ook de provinciale verschillen in huwelijksfrequentie zijn sterk verminderd m.n. door de sterke toename van het percentage gehuwden in de zuidelijke provincies. Utrecht bij de mannen en Drenthe bij de vrouwen kennen de hoogste huwelijksfrequenties terwijl Zeeland resp. Utrecht het geringste percentage ooit-gehuwden kennen. De zuidelijke provincies zitten nog steeds in de achterhoede.

— De frequentie waarin niet-eerste huwelijken voorkomen, is door ons bepaald m.b.v. het percentage dat de niet-eerste huwelijken vormen van het totaal aantal huwelijken uit deze periode. Opvallend hoge percentages niet-eerste huwelijken troffen we in 1965-69 aan onder mannen en vrouwen die niet tot een kerkelijke gezindte behoren dan wel tot 'Andere' horen, onder mannen die een Wetenschappelijk vrij beroep uitoefenen, Hogere Employé zijn of als Zelfstandige buiten de landbouw werkzaam zijn en onder vrouwelijke Zelfstandigen. Ook personen met een opleiding op basis- of lager niveau kennen hoge percentages niet-eerste huwelijken in vergelijking met hoger opgeleide personen. Voor wat betreft de urbanisatiegraad onderscheiden de grote steden zich door hoge percentages niet-eerste huwelijken, maar ook in forensengemeenten en middelgrote steden ligt dit percentage hoog. In overeenstemming daarmee treffen we relatief veel niet-eerste huwelijken ook aan in de 3 westelijke provincies.

— De leeftijd waarop gemiddeld het niet-eerste huwelijk is gesloten is door ons m.n. onderzocht voor de periode 1965-69. Significante verschillen troffen we aan bij de kerkelijke gezindten (waar vrouwen zonder kerkelijke gezindte duidelijk vroeger huwen dan gereformeerde en Nederlands-herformde vrouwen), bij de mannen tussen de sociale groepen (Arbeiders huwen relatief vroeger dan Hogere Employé's en Zelfstandigen buiten de landbouw) en bij de vrouwen tussen de opleidingsniveaus (vrouwen met opleiding op basis- en lager niveau huwen later dan zij die uitgebreid lager of middelbaar onderwijs gevolgd hebben). Hoge leeftijden bij sluiting van het niet-eerste huwelijk treffen we ook aan in de plattelandsgemeenten en in de provincies Overijssel en Drenthe.

Noten

- ¹ Vanzelfsprekend is de keuze der variabelen beperkt door het kader van de vragenlijst der Volkstelling.
- ² Deze cijfers zijn gebaseerd op: C.B.S. 14e Algemene Volkstelling 28 februari 1971. Steekproef 1 op 10 (x 10). Uitkomsten voor Nederland, Voorburg. Tabel 1/3-1/5 en Tabel 27/1-27/5.
- ³ Op de wijze waarop deze steekproef is getrokken en op de consequenties welke dit voor de uitkomsten heeft, wordt niet ingegaan. Men zie hiervoor: C.B.S. Uitgebreide technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de 14e Algemene Volkstelling van 28 februari 1971.
- ⁴ Deze groep bestaat uit huwelijken waarbij beide partners reeds eerder gehuwd zijn geweest (in 1960-64 11.901, in 1965-69 17.031), huwelijken waarbij dit alleen voor de vrouw geldt (7.980 resp. 8.091) en huwelijken waarin alleen de man reeds eerder gehuwd is geweest (11.891 resp. 15.400). In het merendeel der gevallen beschouwen we de niet-eerste huwelijken echter als één groep.
- ⁵ Tot 28-2-1971 verdwijnt van alle in de periode 1960-64 gesloten huwelijken 5,4% door echtscheiding, van die in 1965-69 gesloten huwelijken 4,3%, van die uit 1960-64 3,7%, van die uit 1965-69 1,4%.

- ⁶ Voor de wijze van berekening zie men par. 6.2.
- ⁷ C.B.S., 14e Algemene Volkstelling 28 februari 1971. Steekproef 1 op 10 (x 10). Uitkomsten voor Nederland. Voorburg (1976?), tabel B en 9.
- ⁸ Kooy G. A., op. cit., 1975, pp. 112-113.
- ⁹ Kooy G. A., op. cit., 1975, pp. 92-94.
- ¹⁰ Kooy G. A., op. cit., 1975, pp. 95-100.
- ¹¹ Moors H. G., R. van der Vliet en B. W. Frijling, 'Analytische' concepten; de structuur van de premaritale periode. In: H. J. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 97. Boom, Meppel, 1973.
- ¹² Frijling B. W., R. v.d. Vliet en H. G. Moors, De duur van de laatste verkering. In: H. J. Heeren (red.) *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 127. Boom, Meppel, 1973.
- ¹³ Door het gedwongen karakter van het huwelijk vindt een vervroeging der huwelijksdatum en een verlaging der huwelijksleeftijd plaats. Moors e.a. constateerden dat 18% der huwelijkscohorten 1968 trouwde op de betreffende leeftijd vanwege een zwangerschap; dit kan vanzelfsprekend de huwelijksleeftijd der totale groep beïnvloeden. Moors H. G. e.a., op. cit., 1973b, p. 95.
- ¹⁴ Cramwinckel-Weeda C. J., *Het gedwongen huwelijk in Nederland - een voortgezette analyse*. Rapport nr. 3, uitgebracht t.b.v. de Staats-

- commissie Bevolkingsvraagstuk, Wageningen, 1975.
- ¹⁵ Cramwinckel-Weeda C. J., op. cit., 1975, p. 27.
 - ¹⁶ Voor de wijze waarop de verschillen in gemiddelde huwelijksleeftijd op significante getoetst zijn, zie men Bijlage 6.
 - ¹⁷ De meerderheid van deze huwelijken bestaat uit tweede e.o. derde huwelijken. Van het totaal aantal niet-eerste huwelijken der mannen bestond in de opeenvolgende periodes 74,9, 77,5, 78,4, en 80,0% uit huwelijken waarbij voor de man van hertrouw sprake was (de rest betrof dus huwelijken van ongehuwde mannen met hertrouwende vrouwen); bij de vrouwen was dit percentage achtereenvolgens 62,6, 61,9, 62,0 en 62,0.
 - ¹⁸ Voor de wijze waarop deze verschillen getoetst zijn, zie men Bijlage 6.
 - ¹⁹ Gaan we af op de gesloten huwelijken dan is van het totaal der hertrouwende mannen achtereenvolgens 65,8, 64,4, 66,3 en 68,7% gescheiden van echt, bij de vrouwen resp. 62,4, 62,6, 68,7 en 67,3%. Gelet op de lagere hertrouwleeftijd der gescheidenen zal van de nog bestaande niet-eerste huwelijken een groter deel uit huwelijken komen waarvan een der partners vroeger gescheiden is geweest.
 - ²⁰ Deze gegevens werden ter beschikking

- gesteld door Drs. G. Beets van de afdeling Bevolkingsstatistiek van het C.B.S.
- ²¹ De gegevens m.b.t. de leeftijd hebben betrekking op de exacte leeftijden op het moment der telling. De 15-19-jarigen blijv. op 28-2-1971 zijn geboren vanaf 1-3-1951 t/m 28-2-1956. Wij duiden deze groep aan als geboortegeneratie 1951-55. Evenzo worden de 20-24-jarigen aangeduid als geboortegeneratie 1946-50 enz.
 - ²² Deze gegevens werden beschikbaar gesteld door Drs. M. van Hemert van het K.A.S.K.I.
 - ²³ K.A.S.K.I., Nederlandse priesters per 1-1-1972. Kaski-memorandum, no. 192, Maart 1973.
 - ²⁴ K.A.S.K.I., Zusters- en Broedersreligieuzen 1968-1972. Kaski-memorandum, no. 196, Juli 1973.
 - ²⁵ Het totaal daarvan is namelijk per groep van religieuzen wel bekend.
 - ²⁶ Bedacht moet worden dat de in de Grafiek gepresenteerde cijfers voor Andere kerkelijke gezindten afwijken van de in hoofdstuk 4 gegeven cijfers omdat in grafiek 21 ook de Israëlieten in de groep «andere kerkelijke gezindten» zijn begrepen.
 - ²⁷ Kooy G. A., De dalende huwelijksleeftijd in Nederland; mogelijkheden tot sociologische verklaring. In: Heeren H. J. (red.) *Huwelijksleeftijd in Nederland*, pp. 132-148, Boom, Meppel 1973.
 - ²⁸ Kooy G. A., op. cit., 1973, p. 147.
 - ²⁹ Glasbergen P., en R. Zandanel, Bevolkingsgroei en Welvaartstaat. Een sociologische interpretatie van veranderend fertiliteitsgedrag in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1976, p. 49.
 - ³⁰ Glasbergen P. en R. Zandanel, op. cit., 1976, p. 47.
 - ³¹ Glasbergen P. en R. Zandanel, op. cit., 1976, p. 47.
 - ³² Kooy G. A., op. cit., 1973, p. 147.
 - ³³ Frijling B. W., e.a., op. cit., 1973, pp. 128-129.
 - ³⁴ Frijling B. W., e.a., op. cit., 1973, p. 121.
 - ³⁵ Het betreft hier in overwegende mate middelbare employé's (voor 85 tot 90%).
 - ³⁶ Voor 97% bestaande uit Arbeiders met een inkomen van minder dan 12.000 gulden.
 - ³⁷ Deze gegevens werden beschikbaar gesteld door Drs. J. M. Vliegen van de Afdeling Sociale Rekeningen van het C.B.S.
 - ³⁸ Dat dit effect bij de gemiddelde huwelijksleeftijd veel geringer was kan samenhangen met het feit dat daar een onderscheid is gemaakt tussen zelfstandigen met 10 of meer en die met minder dan 10 man personeel.

- ³⁹ Exacte vergelijkingen zijn niet mogelijk. Het gaat niet alleen om andere leeftijdsgroepen (in 1871-80 de 50-59-jarigen, in 1916-25 de 45-54-jarigen) maar ook om deels andere beroepsgroepen terwijl daarnaast wijzigingen in de oversterfte der ongehuwden en in sociale mobiliteit een rol kunnen hebben gespeeld.
- ⁴⁰ We hebben hierbij de huwelijksfrequentie van bedrijfshoofden in de Nijverheid en in Handel en Verkeer samengenomen.
- ⁴¹ Cornelissen J., op. cit., 1970, pp. 52-54.
- ⁴² Vliet R. van der, H. G. Moors en B. W. Frijling, Het begin van de laatste verkering. In: H. J. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 98-112. Boom, Meppel, 1973, p. 102.
- ⁴³ Frijling B. W., e.a., op. cit., 1973, p. 126.
- ⁴⁴ Cramwinckel-Weeda C. J., op. cit., 1975, pp. 36-37.
- ⁴⁵ De gegevens m.b.t. de totale groep van 14 jaar en ouder die nog dagonderwijs volgt hebben we ontleend aan: C.B.S., 14e Algemene Volkstelling, 28 februari 1971. Definitieve uitkomsten, tabel 7/1-7/3.
- ⁴⁶ In de totale bevolking is op 1-1-1971 14,7% der 19-jarigen gehuwd tegenover 6,9 der 18, 2,5 der 17 en 0,7% der 16-jarigen.
- ⁴⁷ De cijfers hebben nu betrekking op de 15-19 i.p.v. de 14-19-jarigen. De standaardpercentages ooit-gehuwden zijn die van Nederland op 1-1-1971: op deze datum is ook het cijfer voor de totale bevolking van toepassing. De leeftijdsopbouw der groep met lager onderwijsniveau is niet voor de 2 categorieën hierbinnen afzonderlijk gegeven.
- ⁴⁸ Wij hebben ons wederom gebaseerd op de percentages gehuwden voor Nederland als geheel per 1-1-1971.
- ⁴⁹ De nog dagonderwijs volgende 20-24-jarige vrouwen bestaan voor 21% uit studenten aan universiteiten, voor 32% uit andere studenten op semi-hoog en hoog niveau en voor 33% uit studenten aan middelbare beroepsopleidingen. Bij de mannen bedragen deze percentages resp. 40, 31 en 13%.
- ⁵⁰ De schattingen baseren we wederom op het KASKI. We pogen niet exact de invloed der priester-religieuzen aan te duiden doch slechts een tendens te laten zien. Het materiaal is voor een goede schatting ook te onnauwkeurig. De gegevens hebben bijv. betrekking, gedeeltelijk op 1-1-1971, gedeeltelijk op 1-1-1972; het leeftijdsinterval in de volkstelling wijkt 1 jaar af van de KASKI-gegevens, terwijl we reeds eerder melding maakten van de problemen rond de leeftijdsopbouw der in Nederland verblijvende

- groep. Daarbij voegt zich hier nog de onbekendheid t.a.v. de opleiding der priester-religieuzen, K.A.S.K.I., op. cit., 1973.
- ⁵¹ Bij de mannen blijft dit onderscheid onbesproken omdat, afgezien van de reeds gemoreerde semi-hoog opgeleide groep, tussen beide soorten van onderwijs geen grote verschillen in percentages gehuwden bestaan.
 - ⁵² Bij het beroepsonderwijs op middelbaar niveau horen o.a. opleidingen tot kleuterleidster, voorpleeg- en verloskundige, apothekersassistente, gezins- en bejaardenverzorgster, secretaresse (naast middelbare sociale arbeid, MEAO, MHNO en middelbaar land- en tuinbouwonderwijs etc.).
 - ⁵³ Niet-universitair zijn o.a. opleidingen tot Onderwijzer, Fysiotherapie en Arbeidstherapie, MO-A acten, Hoger Land- en Tuinbouwonderwijs, HEAO, N-acten, Sociale Academie, Dans-, Toneel- en Muziekacademie.
 - ⁵⁴ Men zou zich kunnen voorstellen dat onder deze groep relatief veel vrouwelijke religieuzen zitten, maar over de opleiding van deze groep is te weinig bekend om dit met stelligheid te beweren.
 - ⁵⁵ Moors H. G., e.a., op. cit., 1973, p. 93.
 - ⁵⁶ Frijling B. W., e.a., op. cit., 1973, p. 126.
 - ⁵⁷ Cramwinckel-Weeda C. J., op. cit., 1976, pp. 33-34.
 - ⁵⁸ Geen der stedelijke gebieden heeft in elke periode de laagste huwelijksleeftijd.
 - ⁵⁹ Vanzelfsprekend zijn exacte vergelijkingen niet mogelijk doordat een bepaald inwonertal in de loop van de tijd voor een deel aan andere betekenis heeft gekregen. Plaatsen van 10-20.000 inwoners hebben nu voor ons weinig «stedelijkheidsbetekenis» terwijl een dergelijke bevolkingsomvang in de 19e eeuw een relatief sterke mate van stedelijkheid met zich meebracht.
 - ⁶⁰ Cramwinckel-Weeda C. J., op. cit., 1976, p. 33.
 - ⁶¹ Deze gegevens hebben niet voor elke provincie betrekking op de totale populatie. Voor Groningen ontbreken gegevens van Grijpskerk, voor Gelderland die van Huissen, voor Noord-Holland die van Obdam, voor Zuid-Holland die van Brandwijk, Molenaarsgraaf, Streefkerk en Wijngaarden, voor Noord-Brabant die van Esch en Giessen en voor Limburg die van Gulpen.

7. Conclusies en aanbevelingen

7.1. Conclusies

Bezien we de veranderingen van de nuptialiteit in de 19e en 20e eeuw, dan komen we tot de volgende conclusies.

Ten aanzien van het percentage mannen resp. vrouwen dat een (eerste) huwelijk sluit, wordt het beeld in de 19e eeuw gekenmerkt door een grote mate van stabiliteit; tussen 86 en 88% der mannen en 84 en 86% der vrouwen sluit een eerste huwelijk. Een stijging van enige omvang van dit percentage wordt niet eerder zichtbaar dan in de generatie geboren gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw. Aan het eindpunt van deze ontwikkeling is de huwelijksluiting vrijwel algemeen; slechts 5% van de vrouwen en ongeveer 7% van de mannen blijft ongehuwd.

Veranderingen in de huwelijksleeftijd lopen in grote mate parallel met die van de intensiteit. De in de 19e eeuw ingezette daling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk is van bescheiden aard; tegenover gemiddelde huwelijksleeftijden van 28,0 tot 29,5 jaar bij de mannen en van 26,5 tot 28,0 jaar bij de vrouwen, treffen we in de generaties geboren in het eerste kwart der eeuw nog waarden aan van resp. 27,5 en 26,0 jaar.

Een versnelling in de ontwikkeling treedt pas op in de recente periode. Aan de hand van de hoogte van de periode-intensiteit, die ver boven de 100 procent uitkomt, kan worden vastgesteld dat het verschijnsel van het jonger huwen vrijwel geheel in de naoorlogse periode moet worden gesitueerd. Een eindpunt wordt in de jaren 70 bereikt wanneer mannen gemiddeld op 24,7-jarige leeftijd en de vrouwen op 22,5-jarige leeftijd hun eerste huwelijk sluiten.

In het algemeen kan worden gesteld dat verschuivingen in het localisatie-aspect, zowel die van duurzame als van tijdelijke aard, de huwelijksluiting meer hebben beïnvloed dan veranderingen in het percentage ooit-gehuwden. Vooral de door incidentele factoren, zoals oorlogen en economische recessies, veroorzaakte schommelingen in de huwelijksleeftijd hebben kortstondige, maar sterke fluctuaties in de periode-intensiteit – en dus ook in het jaarlijks aantal gesloten huwelijken – teweeggebracht.

Deze conclusie geldt naar alle waarschijnlijkheid ook voor de meest recente periode. Naast een vermoedelijke stijging van het percentage mannen en vrouwen dat ongehuwd zal blijven, moet de opmerkelijke teruggang van de periode-intensiteit na 1972 toch voornamelijk worden toegeschreven aan een ombuiging in het verloop van de huwelijksleeftijd. Er schijnt voorlopig een einde gekomen te zijn aan het tijdperk van de dalende huwelijksleeftijd. Deze ontwikkeling hangt nauw samen met het samenwonen van ongehuwden. Het is nog te vroeg om vast te stellen in hoeverre deze samenlevingsvorm slechts een aanloopperiode tot de huwelijks staat zal gaan worden of hiervoor een alternatief zal vormen.

De ontwikkeling van het percentage niet-eerste huwelijken wordt in de 19e eeuw voornamelijk bepaald door het sterfepatroon. Door de stijging van de gemiddelde levensverwachting bij de geboorte vermindert het aantal in weduwstaat verkerende personen. Het aantal niet-eerste huwelijken van mannen en vrouwen per 1.000 van de overeenkomstige bevolking loopt daardoor voortdurend terug. Omstreeks 1900 bedragen deze cijfers respectievelijk 16 en 9 procent. Deze ontwikkeling zet zich voort in de 20e eeuw. Daarnaast is er eveneens sprake van een vermindering van het percentage niet-eerste huwelijken van deze categorie. Als gevolg van de hoge leeftijd waar-

op mannen resp. vrouwen momenteel hun partners verliezen is de kans op het sluiten van een nieuw huwelijk aanzienlijk gedaald.

De mate waarin – na ontbinding van het huwelijk door echtscheiding – een nieuw huwelijk tot stand komt vertoont in de 20e eeuw, afgezien van tijdelijke fluctuaties, een opmerkelijke stabiliteit. In tegenstelling tot het hertrouwen van personen in weduwstaat, bestaat er weinig verschil tussen de hertrouwintensiteit van mannen en vrouwen. De recente daling van de intensiteit kan, in principe, beschouwd worden als een tendens tot uitstel en/of afstel. Voorlopig zijn we geneigd om veranderingen in het tijdstip van huwelijksluiting als belangrijkste oorzaak van deze ontwikkeling aan te duiden. Deze uitspraak steunt voornamelijk op de veronderstelde analogie met de huwelijksluiting van ongehuwden.

Voor de geboortegeneraties 1875/79–1935/39 is getracht de invloed van aantalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen op de ontwikkeling der huwelijksluiting te analyseren. De verkregen uitkomsten tonen aan dat de generaties geboren tussen 1875 en 1915 gekenmerkt worden door een structureel vrouwen-overschot, terwijl in de geboortegeneraties 1925 en volgende een overschot van mannen aanwezig is. Als gevolg van de geboortenontwikkeling na de Eerste Wereldoorlog, ontstaan incidentele fluctuaties in de aantalsverhoudingen in de generaties geboren in de tussenliggende periode.

De onevenwichtige aantalsverhoudingen van meer duurzame aard hebben in de betreffende generaties geleid tot verschillen in het percentage mannen en vrouwen dat uiteindelijk ongehuwd is gebleven. De hoogste intensiteit wordt bereikt door het geslacht dat een minderheidspositie op de huwelijksmarkt inneemt.

De preferentie heeft, naar onze mening, niet als aanpassingsmechanisme gefungeerd. Hoogstens zouden we kunnen stellen dat de toenemende voorkeur van vrouwen om met iets oudere mannen te huwen – ten koste van de jongere huwelijkspartners – door het geleidelijk ontstaan van een mannen-overschot is bevorderd. De dieper liggende oorzaken van deze verschuivingen in het preferentiepatroon moeten aan andere factoren worden toegeschreven.

De kortstondige fluctuaties van de aantalsverhoudingen in de geboortegeneraties 1916–1925 hebben wel geleid tot overeenkomstige veranderingen in het preferentiepatroon. De op grond van grote vrouwen-overschotten verwachte stijging van het percentage ongehuwde vrouwen, met name in de geboortegeneraties 1921–1924, is vrijwel uitgebleven.

Getracht is vervolgens de voor Nederland als geheel beschreven ontwikkeling der huwelijksluiting te nuanceren door na te gaan hoe binnen subgroepen de ontwikkeling zich voltrokken heeft. Daartoe wordt vnl. gebruik gemaakt van gegevens uit de Volkstellingen van 1889 tot en met 1960. Uit dit materiaal blijkt o.a. dat de kerkelijke gezindte waartoe men behoort, vóór 1960 duidelijk van invloed is geweest op de ontwikkeling van huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd.

We constateren bijv. dat bij de mannen gereformeerden en personen zonder kerkelijke gezindte al in de generaties vanaf 1860 een huwelijksfrequentie hadden die de Nederlandse bevolking als totaal eerst circa 30 jaar later bereikt, terwijl bij de vrouwen bij laatstgenoemde groep zich hetzelfde verschijnsel voordoet. M.b.t. het jong huwen lopen de personen zonder kerkelijke gezindte zelfs bijna 50 jaar vóór op de bevolking als totaal.

In de loop der tijd is wel van enige nivellering tussen met name de vroeg en frequent huwende personen zonder kerkelijke gezindte en de laat en weinig huwende rooms-katholieken sprake geweest. Van belang bleek ook de beroepsgroep waartoe men behoorde; Bedrijfschouwen en Overheidspersoneel kenden reeds lang hoge huwelijksfrequenties terwijl de Bedrijfschouwen en Arbeiders ook reeds langer door relatief jong huwen gekenmerkt werden. Landarbeiders daarentegen huwden weinig en bovendien erg laat. Ook hier kent wat betreft de huwelijksfrequentie de bevolking als totaal een achterstand op bijv. de Bedrijfschouwen in handel en verkeer van circa 50 jaar.

De mate van stedelijkheid van een gemeente is eveneens van invloed geweest op het huwelijkspatroon, met name bij de mannen. De grote steden hebben duidelijk eerder dan de totale mannenbevolking hoge huwelijksfrequenties gekend en hetzelfde geldt bij de vrouwenbevolking t.a.v. de kleine gemeenten. Voorlopers zijn eveneens geweest – zowel wat betreft huwelijksfrequentie als huwelijksleeftijd – de provincies Groningen, Friesland en Zeeland en wat betreft huwelijksleeftijd ook Noord- en Zuid-Holland.

Vooruitlopend op de vraag of ook in de huwelijksontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog in Nederland nog vóórlappende en achterblijvende groepen zijn te ontdekken hebben we nagegaan of in met Nederland vergelijkbare landen in de recente periode nog van verschillende huwelijkspatronen sprake is geweest. Een aantal algemene tendensen kwam daaruit naar voren.

De huwelijksintensiteit bij mannen blijkt hoger te zijn naarmate de sociaal-economische status hoger is, men minder kerkgebonden is en wanneer men in kleine en middelgrote steden woont. Bij vrouwen geldt ten aanzien van de variabelen religie en grootte van woonplaats hetzelfde, ten aanzien van de variabele economische status het tegenovergestelde.

Zowel bij mannen als vrouwen vertoont de huwelijksleeftijd een positief verband met de sociaal-economische status, de mate van kerkgebondenheid en de grootte van de woonplaats, met uitzondering van het platteland waar mannen juist huwen op de oudste leeftijden.

De algemeen waargenomen daling van de huwelijksleeftijd en stijging van de huwelijksintensiteit heeft zich nagenoeg bij elke categorie voorgedaan, zij het niet bij ieder in dezelfde mate. De groepen die vroeger op de oudste leeftijden huwden en de groepen die in de geringste mate in het huwelijk traden, hebben de grootste wijzigingen ondergaan. Zij huwen nu zoveel jonger en frequenter dan vroeger, dat hun huwelijkspatroon dat van de andere groepen steeds meer benadert.

Na 1945 heeft de toename van de welvaart een versnelde voortzetting van de daling van de huwelijksleeftijd en van de stijging van de huwelijksintensiteit mogelijk gemaakt. Naast een vermindering van de verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksintensiteit tussen de onderscheiden categorieën, heeft zich, met name aan het eind der zestiger jaren, een concentratie van de huwelijksluiting in de leeftijdsklasse 20–24 jaar voorgedaan.

De variabele opleidingsniveau moet als de meest discriminerende factor ten aanzien van het huwelijksgedrag worden beschouwd. Het opleidingsniveau is namelijk in steeds grotere mate bepalend voor het latere beroep en inkomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het huwelijkspatroon volgens deze drie variabelen min of meer hetzelfde is.

Aansluitend op het buitenlandse onderzoek konden door ons aan de hand van de gegevens van de Volkstelling van 1971 de volgende conclusies worden getrokken. In de 4 door ons onderscheiden periodes (1950–54, 1955–59, 1960–64 en 1965–69) constateren we een lichte vermindering van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen de kerkelijke gezindten, tussen de sociale groepen (althans bij de vrouwen) en tussen de provincies (eveneens alleen bij de vrouwen). Van toenemende verschillen in huwelijksleeftijd is sprake tussen sociale groepen en tussen de opleidingsniveaus der mannen.

De groepen die het meest deel hebben gehad aan de geweldige daling der huwelijksleeftijd in Nederland in de jaren 1950–1970 zijn wat betreft kerkelijke gezindte de rooms-katholieken en gereformeerden (terwijl de personen zonder kerkelijke gezindte wat achterblijven) en wat betreft sociale groep de Lage Employé's, weinig verdienende Arbeiders en Landarbeiders (bij de mannen) en de Middelbare Employeés en niet-meer werkende vrouwen met lage opleiding (bij de vrouwen). Achterblijvers zijn hier grote Zelfstandigen, Hoge Employé's en Wetenschappelijke Vrije Beroepen (bij de mannen) en Arbeidsters en Medewerkende gezinsleden (bij de vrouwen). Bij de mannen hebben de laag opgeleide personen iets meer aan de daling der huwelijksleeftijd deel gehad dan de hoogste niveaus. Sterk dalende huwe-

lijksleeftijden vonden we ook in de plattelandsgemeenten en de grote steden, terwijl forensengemeenten bij deze ontwikkeling wat achterblijven.

Wat betreft de provincies kenmerken Noord-Brabant en Limburg (m.n. bij de mannen) zich door een wat grotere afname der huwelijksleeftijd en Utrecht (mannen) en Drenthe (vrouwen) door een wat geringere.

Voor wat betreft de frequentie waarin eerste huwelijken door de verschillende sociale groepen gesloten worden constateren we (in de generaties geboren in 1925 en eerder) over het algemeen een tendens tot nivellering. Zo halen de rooms-katholieken een belangrijk deel van hun achterstand op de personen zonder kerkelijke gezindte in, gaan Landarbeiders en Employé's meer dan vroegere generaties tot sluiting van een huwelijk over (maar blijven zij achterstand houden op Zelfstandigen buiten de landbouw, Wetenschappelijke vrije beroepen en grote Landbouwers).

De verschillende opleidingsniveaus krijgen bij de mannen een bijna identieke huwelijksfrequentie; alleen mannen met lagere schoolopleiding kennen een duidelijk geringere huwelijksfrequentie. Bij de vrouwen constateren we een sterke negatieve relatie tussen opleidingsniveau en huwelijksfrequentie en dit sterker bij de beroepsgerichte opleidingen. De urbanisatiegraad heeft in vergelijking met vroeger minder invloed op de huwelijksfrequentie. De forensengemeenten tellen bij de mannen de hoogste, bij de vrouwen de laagste huwelijksfrequentie, terwijl in plattelandsgemeenten bij mannen de laagste, bij vrouwen de hoogste huwelijksfrequentie waarneembaar is. De huwelijksfrequentie is m.n. toegenomen in de kleinste, het minst toegenomen in de qua inwonertal grootste gemeenten. Ook de provinciale verschillen in huwelijksfrequentie zijn sterk verminderd, m.n. door de sterke toename van het percentage gehuwden in de zuidelijke provincies.

Voor wat betreft de niet-eerste huwelijken constateren we in de periode 1965-69 zowel verschillen in de frequentie van vóórkomen als in de leeftijd bij sluiting van het huwelijk naar kerkelijke gezindte, sociale groep, opleidingsniveau, urbanisatiegraad en woonprovincie.

7.2. Aanbevelingen

Aan de resultaten van ons onderzoek kunnen niet rechtstreeks aanbevelingen voor het beleid worden ontleend. Doordat wij uit andere bronnen op de hoogte zijn van de problematische aspecten die aan de huwelijksluiting vastzitten kunnen wij echter wel enige aanwijzingen geven over de omvang en de samenstelling van die groepen voor wie het al of niet huwen moeilijkheden oplevert. Wij kunnen daarnaast enige suggesties doen die het mogelijk maken ons inzicht in de toekomstige ontwikkeling van huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd te vergroten.

7.2.1. Probleemgroepen

De grote gevolgen die het al dan niet trouwen en de leeftijd bij het huwelijk voor de direct betrokkenen en voor de maatschappij heeft maakt het noodzakelijk dat de keuze vóór het huwelijk een bewuste keuze is. Met de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk¹ zijn wij van mening dat deze keuze in vrijheid gedaan moet kunnen worden én dat de individuen ook de mogelijkheid geboden moet worden deze keuze te verwerkelijken. Voor een tweetal groepen in de samenleving lijkt de vrije keuze echter niet optimaal te zijn gerealiseerd. Naast de groep die mede door de dwang der omstandigheden tot sluiting van een huwelijk overgaat zijn er mannen en vrouwen die tegen hun wil niet tot sluiting van een huwelijk kunnen overgaan.

De eerstgenoemde groep definiëren wij als die jongens en meisjes die vóór het 20e levensjaar zijn gehuwd. Deze jonggehuwden bestaan niet alleen uit de door een zwangerschap tot een huwelijk gekomen meisjes (vóór 1971 zo'n 35%, daarna nog circa 15%); ook anderen voor wie het huwelijk minder een bewuste keuze dan wel een keuze uit het minste kwaad is, zijn relatief sterk vertegenwoordigd in deze groep. Tot de dwangmatige elementen bevattende huwelijksmotivaties rekenen wij o.a.:

- dat het huwelijk gezien wordt als de enig overblijvende mogelijkheid om zelfstandigheid en onafhankelijkheid te bereiken,

- dat het huwelijk gezien wordt als een mogelijkheid tot ontsnapping aan de negatief gewaardeerde school of werkverplichtingen.

Niet alleen zijn deze jong gesloten huwelijken sterk bepaald door het ontbreken van een volledig vrije keuze, van belang is ook dat met deze huwelijken vaak meer problemen gepaard gaan dan met de op oudere leeftijden gesloten huwelijken. Minder gezonde kinderen, hogere kindersterfte, economische onzekerheid, hogere echtscheidingsrisico's, afkapping van mogelijkheden voor meer opleiding of beter werk, verbreking van de ouder/kind relatie en beperking van de mogelijkheid voor de vrouw om andere rollen dan die van huisvrouw en moeder te ontwikkelen zijn enkele van de problemen die Weeks² met deze «teenage marriages» in verband brengt.

Van verschillende zijden zijn suggesties gedaan om te voorkomen dat jongeren een beslissing nemen die voor hen de boven besproken nadelige consequenties hebben kan. In het rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk wordt bijv. gepleit voor maatregelen ter voorkoming van gedwongen huwelijken en agogische maatregelen die de bewustwording ten aanzien van het huwelijk en de consequenties ervan bevorderen. Ook de voorgestelde structurele verbetering van de beroepssituatie der vrouwen dient in dit kader gezien te worden. Ook door de Emancipatiecommissie zijn in haar Aanzet voor een vijfjarenplan³ talloze suggesties gedaan die de keuzemogelijkheden der vrouw op het punt van het al of niet huwen kunnen vergroten (onderwijsbeleid, werkgelegenheidsbeleid, huwelijksvoorlichting).

De vraag op welke groepen dit beleid zich richten moet, kunnen wij globaal als volgt beantwoorden. Het betreft jongens en meisjes die alleen lagere school hebben gevolgd of zij die op lager niveau algemeen vormend of beroepsonderwijs hebben doorlopen. Qua aantal is de groep geconcentreerd bij meisjes met beroepsonderwijs op uitgebreid lager niveau en bij jongens met alleen lagere school of met beroepsonderwijs op lager niveau. Bijna de gehele groep jonggehuwde jongens werkt als Arbeider (71%) doch ook onder de Lage Employé's (11%) en de personen zonder beroep komen we er nog een aanzienlijk aantal tegen. De grote steden tellen absoluut gezien het grootste aantal jonggehuwden direct gevolgd door de beide categorieën van plattelandsgemeenten. Bij de meisjes heeft van de 25.000 vroeg gehuwden 25% beroepsonderwijs op uitgebreid lager niveau gevolgd en 21% alleen lagere school. Vrouwen met opleidingen op lager niveau of met een algemene opleiding op uitgebreid lager niveau bevatten nog eens 10% der vroeg gehuwden. Van de 28% nog werkende jonggehuwde vrouwen zijn de meesten lage Employé's en Arbeidsters. Van de totale groep jonggehuwden woont 29% in de grote steden terwijl in de beide soorten van plattelandsgemeenten nog eens 19% woonachtig is.

Het ontbreken van voldoende keuzevrijheid bij het streven naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid van een aantal categorieën van jonge mensen, roept de vraag op of niet meer aandacht zou moeten worden besteed aan de voorbereiding van duurzame samenlevingsvormen. De opkomst van het samenwonen van ongehuwden, een ontwikkeling die niet langer beschouwd kan worden als een marginaal verschijnsel⁴, moet in dit verband dan ook als positief worden aangemerkt, aangezien ze, in principe, aan jonge mensen de gelegenheid biedt ervaring op te doen in het aangaan van relaties met anderen.

In het algemeen gesteld, zou de taak van de overheid kunnen bestaan in het scheppen van zodanige voorwaarden dat de verschillende problemen, die zich tijdens deze levensfase voordoen, op soepele wijze tot een oplossing kunnen worden gebracht.

Van volledige vrijheid en reële mogelijkheden om al dan niet te huwen is ook geen sprake geweest bij delen van de groep mannen en vrouwen die permanent ongehuwd is gebleven⁵. Met name van de vrouwen is een deel in die levensfase waarin anderen contact legden met toekomstige echtgenoten geheel in beslag genomen geweest door andere activiteiten; door de verzorging van ouders of familieleden, door een beroep, door een opleiding. Op latere leeftijd is het dan bijna onmogelijk nog contacten te leggen die tot

een huwelijk leiden. Een deel van deze groep is ook door lichamelijke of psychische handicaps niet in staat geweest tot sluiting van een huwelijk over te gaan, terwijl ook financiële belemmeringen bij een deel der bevolking een rol kunnen hebben gespeeld. De positie van de mannen en vrouwen die permanent ongehuwd zijn gebleven wordt niet alleen gekenmerkt door de afwezigheid van volledige keuzevrijheid op het moment waarop de meerderheid voor een huwelijk kiest, deze groep ondergaat ook op latere leeftijd talloze nadelige gevolgen van het ongehuwd blijven. Problematisch blijkt m.n. de situatie van de nooit-gehuwde vrouwen. Deze groep heeft naast het werk nog talloze andere tijdrovende werkzaamheden te vervullen (verzorging huisgenoten, huishoudelijke arbeid) kent sterke sociale isolatie, een slechte gezondheidssituatie en weinig vrije tijd⁶. Suggesties ter verbetering van de situatie der ongehuwde vrouwen zijn o.a. gedaan door een interdepartementale werkgroep oudere ongehuwde vrouw⁷ doch ook in het rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk treffen wij voorstellen aan die de situatie der ongehuwd blijvende mannen en vrouwen kunnen verbeteren.

Van verschillende kanten is daarnaast ook gepleit voor het scheppen van ontmoetingskaders voor oudere ongehuwden die het isolement en de eenzaamheid van deze groep kunnen verminderen.

Op basis van het volkstellingsmateriaal kunnen we over de plaats van deze groepen het volgende mededelen.

Bij de mannen treffen we relatief veel nooit-getrouwden aan onder hen die alleen lagere school dan wel semi-hoger universitair onderwijs hebben gevolgd, onder Landarbeiders, Beroepslozen en Zelfstandigen in de landbouw zonder personeel, onder rooms-katholieken en onder inwoners van plattelandsstadjes. Bij de vrouwen treffen we de hoogste percentages nooit-gehuwden aan onder vrouwen met een opleiding op middelbaar, semi-hoger en hoger niveau, woonachtig in forensengemeenten en grote steden, lid van de rooms-katholieke kerk dan wel behorend tot de groep «andere religies».

Van de groep nooit-gehuwde mannen is circa 29% in de grote steden en 26% in plattelandsgemeenten woonachtig terwijl daarnaast in de verstedelijkte plattelandsgemeenten nog 17% der nooit-gehuwde mannen woont. Van de nooit-gehuwde mannen verdient – al naar gelang de leeftijd – 29 tot 36% zijn brood als arbeider en zit 16 tot 29% zonder beroep. Employé op middenniveau is 8 tot 5% terwijl de Landbouwers zonder personeel nog 7% der ongehuwden vormen. De Landarbeiders vormen 5–6% der nooit-gehuwden. Liefst 44–51% der nooit-gehuwde mannen heeft alleen lagere school maar we tellen ook veel mannen die een algemene of beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau hebben doorlopen (resp. 16 en 10%).

Van de nooit-getrouwde vrouwen woont 36% in de grote steden en 16% in de plattelandsgemeenten. In de middelgrote steden en in de verstedelijkte plattelandsgemeenten vinden we elk nog eens 15% van de vrouwen uit deze groep. Van de nooit-getrouwde vrouwen oefent op 45–54-jarige leeftijd 28% geen beroep (meer) uit. Als Employé op middenniveau werken 15.000 (d.i. 24%) ongetrouwde vrouwen terwijl als Employé op lager niveau 19% (12.000) en als Arbeidster eveneens 19% werkzaam is. De Hoge Employé's en Vrije Beroepsbeoefenaren vormen een zeer kleine minderheid der nooit-getrouwde vrouwen (circa 3%) evenals de kleine Zelfstandigen zonder personeel. De 18.600 vrouwen met alleen lagere school vormen 30% der nooit-gehuwden (en wanneer we afzien van de groep met Onbekend niveau zelfs 38%). Omvangrijk is ook de groep met uitgebreid lager opleidingsniveau; beroeps- en algemene opleiding tellen beide circa 11.000 nooit-gehuwde vrouwen. Van belang is ook de groep met een beroepsopleiding op middelbaar niveau (8000 vrouwen dit is 16% van het totaal zonder «Onbekend»). Hoog-opgeleide vrouwen vormen een verwaarloosbaar deel van de nooit-gehuwde groep (nauwelijks 1000) maar er zijn wel bijna 6000 semi-hoog opgeleide vrouwen die nooit huwden.

Tijdens het onderzoek zijn we verschillende malen geconfronteerd met het ontbreken van geëigend statistisch materiaal. Uitbreiding van de bestaande

7.2.2. Statistische gegevens

gegevens over de verschillende facetten van de huwelijksluiting kan zowel worden verkregen door middel van de klassieke demografische bronnen, zoals registers van de burgerlijke stand, volkstellingen en mini-censussen, als wel door survey-onderzoek.

a. Voor wat betreft de informatie over de frequentie van eerste huwelijken in geboortegeneraties, onderscheiden naar sociaal-economische kenmerken, kan de volkstelling in de huidige vorm nog uitstekende diensten verrichten. Wenselijk is echter wel dat de hiervoor noodzakelijke gegevens over de samenstelling der sociaal-economische categorieën naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat voor individuele leeftijdsjaren beschikbaar komen (m.n. beneden de 30 jaar). Belangrijk is daarnaast dat deze gegevens gepubliceerd worden naar meerdere sociaal-economische kenmerken in onderling verband zodat onechte correlaties opgespoord kunnen worden. Het spreekt vanzelf dat voor vergelijkingen in de tijd wijzigingen in definities daarbij onwenselijk zijn.

b. Specifieke aandacht verdient de statistische informatie die vereist is voor de demografische analyse van de niet-eerste huwelijken. In dit verband kan gedacht worden aan gegevens over het aantal niet-eerste huwelijken van mannen en vrouwen in relatie tot de duur verlopen sinds de ontbinding van het voorafgaande huwelijk, onderscheiden naar de burgerlijke staat van de gehuwden.

c. Over de frequentie van niet-eerste huwelijken naar sociaal-economische kenmerken kunnen we aan de hand van de volkstelling slechts weinig wijzer worden door de selectie die deze groep van huwelijken in sterke mate treft. Er zou echter al iets gewonnen zijn wanneer ook van de personen die niet meer gehuwd zijn informatie over hun voorafgaande niet-eerste huwelijk (en over de kenmerken van hun voormalige partner) verkregen zou kunnen worden; de groep van niet-eerste huwelijken die onderzocht kan worden zou allicht iets groter worden.

Van belang is verder dat de niet-eerste huwelijken gedetailleerder beschreven worden naar de voorafgaande burgerlijke staat van zowel man als vrouw.

d. Voor wat betreft de leeftijd bij sluiting van het niet-eerste en het eerste huwelijk naar sociaal-economische categorie kan de volkstelling van grote betekenis blijven. Echter, in de toekomst zullen de nog bestaande huwelijken een steeds geringer deel uitmaken van de gesloten huwelijken zodat de representativiteit van het volkstellingsmateriaal t.o.v. de gesloten huwelijken minder wordt. Aanbeveling verdient het daarom de informatie over de huwelijksleeftijd van man en vrouw niet langer meer uitsluitend in te winnen bij de nog bestaande huwelijken doch ook bij weduwnaars, weduwen en gescheidenen naar hun leeftijd bij huwelijk (en die van de partner) te vragen⁸.

e. Het is duidelijk dat met de volkstellingsgegevens over de huwelijken niet langer een compleet beeld te geven valt van het geheel van stabiele relaties tussen mannen en vrouwen. In dit opzicht zullen de gegevens over de officieel gehuwden tot foutieve interpretaties der werkelijkheid aanleiding kunnen geven. Informatie over de toenemende(?) omvang van deze nieuwe samenlevingsvormen, die niet aan wettelijke registratie onderhevig zijn, dient bij voorkeur door middel van survey-onderzoek te worden verzameld.

Zoals reeds in een aantal andere landen in West-Europa is waargenomen, moet ook in ons land rekening worden gehouden met een stijgend aantal samenwonende, niet-gehuwd zijnde mannen en vrouwen. Bezien dient te worden in welke mate voor deze niet-huwelijke relatie wettelijke maatregelen moeten worden getroffen ter regeling van hun specifieke rechten en verplichtingen⁹.

Voor de toekomstige ontwikkeling van de huwelijksluiting – en derhalve van de bevolkingsgroei en de hiermee samenhangende maatschappelijke problematiek – is het van belang onderzoek te verrichten naar:

7.2.3. Wetgeving

7.2.4. Onderzoek

- de omvang en de kenmerken van andere samenlevingsvormen dan het huwelijk,
- de demografische en sociale aspecten van de partnerkeuze in de naoorlogse geboortegeneraties,
- de effecten van recente veranderingen in de wetgeving van diverse Europese landen op de stijging van het aantal echtscheidingen,
- de effecten van de toenemende huwelijksontbinding en de grotere hertrouwfrequentie op het aantal gesloten huwelijken en, via deze variabelen, op de prognoses van de huwelijksvruchtbaarheid die door het C.B.S. zijn opgesteld.

Bijlagen

1. De samenhang tussen de huwelijksluiting in geboortegeneraties en kalenderjaren

Definiëren we:

H_t^m, H_t^v	Het totaal aantal (voor de eerste maal) huwendende mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t.
$H_{t,x}^m, H_{t,x}^v$	Het aantal (voor de eerste maal) huwendende mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t op leeftijd x.
$P_{t,x}^m, P_{t,x}^v$	Het aantal mannen resp. vrouwen van de geboortegeneratie t met leeftijd x.
x	De (gemiddelde) leeftijd die de geboortegeneratie t in kalenderjaar t + x bereikt.

De bepaling van het leeftijdsspecifieke huwelijkscijfer voor mannen resp. vrouwen van geboortegeneratie t op leeftijd x geschiedt als volgt:

$$n_{t,x}^m = \frac{H_{t,x}^m}{P_{t,x}^m}; n_{t,x}^v = \frac{H_{t,x}^v}{P_{t,x}^v}$$

De huwelijksintensiteit in de geboortegeneratie t wordt verkregen door sommatie van $n_{t,x}^m$ resp. $n_{t,x}^v$ op de leeftijden tussen 15 en 50 jaar:

$$n_t^m = \sum_{x=15}^{49} n_{t,x}^m; n_t^v = \sum_{x=15}^{49} n_{t,x}^v$$

De localisatie van eerste huwelijken naar leeftijd x, aan te duiden met $L_{t,x}^m$ resp. $L_{t,x}^v$, kan worden afgeleid uit de relatieve verdeling van de leeftijdsspecifieke cijfers $n_{t,x}^m$ en $n_{t,x}^v$.

Derhalve:

$$L_{t,x}^m = \frac{n_{t,x}^m}{n_t^m}; L_{t,x}^v = \frac{n_{t,x}^v}{n_t^v}$$

Met behulp van de aldus gedefinieerde localisatie en intensiteit van het aantal eerste huwelijken van mannen en vrouwen in geboortegeneraties kan de intensiteit in het jaar k worden bepaald, dus:

$$n_k^m = \sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^m \cdot n_{k-x}^m; n_k^v = \sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^v \cdot n_{k-x}^v$$

Definiëren we:

$$n_{k-\bar{x}}^m = \frac{\sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^m \cdot n_{k-x}^m}{\sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^m}; n_{k-\bar{x}}^v = \frac{\sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^v \cdot n_{k-x}^v}{\sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^v}$$

dan is:

$$n_k^m = n_{k-\bar{x}}^m \cdot \sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^m; n_k^v = n_{k-\bar{x}}^v \cdot \sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}^v$$

Noten

¹ Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Bevolking en Welzijn in Nederland. Rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1977, pp. 192-193.

² Weeks, J.R. Teenage marriages. A Demographic Analysis. Studies in Population and Urban Demography, nr. 2. Greenwood Press, Westport, 1976, pp. 3-4.

³ Emancipatiecommissie, Aanzet voor een vijfjarenplan. Revisie positie van de vrouw, Rolverdeling vrouw-man. Rijswijk, 1976.

⁴ Op basis van de gegevens van bijlage 1 (zie tabellen 1 en 2) kan het effect van veranderingen in het localisatiepatroon van de huwelijksluiting op de periode-intensiteit worden geraamd. Onder de gestelde conditie dat de daling van de periodewaarden na 1965 voornamelijk het gevolg is van veranderingen in de huwelijksleeftijd, kan het verschil tussen de waargenomen en berekende periode-intensi-

teit een indicatie opleveren over de omvang van het samenwonen aangezien hierdoor een stijging van de leeftijd bij eerste huwelijk optreedt. In 1976 bedroeg het verschil tussen beide waarden voor mannen en vrouwen ongeveer 13 procent. Dit betekent dat van de relevante leeftijdscategorie, waarin het verschijnsel voorkomt, gemiddeld 13 procent zou samenwonen. Uit een in 1977 in Frankrijk gehouden enquête kwam een zelfde percentage naar voren. Gelet op de grote mate van overeenkomst in de ontwikkeling van de huwelijksintensiteit in beide landen sedert 1965 achten we het gevonden percentage een aanvaardbare schatting van het verschijnsel. Zie ook

Roussel, L. La cohabitation juvénile en France. In: Population, 1978, nr. 1, pp. 15-42.

⁵ Dit blijkt bijv. uit het feit dat een groot deel van deze groep te kennen geeft te willen trouwen, Jong-Giervald, J. de, op. cit. 1969.

⁶ Instituut voor Toegepaste Sociologie, De On-

gehuwde Vrouw. Onderzoek naar de Levensomstandigheden van de ongehuwde vrouwen van 40 tot 65 jaar. Samenvatting. Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Verslagen en Rapporten. Jaargang 1971-1. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1971.

⁷ Interdepartementale Werkgroep oudere ongehuwde vrouw. Verbetering levensomstandigheden oudere ongehuwde vrouw. Ministerie van Sociale Zaken. Verslagen en Rapporten. Jaargang 1973-1. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1973.

⁸ Zie bijv. Calot G. en J. C. Deville, op. cit., 1971.

⁹ Roussel, L. en P. Festy, Recent Trends in Attitudes and Behaviour Affecting the Family in Council of Europe Member States. Committee for population studies. Committee of Experts on Nuptiality and the Family. Council of Europe, Strassbourg, 1977.

In de laatste uitdrukking wordt de periode-intensiteit beschouwd als het produkt van de gemiddelde generatie-intensiteit¹ en de som van de localisatiecoëfficiënten in het jaar k.

Voor de periode 1900-1975 is de jaarlijkse intensiteit van eerste huwelijken van mannen en vrouwen bekend (zie Tabel 1).

De som van de localisatiecoëfficiënten voor opeenvolgende perioden van 5 jaren is als volgt te bepalen.

Met behulp van waargenomen en geschatte percentages ongehuwden in de leeftijdsklassen 15-19, 20-24, ..., 45-49 jaar op 1-1-1900, 1-1-1905, ..., 1-1-1975 is voor 5-jaarlijkse geboortegeneraties de relatieve verdeling van eerste huwelijken af te leiden. Met deze localisatiecoëfficiënten, die betrekking hebben op generaties, is deze somming van coëfficiënten in een zelf-

de periode $\sum_{x=15}^{49} L_{k-x,x}$ te berekenen.

In combinatie met de gegevens van tabel 1 is nu op eenvoudige wijze n_{k-x} vast te stellen. De waarden van beide grootheden zijn in tabel 2 opgenomen.

Door grafische interpolatie is n_{k-x} ook voor de afzonderlijke jaren te bepalen.

Tabel 1. De waarden van n_k voor mannen en vrouwen, periode 1900-1975

Jaar	n_k^m	n_k^v	Jaar	n_k^m	n_k^v	Jaar	n_k^m	n_k^v
	per 100			per 100			per 100	
1900	93,5	89,2	1930	89,5	89,0	1960	101,6	104,6
1901	93,7	90,5	1931	83,1	82,4	1961	105,3	107,8
1902	91,1	88,0	1932	76,6	75,9	1962	103,9	106,3
1903	89,4	85,5	1933	80,5	79,4	1963	104,2	106,3
1904	89,4	85,6	1934	81,1	80,4	1964	109,9	111,2
1905	89,3	85,5	1935	80,1	79,9	1965	112,4	113,0
1906	90,7	87,1	1936	82,6	82,7	1966	110,7	111,1
1907	92,0	88,4	1937	85,7	86,2	1967	109,4	108,3
1908	87,6	84,4	1938	86,7	86,9	1968	107,0	106,3
1909	86,3	82,9	1939	105,3	106,4	1969	101,2	103,2
1910	86,8	83,9	1940	86,5	87,5	1970	101,3	106,2
1911	88,1	85,0	1941	83,1	84,3	1971	97,9	105,4
1912	92,3	89,2	1942	111,4	112,4	1972	91,5	100,1
1913	94,9	91,7	1943	81,3	82,4	1973	82,9	90,5
1914	82,0	79,0	1944	61,1	62,5	1974	84,7	91,7
1915	80,3	77,4	1945	90,6	88,6	1975	76,7	82,7
1916	87,0	84,3	1946	132,8	124,9			
1917	90,3	87,1	1947	116,7	114,7			
1918	89,3	86,3	1948	101,5	100,0			
1919	102,6	99,9	1949	94,9	94,2			
1920	112,2	110,0	1950	95,7	95,6			
1921	107,7	105,0	1951	104,7	104,5			
1922	101,9	99,4	1952	102,1	102,1			
1923	93,4	91,1	1953	100,4	100,9			
1924	90,3	88,3	1954	103,5	104,5			
1925	85,2	84,3	1955	103,0	105,8			
1926	85,0	83,7	1956	107,0	109,8			
1927	85,6	84,1	1957	107,7	111,5			
1928	87,8	86,4	1958	105,4	109,1			
1929	89,7	88,5	1959	100,7	104,1			

Tabel 2. De waarden van n_{k-x} en $\sum_{k=15}^{49} L_{k-x,x}$ voor mannen en vrouwen, periode 1900/04 - 1975/79

Periode	n_{k-x}^m per 100	$\sum_{k=15}^{49} L_{k-x,x}^m$	n_{k-x}^v per 100	$\sum_{k=15}^{49} L_{k-x,x}^v$
1900/04	88,0	1,039	84,7	1,036
1905/09	88,6	1,007	84,8	1,009
1910/14	89,2	0,996	85,1	1,008
1915/19	89,7	1,002	85,5	1,018
1920/24	90,1	1,121	85,9	1,151
1925/29	90,7	0,955	86,6	0,986
1930/34	91,3	0,900	87,4	0,932
1935/39	91,9	0,958	88,7	0,997
1940/44	92,5	0,915	90,2	0,951
1945/49	92,8	1,156	91,2	1,146
1950/54	92,7	1,093	92,4	1,099
1955/59	92,1	1,137	93,6	1,154
1960/64	91,4	1,149	94,0	1,141
1965/69	90,4	1,196	93,6	1,158
1970/74	89,7	1,022	92,5	1,068

2. De bepaling van de hertrouw-intensiteit in kalenderjaren

Definiëren we:
 $H_{k,i}^m; H_{k,i}^v$ Het aantal hertrouwende mannen resp. vrouwen in het jaar k waarvan het voorafgaande huwelijk in het jaar k - i is ontbonden.

$O_k^m; O_k^v$ Het aantal mannen resp. vrouwen waarvan het huwelijk in het jaar k is ontbonden.

Met deze informatie kan op de volgende wijze de intensiteit en de localisatie van het hertrouwen in het jaar k worden bepaald.

Voor de intensiteit geldt:

$$n_k^m = \frac{\sum_i H_{k-i,i}^m}{O_{k-i}^m}; n_k^v = \frac{\sum_i H_{k-i,i}^v}{O_{k-i}^v} \quad (1)$$

Voor de localisatie geldt:

$$L_{k,i}^v = \frac{H_{k-i,i}^v}{\sum_i \frac{H_{k-i,i}^v}{O_{k-i}^v}} \quad (2)$$

$$L_{k,i}^m = \frac{H_{k-i,i}^m}{\sum_i \frac{H_{k-i,i}^m}{O_{k-i}^m}}$$

Uit (2) volgt:

$$H_{k-i,i}^m = L_{k,i}^m \cdot O_{k-i}^m \cdot \sum_i \frac{H_{k-i,i}^m}{O_{k-i}^m} \quad (3)$$

Substitutie van (1) in (3) leidt tot:

$$H_{k-i,i}^m = L_{k,i}^m \cdot O_{k-i}^m \cdot n_k^m \quad (4)$$

Sommatie over i van beide termen geeft:

$$\sum_i H_{k-i,i}^m = \sum_i L_{k,i}^m \cdot O_{k-i}^m \cdot n_k^m \quad (5)$$

Hieruit volgt na wisseling van termen:

$$n_k^m = \frac{H_k^m}{\sum_i L_{k,i}^m \cdot O_{k-i}^m} \quad (6a)$$

Uiteraard geldt ook:

$$n_k^v = \frac{H_k^v}{\sum_i L_{k,i}^v \cdot O_{k-i}^v} \quad (6b)$$

In de laatste uitdrukking zijn van de termen in het rechterlid alleen H_k^m en O_{k-i}^m resp. H_k^v en O_{k-i}^v bekend. Informatie betreffende $L_{k,i}^m$ c.q. $L_{k,i}^v$ ontbreekt over het algemeen.

Aangezien de som van de localisatiecoëfficiënten $\sum_i L_{k,i}^m$ en $\sum_i L_{k,i}^v$ gelijk is aan 1 (zie ook formule (2)), is de noemer van het rechterlid van (6) een gewoon gemiddelde van het aantal ontbonden huwelijken gedurende i jaren.

Zou het aantal mannen resp. vrouwen, dat door huwelijksontbinding van burgerlijke staat verandert, constant zijn, d.w.z. $O_{k-i}^m = O_k^m$ en $O_{k-i}^v = O_k^v$, dan kan (6) worden herleid tot resp.:

$$n_k^m = \frac{H_k^m}{O_k^m}; \quad n_k^v = \frac{H_k^v}{O_k^v} \quad (7)$$

Slechts bij sterke fluctuaties van het jaarlijks aantal ontbonden huwelijken is betrouwbare informatie over het localisatie-aspect van het hertrouwen vereist om tot een nauwkeurige schatting van de intensiteit te geraken. Deze situatie doet zich slechts incidenteel voor, met name in de jaren na de tweede wereldoorlog. Bezien we de ontwikkeling van het aantal huwelijken dat door echtscheiding of sterfte in de 20e eeuw is ontbonden, dan constateren we voor de weduwnaren een vrij constant verloop, voor de weduwen en gescheidenen een regelmatige stijging. Slechts in de recente periode is er voor de laatste categorie een versnelde toename van het aantal waarneembaar.

Door de toepassing van een serie, aan Zwitserse gegevens ontleende, localisatiecoëfficiënten (zie tabel 1), waarbij de mate van het hertrouwen varieert met het aantal jaren verlopen sedert de voorafgaande huwelijksontbinding, wordt tot op zekere hoogte met de invloed van de jaarlijkse verschillen in het aantal ontbonden huwelijken rekening gehouden.

De verkregen verhoudingscijfers geven, naar onze mening, op aanvaardbare wijze de ontwikkeling van de hertrouwintensiteit voor de verschillende burgerlijke staat categorieën weer². In de jaren, gekenmerkt door sterke schommelingen van het aantal ontbonden huwelijken, zal de schatting van de hertrouwintensiteit een iets minder betrouwbaar karakter dragen.

Tabel 1. Relatieve verdeling van niet-eerste huwelijken naar het aantal jaren, verlopen sedert de voorafgaande huwelijksontbinding.

Duur	Niet-eerste huwelijken van geschelddenen		Niet-eerste huwelijken van verweuwden	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
0	12	8	7	2
1	22	22	32	14
2	17	16	23	18
3	12	12	11	14
4	8	9	9	11
5-9	20	24	13	28
10-14	9	9	5	13
Totaal	100	100	100	100

Bron: P. Festy, persoonlijke mededeling

3. De bepaling van de preferentie in geboortegeneraties

3.1. Het beschikbare materiaal

In het hoofdstuk over de werking van de huwelijksmarkt is gesteld dat in het begrip preferentie de keuze van huwende mannen resp. vrouwen voor een partner van het andere geslacht naar geboortegeneratie en burgerlijke staat tot uitdrukking wordt gebracht. Deze keuze is gebaseerd op het feit dat wij in eerste instantie slechts geïnteresseerd zijn in de invloed van aantalsverhoudingen tussen huwbare mannen en vrouwen op de totale huwelijksluiting in geboortegeneraties en niet op de afzonderlijke, naar leeftijd, onderscheiden huwelijken die in opeenvolgende kalenderjaren worden gesloten. Dit heeft tot gevolg dat we voor de indicering van het begrip preferentie kunnen volstaan met gegevens waarbij het aantal huwelijken is gerangschikt naar wederzijdse geboortegeneratie en burgerlijke staat van de partners.

Deze statistische informatie is ten aanzien van gesloten huwelijken vanaf 1960 beschikbaar. Wel is vanaf 1948 de verdeling bekend van gesloten huwelijken naar 5-jaarlijkse leeftijdsgroepen.

Met betrekking tot de burgerlijke staat kan worden opgemerkt dat deze verdelingen slechts voor huwelijken van ongehuwden en voor alle huwelijken, ongeacht de burgerlijke staat, aanwezig zijn.

Dit materiaal is voor de studie van de preferentie in de generatie geboren vóór 1940, waarin het proces van huwelijksluiting, althans voor ongehuwden, vrijwel is voltooid, niet bruikbaar. We zijn derhalve aangewezen op andere bronnen dan de registers van de burgerlijke stand.

Bij de na-oorlogse Volkstellingen, die van 1947, 1960 en 1971, zijn gegevens verzameld over een aantal demografische en sociale kenmerken van de op het moment van telling nog bestaande huwelijken. In de verschillende C.B.S.-publicaties die aan de analyse van bestaande huwelijken zijn gewijd komen tabellen voor waarin de bestaande huwelijken zijn verdeeld naar de wederzijdse leeftijd van de huwelijkspartners in combinatie met andere variabelen, zoals periode van huwelijksluiting en soort huwelijk (eerste en niet-eerste). Hoewel door een omzetting van leeftijd in geboortegeneratie deze gegevens zo nodig gebruikt hadden kunnen worden, is mede gelet op de eisen die de bestudering van de differentiële nuptialiteit aan gegevens over de huwelijksluiting stelt hiervan afgezien en de voorkeur gegeven aan een apart tabellenprogramma. In het interimrapport is bij de opzet van het tabellenschema een nadere verantwoording gegeven.

In de tabellen 1 en 2 van dit schema zijn de nog in 1971 bestaande huwelijken onderverdeeld in wederzijdse geboorteperioden, burgerlijke staat van de echtgenoten, perioden van huwelijksluiting en urbanisatiegraad (tabel 1) resp. woonprovincie (tabel 2).

De gehanteerde geboorteperiode heeft de volgende indeling: na 1954, 1950-1954, . . . 1890-1894, vóór 1890. Daarnaast is in tabel 3 een meer verfijn-

Tabel 1. Aantallen eerste huwelijken naar wederzijdse geboorteperiode van de echtgenoten

Geboorte- periode vrouw	Geboorteperiode man															Totaal
	1950-54	1945-49	1940-44	1935-39	1930-34	1925-29	1920-24	1915-19	1910-14	1905-09	1900-04	1895-99	1890-94	vóór 1890	Totaal	
na 1960	11	11	10	1					10	20		10	10	10	33	
1950-54	7 615	34 825	5 030	879	142	22	122	40	10	20	20	10	10	10	48 573	
1945-49	2 173	156 227	146 368	21 408	2 280	466	565	134	81	30	51	21	20	20	329 154	
1940-44	31	15 137	176 048	139 646	24 595	3 117	3 316	491	112	81	31	10	10	10	326 877	
1935-39		674	17 780	149 574	132 350	22 438	25 124	2 949	792	207	80	2	20	21	318 348	
1930-34		51	801	17 695	145 407	125 199	117 179	21 963	4 501	854	188	51	10	10	297 992	
1925-29		30	80	1 308	19 734	132 093	117 179	21 963	4 501	854	173	80	41	41	287 391	
1920-24		10	10	161	1 502	22 163	132 552	101 449	24 328	4 050	872	173	80	80	225 426	
1915-19				20	200	1 422	19 163	96 711	85 608	18 454	3 022	554	211	51	206 289	
1910-14				20	40	261	1 918	18 493	93 771	74 425	14 732	2 035	412	182	167 599	
1905-09				10	30	21	221	1 675	17 055	80 194	57 535	9 254	1 259	345	119 549	
1900-04						80	80	232	1 385	13 629	58 580	38 201	6 536	896	119 549	
1895-99						10	10	30	151	1 012	8 764	36 097	19 758	3 419	69 241	
1890-94											625	5 349	17 458	8 187	31 700	
vóór 1890								10	10	40	91	455	2 287	8 041	10 934	
Totaal	9 830	206 975	346 137	330 722	326 280	307 202	300 250	244 177	227 824	193 077	144 591	92 222	48 042	21 253	2 798 582	

3.2. De bewerking van de gegevens

de detaillering van de geboorteperiode van de echtgenoten in onderling verband, nl. in 57 afzonderlijke geboorteperioden, voor eerste en niet-eerste huwelijken beschikbaar. Met deze informatie is de preferentie nader onderzocht.

De verdeling van de nog in 1971 bestaande eerste huwelijken naar wederzijdse geboorteperiode van de echtgenoten vormt het uitgangspunt voor de bepaling van de preferentie. Een dergelijke verdeling komt overeen met de randtotalen van de kolommen in het schema van hoofdstuk 3. In tabel 1 zijn ter illustratie de aantallen vermeld.

Volgens de in hoofdstuk 3 gedefinieerde grootheden is:

- H_t^m, H_t^v : Het totaal aantal gesloten huwelijken van mannen resp. vrouwen in geboortegeneratie t.
 $H_{t,k}^m, H_{t,k}^v$: De huwelijkscombinatie van mannen resp. vrouwen uit geboortegeneraties t en k.

Duiden we de keuze van mannen uit geboortegeneratie t voor een

partner uit generatie k aan met $C_{t,k}^m$, dan geldt: $C_{t,k}^m = \frac{H_{t,k}^m}{H_t^m}$

Op analoge wijze:

$$C_{t,k}^v = \frac{H_{t,k}^v}{H_t^v}$$

De waarden van de (ongecorrigeerde) $C_{t,k}^v$ zijn voor de als vrijwel voltooid beschouwde geboortegeneraties 1890/94-1935/39 in tabel 2 weergegeven.

Tabel 2. De ongecorrigeerde preferentie van huwende vrouwen, geboortegeneraties 1890/94-1935/39 (per 1000)

Geboorte- periode vrouw	man uit jongere generatie ¹			man uit dezelfde generatie	man uit oudere generatie ¹			totaal		
	3	2	1		1	2	3		4	
1935/39			2	54	458	405	69	10	2	1000
1930/34			3	56	457	393	79	9	3	1000
1925/29			5	66	443	393	74	15	4	1000
1920/24	1		5	77	461	353	85	14	4	1000
1915/19	1		6	85	429	380	82	13	4	1000
1910/14	1		9	90	455	361	71	10	3	1000
1905/09	1		10	102	478	343	55	7	2	1000
1900/04	2		12	114	490	320	55	7 ¹		1000
1895/99	2		15	127	521	285	50 ¹			1000
1890/94	2		20	169	551	285 ²				1000

¹ De cijfers verwijzen naar aantallen perioden van vijf jaar.

² 1+

³ 2+

⁴ 3+

3.3. De invloed van de huwelijksontbinding

De in tabel 2 vermelde cijfers voor de preferentie van huwende vrouwen in de geboortegeneraties 1890/94-1935/39 hebben betrekking op de nog in 1971 bestaande huwelijken waarvan het huwelijk gesloten is in 1970 of eerder.

De vraag doet zich voor in welke mate het preferentiepatroon van deze huwelijken verschilt met dat van gesloten huwelijken.

Voor de in de periode 1930-1969 gesloten eerste huwelijken kunnen we nagaan hoeveel er door sterfte, echtscheiding en migratie in 1971 zijn 'verdwenen'.

Tabel 3 In 1971 bestaande eerste huwelijken in vergelijking met in de periode 1930-1969 gesloten eerste huwelijken.

periode van huwelijksluiting	aantal bestaande per 100 gesloten eerste huwelijken
1930-34	56,4
1935-39	66,2
1940-44	70,8
1945-49	84,0
1950-54	87,0
1955-59	90,4
1960-64	92,7
1965-69	95,8

De betekenis van de buitenlandse migratie is te verwaarlozen. Het is vooral de sterfte en de echtscheiding die van invloed zijn op de vermindering van de omvang van de huwelijksgeneraties. Naarmate de huwelijksduur toeneemt wordt de uitval groter. Men kan stellen dat in de na-oorlogse periode de echtscheiding hierbij de voornaamste factor is geweest, terwijl vóór 1945 de huwelijksontbinding door sterfte van één of beide partners de belangrijkste rol heeft gespeeld. Deze uitspraak is gegrond op het aantal door echtscheiding ontbonden huwelijken die na 1945 zijn gesloten. Dit aantal bedroeg voor de huwelijksgeneraties 1945/49 bijna 8%.

Het resterend percentage 'verdwenen' huwelijken van ongeveer 8% komt derhalve op rekening van sterfte en migratie. Dit percentage is voor de huwelijken gesloten vóór 1945 niet hoger, eerder lager.

Nu is de numerieke betekenis van de uitval niet bepalend voor de vertekening die hieruit t.a.v. de preferentie kan ontstaan, maar wel het feit in hoeverre de nog in 1971 bestaande huwelijken een andere samenstelling naar wederzijdse geboorteperiode hebben gekregen.

Zowel de echtscheiding als de sterfte variëren naar de leeftijdscombinaties van de echtparen. Door het C.B.S. is voor de periode 1961/65 een berekening gemaakt van het aantal echtscheidingen per 10.000 van de in 1960 bestaande huwelijken naar leeftijdsverschil van de echtgenoten². Hieruit blijkt dat naarmate de leeftijd van de echtgenoten meer uiteenloopt de kans tot echtscheiding groter wordt. De kansen nemen sterker toe wanneer de man jonger is dan indien hij ouder is. Met name bij een leeftijdsverschil van 15 jaar en meer is de differentiatie in echtscheiding aanzienlijk. Uit de gegevens van tabel 2 kan worden afgelezen dat de frequentie van huwelijken met een dergelijk leeftijdsverschil gering is. Op basis hiervan hebben we geen correctie voor de selectieve werking van echtscheiding op de preferentie toegepast.

Dit is wel noodzakelijk om het effect van de huwelijksontbinding als gevolg van de sterfte te corrigeren. In onderstaande tabel zijn de overlevingskansen weergegeven van huwende vrouwen naar geboortegeneratie en verschil in geboorteperiode met de man. De berekening van de kansen ontleend aan de generatiesterftetafels³ is uitgevoerd op basis van een gemiddelde huwelijksleeftijd van resp. 25 jaar voor de vrouw en 30 jaar voor de man.

Duidelijk is te zien dat vooral in de oudere geboortegeneraties de overlevingskansen sterk toenemen naarmate de man jonger is.

Dergelijke verschillen maken het noodzakelijk om de preferentie van huwende vrouwen in geboortegeneraties (zie tabel 2) te herzien.

Over het algemeen zal het percentage huwelijken met mannen uit jongere generaties na correctie verminderen terwijl het overeenkomstig percentage met mannen uit oudere generaties zal toenemen.

In tabel 11 zijn de gecorrigeerde resultaten weergegeven.

Tabel 4. Overlevingskansen van huwende vrouwen naar geboortegeneratie en verschil in geboorteperiode¹ (per 1000)

Geboortegeneratie vrouw	Verschil in geboorteperiode				
	man jonger		man even oud	man ouder	
	2	1	0	1	2
1891/95	388	319	240	153	68
1896/00	569	500	410	308	197
1901/05	715	655	575	473	355
1906/10	825	776	710	623	512
1911/15	888	864	812	744	653
1916/20	932	918	892	839	768
1921/25	964	955	940	914	860
1926/30	983	977	967	953	926
1931/35	994	990	984	974	960

¹ De cijfers verwijzen naar aantallen perioden van vijf jaar.

3.4. Betrouwbaarheid van de gegevens

Zoals bekend zijn de gehanteerde uitkomsten van de Volkstelling 1971 gebaseerd op een steekproef. De gegevens voor het preferentie-aspect zijn daardoor onderhevig aan bepaalde afwijkingen. Deze zijn echter niet groot. De aantallen (eerste) huwelijken zijn van dien aard dat de afwijking van de steekproefuitkomsten binnen een betrouwbaarheidsinterval van 95% slechts enkele procenten bedraagt.

4. Het gebruik van het percentage (n)ooit-gehuwden¹ als indicator voor het huwelijkspatroon

De basis van het gebruik van de percentages (n)ooit-gehuwden wordt gevormd door het idee van een huwelijkstafel. Deze geeft, uitgaande van 100.000 ongehuwden op leeftijd 15, aan hoeveel personen van dit beginaantal op elke volgende leeftijd nog ongehuwd aanwezig zijn, indien de betreffende groep niet aan sterfte of migratie onderworpen is geweest². Uit de huwelijkstafel kan een intensiteitswaarde afgeleid worden door gebruik te maken van het percentage dat de nooit-gehuwden op een bepaalde leeftijd (meestal op of omstreeks het 50e levensjaar) nog vormen van het beginaantal van 100.000³. De gekozen leeftijd vormt meestal de grens waarboven nog slechts een zeer gering aantal personen voor het eerst een huwelijk sluit, terwijl ook een rol speelt (m.n. bij de keuze van de leeftijdsgrens voor de vrouwen) dat vanaf de gekozen leeftijd het krijgen van kinderen geen doel van het huwelijk meer is (hetgeen de betreffende groep bijv. voor onderzoek in het kader van de demografische transitie minder interessant maakt).

De percentages die de nooit-gehuwden op bijv. 20-24 of 25-29-jarige leeftijd vormen van het beginaantal kunnen daarnaast beschouwd worden als een - zij het niet optimale - indicatie van de timing van de huwelijksluiting in de betreffende geboortegeneratie. Theoretisch kan het percentage ooit-gehuwden op bijv. 20-24-jarige leeftijd slechts als indicatie voor de timing - aanduiding voor de relatieve mate waarin vroeg dan wel laat gehuwd wordt - beschouwd worden wanneer ook het uiteindelijk te bereiken percentage bekend is, doch in de praktijk kan op deze wijze een goede benadering van de localisatie verkregen worden⁴.

Het grootste probleem ligt in de constructie van een huwelijkstafel voor de geboortegeneratie waaruit de percentages (n)ooit-gehuwden zijn af te leiden; de daarvoor noodzakelijke gegevens zijn zelden compleet aanwezig zodat benaderingen noodzakelijk zijn. Een door Hajnal ontworpen procedure is gebaseerd op de proporties die de nooit-gehuwden per leeftijd vormen van het totaal aantal aanwezigen op elke leeftijd. Van deze benadering wordt door ons gebruik gemaakt. Wij baseren ons daarbij op Wijewickrema⁵.

Voor elk geslacht geldt in een bepaalde geboortegeneratie voor een land als geheel de volgende relatie tussen de gezochte proporties nooit-gehuwden uit de huwelijkstafel en de als benadering gebruikte proporties nooit-gehuwden die per leeftijdsgroep zijn te observeren.

$$(1) \frac{C_x^1}{S_x^1} = \frac{C_x}{C_{15}} \cdot \frac{s_x}{s_x^1} \cdot \frac{f_x}{f_x^1}$$

waarin:

C_x^1 = waargenomen aantal nooit-gehuwden op leeftijd x in de betreffende generatie.

S_x^1 = waargenomen aantal van de totale bevolking op leeftijd x in de betreffende generatie.

C_x = aantal nooit-gehuwden op leeftijd x in de huwelijkstafel.

C_{15} = beginaantal nooit-gehuwden op 15-jarige leeftijd in de huwelijkstafel.

s_x = kans van nooit-gehuwden om tussen leeftijd 15 en leeftijd x in leven te blijven.

s_x^1 = kans van de totale bevolking om tussen leeftijd 15 en leeftijd x in leven te blijven.

f_x = kans van de nooit-gehuwden om tussen leeftijd 15 en leeftijd x niet te emigreren.

f_x^1 = kans van de totale bevolking om tussen leeftijd 15 en leeftijd x niet te emigreren.

(N.B. We nemen aan dat er sprake is van een emigratie-overschot om de formules niet meer te compliceren).

Gesteld kan worden dat het geobserveerde percentage nooit-gehuwden (het linkerlid van formule 1) slechts dan een juiste waarde oplevert van het percentage uit de huwelijkstafel (de eerste term van het rechterlid) als aan twee voorwaarden is voldaan:

- de kans om te huwen is gelijk voor hen die aan sterfte en emigratie zijn blootgesteld maar er aan ontsnappen én voor hen die niet aan de dood of emigratie ontkomen (onafhankelijkheidshypothese);
- de kans om te ontkomen aan sterfte of emigratie is hetzelfde voor hen die blootgesteld zijn aan het huwelijksrisico en daaraan ontsnappen en voor hen die niet aan een huwelijk ontkomen (continuïteitshypothese)⁶.

Geldt dat $s_x / s_x^1 = 1,00$ en $f_x / f_x^1 = 1,00$ dan is C_x^1 / S_x^1 gelijk aan C_x / C_{15} .

Men kan stellen dat deze voorwaarden op nationaal niveau binnen zekere grenzen vervuld zijn:

- de discontinuïteit t.g.v. de emigratie bestaat weliswaar, maar is over het algemeen minimaal⁷;
- de afwijkingen tussen s_x en s_x^1 zijn groter maar niet fataal.

Enige kanttekeningen zijn bij dit laatste op hun plaats: dit doen we aan de hand van de door Kerckhaert en Van Poppel geconstrueerde sterftetafels naar burgerlijke staat over de periode 1850-1970⁸:

- Allereerst geldt dat de afwijkingen bij mannen en vrouwen met de leeftijd toenemen en eerst rond de 55-jarige leeftijd hoge waarden bereiken.

- De afwijkingen tussen s_x en s_x^1 zijn bij de vrouwen veel lager dan bij de mannen het geval is; de gegevens van de vrouwen tonen op 65-jarige leeftijd nog slechts geringe verschillen tussen de sterfte van de ongehuwde en totale bevolking.

- In de loop der tijd verandert de verhouding s_x / s_x^1 bij de vrouwen relatief weinig; bij de mannen is m.n. na de Tweede Wereldoorlog de waarde van s_x / s_x^1 steeds meer naar 1,0 genaderd.

- Vanaf de 55-jarige leeftijd bij de vrouwen, maar continu bij de mannen is de factor s_x / s_x^1 kleiner dan 1,00. Door deze vermenigvuldigingsfactor buiten beschouwing te laten onderschatten we dus het in de huwelijkstafel gegeven percentage nooit-gehuwden en overschatten daardoor het compleent van dit percentage nl. het percentage ooit-gehuwden.

- Niet vergeten mag worden dat de factor s_x / s_x^1 als vermenigvuldi-

gingsfactor dient van het percentage nooit-gehuwden. De geringe hoogte van dit percentage op de hoogste leeftijden leidt ertoe dat het veronachtzamen van de vermenigvuldigingsfactor in absolute zin zeer weinig betekenis heeft⁹.

Onze conclusie is dat het percentage (n)ooit-gehuwden zeker op nationaal niveau als een goede indicatie voor de huwelijkstafel dienen kan waarbij men bedacht moet zijn op:

- Een grotere betrouwbaarheid bij vrouwen dan bij mannen, hetgeen betekent dat exacte vergelijkingen tussen de gevonden percentages bij de mannen en die bij de vrouwen niet doenlijk zijn.

- Een geringere betrouwbaarheid op de hoogste leeftijden m.n. bij de mannen, wat impliceert dat exacte vergelijkingen tussen de in de verschillende leeftijdsgroepen gevonden percentages (n)ooit-gehuwden niet voor de hand liggen.

- Een geringere betrouwbaarheid naarmate het percentage nooit-gehuwden hoger is (vooral van belang voor de hogere leeftijden).

- Variaties in de betrouwbaarheid in de loop van de tijd, hetgeen betekent dat tijdreeksen niet steeds uit exact vergelijkbare grootheden bestaan.

Nog complexer van aard is het gebruik van de percentages (n)ooit-gehuwden ter bestudering van verschillen tussen sociaal-economische categorieën der bevolking. De reden hiervan is dat groepen die gedefinieerd zijn naar hun beroep, opleiding, religie, woonplaats etc. in de loop van het leven van samenstelling veranderen, dit min of meer in tegenstelling met de bevolking van een land als totaal waarin men bij de geboorte binnentreedt en bij de dood uit verdwijnt. De uit de groep vertrekkende personen of de in een 'variable definition' groep binnentredende personen kunnen afwijken in hun huwelijksgedrag van de blijvers en daardoor aanleiding geven tot onjuiste conclusies over het huwelijksgedrag van de betrokkenen.

Wordt voor een bepaalde subgroep op identieke wijze als voor de totale populatie gebruik gemaakt van waargenomen percentages nooit-gehuwden dan geldt de volgende relatie met de percentages uit de huwelijkstafel der subcategorie.

$$(2) \frac{C_x^1}{S_x^1} = \frac{C_x}{C_{15}} \cdot \frac{s_x}{s_x^1} \cdot \frac{f_x}{f_x^1} \cdot \frac{o_x}{o_x^1}$$

waarin:

o_x aanduiding is voor de intrede in de onderzochte groep van ongehuwden tussen leeftijd 15 en leeftijd x en

o_x^1 dit zelfde verschijnsel voor de totale bevolking beschrijft, en de overige symbolen de reeds eerder genoemde verschijnselen beschrijven, nu echter gedefinieerd voor de betreffende sociale categorie. De factoren f_x en f_x^1 krijgen dus een ruimere betekenis doordat ook emigratie uit de sociale categorie er onder begrepen wordt.

Voor wat betreft de verhouding tussen s_x en s_x^1 nemen we aan dat deze ook binnen de verschillende sociale categorieën – juist zoals voor Nederland als geheel – zodanig is dat de factor s_x/s_x^1 verwaarloosd kan worden; wel blijft aandacht nodig voor de eerder geschetste interpretatieproblemen.

Voor wat betreft de ruimtelijke en sociale mobiliteit zijn de problemen beïnvloedend groter. Wijewickrema wijst erop dat de studie der differentiële nuptialiteit erop gericht is te achterhalen of het toebehoren tot een bepaalde categorie het huwelijksgedrag van de tot deze groep behorende personen beïnvloedt; noodzakelijk daarvoor acht hij dat ruim vóór de observatiedatum de personen reeds deel uitmaken van de betreffende categorie. Slechts die groepen kunnen dan bestudeerd worden waarvan het toebehoren vóór het huwelijk vastligt. Wijewickrema beperkt zich tot die groepen die zich reeds vóór de minimale huwelijksleeftijd definitief gevormd hebben.

De hypothese van continuïteit voor wat betreft de variabelen ruimtelijke en sociale emigratie ($f_x = f_x^1$) en immigratie ($o_x = o_x^1$) acht hij (op nationaal niveau) in een aantal gevallen (etnische groep, nationaliteit) correct. De percentages ooit-gehuwden per etnische groep kunnen daardoor als een aanvaardbare schatting functioneren voor de huwelijksluiting. Ook voor wat betreft het opleidingsniveau neemt Wijewickrema deze positie in door te stellen dat reeds op betrekkelijk jonge leeftijd het opleidingsniveau definitief wordt vastgesteld.

Zijn veronderstelling daarbij is enerzijds dat een individu reeds vóór het bereiken der minimale huwelijksleeftijd – door de inwerking van allerlei psycho-sociale krachten – voorbestemd is voor een bepaalde aard en niveau van opleiding en anderzijds dat het aantal personen dat zich niet volgens deze regel gedraagt uiterst gering is in verhouding tot het aantal personen waarom het in totaal gaat.

Geldt ook voor de andere door ons onderscheiden sociale categorieën dat de kans op intreding en de kans op uitreding voor de ongehuwde populatie identiek is aan die der totaalbevolking?

Voor wat betreft de religie zijn er geen aanwijzingen dat ongehuwden in sterkere mate dan de totale populatie van de betreffende religie naar een ander kerkgenootschap of een ander land overgaan¹⁰.

Voor wat betreft de variabele sociale groep is de situatie minder gunstig. Van de vrouwelijke bevolking is bekend dat uit elke sociale groep veel minder nooit-gehuwden overgaan naar de groep «Zonder beroep» dan bij de totale bevolking het geval is; ons inziens is aan de hand van de percentages (n)ooit-gehuwde vrouwen per sociale groep dan ook geen inzicht in de huwelijksluiting van de verschillende sociale groepen te verkrijgen. Ook bij de mannen kan men enige invloed der burgerlijke staat op de sociale en ruimtelijke mobiliteit verwachten (bijv. via druk der huwelijkspartner die tot relatief meer promoties leidt onder gehuwden, minder bindingen die de ruimtelijke mobiliteit der ongehuwden belemmeren), maar zonder empirisch materiaal is niet te kwantificeren hoe groot die invloed is.

In het volgende gaan wij ervan uit dat zo er van invloed sprake is, deze niet zodanig is dat daardoor ons cijfermateriaal onbruikbaar wordt.

De meeste problemen doen zich voor bij de categorieën urbanisatiegraad en woonprovincie waar overigens sociale en ruimtelijke mobiliteit gedeels samenvallen. Zowel nu als in het verleden worden bepaalde provincies en bepaalde gemeentegroepen door een sterke immigratie van ongehuwden gekenmerkt (dienstboden in het verleden, studenten in de huidige tijd trekken m.n. naar de grote steden en de westelijke provincies). De ophooging van de percentages nooit-gehuwden die daarvan het gevolg is, leidt tot een onderschatting van de huwelijksluiting in de stedelijke gebieden en tot een overschatting in de gebieden van vertrek. Bij gebrek aan empirisch materiaal is er echter geen andere oplossing dan de bestaande gegevens met enige voorzichtigheid te interpreteren en aan geringe verschillen ook slechts geringe betekenis toe te kennen.

5. De indeling van het Overheids-personeel bij de Beroepstellingen

Jaar	Klasse	
1889	XXX	Personen in dienst van de staat (Categorie e t/m i)
	XXXI	Personen in dienst der provincie (Categorie b)
	XXXII	Personen in dienst van een gemeente (Categorie b en c)
	XXXIII	Personen in dienst van een waterschap
1899	XXIX	Personen in dienst van de staat (Categorie c, d, h t/m m)
	XXX	Personen in dienst van de provincie (Categorie b)
	XXXI	Personen in dienst van een gemeente (Categorie b t/m d)
1909	Als in 1899	

6. Statistische toetsing van het materiaal

Bij de berekening van de 5 % betrouwbaarheidsmarge van de gemiddelde huwelijksleeftijden is gebruik gemaakt van de volgende formule¹: betrouwbaarheidsmarge = est σ =

$$\text{est } \sigma = 1,96 \sqrt{\text{est } \sigma_M^2}$$

waarbij

$$\text{est } \sigma_M^2 = \sum_{i=1}^{10} \frac{P_i}{\sum P_i} \left(1 - \frac{P_i}{\sum P_i}\right) \frac{10}{m_i} \left(m_i\right)^2$$

Hierin is P_i : het aantal op 28-2-1971 nog bestaande huwelijken, gesloten in leeftijdsgroep i in een bepaalde periode en m_i : het klassemidden van leeftijdsgroep i (zie tabel 38).

De waarde 10 wordt in de formule opgenomen als ophoogfactor omdat de steekproefuitkomsten niet rechtstreeks te gebruiken zijn.

Ter beoordeling van de significantie van het verschil in gemiddelde huwelijksleeftijd van 2 groepen is gebruik gemaakt van de t -toets²

$$t = \frac{(M_1 - M_2) - E(M_1 - M_2)}{\text{est } \sigma \text{ diff}}$$

Hierin is M_1 (resp. M_2) de gemiddelde huwelijksleeftijd van groep 1 resp. 2 gedefinieerd als

$$M = \frac{\sum_{i=1}^{10} m_i P_i}{\sum_{i=1}^{10} P_i}$$

$E(M_1 - M_2)$: de verwachtingswaarde van het verschil in gemiddelde huwelijksleeftijd tussen groep 1 en 2

$$\text{est } \sigma \text{ diff} = \sqrt{\text{est } \sigma_{M_1}^2 + \text{est } \sigma_{M_2}^2}$$

Onder de nulhypothese dat de gemiddelde huwelijksleeftijden in de populatie bij de 2 groepen identiek zijn, is $E(M_1 - M_2)$ gelijk aan 0.

De omvang der steekproef is zodanig dat de normale benadering toegepast mag worden.

t-Waarden groter dan + of - 1,96, impliceren dat de in de steekproef gevonden verschillen significant zijn op 5% niveau, waarden van + of - 2,58 wijzen op verschillen, significant op 1% niveau.

De verschillen die er tussen de onderscheiden sociale categorieën bestaan in enerzijds het percentage niet-eerste huwelijken op het totaal aantal huwelijken en anderzijds het percentage ooit-gehuwden per leeftijd (religie) zijn getoetst op significantie m.b.v. een χ^2 -toets en een benadering daarvan zoals voorgesteld door het C.B.S.³ Wij hebben gebruik gemaakt van door het C.B.S. gepubliceerde tabellen welke voor een aantal percentages direct de boven- en benedenwaartse afwijkingen geven, terwijl de χ^2 -toets is toegepast wanneer het verschil tussen twee gegeven percentages kleiner was dan de som der boven- en benedenwaartse afwijkingen van de twee percentages doch elk der afwijkingen geringer was dan dit verschil. Gezien de omvang der steekproef, is in dit geval een normale benadering toegepast.⁴

Steeds is een 5% betrouwbaarheidsinterval aangehouden.

Noten

Bijlage 1

¹ Bij benadering is deze intensiteit gelijk aan die van de generatie $k-\bar{x}$, waarbij \bar{x} de gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting is in het jaar k .

Bijlage 2

¹ Geen aparte notatie is opgenomen voor de aanduiding van de burgerlijke staat.

² De met deze berekeningswijze verkregen resultaten verschillen nogal met die welke door andere onderzoekers, zoals Kooy en Olde Daalhuis, zijn behaald. De oorzaak hiervan ligt in het feit dat de genoemde auteurs na bepaling van de hertrouwkansen het aantal, naar burgerlijke staat onderscheiden, hertrouwenden in een bepaald jaar uitdrukken als percentage van de totale gescheiden of verweduwde populatie.

Met deze werkwijze wordt geen recht gedaan aan verschillen in samenstelling van de betreffende deelpopulaties naar kenmerken die grote invloed uitoefenen op de hertrouwkansen. Zoals we reeds hebben opgemerkt, moet in dit verband gedacht worden aan de duur van de gescheiden of verweduwde staat. Over het algemeen geldt dat naarmate de voorafgaande huwelijksontbinding eerder heeft plaatsgevonden de kans op het sluiten van een nieuw huwelijk minder wordt. Door de werking van onder meer de naar geslacht differentieerbare sterfte zal de totale populatie van gescheiden vrouwen of van weduwen groter zijn dan de over-

eenkomstige mannelijke bevolking, met name ten aanzien van de categorie die reeds lange tijd gescheiden of verweduwd is. Het verstoring effect hiervan op het hertrouwen wordt bij de berekeningswijze van de genoemde auteurs niet geëlimineerd. Zie ook:

Kooy, G. A., *Echtscheiding in België en Nederland. Bevolking en Gezin, 1977/2*, pp. 175-194.

Olde Daalhuis, A. e.a., *Gescheidenen en verweduwd. Een analyse op basis van de Volkstelling 1971. Monografieën Volkstelling 1971*, 's-Gravenhage 1978.

Bijlage 3

¹ Geen aparte notatie is aangebracht voor de onderscheiding tussen eerste en niet-eerste huwelijken.

² C.B.S., op.cit., 1976a.

³ C.B.S., op.cit., 1977a.

Bijlage 4

¹ De ooit-gehuwden omvatten al die personen die op het onderzoekstijdstip nog gehuwd zijn en hen die gescheiden of verweduwd zijn; de overigen behoren tot de nooit-gehuwden.

² Duidelijk wordt hieruit dat slechts de eerste huwelijken aan een analyse worden onderworpen.

³ Werken we bijv. met een geboortegeneratie van 5 jaren, dan worden de leeftijden 15 en 50 vervangen door de leeftijdsgroepen 15-19 en 45-49 jaar.

⁴ Dixon, R. B., op.cit., 1970, p. 50.

⁵ Wijewickrama, S., op.cit., 1973.

⁶ Het onderscheid tussen beide hypothesen ligt in essentie in het feit dat eerstgenoemde hypothese slechts van toepassing is op de nog niet-gehuwden terwijl de tweede betrekking heeft op alle personen uit de generatie. Duchene J. en S. Wijewickrama, *Note sur les hypothèses d'indépendance et de continuité en démographie. Une approche probabiliste. Population et Famille, 30 (1973-3)*, p. 107.

⁷ Hajnal, J., op.cit., 1953, pp. 126 e.v.

⁸ Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel, op.cit., 1976, pp. 18-19.

⁹ In het extreme geval dat $Sx/Sx^2 = 0,8$ en $C_x^1/S_x^1 = 0,15$ staat tegenover een geschatte waarde van 15% een werkelijke waarde van 18%.

¹⁰ Belangrijk zou hier wellicht (maar ook bij de factor «Onderwijs») zijn of de immigratie naar Nederland burgerlijke staat-specifiek is.

Bijlage 5

¹ Prins, Drs. C. J. M., C.B.S. (Afdeling Statistische Methoden) heeft deze methode voorgesteld.

² Men zie bijvoorbeeld: Hays, W. L., *Statistics for the social sciences*, Holt, Rinehart and Winston. London, 1973, pp. 402-410.

³ Prins, C. J. M., *Betrouwbaarheidsintervallen bij percentages in steekproefonderzoekingen*, Nota no. 562-78-M1, C.B.S., Januari 1978.

⁴ Hays, W. L., op.cit., 1973, pp. 723-724.

Geraadpleegde literatuur

- Anderson, M. *Marriage patterns in Victorian Britain: An Analysis Based on Registration District Data for England and Wales 1861*. Journal of Family History. Vol 1, no. 1, Autumn 1976, p. 55-78.
- Assen, J. G. M. *Analyse van de Regionale Verschillen in Nuptialiteit*. Intern Rapport nr. 5, N.I.D.I., Voorburg 1974.
- Beaujon, A. *De nuptialiteit sedert 1873*. Bijdragen van het Statistisch Instituut. Jaargang 3, 1887, p. 476-511.
- Beaujon, A. *Bevolkingsstatistiek der Nederlandsche steden*. Bijdragen van het Statistisch Instituut. Jaargang 5, no. 1, 1889, p. 43-48.
- Bergen, J. M. S. van en V. J. Welten *De zelfbeleving van jeugdigen en hun toekomstverwachtingen ten aanzien van beroepsleven en huwelijk*. Jeugd en Samenleving. Jaargang 5, no. 3/4 Maart/April 1975, p. 308-332.
- Bertels, K. *Gezinsgeschiedenis*. Jeugd en Samenleving. Jrg. 6, no. 10/11, Oct./Nov. 1976, p. 754-774.
- Boekman, E. *Demografie van de Joden in Nederland*. Amsterdam, Menno Hertzberger en Co. NV, 1936.
- Bosch Kemper, J. de *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*. Haarlem, 1851.
- Brackel, P. O. M. *Huwelijkskans en partnerkeuze*. Een analytisch-demografische studie. Nijmegen, 1970.
- Brekel, J. C. van den en R. Verhoef *Enige experimentele demografische projecties van de toekomstige Nederlandse Bevolkingsontwikkeling*. Rapport nr. 7, uitgebracht t.b.v. de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Voorburg, 1974.
- Brink, T. van den *Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop der geboortecijfers in Nederland*. ISONEVO. Commissie voor het geboorte-onderzoek. Publicatie no. 2, Amsterdam, 1949.
- Buissink, J. D. *De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid*. Een methodologisch-historische verkenning. Delftsche Uitgeversmaatschappij, Delft 1970.
- Burchinal, L. G. and Chancellor, L. E. *Social Status, religious affiliation and ages at marriage*. Marriage and family living, 1963, 25, p. 219-221.
- Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921. Mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 67, Amsterdam 1923.
- De bevolking van Amsterdam. Deel I. Statistische mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 97, Amsterdam, 1933.
- De bevolking van Amsterdam. Deel IV. Statistische mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 103, Amsterdam, 1936.
- Age of Marriage and Family Size: Social Causation and Social Selection Hypotheses. Journal of Biosocial Science, Vol. 4, no. 1, January 1972, p. 117-134.
- Nuptialité et fécondité suivant le milieu socio-culturel. Economie et statistique, nr. 27, octobre 1971, p. 3-42.
- Marriage and divorce. A social and economic study. Cambridge, Mass. Harvard. U.P. 1970.

- C.B.S. Uitkomsten der achtste tienjaarlijksche Volkstelling, 31-12-1899. Twaalfde deel. Het Rijk. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees no. 3, 's-Gravenhage 1901.
- C.B.S. Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1899. Twaalfde deel, 2de aflevering. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees no. 12. 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1902.
- C.B.S. Uitkomsten der negende tienjaarlijksche Volkstelling, 31-12-1909. Tweede deel. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe Volgrees no. CL II, 's-Gravenhage, 1911.
- C.B.S. Uitkomsten der negende tienjaarlijksche Volkstelling, 31-12-1909. Derde deel. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees no. CXLIV. 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1911.
- C.B.S. Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1909. Tweede deel. Eerste aflevering (vervolg). Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees, no. CLXVII, 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1912.
- C.B.S. Volkstelling, 31 december 1920. Deel 3. Kerkelijke gezindte. Statistiek van Nederland, no. 361. 's-Gravenhage 1922.
- C.B.S. Volkstelling, 31-12-1920. Deel II. Statistiek van Nederland, no. 352. 's-Gravenhage, 1922.
- C.B.S. Uitkomsten der Beroepstelling, 31-12-1920. Deel 3. Inleiding en beroepsin-deeling Statistiek van Nederland, no. 382. 's-Gravenhage, 1924.
- C.B.S. Volkstelling, 31-12-1930. Deel II. Statistiek van Nederland. 's-Gravenhage, 1933.
- C.B.S. Volkstelling, 31 december 1930. Deel III. Kerkelijke gezindte. Statistiek van Nederland. 's-Gravenhage, 1933.
- C.B.S. Uitkomsten der Beroepstelling, 31-12-1930. Deel VIII. Inleiding en beroepsin-deeling. Statistiek van Nederland. 's-Gravenhage, 1934.
- C.B.S. Huwende mannen naar hunne sociale positie en leeftijd in de jaren 1913, 1925, 1930 en 1935. Mededeling no. 1, afdeling Bevolkingsstatistiek, October 1936.
- C.B.S. Huwenden naar den leeftijd en de kerkelijke gezindte. Mededeling no. 5, af-deling Bevolkingsstatistiek, September 1937.
- C.B.S. Aanvullende cijfers der statistiek van den loop der bevolking van Nederland over het jaar 1936, 1938.
- C.B.S. 12e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie A. Deel 2. Beroeps-telling. W. de Haan NV, Utrecht, 1952.
- C.B.S. Echtscheidingen in Nederland, 1900-1957. W. de Haan NV, Zeist, 1958.
- C.B.S. 13e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Deel 9. Academisch gevormden. W. de Haan NV, Zeist, 1964.
- C.B.S. 13e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking C. Ver-gelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960. W. de Haan NV, Hilversum, 1966.
- C.B.S. 13e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Tabel 14A. Bevolking naar staat van werkzaamheid, leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. Gelichtdrukte tabellen. Generatie-sterftetafels voor Nederland, afgeleid uit waarnemingen over de periode 1871-1973, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1975.
- C.B.S. Buitenechtelijke geboorte, 1840-1973, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.
- C.B.S. Echtscheidingen in Nederland, 1900-1974. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1976.
- C.B.S. Uitgebreide technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de 14e Al-gemene Volkstelling van 28 februari 1971. Voorburg, 1976.
- C.B.S. 14e Algemene Volkstelling 28 februari 1971. Steekproef 1 op 10 (x10). Uit-komsten voor Nederland. Voorburg, 2 januari (1976?).
- Centrale Commissie voor de Statistiek
Uitkomsten der zevende tienjaarlijksche Volkstelling, 31-12-1889. Deel I. 's-Gravenhage, 1893.

Centrale Commissie voor de Statistiek

- Cornelissen, J.
Corpeleijn, A. W. F.
- Cox, P.
- Cramwinckel-Weeda, C. J.
- Dixon, R. B.
- Duchene, J. et S. Wijewickrema
- Elder, Jr. G. H. and R. C. Rockwell
- Emancipatiecommissie
- Evers, J. C. G.
- Falkenburg, Ph.
- Festy, P.
- Festy, P.
- Frijling, B. W., R. van der Vlist en H. G. Moors
- Frinking, G. A. B.
- Frinking, G. A. B. en F. W. A. van Poppel
- Gasc, P.
- Geesink, W.
- Generale Synode
- Glasbergen, P. en R. Zandanel
- Glick, P. C. and Carter, H.
- Glick, P. C. and Landau, E.
Goldscheider, C.
- Grebenik, E. and Rowntree, G.
- Haines, M. R.
- Hajnal, J.
- Hajnal, J.

- Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1889. Deel I. Inleiding. 's-Gravenhage, 1895.
- Jongeren over huwelijk en gezin. Rapport nr. 2. NISSO. Zeist 1970.
- De daling van de huwelijksleeftijd. Enkele opmerkingen naar aanleiding van 'Huwelijksleeftijd in Nederland', onder redactie van H. J. Heeren. Mens en Maatschappij, 1974/4 p. 399-408.
- Studies in the recent marriage and fertility data of England and Wales, Population Studies, Vol V, nr. 2, 1951, p. 132-152.
- Het gedwongen huwelijk in Nederland - een voortgezette analyse. Rapport nr. 3, uitgebracht t.b.v. de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Wageningen, 1975.
- The social and demographic determinants of marital postponement and celibacy: a comparative study. University of California, Berkeley, Ph.D., 1970.
- Note sur les hypothèses d'indépendance et de continuité en démographie. Une approche probabiliste. Population et Famille, 30 (1973-3), p. 93-111.
- Marital Timing in women's life patterns. Journal of Family History. Vol I, no. 1, Autumn 1976, p. 34-53.
- Aanzet voor een vijfjarenplan. Revisie positie van de vrouw, rolverdeling vrouw-man. Rijswijk, 1976.
- Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland. 's-Gravenhage, Gebr. Belin-fante, 1882.
- Die Heirathshäufigkeit der Niederländische Frauen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Zeitschrift für Sozialwissenschaft, VIII, Band 4, 1905, p. 217-224.
- Evolution de la nuptialité en Europe occidentale depuis la guerre. Population, Vol 26, nr. 2, 1971, p. 331-379.
- Canada, United States, Australia and New Zealand: Nuptiality trends. Population Studies, Vol XXVII, nr. 3, November 1973, p. 479-492.
- De duur van de laatste verkering. In: H. J. Heeren (red.) Huwelijksleeftijd in Nederland, p. 113-131. Boom, Meppel, 1973.
- Een demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland. Sociale Wetenschappen, Jaargang 14, nr. 3, 1971, p. 188-206.
- Nuptialiteit in Nederland. Interimrapporten Censusmonografieën. SISWO. Amsterdam, 1976.
- Chronique de démographie. Journal de la Société de Statistique de Paris, 1951, no. 1, 2 en 3, Janvier-Mars, p. 41-63.
- Gereformeerde Ethiek. J. H. Kok NV Kampen. Eerste deel 1931, Tweede deel 1932.
- Het Huwelijk. Herderlijk schrijven van de generale synode der Nederlands Hervormde Kerk betreffende het huwelijk. Boekencentrum NV, 's-Gravenha-ges, 1952.
- Bevolkingsgroei en Welvaartsstaat. Een sociologische interpretatie van ver-anderend fertilitiedgedrag in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1976.
- Marriage patterns and educational level. Am. Sociol. Rev., Vol 23, 1958, nr. 3, p. 294-300.
- Age as a factor in marriage. Am. Sociol. Rev., Vol 15, 1950, nr. 4, p. 517-529.
- Population, Modernization, and Social Structure. Little, Brown and Company Boston, 1971.
- Factors associated with the age at marriage in Britain. Proceedings of Royal Society of London. Serie B. Biological Sciences. 159 (97), 1964, p. 178-197.
- Fertility, Marriage and Occupation in the Pennsylvania Anthracite Region, 1850-1880. Journal of Family History, Vol 2, nr. 1, Spring 1977, p. 26-55.
- Some comments on Mr. Karmel's paper 'The relations between male and female reproduction rates'. Population Studies, Vol II, nr. 3, 1948, p. 352-360.
- Age at marriage and proportions marrying. Population Studies, Vol 7, nr. 2, November 1953, p. 111-136.

Hajnal, J. (a) Analysis of changes in the marriage patterns by economic groups. *Am. Sociol. Rev.*, 1954, 19, p. 295-302.

Hajnal, J. (b) Differential changes in marriage patterns. *Am. Sociol. Rev.*, 1954, 19, p. 148-154.

Havens, E. M. Women, Work and Wedlock: a note on female marital patterns in the U.S.. *Am. Journal of Sociology*, 78 (1973), 4, p. 975-981.

Hays, W. L. Statistics for the social sciences, Holt, Rinehart and Winston. London, 1973.

Heide, H. ter Binnenlandse migratie in Nederland. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1965.

Henry, L. Perturbations de la nuptialité résultant de la guerre 1914-1918. *Population*, Vol 21, nr. 2, 1966, p. 273-332.

Henry, L. Problèmes de la nuptialité. Considérations de méthode. *Population*, Vol 23, nr. 5, 1968, p. 835-844.

Henry, L. Schémas de nuptialité: déséquilibre des sexes et célibat. *Population*, Vol 24, nr. 3, 1969, p. 457-486.

Henry, L. Schémas de nuptialité: déséquilibre des sexes et âge au mariage. *Population*, Vol 24, nr. 6, 1969, p. 1067-1122.

Henryon, C. et E. Lambrechts Le mariage en Belgique. Bruxelles, 1968.

Heringa, H. H. Tabellen bedoeld als hulpmiddel voor de statistici bij het vergelijken van de geboortecurve met de historische gebeurtenissen. Amsterdam, 1950 (stencil).

Heringa, H. H. De eerste Nederlandse literatuur over geboortebeperving: 1872-1887 (stencil). *ISONEVO* (z.p.) 1952.

Hessen, J. van Sociale problemen rond de katholieke huwelijksopvatting. *Urbi et Orbi*. Amsterdam 1959.

Hofstee, E. W. Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw. *Academiedagen VII*. K.N.A.W. Amsterdam, 1954, p. 59-106.

Hofstee, E. W. De groei van de Nederlandse bevolking. Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland. p. 13-84. Assen, 1961.

Hofstee, E. W. Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. *Mens en Maatschappij* (boekaflevering), 1972, p. 43-92.

Hofstee, E. W. De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800. In: Van Nu tot Nul. Bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland. H. J. Heeren en Ph. van Praag (ed.). p. 36-75. Uitgeverij Het Spectrum. Utrecht/Antwerpen, 1974.

Hoog, C. de Partnerkeuze. Interimrapporten Censusmonografieën. *SISWO*, Amsterdam, 1974.

Houte-Minet, M. van Analyse de la nuptialité des célibataires et du divorce. *International Population Conference London 1969*, Vol III, p. 2154-2166, Liège, 1971.

Instituut voor Toegepaste Sociologie De Ongehuwde Vrouw. Onderzoek naar de levensomstandigheden van de ongehuwde vrouwen van 40 tot 65 jaar. Samenvatting. Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Verslagen en Rapporten. Jaargang 1971-1. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1971.

Interdepartementale Werkgroep oudere ongehuwde vrouw Verbetering levensomstandigheden oudere ongehuwde vrouw. Ministerie van Sociale Zaken. Verslagen en Rapporten. Jaargang 1973-1. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1973.

Jegouzo, G. L'ampleur du célibat chez les agriculteurs. *Economie et Statistique*, 1972, no. 34, p. 13-22.

Jegouzo, G. et J. L. Brangeon Célibat paysan et pauvreté. *Economie et Statistique*, 1974, no. 58, p. 3-13.

Jonge, J. A. de De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914. Amsterdam, 1968.

Jong-Gierveld, J. de De ongehuwden. NV Samson, Alphen aan den Rijn, 1969.

Karmel, P. H. The relations between male and female nuptiality in a stable population. *Population Studies*, Vol 1, no. 4, 1948, p. 353-387.

K.A.S.K.I. Nederlandse priesters per 1-1-1972. Kaski-memorandum, no. 192, Maart 1973.

K.A.S.K.I. Zusters- en Broedersreligieuzen 1968-1972. Kaski-memorandum, no. 196, Juli 1973.

Kerckhaert, F. A. M. en F. W. A. van Poppel

Kitagawa, E. M.

Knodel, J. and M. J. Maynes

Kooy, G. A.

Kooy, G. A.

Kooy, G. A.

Kooy, G. A.

Kooy, G. A.

Lepiae, C.

McDonald, P. F.

Methorst, H. W.

Moors, H. G. en R. van der Vlist

Moors, H. G., R. van der Vlist en B. W. Frijling

Moors, H. G., P. van Dongen, M. Niphuis-Nell en H. de Vries

Niphuis-Nell, M.

Noonan, Jr., J. T.

Nye, F. I. and F. M. Berardo

Olde Daalhuis, A. e.a.

Ortmeyer, C.

Pais, A.

Pollard, A. H.

Pollard, J. H.

Poppel, F. van

Pressat, R.

Preston, S. H. and A. T. Richards

Prins, C. J. M.

Prinzing, F.

Het verloop van de sterfte naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat in Nederland, periode 1850-1970. *Bevolking en Gezin*, April 1975, no. 1, p. 75-110.

Standardized comparisons in population research. *Demography*. Vol 1, no. 1, 1964, p. 296-315.

Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany. *Journal of Family History*. Vol 1, nr. 2, Winter 1976, p. 129-168.

De dalende huwelijksleeftijd in Nederland; mogelijkheden tot sociologische verklaring. In: H. J. Heeren (red.) *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 132-148, Boom, Meppel 1973.

Sexualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1975.

Jongeren en Sexualiteit. Sociologische analyse van een revolutionaire evolutie. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1976.

Echtscheiding in België en Nederland. *Bevolking en Gezin*, 1977/2, p. 175-194.

Celibacy in Belgium: a preliminary study. *Acta Sociologica*, 8, (1-2, 1964), p. 15-26.

Marriage in Australia. Age at first marriage and proportions marrying, 1860-1971. Australian Family Formation Project, Monograph no. 2, Canberra, 1974.

Differential Fertility in the Netherlands. *Population*. Vol I. Special Memoir, April 1935.

De opzet van het onderzoek. In: H. J. Heeren (red.) *Huwelijksleeftijd in Nederland*. Boom. Meppel, 1973, p. 55-75.

'Analytische' concepten; de structuur van de premaritale periode. In: H. J. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 76-97. Boom, Meppel 1973.

Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie. Eerste resultaten. N.I.D.I., Intern Rapport nr. 7, Voorburg, 1976.

De gezinsfasen. Interimrapporten Censusmonografieën. S.I.S.W.O., Amsterdam, 1974.

Intellectual and demographic history. In: *Population and Social Change*. Ed. by D. V. Glass and R. Revelle p. 115-135. Edw. Arnold London, 1972.

The Family. Its Structure and Interaction. The Macmillan Comp., New York, 1973.

Leefomstandigheden van verweduwden en gescheidenen. Een analyse op basis van de Volkstelling 1971. *Gezins sociologische Censusmonografieën*. Concept eindrapport. Wageningen 1977.

Educational attainment as a selective factor in marital status transitions in the U.S.A. *Demography*, Vol 4 (1967), nr. 1, p. 108-126.

Trouwlustige tieners en verstokte vrijgezellen. Een analyse van de nuptialiteit in Nederland. (1950-1965). E.S.B. 5 juli 1967, p. 127-132.

The measurement of reproductivity. *Journal of the Institute of Actuaries*, Vol 74. Part 2, 1948, p. 288-305.

The continuing attempt to incorporate both sexes into marriage analysis. *International Population Conference Mexico 1977*, Vol I, p. 291-310, Liège, 1977.

Schatting van percentages ooit-gehuwden m.b.v. een standaardhuwelijks patroon. I.V.A. Research Bulletin, 1973-10, Tilburg, 1973.

Pour une vision unifiée des méthodes de l'analyse démographique. *Population*, Vol 32, (no. spécial en hommage à Louis Henry), Septembre, 1977, p. 35-51.

The influence of Women's Work opportunities on marriage rates. *Demography*. Vol 12, nr. 2, May 1975, p. 209-222.

Betrouwbaarheidsintervallen bij percentages in steekproefonderzoekingen. Nota no. 562-78-mr. 1, C.B.S., januari 1978.

Heiratshäufigkeit und Heiratsalter nach Stand und Beruf. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, VI Jahrgang 1903, p. 546-559.

- Rapoort, R. N. The male's occupation in relation to his decision to marry. *Acta Sociologica*, 8, (1964-1965), p. 68-82.
- Regt, A. de Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, Jaargang 4, nr. 1, Mei 1977, p. 3-27.
- Rele, J. R. Trends and differentials in the American age at marriage. *Mil. Mem. Fund Quart.*, 1965, 18, p. 219-234.
- Roussel, L. Le mariage dans la société française contemporaine. *Faits de population, données d'opinion*. INED, PUF. Travaux et Documents, Cahier no. 73, Paris, 1975.
- Roussel, L. La nuptialité en France suivant les régions et les catégories socio-professionnelles. *Population*, 1971, Vol. 26, no. 6 (nov./dec.), p. 1029-1055.
- Roussel, L. and P. Festy Recent Trends in Attitudes and Behaviour Affecting the Family in Council of Europe Member States. Committee for population studies. Committee of Experts on Nuptiality and the Family. Council of Europe, Strasbourg, 1977.
- Roussel, L. La cohabitation juvénile en France. *Population*, 1978, 33, no. 1, p. 15-42.
- Schilstra, W. N. Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw. Amsterdam 1940. Uitg. Contact.
- Schuurbeque Boeye, J. De huwelijkscijfers in Nederland. *Economisch Statistische Berichten*, 25-11-1942, no. 1401.
- Schuurbeque Boeye, J. Huwelijksfrequentie naar economisch-geografische gebieden. *Economisch Statistische Berichten*, 2-12-1942, no. 1402.
- Scott, J. W. and L. A. Tilly Women's Work and the family in Nineteenth-Century Europe. *Comparative Studies in Society and History*. Vol 17, January 1975, p. 36-64.
- Sklar, J. L. The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition. The case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies*, Vol 28, no. 2, July 1974, p. 231-247.
- Sociaal en Cultureel Planbureau Spreitzer, E. and Riley, L. E. Sociaal en Cultureel Rapport 1976. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1976.
- Factors associated with singlehood. *Journal of Marriage and the Family*, Vol 36, nr. 3, August 1974, p. 533-542.
- Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk Bevolking en Welzijn in Nederland. Rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1977.
- Straver, C. J. Alternatieve relaties in een wettelijk vacuum. In: *Twee mensen en het recht*, p. 18-41. Tjeenk Willink, Zwolle, 1974.
- Tietze, C. and Lauriat, P. Age at Marriage and Educational Attainment in the U.S.A.. *Population Studies*, Vol 9 (1955), no. 2, 159-167.
- U.N. Economic Survey of Europe in 1974, Part II. Post-war demographic trends in Europe and the outlook until the year 2000. New York, 1975.
- Vandenbroeke, Chr. Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17e-19e eeuw. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 5, Mei 1976. Jaargang 2, 2e aflevering, p. 107-145.
- Vlist, R. van der, H. G. Moors en B. W. Frijling Het begin van de laatste verkering. In: H. J. Heeren (red.). *Huwelijksleeftijd in Nederland*, p. 98-112. Boom, Meppel, 1973.
- Vooy's, A. C. de De regionale verscheidenheid in de geboortefrequentie in de tweede helft van de 19e eeuw. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. Tweede Reeks. Deel LXXXI, no. 2, April 1964, p. 220-232.
- Walle, E. van de Marriage and Marital Fertility. In: *Population and Social Change*. Ed. by Glass, D. V. and R. Revelle. Edward Arnold London, 1972, p. 137-151.
- Wattelar, C. Evolution et comparaison regionale de la nuptialité en Belgique. *Recherches économiques de Louvain*, sept. 1966, p. 407-441.
- Weeks, J. R. Teenage marriages. A Demographic Analysis. *Studies in Population and Urban Demography*, nr. 2. Greenwood Press, Westport, 1976.
- Wijewickrema, S. Nuptialité et instruction. *Population et Famille*, 1973-2, 29, p. 1-23.
- Winch, R. F. and Greer, S. A. The uncertain relation between early marriage and marital stability: a quest for relevant data. *Acta Sociologica*, 8, (1-2, 1964), p. 83-97.
- Woude, A. M. van der De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden. A. A. G. Bijdragen 15. Wageningen 1970, p. 202-241.
- Yntema, L. Demographic extensions of the simple birth and death process. *Het Verzekeringssarchief, Actuarieel Bijvoegsel*, Vol 31, 1954, p. 6-20.